

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ४२ ।

श्रीमत्सायणाचार्यनिरचितमाण्यसमेता

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

इयं द्वितीयकाण्डस्थपञ्चमपाठकगतद्वादशानुवाकधारण्यं पूर्णिकाण्डस्थ-
चतुर्थमपाठकगदैकादशाजुवाकाण्डः अष्टमो वाक्यः ।

एतत्पुस्तकं

श्री० आ० सं० काशीनाथशास्त्री आगाशे इत्येतेः संशोधितम् ।

तच्च

राजबहादुर इत्युपपदवारिभिः

गंगाधर वापूराव काले जे. पी.

इत्येतेः

मुण्यास्मरणेने

श्रीमन् 'महदेव चिमणाजी आपटे'

इत्यभिषेगमहाभागमठिष्ठारिणे

आनन्दाश्रममुद्रणालये

वायसाक्षरेमुद्रयित्वा

एकाशितम् ।

मालिवाहनशकाम्नाः १८६८ ।

क्रिस्ताब्दाः १९१९ ।

द्वितीयेष्वयस्कृतानुक्तिः ।

(आय एवंअधिकारा राजकाठानुकारेण (साधनीकयाः) ।

मुद्रमाणकद्वयुक्तं रूपकनम्बं (रु० ३२९) ।

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI

Acc. No. ~~1895~~ 1897

Date. 25. 8. 51.

Call No. Sa 2 v 22 / ~~1897~~ Tai / Aga

(काश्यपेहियाज्यान्वाक्याभिधानम्)

(अथ द्वितीयाहके पञ्चमप्रवाहके द्वादशोऽनुवाकः) ।

आयुष्ट आयुर्दा अग्र आ प्यायस्व सं तेऽव-
 ते हेड उदुत्तम प्र णो देव्या नो दिवोऽमा-
 विष्णु अमाविष्णु इर्म भे वरुण तत्त्वा याम्युदु-
 र्यं चित्रम् । अपां नपादा ह्यस्था-
 दुपस्थं जिह्मानामुर्ध्वो विद्युतं वसानः ।
 तस्य ज्येष्ठं महिमानं वहन्तीर्हिरण्यवर्णाः-
 परि यन्ति यहीः । सम् (१) अन्या
 यन्त्यप यन्त्यभ्याः समानमुर्वं नद्यः पृणन्ति ।
 तम् शुचि* शुचयो दीदिवाममपां नपातं
 परि तस्थुरापः । तमस्मेरा युवतयो युवानं
 मर्षुज्यमानाः परि यन्त्यापः । म शुकेण शि-
 क्कना रेवदमिर्दीदायानिध्मा घृतनिर्णिगप्सु ।
 इन्द्रावरुणयोरह* मन्नाजोरव आ वृणे । ता
 नो मृडात ईदृशे । इन्द्रावरुणा युवमध्वराय
 नः (२) विडे जनाय महि शर्म यच्छतम् ।
 दीर्घप्रयज्युमति यो वनुष्यति वयं जयेम पृत-
 नासु दृढयः । आ नो मित्रावरुणा प्र बाहवा ।
 त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्देवस्य हेडोऽव
 यासिसीष्ठाः । यजिष्ठो वल्लितमः शोशुचानो
 विश्वा द्वेषा* सि प्र मुमुग्ध्यस्मत् । स त्वं नो
 अग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या उपसो व्यु-
 ष्ठी । अव यक्ष्व नो वरुणम् (३) रराणो

(काम्येष्टियाज्यानुषंगमाभिधानम्)

वीहि सृष्टीक* सुहवो न एधि । प्रप्रायमग्नि-
 भैरतस्य कृण्वे वि यत्सूर्यो न रोचते बृहद्भाः ।
 अमि यः पूरुं पृतनासु तस्थो दीदाय देव्यो
 अतिथिः शिवो नः । प्र ते यक्षि प्र त इयमि
 मभ्य भुवो यथा वन्द्यो नो हवेषु । धन्वंशिव
 प्रपा असि त्वमग्ने इयक्ष्वे पूरवे प्रत राजन् ।
 (४) वि पाजसा वि ज्योतिषा । स त्वमग्ने
 प्रतीकेन प्रत्येष यातुधान्यः । उरुक्षयेषु वी-
 द्यत् । त* सुप्रतीक* सुहृश* स्वञ्जमविद्वा* सो
 विदुष्टर* सपेम । स यक्षद्विश्वा वयुमानि वित्रा-
 न्प्र हव्यमग्निरमृतेषु वाचत् । अ*होमुषे वि-
 वेष यन्मा वि न इन्द्रेन्द्र क्षत्रमिन्द्रियमणि
 शतक्रतोऽनु ते दायि ॥ ५ ॥

(यक्षीः समध्वरार्थं नो वरुण* राजश्चतुषत्वारिशाश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

विश्वरूपस्यष्टेन्द्रं वृत्रं ब्रह्मवादिनः स त्वे नातोमपाश्वेव वै देवरथो देवा
 वै नर्षि नापज्ञोऽग्ने महान्नीचिर्वीतमामुष्टे द्वादश ॥ १२ ॥

विश्वरूपो नेन* शीतरूरावद्य वसु पूर्वेषुर्वाजा तस्येमे महाभि-
 वीतमन्या यन्ति चतुःसप्ततिः ॥ ७४ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

पञ्चमप्रपाठकः ॥ ५ ॥

(काम्योष्ठियाज्यानुवाक्याभिधानम्)

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमपपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

होतुर्नियम आघारधीकमेकादशे द्वयम् ।

अथ द्वादशे काम्योष्ठियाज्यानुवाक्या उच्यन्ते ।

अतीते तृतीयपपाठके इदमाप्नात्- ' यो ज्योगामयावी स्याद्यो वा काम्येत सर्वमायुरियामिति तस्मा एतामिष्टिं निर्वपेदाग्नेयमष्टाकपालम् सौम्यं बरुं बारुणं दशकपालम् तारस्वतं बरुमाग्नेयैष्णवमेकादशकपालम् ' इति । तथा ' यावतोऽथान्प्रतिगृहीयात्तावतो बारुणाश्चतुष्कपालान्निर्वपेत् ' इति । ' यद्येपरं प्रतिग्राही स्यात्सौर्यमेककपालमनुनिर्वपेत् ' इति च । एतेषु तप्तसु हविःषु क्रमेण याज्यानुवाक्याप्रतीकाभिर्दर्शयति-

आयुष्ट इति । तत्राऽऽग्नेयस्याऽऽयुष्टे विश्वतोऽध्वदिति पुरोनुवाक्या । आयुर्दां अग्ने हविषो जुषाण इति याज्या । तदुभयं त्वमग्ने रुद्र इत्यनुवाके व्याख्यातम् । सौम्यस्य त्वा प्यायस्व समेतु त इति पुरोनुवाक्या । तं ते पयांसि समु यन्तु वाजा इति याज्या । एतदुभयं चतुर्थकण्डे वा नो हिंसीदित्यनुवाके व्याख्यास्यते । बारुणदशकपालस्याव ते हेड इति पुरोनुवाक्या । उदुत्तममिति याज्या । एतच्छोभयं वैश्वानरो न इत्यनुवाके व्याख्यातम् । तारस्वतस्य प्र णो देवीत्यनुवाक्या । आ नो दिवो बृहत इति याज्या । अग्नेयैष्णवस्याग्नेयैष्णुं मेहि तद्दामिति पुरोनुवाक्या । अग्नाविष्णुं महि काम्येति याज्या । चतुष्टयमप्येतत्प्रथमकाण्डस्याष्टमपपाठकस्यानुवाके व्याख्यातम् । बारुणश्चतुष्कपालस्येमे मे बरुष्येति पुरोनुवाक्या । तत्त्वा यमीति याज्या । एतच्छोभयमग्निनेव काण्डे प्रथमपपाठकस्यानुवाके व्याख्यातम् । सौर्यस्योदु त्वं जातवेदसमिति पुरोनुवाक्या । चित्रं देवानामिति याज्या । एतच्छोभयं पूर्वकाण्डस्य चतुर्थपपाठके व्याख्यातम् ।

अथापोनधीयं बरुं पुनरेत्य निर्वपेदिरयस्य पुरोनुवाक्यामाह-

अपां नपादिति । अपामुदकानां नपाद्विनाशयिता तथाविधमायुक्तः कश्चिद्देव उपस्थं स्वस्योपवेशनस्थानमास्थादातिष्ठति प्राप्नोतीत्यर्थः । कश्चिदो देवः । जिलानामूर्ध्वं आवर्तरूपेण कुटिलगतीनामुदकानामुपरि वर्तमानः विशुर्तं वसानो मेघमण्डलमध्य उपविष्टश्चाद्विष्टुदेव तस्याऽऽन्त्यादकं बरुम् । आपस्य ते देवं

(काम्येष्टियाजयानुवाक्याभिधानम्)

परियन्ति परितो व्याप्य वर्तन्ते । कीदृश्य आपः । तस्य देवस्य ज्येष्ठं पशुस्तं
महिमानं माहात्म्यं बहन्तीधारयन्त्यः । बहुलवृष्ट्या स्वकीयस्य स्वामिनस्तस्य
देवस्य माहात्म्यं रूपायमस्त इत्यर्थः । हिरण्यवर्णा बहूनां विद्युता मध्ये वर्त-
मानस्त्राज्येवर्णत्वम् । बहुवीर्यइत्यर्थः । तत्रैव याज्यामाह-

समभ्या इति । अन्याः काश्चिदापः तयन्ति परस्परं तंगताः प्रवाहरूपेण
गुच्छन्ति । ताभ्योऽन्याः काश्चिदुपयन्ति प्रवाहमन्तरेण -प्रविष्टा इव तिष्ठन्ति ।
कूर्वा बहवाग्नेराधारः समुद्रः । स च बहन्तीषु स्थिरान्तु चाप्तु समानः । न
तावदर्थं प्रबहन्तीनामर्षा प्रवेशेन वर्धते स्वयम् । नापि तासांभावे ताति स्थिरामि-
रिद्धिः परिकीर्यते । तादृशं समुद्रं नद्यः पुणन्ति स्वप्रवेशेन प्रीणयन्ति । तन्मू शुचम्
आपः परितो व्याप्य तस्थुः स्थिताः । कीदृशं, शुचिं शोभयितारं दीक्षितं
बहवाग्निजनकत्वेन दीप्यमानमर्षा नपातमविनाशयितारम् ।

तत्रैव द्विकल्पिता याज्यामाह-

तत्रस्मेरा इति । तस्यां नपातमापः परियन्ति । कीदृशं तं, सुवानं
तर्जदा यौवनोपेतम् । कीदृश्य आपः, अस्मेरा विदम्बनारूपेण स्मयरहिता अनु-
कूला इत्यर्थः । सुवतथः तर्जदा यौवनोपेताः । ममूष्यमानास्तत्संयोगेन शोष्य-
भक्ष्याः । तोऽर्षा नपादग्निरनिध्मः काष्ठरहितोऽप्यप्तु दीदाय दीप्यते । कीदृशः,
शुकेण शिक्तवना युक्तः शुद्धेन प्रकाशेन युक्तः, रेवद्धनवान्, घृतनिर्मिक्-
त्वावनेन घृतं निर्जेतेति निःशेषेण शोधयतीति घृतनिर्मिक् ।

यः पाप्मना गृहीतः स्यात्तस्मा एतामैन्द्रावरुणीं पयस्यां निर्ववेदित्वस्थाः
पुरोनुवाक्यामाह-

इन्द्रावरुणयोरिति । तत्राजोः सम्पद्दीप्यमानयोरिन्द्रावरुणयोरयो रक्ष-
कमहमाहूणे तर्जतः प्रार्थये । तौ चेन्द्रावरुणादीदृशे रक्षणे पृतो नोऽस्मान्मुदातः
तर्जदा कुलवताम् । तत्रैव याज्यामाह-

इन्द्रावरुणेति । हे इन्द्रावरुणौ युवं नोऽस्मभ्यं महि शर्म महत्सुखमाप-
ञ्जितारत्नारूपं यच्छतम् । किमर्थम्, अश्वराय यागानुष्ठानाय विशेषेण जातमृद्धये

(काम्येष्टियाज्यानुवाक्याभिधानम्)

जनाप परिवारकजनतिच्छये च । यः पाप्मा दीधंपपञ्चमति अस्मदीयं दीर्घ-
काकभाविषागपयोगमतिच्छेद्य नोऽस्मान्वनुष्मति पीडयति । वयं तु युवयोरनु-
ब्रह्मशास्त्रतनासु पापकृतासु पीडासु दुःखी दृढतरा अपीडिताः सन्तस्तं
पाप्मानं जयेम ।

पञ्चमकाण्डे मैत्रावरुण्यामिक्षा विहिता—“ यथा ये हविः स्कन्दस्तेषु वा एव
स्कन्दाति योऽग्निं चित्वा स्त्रियमुवेति मैत्रावरुण्याऽऽमिक्षया यजेत ” इति । तत्र
याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

आ नो मित्रेति । आ नो मित्रावरुणेति पुरोनुवाक्या । य बाह्वेति याज्या ।
एतदुभयमभाविष्णु महि तद्दामित्यनुवाके व्याख्यातम् ।

पुनराधेयप्रकरण आम्नातम्—“ वीरहा वा एव देवानां योऽग्निमुद्रासथते
तस्य वरुण एवर्णयादाग्निवारुणयेकादशकपालपनुनिर्वेपत् ” इति । अत्र पुरो-
नुवाक्यामाह—

त्वं नो अग्ने इति । हेऽग्ने तं नोऽस्माकं भक्तिं विद्यान्तन्वरुणस्य देवस्य
हेऽग्नेऽस्माद्विषयं क्रोधमवयान्तिर्सीत् । एतन्नय । यजिष्ठो यद्वान्नोऽतिशयेन पाग-
तिरादकः । वक्रिन्मोऽतिशयेन हविर्वादा । योऽनुवानं त्यन्तं दीप्यतानः ।
विधा देवांसि सर्वांश्चिरार्थिद । देवानस्मत्प्रमुग्धस्मत्तः प्रमोचथ ।

तथैव याज्यामाह—

स त्वं न इति । हेऽग्ने स त्वं नोऽस्माकमुद्या रक्षोनाशको भव रक्षको भव ।
कीदृशस्तवम् । अस्या उच्यते व्युष्टौ नेदिष्ठोऽद्यतनस्येयः कालस्योर्धरितने पातः-
कालेऽत्यन्तं मर्यासन्नो नोऽस्माकं वरुण वरुणेन छन्दभीष्टनिवारकं वापादिक-
मवषव्य नाशय । रराणो रमवाणः सम्भुडीके सुखेतापनमस्मदीयं हविर्वादि
भक्षय । वतो नोऽस्माकं सुहव एधि सुखेनाऽऽह्वानुं शक्यो भव ।

“ यो भ्रातृभ्यवान्स्मारत स्पर्धमान एतमेष्टया यजेताध्वे मवते पुरोडावा-
नष्टाकपालं निर्धेपदशये विवाधवतेऽग्नये प्रतीकवते ” इत्यथ प्रवतोऽग्नेर्वादिः
पुरोनुवाक्यामाह—

प्रप्रायमिति । अथमग्निर्भरतस्य हविर्भरणवतो यनमानस्य । काम्यं प्रप्राय-
तिमकरेण शणोतु । योऽग्निः सूर्यो न सूर्य इव भा भासमानः सन्ब्रह्मदीर्घाऽ-
त्यन्तं दीप्यते । योऽग्निः पुननासु सङ्ग्रामेषु पूरुं जयपूर्वमभितस्यो सर्वतः

(काम्बेष्टियाज्यानुवाक्याभिधानम्)

करोति सोऽग्निर्नोऽस्माकमतिथिर्दीदाय भवतु अतिथिरिवेह समागच्छतु । कीदृशोऽग्निः । देव्यो देवेभ्यो हितः शिवः परममह्यलभूतः । तत्रैव याज्यामाह-

य ते यक्षीति । हेऽग्ने ते त्वदर्थं ययक्षि प्रकर्षेण यजे ते त्वदीयं मन्म मननं मानसमनुग्रहविशेषं प्रकर्षणेयार्थं व्याप्नोमि । नोऽस्माकं हवेषु यागेषु बन्धो जमस्कार्यो यथा भुवो येन प्रकारेण भवसि तेन प्रकारेणानुग्रहमियमीति पूर्ववाच्यः । हेऽग्ने त्वमियक्ष्वे यद्बुभिक्षते पुरवे हविः पूरयित्रे यजमानाय मियं दातुं बन्धन्मपेवासि यरुभूमौ शितलपानीयपूर्णशालेवासि । हे प्रतन पुरातन, हे राजन्दीप्यमान । एतदुभयं बह्विधिविशेषणम् ।

७ अथ विधावधतोऽग्नेर्याज्यापुरोनुवाक्ये प्रतीकेन दर्शयति-

वि पाजसेति । वि पाजसा पृथुना शोशुचाय इत्येषा पुरोनुवाक्या । तेषां चतुर्थकाण्डस्थ प्रथमपाठके व्याख्यास्यते । वि ज्योतिषा बृहतेति याज्या कृष्णध्व पाज इत्यनुवाके व्याख्याता । अथ प्रतीकवतोऽग्नेर्हविषि पुरोनुवाक्यामाह-

स त्वमग्न इति । हेऽग्ने स त्वं प्रतीकेन कर्मपारम्भमात्रेण यातुधान्यो राक्षसजातीः सर्वाः प्रत्येकं दह । कीदृशस्त्वम्, उरुक्षयेषु विस्तरिषु यागगृहेषु दीद्यदीप्यमानः । तत्रैव याज्यामाह-

त* क्षुप्रतीकाभिति । वयं तमार्थं तपेव समवेताः प्राप्ता भूयात्म । कीदृशमार्थं क्षुप्रतीकं शोभनोपक्रमम्, अस्मास्वनुग्रहस्तेन लुप्तपक्रान्तं, सुदृष्टं शोभनकटाक्षेणास्मान्पश्यन्तं, स्वस्वमस्वदीये कर्मणि सुहृवागच्छन्तं, विदुहस्मतिशयेन भक्तचित्तवेदिनम् । यद्यपि वयमविदांसस्त्वदीयं महिमानं न जानीमस्तथाऽपि तं प्राप्तात्मः । सोऽग्निर्वक्ष्यद्बुभिक्षतां पुरुवाणां विश्वा वयुनानि सर्वाणामिषाय-विशेषान्विद्वाञ्जानन्नवतिष्ठति । अतः सोऽग्निस्त्वदीयं हृद्यं प्रवोचत्प्रकर्षेण प्रवीतु ।

अथ “ यो भ्रातृभ्यवान्स्वधास्त स्वर्धमास एतयेष्टया यजेतेन्द्रायास्त्रोमुषि पुरोडाशमेकादर्शकपालं निर्वपेन्द्राय वैशुधायेन्द्रायेन्द्रियाधते ” इत्येतेषु त्रिषु हविषु याज्यापुरोनुवाक्ययोः प्रतीकानि दर्शयति-

(काम्येष्टियाज्यानुवाक्याभिधानम्)

अ०होमुच्य इति । अ०होमुचे म भरेमेत्येषा पथमस्य हविषः पुरोनुवा-
क्या । विवेक यन्मेति याज्या । वि न इन्द्र मृध इति द्वितीयस्य हविषः पुरो-
नुवाक्या । इन्द्र क्षममभि वाममिति याज्या । इन्द्रियाणि शतक्रतो, इति तृती-
यस्य हविषः पुरोनुवाक्या । अनुतेदायि मह इत्येषा याज्या । तदेतत्पदकं पथ-
मकाण्डे पष्ठप्रपाठकेऽप्यानुवाके श्यारुमातम् । अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ज्योगामयाविनो ह्याधुरायुर्दाऽग्नेयके तथा ।

आप्या सं ते च सौम्ये स्वाद्वोदुसेति वारुणे ॥

सारस्वते म णो ह्यानोऽग्नाऽग्नाऽग्नावैष्णवे भवेत् ।

इमं तस्वाऽधदात्रीष्टौ उदु चित्रं तु सौर्यके ॥

अर्पां न समपोनप्व इन्द्रावेत्यैन्द्रवारुणे ।

मैत्रावरुण आभिक्षायगे त्वा नः प्र वेति च ॥

पुनराभेयके स्वाभिवारुणे त्वं न इत्युभे ।

ममेति प्रवदाग्नेये विद्वयं बाधसंपुते ॥

स त्वं प्रतीकसंयुक्ते अ०हवित्यैन्द्रयागके ।

वीन्देति वैमृधे हीन्द्रियाऽनु ते त्विन्द्रियावते ।

मन्वा ह्यस्मिन्ननुवाके पञ्चविंशदुदीरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तनो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्धांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमे-

श्वरस्य श्रीवीरब्रह्ममहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माध-

वार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरी-

यसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः ॥५॥

(अथ द्वितीयाहके षष्ठः प्रपाठकः) ।

(तत्र पथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

समिधो यजति यसन्तमेवर्तुनामर्ष रुन्धे तनु-
नपातं यजति श्रीष्ममेवाव रुन्ध इडो यजति
वर्षा एवाव रुन्धे बर्हिर्यजति शरदमेवाव रुन्धे
स्वाहाकारं यजति हेमन्तमेवाव रुन्धे तस्मा-
त्स्वाहाकृता हेमन्पशवोऽव सीदन्ति समिधो
यजत्युषम एव देवतानामर्ष रुन्धे तनूनपातं
यजति यज्ञमेवाव रुन्धे (१) इडो यजति
पशुनेवाव रुन्धे बर्हिर्यजति प्रजामेवाव रुन्धे
समानयत उपभृतस्तेजो वा आज्यं प्रजा बर्हिः
प्रजास्वेव तेजो दधाति स्वाहाकारं यजति
वाचमेवाव रुन्धे दश सं पथन्ते दशाक्षरा
विराडभं विराड्विरौग्रवाजाद्यमर्ष रुन्धे समिधो
यजत्यस्मिन्नेव लोकं प्रति तिष्ठति तनूनपातं
यजति (२) यज्ञ एवान्तरिक्षं प्रति तिष्ठतीडो
यजति पशुष्वेव प्रति तिष्ठति बर्हिर्यजति य
एव देवयानाः पृथानस्तेष्वेव प्रति तिष्ठति
स्वाहाकारं यजति सुवर्ग एव लोके प्रति तिष्ठ-
त्येतावन्तो वै देवल्लोकास्तेष्वेव यथापूर्वं प्रति
तिष्ठति देवाः सुरा एषु लोकेष्वर्षघ्नं ते देवाः

(प्रयाजविधिः)

प्रयाजेरेभ्यो लोकेभ्योऽसुराभ्यार्णुदन्त तत्र-
 याजानां (३) प्रयाजत्वं यस्यैवं विदुषः
 प्रयाजा इज्यन्ते प्रैभ्यो लोकेभ्यो भ्रातृव्या-
 म्बुदतेऽभिकामं जुहोत्याभिजित्यै यो वै प्रया-
 जानां मिथुनं वेद प्र प्रजयां पशुभिर्मिथुनै-
 र्जायते समिधो बह्वीरिष यजति तनुनपातमि-
 कंमिष मिथुनं तविहो बह्वीरिष यजति बहि-
 रेकमिव मिथुनं तदेतद्वै प्रयाजानां मिथुनं य
 एव वेद प्र (४) प्रजयां पशुभिर्मिथुनैर्जायते
 देवानां वा अमिष्टा देवता आसन्नधासुरा सं-
 मजिघासन्ते देवा गायत्रीं व्यौहृन्पञ्चाक्ष-
 राणि प्राचीनानि त्रीणि प्रतीचीनानि ततो
 वर्म यज्ञायामवद्वर्म यजमानाय यत्प्रयाजानू-
 याजा इज्यन्ते वर्मेव तद्यज्ञाय क्रियते वर्म
 यजमानाय भ्रातृव्याभिभूत्यै तस्माद्वरुथं पुर-
 स्ताद्वर्षीयः पश्चाद्भरमीयो देवा वै पुरा रक्षोभ्यः
 (५) इति स्वाहाकारेण प्रयाजेषु यज्ञं स*
 स्थाप्यमपहयन्त* स्वाहाकारेण प्रयाजेषु सम-
 स्थापयन्ति वा एतद्यज्ञं छिन्दन्ति यत्स्वाहा-
 कारेण प्रयाजेषु स* स्थापयन्ति प्रयाजानि-
 द्वा हवी*भ्यमि वारयति यज्ञस्य संतत्या अथो
 हविरेवाकरथे यथापूर्वमुपैति पिता वै प्रया-
 जाः प्रजाऽनूयाजा यत्प्रयाजानिद्वा हवी*भ्य-

(प्रयाजविधिः)

मिषारयति पितैव तत्पुत्रेण साधारणम् (६)
 कुरुते तस्मादाहुयश्चैवं वेद् यश्च न कथापुत्र-
 स्य केवलं कथा साधारणं पितुरित्यस्कन्धमेव
 तद्यत्प्रयाजेष्विष्टेषु स्कन्दति गायत्र्येव तेन
 गर्भे धत्ते सा प्रजां पशूभ्यर्जमाभाय प्र जन्-
 यति (७) ॥

(पशुवेदाय हन्धे तनूनपातं यजति प्रमाजानामेवं वेद् प रक्षोभ्यः
 साधारणं पश्चान्त्रं शक्य) ।

इति ऋष्यायज्ञवेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 षष्ठप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
 निर्भये तमहं बन्धे विद्यातीर्थमहेधरम् ॥
 होत्रमाध्वर्यवं चोऽऽधारान्तं पञ्चम ईरितम् ।
 प्रयाजाद्यवशिष्टं तु वक्ति षष्ठे प्रपाठके ॥

तत्र प्रथमानुवाके प्रयाजा विधातव्याः । तेषां मन्वास्तु मन्वकाण्डे पञ्चमानुवाक
 एवमान्वाताः—‘समिधो अग्न आज्यस्य वियन्तु । तनूनपाद्ग्न आज्यस्य वेतु ।
 इहो अग्न आज्यस्य वियन्तु । बहिरग्न आज्यस्य वेतु । स्वाहाऽग्निम् । स्वाहा
 सोमम् । स्वाहाऽग्निम् । स्वाहा प्रजापतिम् । स्वाहाऽग्नीषोमी । स्वाहेन्द्राग्नी ।
 स्वाहेभ्यम् । स्वाहा महेन्द्रम् । स्वाहा देवाः आज्यपान् । स्वाहाऽग्निः होवाज्य-
 वाणाः । अग्न आज्यस्य वियन्तु’ [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० ५] इति ।

एतेषां मन्वाणां विनियोगं नौधायनो दर्शयति—‘समिधो अग्न आज्यस्य
 वियन्तिस्वति प्रथमं तनूनपाद्ग्न आज्यस्य वेत्सिति द्वितीयम्’ इत्यादि ।

हेऽग्ने समिध्वमानास्तव मूर्तय आज्यस्य वियन्तु ह्यमानमिदमाज्यमश्नन्तु ।

(प्रयाजविधिः)

तन् शरीरं न पातयति न नाशयति किंतु पालयतीति तनूनपात् । हेऽग्ने-
 तपिा तनूनपात्तव मूर्तिराज्यं विदन्तु । हेऽम इह ईड्याः स्तुत्यास्तव मूर्तय आज्यं
 विदन्तु । बृहणाद्बर्हिः । हेऽग्ने कलं बृहयन्ती तव मूर्तिराज्यं विदन्तु ।
 आर्षिं मधमाज्यमागदेवं प्रति स्वाहा हुतं भविष्यति । एवं द्वितीयाज्यमागदेवं
 प्रति स्वाहा हुतमस्त्विति भविष्यतीति क्रमेण दृष्टव्यम् । आवाहनाभिगदे वा
 देवताः क्रमेण निर्दिष्टास्ता एवास्मिन्स्वाहाकारानिगदेऽपि निर्दिश्यन्त इत्यवशेषम् ।
 होत्रान्, होमनिमित्तं स्वष्टकरणार्थमित्यर्थः । हेऽम एते सर्वे देवाः प्रीयमाना
 इदानीं त्वन्मुखेनाऽऽज्यं विदन्तु ।

तैरेतैर्मन्त्रकाण्डोक्तैर्मन्त्रैः साध्यान्प्रयाजान्विधत्ते—समिध इति ।

अत्र समिदादिशब्दैर्यागविशेषनामान्युच्यन्ते । अतस्ते वै प्रयाजा इत्येवमुत्तु-
 त्वेन स्तुयमानत्वात्तैः प्रयाजैः क्रमेण वसन्ताद्यवरोध उच्यते । यस्मात्स्वा-
 हाकारस्यागेन (ण) हेमन्तावरोधस्तस्माद्धेमन्हेमन्ते पशवोऽवलीकृन्ति,
 द्विपादश्चतुष्पादश्च हिमेन पीडयन्ते, तेन तत्र दृष्टान्यः स्वाहाकृता इति । स्वाहा-
 कारेण प्रक्षिप्ताः सामिधो यथा दाहेन पीडयन्ते तददित्यर्थः । तादृश उग्रोऽपि
 हेमन्तोऽस्वाधीनो भवतीति यागस्तुतिः ।

पुनरपि विधानान्तरेण मशंसति—सामिधो यजतीति ।

समिच्छन्देन समिस्तुतिसूचनादुपसोऽवरोधः । तनूनपाच्छन्देनाभिनाशसू-
 चनात्कृत्स्नपश्यावरोधः । इदंशब्देनव्यमाणक्षीरादिसूचनात्पश्यावरोधः । मजा वै
 बर्हिरिति श्रुत्यन्तराद्बर्हिर्यागेन(ण) मजावरोधः ।

चतुर्थप्रयाजार्थमीदृशतस्याऽऽज्यस्य जुहुवामानघनं विधत्ते—

समानयतेति । उपभूतः सकाशाज्जुहुवामर्षमाज्यं सम्यगानयेत् । बर्हि-
 यागस्य प्रजास्वरुत्वादाज्यस्य तेजस्वत्त्वात्प्रजास्तु तेजः स्थापितं भवति ।

पञ्चमप्रयाजमवशिष्टं प्रशंसति—स्वाहाकारमिति ।

अस्मिन्प्रयाजे स्वाहाशब्दानामग्निवादिशब्दानां च यदूनमुख्यमानत्वात्तेन
 यागवरोधः ।

पूर्वोक्तवसन्ताद्यवरोधाः पञ्चदानीमुक्ता उपःकासाद्यवरोधाः पञ्चेति वसन्त-
 रथाद्वारा वामान्प्रशंसति—

दक्ष समिति । पुनरपि तत्तल्लोकमग्निष्ठापुत्रेण प्रशंसति-

सामिधो यजतीति । त्रिविद्यागस्य प्राथम्यात्तेनास्मिन्पथमलोके प्रतिष्ठा । पशुपुत्रो वा एषोऽस्मात्लोकोऽगतो देवलोकमित्युक्तत्वाद्दक्षिादिरूपो यज्ञो लोकव्यवसन्तरिक्षरूपस्तस्मिन्नन्तरिक्षे द्वितीयत्वसाभ्यात्तनूनपाद्यागेन प्रतिष्ठा । इह्यागस्य पशुसंबन्धः पूर्वमेवोक्तः । बर्हिःशब्देन देवमानमार्गसाधनस्य यज्ञस्य तृत्वनासद्यगेन त्रिविधि पूर्वोक्तेषु देवमानमार्गेषु प्रतिष्ठा । स्वाहाकारभागस्योत्तमत्वात्तेन स्वर्गप्रतिष्ठा । भूलोकमारभ्य स्वर्गान्ता पथोक्ता एतावन्त एव देवनां पूजानामपेक्षिता लोकास्तेषु सर्वेषु यथाक्रममेवैतैः प्रतिष्ठितो भवति ।

इदानीं नामनिर्वचनेन प्रशंसति-

देवासुरां हति । अस्माकंमन्त्रैरेते लोका भवेयुरित्युभयेषां परस्परं रथर्था । प्राणुन्त विरोधिना वैर्षामैस्ते पागाः प्रयाजाः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण- 'यं कामयेताभितरं वसीमान्स्वादिष्वाभिक्रमं तस्य जुहुयात्' इति । अभितरमुत्तरोत्तरबुद्धयेत्यर्थः । तदेतत्सूक्तमभिक्रमणं विधत्ते-

अभिक्रामामिति । अभिक्रम्यभिक्रम्यादूरे स्थित्वा पथमं हुत्वा पादं पुरतः प्रक्षिप्य दिव्यं जुहुयात् । एवमुत्तरत्र । तदेतदभिक्रमणम् ।

स्त्रीलिङ्गबहुवचननिर्देशं लिङ्गान्तरेकवचननिर्देशं च सह प्रशंसति-

यो वै प्रयाजानामिति । एकस्य पुरुषस्य बहुवचनः स्त्रियो लोके भवन्ति, तस्मात्प्रादक्ष मिथुनस्योपचारः । मूर्तिबहुत्वेऽपि देवैक्याद्ब्रह्मरिषेःस्युपक्रमोक्तिः । कवचरूपत्वं तेष्वसादृश्यं च संपाद्य प्रशंसति-

देवानां वा इति । पुरा देवा यदा यज्ञं कुर्वन्ति तदानीमाज्यभाषादिवेचना अभिष्ठा आसन् । तत्तद्विज्यायाः प्रागेव तस्मिन्नवसरे तपगत्यासुरा यज्ञं इमिष्याय इत्येच्छन् । अतस्तद्विज्याप्रतिबद्धस्तपतीकारत्वेन देवा अष्टाक्षरे गायत्रीपादे ब्यूहद्वयं कृतवन्तः । तत्राक्षरपञ्चकस्य ब्यूहो यज्ञानुष्ठानार्थानीनो रक्षकः । अक्षरब्यूहः पत्नीनीनो रक्षकः तदा ब्यूहद्वयं यज्ञस्य कवचमाच्छादमायामवतू । तथा यजमानस्थापि । अतः पञ्चाक्षररूपत्वेन पञ्च प्रयाजाः पूर्वमिष्यन्ते । अष्टाक्षररूपत्वेन षडोऽनुयाजाः पश्चाद्विष्यन्ते । तदुभयं कवचं यज्ञयजमानयोर्कवचतो रक्षणम् । तेन रक्षणेन घातुव्यस्यामिभूतिर्भवति । यस्मादत्र प्राचिनान्यक्षराणी

(मयाजविधिः)

बहूनि मतीषान्निव्यल्पानि तस्माच्छ्लोकेऽपि युक्तार्थं गच्छन्त्यां तेनायां पुरस्ताद्वत्सार्थं
जनसंघः परकीयसैन्यस्य भयोत्पादनाय भूमान्विनियुष्यते । पृष्ठभागे त्वस्वी-
मान् । मयाजश्लोकेण हविरभिधारणं विधत्ते—

देवा वै पुरोति । देवाः कदाचिद्यागं कुर्वन्तो भक्षोपधातिनां रक्षसायागव-
नात्पुरा स्वाहाकारनामधेयेन पञ्चममयाजेन यज्ञः समापनीय इति विचार्य तथैव
समापयत् । तदमुकं, यज्ञविच्छेदमसङ्गात् । अतः मयाजानिधूषा तच्छ्लेषेणाऽऽ-
व्येन देवामासादितानां हविषामभिधारणे सति यज्ञः संततो भवति । अथो
पुरोडाशादिद्रव्यस्य हविष्वं कृतं भवति । किञ्च, यथापूर्वमुत्तरमुपैति मयाजा
यथा निर्विघ्नेनानुष्ठितास्तैधेयाऽऽव्यभामाद्यनुष्ठानमपि निर्विघ्नेन यान्तीत्यर्थः ।
प्रकारान्तरेणाभिधारणं प्रशंसति—

पिता वै मयाजा इति । मथममाविश्यामयाजानां पितृत्वं, पश्चाज्जावि-
त्वादनूयाजानां पुत्रत्वम् । अनूयाजार्थं च हविरुपभृति गृहीतमस्ति । पुरोडाशा-
दिहविरभिधारणवेलायामौपभृतमपि हविः मयाजश्लोकेणाभिधारयति । तथा सति
पितृस्थानीये मयाजानां संवन्नि यदवशिष्टमाज्यद्रव्यं तत्पुत्रस्थानीयानामनूयाजा-
नामपि साधारणं कृतं भवति । इममेवार्थं लौकिकोऽहरणेन विस्पष्टयति—

तस्मादाहुरिति । लोके हि बालेन पुत्रेण पदुपार्जितं तद्व्यव्यं स पुत्र उत्तर-
काले स्वर्जावनार्थमसाधारणत्वेन संगृह्य गुह्यं करोति न तु पित्रे मयच्छति न तु
भ्रातृभ्यः । विना तु यदुपाध्यते तस्मिन्नुपार्जितं तस्य तूर्णां च साधारणं भवति ।
तेन हि ब्रह्मेण सर्वेऽपि जीवन्ति । तथा सति लौकिकः कश्चित्पुरुषो वेदमधीत्य
मयाजानूयाजवृत्तान्तं जानाति । अन्येऽप्यन्येनरहितो न जानाति । तादृशा-
नानुभवविधानां समाधानाविष्टा अपि जिज्ञाः समच्छुः—केन हेतुना पुत्रस्य व्यर्थं
केवलमसाधारणं संपन्नम् । पितृव्यं तु केन हेतुना साधारणं संपन्नमिति । तस्य
च मथस्यापि जिज्ञाः मयाजानूयाजवृत्तान्तेनोत्तरं द्युरिति शेषः । मयाजामाध्यर्थं
साधारणं, तच्छ्लेषेणैव्यमानत्वात् । अनूयाजानां स्वसाधारणम्, तच्छ्लेषस्याम्यत्र
विनिश्चोगाभावात् । एवं लौकिकयोः पितुः (ता) पुत्रयोरेव ब्रह्मव्यम् । पुनः
प्रकारान्तरेणाभिधारणं प्रशंसति—

(प्रयाजविधिः)

अस्कन्धमेवेति । यागार्थस्य ब्रह्मस्य यागार्थभागेवान्धश्च पतनं विनाशो भवति । अत्र स्वित्तेषु प्रयाजेषु पश्चादन्धेषु हविःषु शेषः प्रक्षिप्येत । तस्मादेतदस्कन्धमपि नष्टमेव । शङ्कितस्कन्दनदोषस्य परिहार एवात्र प्रशंसति ।

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति-

गायत्र्येवेति । एकतो गायत्र्याः पञ्चाक्षररूपाः प्रयाजा अन्यतो गायत्र्या-
स्त्र्यक्षररूपा अनुयाजाः । मध्ये यद्विचारणं तेन गायत्र्येव स्वोदरे गर्भं धूत-
वती भवति । तेन च सा गायत्री यजमानार्थं प्रजां पशुनुत्पादयति ।

अत्र भीमासा ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयापादे चिन्तितम्-

“समिधो यजतीत्यादावैकत्वमुन भिन्नता ।

धातुपरमययोरैक्यादेकत्वे भिन्नता कुतः ॥

अभ्यासात्कर्मभेदोऽत्र नापत्तान्न विधिगुणे ।

विधित्वे श्रुतितो भाति सन्निधेरनुवादता ॥”

दर्शपूर्णमासयोः भूपदे-‘समिधो यजति’ ‘तनूनपातं यजति’ ‘इडो यजति’
‘वर्हिर्यजति’ ‘स्वाहाकारं यजति’ इति । तत्र पञ्चकृत्वः भूयमाणे यजतिपदे
पूर्वाकेषु यजति इदातीत्यादिपदेष्विव धातुभेदा नास्ति । येन भावनाभेद आद्य-
कृत्येन । तस्मादाख्यैक्यमयुक्तं भावनैक्यमनिवार्यमिति चेन्नैवम् । यजतिपदा-
भ्यास्तेन कर्मभेदावगमात् । कर्मैकत्वेऽभ्यासो निरर्थकः स्यात् । अथोच्येत-समि-
धो यजतीत्यनेन प्रथमश्रुतेन वाक्येन विहितं समिध्यामकं यागमुपरितमैश्चतुर्भि-
र्भजतिपदैरनुद्य तनूनपादादयो देवतारूपा ब्रह्मरूपा वा गुणाभत्वारो विकल्पिता
विधीयन्ते । ततोऽनुवादायैवान्नाभ्यासवैयर्थ्यमिति । इत्थं । तनूनपादादिशब्दानां
यागनापत्तेन गुणविधित्वाभावात् । न तावदत्र देवताविधिः चतुर्थीतद्धितयोरभ-
वणात् । नापि ब्रह्मविधिः तृतीयान्तत्वाभावात् । ततोऽग्निहोत्रं पुद्गोतीत्यादावि-
व द्वितीयाभ्यासां युक्तं नापत्त्वम् । यत्तु चतुर्णांमुपरितनानां यजतिपदानामनुवादे-
त्वमिति, तदसत् । तेषां विधायकत्वात् । यथा समिधो यजतीत्यत्र यजतिपदे वि-

१ क. क. च. ‘स्कन्धो’ । २ क. ल. च. ‘हंसति’ । ३ क. ग. क. च. प्रकृतो ।

४ ग. घ. ङ. ‘कत्वं मि’ । ५ क. घ. क. च. ‘त्वेन श्रुतौ भा’ । ६ ल. च. ‘इत्वं त’ ।

(मयाजविधिः)

धित्वं श्रुत्या प्रतीयते तथाऽभ्येष्यन्नि चतुर्षु पदेषु विधित्वं श्रौतम् । अनुवाकत्वं तु पुरोवाकत्त्वस्य सामिधो यजतीत्यस्य सामिधानाद्भवगम्यते । तन्निधिव्य भूतेर्दुर्वलः । विधित्वे च पूर्ववाक्यविहितस्य सामिध्यामकस्य यागस्य पुनर्विधानायोगान्नूनपादादिनामकानि यागान्तराणि विधीयन्ते । नन्वेवं सति संज्ञाभेदात्कर्मभेदः संपद्यते, न तदभ्यासात् । तथा सति रक्ष्यमाणाधिकरणेन संकीर्यते । भैवम् । वैषम्यात् । अथैव ज्योतिरित्यस्मिन्ब्रह्मपाणोदाहरणे यागावगमात्प्रागेव संज्ञात्वावगमात्संज्ञायाः कर्मभेदेहेतुत्वम् । इह तु विधायकैर्वज्रिपदैर्प्रागेष्ववगतेषु भेदे चाभ्यासाद्भवगते भिन्नानां यागानां सामिसंज्ञाया अभ्याः संज्ञा अपोक्षिता इति तन्नूनपादादीनां संज्ञात्वं पश्चाद्भवगम्यते । तस्माद्भ्यास एवात्र यागभेदेहेतुः ।

नवमाभ्यासस्य द्वितीयपादे विधित्वम्—

“देवता यजयो वा स्युः मयाजे सामिदादयः ।

विष्णवादिदेवतात्वं न चतुर्थ्याद्यभावतः ” ॥

दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजपञ्चकमारुधानं सामिधो यजतीत्यादिना । तत्र यथा विष्णुं यजति वरुणं यजतीत्यादौ द्वितीयानिर्दिष्टा विष्णवाद्यो देवतास्तथा सामिदादीनां देवतात्वम् । ततो यागैर्देवताः सांक्रियन्त इति दृष्टार्थविलाभ इति चेन्नैवम् । तत्र च तदर्थ्या तद्धितेन वा देवता निर्दिश्यते । तद्यथा—‘यदभ्यं सामं जुहु-
यात् ’ ‘आग्नेयोऽष्टाकपालः’ इति । न चात्र सामिदादिषु चतुर्थीतद्धितौ विद्येते । तादर्थ्यप्रतीतीं देवता भवति । न च द्वितीयया तादर्थ्यं प्रतीयते । किंतीप्सित-
ततमस्यम् । तच्च कर्मनामत्वादुपपद्यते । अग्निहोत्रं जुहोतीत्यादौ तद्दर्शनात् । यथा वाकं पचतीत्युक्ते पचिक्रियायाः कर्तव्यता प्रतीयते, तथा सामिधो यजतीत्युक्ते सामिध्यागः कर्तव्य इत्यर्थो भवति । विष्णुं यजतीत्यादौ तादर्थ्यमुपचयेते । यथा-
जपन्नेषु सामिधो अग्न आज्यस्य त्रियम्बित्यादिषु सामिदादिशब्दैर्बहुवचनैकवच-
नान्तैर्देवता निर्दिष्टाः । तदेष त्रियम्बिकृत्य तादृशैरेव शब्दैरिह यागा अभिधी-
यन्ते—‘सामिधो यजति’ ‘तन्नूनपातं यजति’ ‘इहो यजति’ ‘बार्हियंजति’ ‘स्वाहाकारं यजति’ इति । तस्मान्नात्र देवतासंस्कारविधिः, किंतु वागाः केवला विधी-
यन्ते । तेषां च श्रुत्यादिभिः कार्यविशेषानवगमात्प्रकरणेनाऽऽराधुपकारकत्वम् ।

(प्रयाजविधिः)

पञ्चमप्रयाजस्य तु यक्ष्यमाणायुष्यभाग्यादिदेवतासंस्कारकर्मं दशमेऽभिधास्यते ।

दशमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ अन्वयः प्रयाज आरात्किमुपकार्यं च संस्कारिणः ।

स्वाहाकारेति देवोक्तोऽनुवन्ववर्णनात् ॥

अष्टौ मेकं चतुर्थ्यादिरभावाद्यागमंजके ।

विधितया च सौर्यांशवर्धाऽग्न्यादिभिदत्तं ॥ ” ।

इदंपूर्णमासेष्टौ पञ्चमप्रयाज एवभास्नास्यते—“ स्वाहाकारं यजति । इति । अ
किमिद्वेतरादुपकारक उताऽऽयुष्यभाग्यादिवु यक्ष्यमाणानामग्न्यादिदेवतानां संस्कार
इति संशयः । तत्र स्वाहाकारशब्देन देवतोच्यते । यागस्य तदाकाङ्क्षाणात् ।
न च प्रत्यक्षवचनमुपेक्ष्य मन्ववर्णदशताकल्पममुचितम् । नन्वेवं सति विधिमन्व-
योर्वैवाधिकरण्यं प्रसज्येत । विधिना हि स्वाहाकाराख्या देवता विहिता । मन्वे
तु यक्ष्यमाणायुष्यभाग्यदेवता अग्न्यादयः प्रतीयन्ते । ‘ स्वाहाऽग्निम् । स्वाहा
सोमम् । स्वाहाऽग्निम् । स्वाहा यजापतिम् । स्वाहाऽग्नीधोमौ ’ इत्यादिको हि
मन्त्रः पठितः । नार्यं देवः । मातृशब्दवन्मन्त्रवर्णीकारग्न्यादिशब्दानामनेकार्थत्वसं-
भवात् । यथा मातृशब्दः प्रस्थादिना भान्यस्य मातरं जननीं चाऽऽचष्टे तथाऽ-
ग्न्यादिशब्दः स्वाहाकाराख्यदेवतापञ्चकताम् । न च स्वाहाकाराख्यदेवतैव सांस्कि-
यतामिति वाच्यम् । संस्कारतायास्त्वस्या अन्यत्रोपयोगाभावात् । तस्मादिद्वेतरादुप-
कारक इत्याद्यः पक्षोऽभ्युपगन्तव्यः । त्रैयम् । चतुर्थ्यां चित्तेन वा सर्वत्र देवता
विधीयते । न चात्र तौ विद्येते । किंचायं विधिदेवताधामानुभौ विधत्ते, देवता-
विशिष्टं यार्यं वा देवतापञ्चं वा यागमात्रं वा । नाऽऽद्यः । वाक्यभेदप्रसङ्गात् ।
न द्वितीयो गौरवापत्तेः । न तृतीयः । अत्रांतस्य यागस्थानमनुवाच्यत्वे सति तदनु-
वादेन देवताविध्ययोगात् । तस्माच्चतुर्थः पक्षः परिशिष्यते । तत्र हि द्वितीया-
न्तस्वाहाकारशब्दः पौर्णमासीं यजत इत्यादाविध कर्मनामधेयं भविष्यति । तस्मां-
वायुष्यभाग्यादिदेवतासंस्कार उक्तमः प्रयाजः । एवं च सति सौर्यादिविहितिसूत्रम-
प्रयाजमध्ये प्रधानदेवतावाच्यग्न्यादिपदपरित्यागो बाधविचारान्तर्गतस्याधिकरणस्य

(प्रयाजविधिः)

फलं भविष्यति । यत्तु एश्वमाध्याये प्रयाजनामनुष्ठानक्रमे वाठक्रमः प्रमाणविधि-
चिन्तितं तदस्माभिरिव त्वोर्जे त्वा यज्ञस्य घोनदसीत्यनयोरमुकाकयोः पौर्वाणो
वाठ एव प्रमणमित्याभिप्रेत्य तत्रैवोदाहृतम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“न कृत्वङ्गं प्रयाजादि कृत्वङ्गं वा न वाङ्मता ।

प्रक्रियाया अमानत्वान्नैराकाङ्क्षयेण वाक्ययोः ॥

प्रयाजादेः फला(हेऽ)पेक्षा कथंभावोऽ(वेऽ)पि च कतोः ।

तेन प्रकरणात्प्रानं तस्माद्दङ्गाङ्गिता तयोः ॥

साधंवादद्वये विनियोजकत्वेनोकानि यानि श्रुतिलिङ्गवाक्यानि तेभ्योऽ-
तिरिक्तं किञ्चित्प्रकरणमासकं प्रमाणं न वेदे पश्यामः । न हि पदतत्तामर्थ्या-
न्वयैरसंगुष्टः कश्चिद्देवभागः क्वाचित्केनचिदात्मनायते । एकवाक्यत्वमापन्नो
वाक्यसमूहः प्रकरणमिति चेत् । न । वाक्ययोः तयोः पश्चादेकवाक्यवाया
अभावात् । नहि ‘ दर्शपूर्णमासाम्यां स्वर्गकामो यजेत ’ इति
‘ यजति ’ इत्यनयोर्वाक्ययोः परस्पराकाङ्क्षाऽस्ति, येनैकवाक्यत्वं कल्प्येत ।
तस्मात्प्रयाजादीनां न दर्शपूर्णमासाङ्गत्वमिति प्राप्ते श्रुमः—प्रयाजादयः फलहेतवः
पुरुषप्रवृत्तिरूपत्वात्तेषां द्विवत् । दर्शपूर्णमासावुपकरणैरुपकार्यौ करणत्वात्प्रदीपोप-
कृतवत्त्वं च । तथा सति किं प्रयाजादेः फलं किंवा दर्शपूर्णमासवोरुपकरण-
मित्याकाङ्क्षायां संपन्नं वाक्यैकवाक्यतात्त्वं प्रकरणं, तेन च प्रयाजसमीपान्तर-
त्वं प्रतीयते । तृतीयाध्यायस्य मध्यमपादे चिन्तितम्—

“ अभिक्रानं जुहोतीति वृक्तं कर्वाऽस्त्वित्यस्य तत् ।

किंवा प्रयाजमाश्रम्य कृत्स्नकर्तुंश्रुतं भवेत् ।

प्रयाजाभिक्रमणयोः क्रियात्वमु(त्वावु)मथोरपि ।

विधःसंबन्धराहित्यान्मैवं हेऽपि तत्प्रत्ययः ॥

कर्तृयोगाद्दोषव्येतस्यमिधं समाहितिः ।

ततः प्रयाजसामिध्यात्कर्तृवाक्य संयुतिः ” ॥

दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजसमीपे श्रूयते—‘ अभिक्रानं जुहोति ’ इति । तत्र होमकाळे
यदेतदाहवनीयस्याऽऽभिमुख्येन संचरणं तत्कृत्स्नदर्शपूर्णमासकर्त्ता संबध्यते,

न तु प्रयाजमाजकर्त्ता । कुतः अभिक्रमणस्य क्रियारूपस्य कारकत्वाभावेन प्र-
याजक्रियया संबन्धासंबन्धादिति चेत् । मैवं, क्रियारूपत्वादेव दर्शपूर्णमासक्रियया
संबन्धासंबन्धात् । अथोच्येत, अभिक्रमणं कर्तृकारकेण साक्षात्संबन्धते, तद्द्वारा
कृत्स्नदर्शपूर्णमासकर्मणा संबन्धत इति । तदेतत्तमाधानं प्रयाजसंबन्धेऽपि समा-
नम् । अतः तन्निधिवत्प्रयाजकर्त्ता संबन्धते ।

अतुर्थाध्ययस्य मध्यमपादे चिन्तितम्—

“आभिचार्यं प्रयाजानां शेषेण हविरत्र किम् ।

शेषधारणतत्त्वात् कार्मे नो वाऽभिचारणम् ॥

नाभ्यधा तेन ते कार्मे न कार्मे मतिपक्षितः ।

प्राजापत्यवचनायाश्च न कीऽभ्यधाऽभिचारणात् ॥”

प्रकृतौ श्रुते ‘प्रयाजशेषेण हवींश्च्यभिचारयति’ इति । तदेतद्विष्णुतापविहितम् ।
विष्णुतपश्च वाजपेयगतः प्रशवः । ते च द्विविधाः—ऋतुप्रशवः प्राजापत्याः पश-
वश्चेति । आग्नेये पशुमालभेत्स्यादिना विहिताः ऋतुप्रशवः । इतरे तु सप्तदश
प्राजापत्यमन्त्रशुभलभत इति विहिताः । ते चोभयविधाः पशवः प्रातःसवने स-
होपक्रमन्ते । ततः सर्वेषामर्थे सलदेव प्रयाजा अनुष्ठीयन्ते । तत्र ऋतुप्रशुनां
प्रातःसवन एवाऽऽलम्ब्यत्वानदीचहविषां प्रयाजशेषेणामिधारणे विधिभेदे सि-
ध्यति । प्राजापत्यप्रशुनां तु पर्याभिक्रमणपर्यन्तमेव तदानीमनुष्ठानम् । आलम्बस्तु
माभ्यादिने सवने । तत्कालविशेषस्य प्रलसाम्यालभत इति विधानात् । तेषां च
प्राजापत्यप्रशुनामिधारणार्थं प्रातःकालीनप्रयाजशेषो धारयितव्यः । न चात्र
शुद्ध्यां तदारणं संभवति । ऋतुप्रशुनां शुद्ध्या व्यावृत्तत्वात् । अतः पशान्तरं
संवाद्य तस्मिन्मयं शेषो धारयितव्यः । अन्यथा प्राजापत्यहविषां प्रयाजशेषेणा-
भिचारव्याप्तिज्ञेः । तस्माच्छेषधारणतत्त्वात् संपादनीये इति प्राप्ते श्रुतः—ते जने
न कर्तव्ये । कुतः । अभिचारणस्य शेषप्रतिपत्तिरूपत्वेन हविःसंस्कार[क]त्वामा-
वात् । नहि इष्टेऽर्थे संभवति अदृष्टोऽर्थः संस्कारः कल्पयितुं युक्तः । उक्तं च शुद्ध्या
रिक्तीकरणमप्यथा प्रयाजशेषोपेत्यां शुद्ध्यामाभ्यभागाद्यथा गृह्यार्थं संकीर्षेत ।
अतो रिक्तीकरणरूपप्रतिपत्त्यर्थमेव प्रकृतौ शेषेणामिधारणम् । अस्तु वां तत्र

१ क. म. क. ‘विश्यते । वि’ । २ क. म. क. च. ‘र्णं संस्कारार्थत्वं सि’ । ३
स. ‘पत्यानां हविषाम्’ । ४ स. ‘हे प्रतिपादने सति । ५ क. म. क. वाऽत्र ।

(प्रयाजविधिः)

हविःसंस्कारोऽपि । तथाऽपि प्रयाजपत्यवपायामाभिधारणं व्यर्थम् । एकत्वनिवा-
रणाय हविधार्यते । न च प्रयाजपत्यवपाया एकताऽस्ति । ब्रह्मसाम्नेष तदुक्त-
ताया निवारितत्वात् । अत एव भूयते—“ शम्वा वा एतर्हि ववा यत्नानाभिधृता
ब्रह्म वै ब्रह्मसाम यद्ब्रह्मसाम्पात्नमते तेनाशम्वास्तेनाभिधृताः ” इति । शम्वा
एकता इत्यर्थः । तस्माच्छेषधारणतत्त्वाने न कर्तव्ये ।

तत्रैवाप्यचिन्तितम्—

“ चतुर्थस्य प्रयाजस्य होमावौपभृतं घृतम् ।

जुह्वामानयतीर्यवौपभृतं नैषा प्रयोजयेत् ॥

प्रयोजयेदुताऽऽनीतिः प्रयाजाद्यस्त्रिस्तार्थता ।

श्रुतौपभृत आश्वेतो जौहवेन विकल्पनात् ॥

न प्रयोजकता वैवं त्रितयार्थं हि जौहवम् ।

अतिहायेद इत्युक्तेभ्युर्थे सा प्रयोजयेत् ॥

दशपूर्णमासयोः भूयते—“ अतिहायेदो बर्हिः प्रति समानयते जुह्वानी-
पभृतम् ” इति । अस्यायमर्थः—पञ्चानां प्रयाजानां मध्ये तृतीयः प्रयाज इद-
शब्देन बहुवचनान्तेनाभिधीयते । तं तृतीयं प्रयाजमतिक्रम्य बर्हिर्नामकं चतुर्थं
प्रयाजं होतुमुपभृतसंज्ञकायां सुवि स्थितं घृतं जुह्वामानेतव्यमिति । तदेतदान-
यनमुपभृतपाप्यग्रहणस्य न प्रयोजकम् । तथा हि—जुह्वपभृद्भ्रुवास्तु तित्तुषु
जुह्वप्यग्रहणप्रकारस्तद्विनियोगैवमात्मनायते—“चतुर्जुहवा गृह्णाति । अहा-
वुपभृति । चतुर्संवायाम् । यज्जुहवा गृह्णाति । प्रयाजेभ्यस्तत् । यदुपभृदि ।
प्रयाजानुयाजेभ्यस्तत् । सर्वसिं वा एतद्यज्ञाय गृह्यते । यद्भ्रुवामानाभ्यम् ॥
इति । तत्र जौहवं केतलं प्रयाजार्थवौपभृतं तु प्रयाजानुयाजार्थमिति प्रयाजेषु
जौहववौपभृतं चोभयं विकल्पते । तथा सति यदा जौहवेन प्रयाजा इत्यन्ते
तदानीमौपभृतस्याऽऽनयनमेव नास्ति, कुत आनयनस्य प्रयोजकत्वम् । यदा
र्यवभूनेन प्रयाजहोमस्तदानीमौपभृतस्यार्थं प्रयाजार्थमितरदनुयाजार्थम् । तयोः
प्रयाजताभनमर्थं प्रथमप्रयाजकाल एव जुह्वामान्तितामिति न तस्य चतुर्थप्रयाजं
प्रति समानयनं विधीयते । यदनुयाजार्थमितरदर्धमुपभृत्यवशिष्टं तन्मध्ये किंचि-
च्चतुर्थप्रयाजं प्रति समानेतव्यम् । तत्वनुयाजैरेव प्रयुक्तमिति न तस्याऽऽनयनं

(प्रयाजविधिः)

प्रयोजकमिति याप्ते ब्रूमः—यज्जैह्वं तत्प्रयाजव्रित्तयार्थं, यदौषभृतं तदेवावशिष्ट-
प्रयाजद्वयार्थमनूयाजार्थं चेत्येवं वाक्यद्वयस्य व्यवस्थायां संभवन्त्यापत्तदोषदुष्टो
विकल्पो नाऽऽभितुं शक्यः । यदा जीह्वस्वीकारस्तदानीमौषभृतवाक्यस्य
स्फूर्तं यामाण्यं परित्यजेत्, अपाजस्यामाण्यं स्वी क्रियेत, पुनरपि कदाचिदौषभृ-
त्स्वीकारे त्यक्तं यामाण्यं स्वी क्रियेत, स्वीकृतमयामाण्यं परित्यजेत्तौषभृतवाक्ये
चत्वारो दोषाः। जीह्ववाक्येऽप्येवं चत्वार इत्यष्टौ दोषाः । यथोक्तव्यवस्था च
“ अतिहायेडः ” इति वाक्यादध्यवसीयते । तथा सत्यौषभृतस्यानूयाजा यथा
प्रयोजकास्तथैव चतुर्थोत्तमप्रयाजनिष्पादकमानयनमपि प्रयोजकमेव ।

पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ प्रयाजानूयाजतिद्धये पत्नैक्यमुत भिन्नता ।

एकोषभृद्द्वयोरर्थे दृष्टाऽगो विकृतौ तथा ॥

विकृतौ पात्रभेदोऽस्तु शुद्धाप्यपुषदाज्ययोः ।

एकपत्नैः श्रद्धाशक्तेर्द्रव्यैक्यं प्रकृतौ द्वयोः ॥ ”

अग्नीषोमीयपशौ प्रयाजानूयाजसाधने द्रव्यं धारयितुमेकमेव पात्रं कर्तव्यम् ।
कृतः । प्रकृतानुभवार्थस्याऽऽज्यस्यैक्येनौषभृता घृतत्वेन विकृतावपि तदति-
वेद्यादिति याप्ते ब्रूमः—प्रकृतिवत्केवलज्ञेन प्रयाजा इत्यन्ते । अनूयाजास्तु
पुषदाज्येन यद्व्याः । ‘पुषदाज्येनानूयाजान्यमिति’ इति तद्विधानात् । पुषदाज्यं
नाम दधिमिश्रमाज्यम् । नहि शुद्धं मध्योपैकेन पात्रेण धारणं संभवति । तस्मा-
दत्र पुषदाज्यम् । यत्तु चतुर्थस्य मध्यपदे चिन्तितं जुष्टामाज्यग्रहणं प्रयाज-
वार्थमुपभृत्याज्यग्रहणमनूयाजार्थं चेति । यदप्यत्रैव चिन्तितम्—उपभृति चतुर्गु-
हीतद्वयादृष्टंरुपेति, तदुभयमस्माभिराज्यग्रहणाविधायके पायुष्ठं रक्ष इत्यनुवाकौ
मदर्शितम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधर्मायि वेदार्थप्रकाशे ऋषयजुर्वे-

दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठ्यपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(आख्यभागविधिः)

(अथ द्वितीयाहके षष्ठ्यपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ यदा-
 ज्यभागौ यजति चक्षुषी एष तद्यज्ञस्य प्रति
 दधाति पूर्वार्धे जुहोति तस्मात्पूर्वार्धे चक्षुषी
 प्रधाहुग्जुहोति तस्मात्प्रधाहुक्चक्षुषी देवलोकं
 वा अग्निना यजमानोऽनु पश्यति पितृलोकं
 सोमेनोत्तरार्धेऽग्नये जुहोति दक्षिणार्धे सोमाये-
 षमिष ह्रीमौ लोकावनयोर्लोकयोरनुख्यात्यै
 राजानौ वा एतौ देवतानाम् (१) यद्गनी-
 षोमावन्तरा देवता इज्येते देवतानां विधृत्यै
 तस्माद्वाजा मनूष्यां विधृता ब्रह्मवादिनो वदन्ति
 किं तयज्ञे यजमानः कुरुते येनान्यतोदितश्च
 पशुन्वाधारेभयतोदितश्चेत्युच्ये मनुष्याऽऽज्यभा-
 गस्य जुषाणनं यजति तेनान्यतोदितो दाधा-
 र्थमनुच्ये हविष ऋचा यजति तेनोभयतोदितो
 दाधार मूर्ध्वन्ती पुरोनुवाक्या भवति मूर्धान-
 मेवैतं समानानां करोति (२) नियुत्वत्या
 यजति भ्रातृव्यस्यैव पशुञ्जि युवते केशिनं ह
 दार्भ्यं केशी सात्यकामिरुवाच सप्तपर्दा ते
 शकरीं श्वो यज्ञे प्रयोक्तासे यस्यै वीर्येण प्र
 जातान्भ्रातृव्याञ्जुवते प्रति जनिष्यमाणान्यस्यै
 वीर्येणोभयोर्लोकयोर्ज्यातिर्धत्ते यस्यै वीर्येण

(अज्यमागविधिः)

पूर्वाधेनानद्भवान्भुनाक्ति जघनाधेन धेनुरिति
 पुरस्ताल्लक्ष्मा पुरोनुवाक्या भवति जातानेव
 भ्रातृस्याम्प्र जुदत उपरिष्टाल्लक्ष्मा (३)
 याज्या जनिष्यमाणांनेव प्रति नुदते पुरस्ता-
 ल्लक्ष्मा पुरोनुवाक्या भवत्यस्मिन्नेव लोके
 ज्योतिर्धत्त उपरिष्टाल्लक्ष्मा याज्याऽमुष्मिन्नेव
 लोके ज्योतिर्धत्ते ज्योतिष्मन्तावस्मा इमौ लोकौ
 भवतो य एवं वेद पुरस्ताल्लक्ष्मा पुरोनु-
 वाक्या भवति तस्मात्पूर्वाधेनानद्भवान्भुनाक्यु-
 परिष्टाल्लक्ष्मा याज्या तस्माज्जघनाधेन धेनुर्य
 एवं वेद भुङ्क्त एनमेतौ वज्र आज्यं यज
 आज्यभागौ (४) वज्रो वषट्कारास्त्रिवृतमेव
 वज्रं संभृत्य भ्रातृस्याय प्र हरत्यलम्बट्कार-
 रमपगुर्यं वषट्करोति स्तृत्ये मायर्जा पुरोनु-
 वाक्या भवति त्रिष्टुज्याम्यां ब्रह्मन्नेव क्षत्रमन्वा-
 रम्भयति तस्माद्वाह्यो मुखो मुखो भवति य
 एवं वेद प्रैवेनं पुरोनुवाक्ययाऽऽह प्र णयति
 याज्यया गमयति वषट्कारेणैवेनं पुरोनु-
 वाक्यया दत्ते प्र यच्छति याज्यया प्रति (५)
 वषट्कारेण स्थापयति त्रिपदा पुरोनुवाक्या
 भवति प्रय इमे लोका एष्वेव लोकेषु प्रति
 तिष्ठति चतुष्पदा याज्या चतुष्पद एव पञ्च-

(आज्यभागविधिः)

नर्ष रुन्धे हृद्यक्षरो षपदकारो द्विपाथर्जमानः
पशुष्वेवोपरिष्ठात्प्रति तिष्ठति गायत्री पुरो-
नुवाक्या भवति त्रिष्टुभ्याज्येषा वै सप्तपदा
शकरी यद्वा एतया देवा अशिक्षन्तदशकनुबन्ध
एवं वेदं शकनोत्येव यच्छिक्षति (१) ॥

(देवतानां करोत्युपरिष्ठात्प्रतिष्ठात्त्रिष्टुभ्याज्येषा प्रति शकनोत्येव इव) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

आधानुवाके विस्पष्टं पयाजाः पञ्च वर्णिताः ।

अनुवाके द्वितीयेऽस्मिन्वक्तव्यायाज्यभागकौ ॥

तन्मन्त्रस्तन्मन्त्रकाण्डे समाप्नाताः ।

कल्पः—यदा जानात्यग्नेऽनुब्रूहीति तदाऽऽग्नेयस्याऽऽज्यभागस्य पुरोनुवाक्या-
मन्वाहामिर्बुनाणि जह्वनदिति वीर्णमास्थापयिः प्रत्नेन जल्पनेत्यमावाःस्थार्या यदा
जानात्यग्निं यजेति तज्जुवाणेन यजति जुवाणो अग्निराज्यस्य वेत्ति यदा आ-
नाति सोमापानुब्रूहीति तत्सोमस्य पुरोनुवाक्यामन्वाह १४२ सोमाति सत्त्वतिरिति
वीर्णमास्था सोम गीर्भिर्द्वा वयमित्यमावाःस्थार्या यदा जानाति सोमं यजेति
तज्जुवाणेनैव यजति जुवाणः सोम आज्यस्य हविषो वेत्ति १ इति ।

तत्र पथमस्याऽऽग्नेयस्य पाठस्तु—

अग्निर्बुनाणि जह्वनत् । द्विणस्मुर्विपन्वया । समिञ्चः शुक्र आहुवः ।

जुवाणो अग्निराज्यस्य वेत्तु १ [भा० का० ३ प्र० ५ अ० ६] इति ।

अपमग्निस्माननुगृह्णारिवति शेषः । कीदृशोऽग्निः । बुनाणि कर्मानुष्ठाननि-
वारकाणि पापानि जह्वनदतिशयेन हृतवान् । विपन्वया विशिष्टयाऽस्मत्कृतवा

(आज्यभागविधिः)

स्तुत्या ऋविणस्युरस्मदर्थं हविणेच्छुः सभिद्धः सम्यग्वाहितः शुक्रः शोचमान
आहुतः समन्तादस्माभिराकारितोऽनेनाऽऽज्येनाऽऽहुतो वा । जुषाणः प्रीयमाणोऽय-
मग्निराज्यस्य वेत्स्वस्माद्दत्तमिदमाज्यमश्नात् ।

प्रथमस्य सौम्यस्य पाठस्तु—

“त्वं सोमासि सत्सतिः । त्वं राजोत वृषहा । त्वं भद्रो असि क्रतुः ।
जुषाणः सोम आज्यस्य हविषो वेतु ” [ब्रा० का० ३ प० ५ अ० ६] इति ।

हे सोम त्वं सतां सद्भिरनुष्ठितानां कर्मणां परिवसि । किंच त्वं राजा
दीप्तिमान् । अपि च पापघाती । किंच, भद्रः फलप्रदत्वेन यत्कलरूपः क्रतु-
रसि । तस्य क्रतोर्निष्पादकत्वात् । तादृशः सोम इदमाज्यं हविरश्नात् ।

द्वितीयस्याऽऽज्यस्य पाठस्तु—

“अग्निः प्रत्नेन जन्मना । शुम्भानस्तनुवस्वाम् । कविर्विषेण वाबुधे ।
जुषाणो अग्निराज्यस्य वेतु ” [ब्रा० का० ३ प० ५ अ० ६] इति ।

अमपग्निः प्रत्नेन पुरातनेन स्वजन्मना स्वां तनुवं स्वतनुं शुम्भानः शोभय-
न्कविर्विषधिरपण्डितवः पराभिप्रायज्ञो विषेणत्विजा कृषां स्तुतिं शास्वा वाबुधे
बुद्धिं प्राप्सतः । जुषाण इत्यादि पूर्ववत् ।

द्वितीयस्य सौम्यस्य पाठस्तु—

“ सोम गीर्भिहृवा वयम् । वर्धयामी वचोविदः । सुमृहीको न आविक्त ।
जुषाणः सोम आज्यस्य हविषो वेतु ” [ब्रा० का० ३ प० ५ अ० ६] इति ।

हे सोम वचोविदो वाक्यतारुण्याभिज्ञा वयं गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिर्बर्ध-
यावः । त्वं तु सुमृहीकः सम्यक्सुखयन्तोऽस्मान्नाविक्त । तादृशः सोम आज्यं
हविरश्नात् । मन्थकाण्डोक्तैस्तेरैः साध्यावाज्यभागौ विभक्ते—

चक्षुषी वा इति । यजमाननाशनेऽग्नीषोमाभ्यां वै यज्ञचक्षुष्यानिशुक्त-
त्वादाज्यभागयोर्यज्ञचक्षुष्वम् । आहवनीयस्य पूर्वार्धभागं होमदेशत्वेन विभक्ते—

पूर्वार्धे जुहोतीति । लोकेऽपि शिरसः पूर्वभागे चक्षुषी विद्यते न तु
पृष्ठभागे ।

(आज्यभागविधिः)

उमघोराहुयोः पङ्क्तिरूपत्वं परिमाणवैषम्यं च वारयितुं साम्यं विधत्ते—

प्रभाहुगजुहोतीति । मयाहुकसमं यथा भवति तथा जुहुयादित्यर्थः ।

एकस्यां पङ्क्त्यावुत्तरदक्षिणदेशं क्रमेण विधत्ते—

देवलोकं वा इति । देवलोक उत्तरदेशस्थः । पितृलोको दक्षिणदेशस्थः ।

अतस्तथाविधेन होमेन तयोरनुत्ख्यातिरभिज्ञानं भवति ।

उमघोराज्यभागयोर्मध्यदेशं प्रधानयागस्थानत्वेन विधत्ते—

राजानो वा इति । इत्येते इत्यत्र बहुवचनव्यत्ययो दृश्यः । प्रधानदेवता हि तयोर्मध्य इत्यन्ते ।

अत एवाऽऽथर्वाणिका आमनन्ति—

“ यदा लेलायते सौर्धिः तमिच्छे हव्यवाहने ।

तदाऽऽज्यभागान्तरेणाऽऽहुनीः प्रतिपादयेत् ॥ इति ।

एवं च सत्युपगतोऽवस्थिताम्भ्यां राजम्भ्यां मध्येऽवस्थिताः प्रधानदेवता विशेषेण भूता भवन्ति । अथवाऽत्र देवताशब्देर्नोवान्तरदेवता विवक्षिताः । ता अन्तरेण तासां मध्ये राजानावर्गीषोषाचिज्येते । ताश्च देवताः परितोऽवस्थिताः तैर्वैकभृत्यवदेती राजानो विशेषेण धारयन्ति । अथवा राजम्भ्यां ताभ्यामम्बा देवता षोडशमदानेनैव पोषिता भवन्ति । यस्मादेवं तस्माल्लोकेऽपि मनुष्याः सर्वे राज्ञा विधृता वर्तन्ते ।

इत्थमाज्यभागी भिस्तुष्य तदीये याज्यानुवाक्ये उपरिन्दनस्याऽऽग्नेयस्य प्रधानस्य इविषो याज्यानुवाक्ये च क्रमेण विधत्ते—

ब्रह्मवादिन इति । अन्यतोऽधोभाग एव क्स्ता येषां ते गवाऽयोऽन्वतोद्गत(शत)स्ताम्पशान्येन यज्ञाङ्गेन यजमानो दाधार प्राप्नोति तद्यज्ञाङ्गं किं नाम यजमानः कुरुते । उमघत ऊर्ध्वाधरघोर्दन्ता येषामश्वादीनां त उमघतोद्गत(शत)स्तान्येन प्राप्नोति तदपि किमित्येवं ब्रह्मवादिष्वेके विज्ञाः पुष्टाः (षट्पत्तः) । इतरे विज्ञा उत्तरमवदन—आज्यभागस्थ होमकाले पुरोनुवाक्यारूपेण काञ्चिद्वचं पठित्वा याज्यारूपेण ज्ञापण इत्यादिमजुषा यामं करोति । तेषाधोभागे

(आज्यभागविधिः)

संपूर्णाया ऋचः पाठेनाधोभागस्थदन्तमुक्तान्यशूनाप्नोति । प्रधानस्याऽऽग्नेयस्य इविधो हेमि पुरोनुवाक्यामप्युच्येव पाठित्वा याज्ययाऽप्युच्येव यजति । तेनाध ऊर्ध्वभागयोर्कौचोः संपूर्णस्वेन भाग इयेऽपि दन्तमुक्तानश्वादीन्पाप्नोति । तत्राऽऽज्य-
भागविधया पुरोनुवाक्या यजुष्येषुभयं पूर्वमेवोक्तं स्यात्क्यातं च । आग्नेयविधये च याज्यानुवाक्ये वक्ष्येते । तस्मादीदृशमेवोभयत्र वक्तव्यमिति विधिः पर्यवस्यति ।

आग्नेययागस्य याज्यानुवाक्ये सामान्येन विधाय विशेषाकारेण विधत्ते—

मूर्ध्वन्वतीति । मूर्धशब्दो यस्यामृच्यस्ति सा मूर्धन्वती, तथा तमानानां मध्ये यजमानं मूर्धानं मूर्ध्वदुरच्छेदं करोति । निमुच्छब्दो यस्यामृच्यस्ति सा निमुच्छती, तथा वैरिणां यशुश्चितरां नि(वि)योजयति । एते याज्यानुवाक्ये मन्त्रकाण्डे समाभ्याते । तयोर्विनियोगं वीधायनो दर्शयति—“अथ हविषाव-
ग्निर्मुधां भुवो यज्ञस्थेत्याग्नेयस्य पुरोडाशस्म” इति । तत्र प्रथमायाः पाठस्तु—

“अग्निर्मुधां दिवः ककुत् । पतिः पृथिव्या अवम् । अपा रेतांसि जिन्वति” । [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० ७] इति ।

अयमग्निरादित्यरूपेण दिवो द्युलोकस्य ककुदुच्छित्तो मूर्धा द्युलोकस्य शिरः-
स्थानीयः, पृथिव्याः पतिर्दाहकारित्वेन पातकोऽभ्ययं, किंचापां रेतां-
स्नुदककार्याणि स्थावरजङ्गमारणकानि शरीराणि जाठरामित्त्वेण जिन्वति
प्रीणयति । द्विर्तादस्याः पाठस्तु—

“भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता । यवा निमुद्भिः तचसे शिवाभिः । दिवि
मूर्धानं दधिषे तुवर्षाम् । जिह्वामग्ने चक्षुषे हस्यवाहम्” [ब्रा० का० ३ प्र०
५ अ० ७] इति ।

अयमग्निर्द्युलोकस्य तमानुष्ठेयस्य यज्ञस्य तस्मिन्वज्जे प्रवर्तकस्य रजोगुणस्य
च नेता प्रवर्तको निर्वाहकः । तादृश हेऽग्ने यवा यस्यां दिवि सूर्यरूपो भूत्वा
निमुद्भि रये निदरा योज्यमानाभिः शिवाभिरुत्तमाभिरथजाविभिः तचसे तम-
वैदि तस्यां दिवि मूर्धानं शिरोवदुक्ततस्थितिं दधिषे धारयति । कीदृशं मूर्धानं,

१ स. 'भागयो' । २ क. च. छ. च. 'स्माहचमे' । ३ क. च. छ. च. विचिदि' ।

४ स. 'हपाकाविका' । ५ क. च. छ. च. 'युद्धिरश्चैदित' ।

(आज्यभागविधिः)

सुवर्षी सुवः स्वर्गलोके स्पति सर्वदा तिष्ठतीति सुवर्षास्तं सुवर्षाम् । सोमपावर्षु-
ल्लिङ्गोऽयंशब्दः । हेऽग्ने त्वमेस्मिन्वशे हव्यवाहं हविषः पापिका जिह्वां ज्वालां
चक्षुषे करोषि । तदिदं याज्यानुवाक्यामुगलमनेकप्रकारेण प्रशंसति—

केशिनश्चेति । दर्भनाम्नः पुत्रः कश्चित्केशी, सत्यकामपुत्रोऽपरः केशी,
तयोर्दाम्भ्यं मति सारवकाभिर्भूते—हे दाम्भ्यं श्वः प्रयोज्यमाने ते त्वदीये यज्ञे
सप्तभिः पदैरुपेतां शकरीछन्दस्कामुर्धं प्रयोर्द्वयंसे । सा च अंगत्पन्थवीर्यवती ।
“ आभिर्मुर्धा ” इत्यादयस्त्रयः पादाः । “ भ्रुवो यज्ञस्य ” इत्यादयश्चारः
पादाः । तदुभयं मिलित्वा सप्तपदा शकरी भवति । शक्तिरस्या अस्तीति
शकरी । सा च शक्तिरेव द्रष्टव्या । यस्याः शकवर्षाः सामर्थ्येन पूर्वभूत्पञ्चाभ्या-
मुच्चाप्यणुदते निराकरोति । जनिष्यमाणाश्च यथा नोत्पत्स्यन्ते तथा करोति ।
प्रतिमुदते प्रतिबध्नातीत्यर्थः । किञ्च, तदीयेन वीयेण भूर्लोकस्वर्गलोकयो-
र्व्योतिरुत्कर्षे पुरुषो धत्ते । किञ्च, तदीयेन वीयेण मलीवर्दो लाङ्गलशकट-
वाहिना स्कन्धरूपेण पूर्वभागेन(ण) स्वाभिनं पालयति । धेनुश्च क्षीरप्रदेनोष-
साऽपरभागेन(ण) स्वाभिनं पालयति । तथाविधेयं शकवरी । याज्यानुवाक्ययो-
र्लक्षणं दर्शयति—

पुरस्ताल्लक्ष्मेति । मन्त्रमतिपाद्याया देवताया नामधेयं लक्ष्म तद्यस्यामुचि
पूर्वार्धे विद्यते सा पुरोनुवाक्या । तन्नाम यस्यामुत्तरार्धे विद्यते सा याज्या ।
तद्यथा—“ आभिर्मुर्धा ” इति पूर्वार्धेऽग्निशब्दः । “ जिह्वामग्ने चक्षुषे हव्यवा-
हम् ” इत्युत्तरार्धेऽग्निशब्दः । पूर्वार्धगतं लक्षणेन पूर्वोत्पञ्चाभ्यामिनाकरोति ।
उत्तरार्धगतेन लक्षणा जनिष्यमाणवैरिप्रतिबन्धः ।

तदेव पूर्वोत्तरार्धगतं लक्ष्मद्वयमनुद्य पुनरपि द्वेषा प्रशंसति—

पुरस्ताल्लक्ष्मेति । अस्य लोकस्य पूर्वभावितात्पूर्वभाविना लक्ष्मणा ज्योति-
र्भवति । स्वर्गस्योपरिवर्तितादुपरिवर्तिना लक्ष्मणा ज्योतिः । वेदिपुराणि तदेव
कण्डम् । एवमनुद्बुहो धेन्वाश्च पूर्वोत्तरार्धसाम्यं योज्यम् । एतस्वोभयस्य वेदि-
तास्मेवौ धेन्वनद्बुहौ स्वस्वोपकारेण पालयतः ।

१ क. च. छ. च. 'संस्तुवार्थव' । २ क. च. छ. च. 'री । ह' । ३ च. 'त्रैविणः ।
४ स. 'या प्र' । ५ क. च. छ. च. 'स्कर्षतां पु' । ६ स. लक्ष्मणा । ७ स.
'नुष्यनिराकरणम् । ३० ।

अथ याज्यान्ते मयोज्यस्य वषट्कारस्य विधिबन्धवादेनोजयति-

वज्र आज्यमिति । तानूनप्त्रब्राह्मणे--“ घृतं खलु वै देवा वज्रं कृत्वा तोमसघ्नम् ” इत्युक्तत्वाज्यस्य वज्रत्वम् । “पुषाणि जह्वनत्” इति मन्वाः स्नानाशख्यभागयोर्वज्रत्वम् । “ वषट्कारो वै गायत्रियै शिरोऽच्छिन्नदियुक्तत्वाद्द्वषट्कारस्य वज्रत्वम् । तदेतन्नधमाज्यभागारूपकर्षणि मिलित्वा त्रिगुणो वज्रः संपद्यते । तादृशेन भ्रातृव्यस्य पहरणे सति वषट्कारेण वैद्यर्थं तस्य महारस्य न भवति ।

तस्य वषट्कारस्योच्चध्वनिं विधत्ते-

अपगुर्येति । अपगुर्योऽचैर्ध्वनिं कृत्वेत्यर्थः । स च ध्वनिभ्रातृव्यस्य हिंसायै संपद्यते । अयं च वषट्कारविधिराग्नेयादिष्व्याज्यास्वपि समानो ब्रह्मव्यः । वषट्कारिण्यः सर्वधेत्याश्रयत्वात्तद्वचनात् ।

पुनरप्याग्नेयस्य याज्यानुवाक्ये छन्दोद्वारा प्रशंसति-

मायत्रीति । “ अग्निर्भूर्धा ” इति गायत्री । सा च ब्राह्मणेन सहोत्पन्नत्वाद्ब्रह्मस्वरूपा । “भुवो यज्ञस्य ” इति त्रिष्टुप् । सा च क्षत्रेण सहोत्पन्नत्वात्क्षत्ररूपा । तथा सति यावधीत्रिष्टुभोः पौर्वापर्येण ब्राह्मणमनु पश्चात्क्षत्रियः प्रवर्तितवान्भवति । यस्माद्ब्राह्मणः पूर्वं प्रवृत्तस्तस्मान्मुख्यो भवति । मुखे भवतीति व्युत्पत्तेः । यद्देदनं प्रशंसति-

मुख्यो भवतीति । पुनरपि पुरोनुवाक्यादिनयं पदेवदेवतासमीपमासिद्धारेण प्रशंसति-

त्रैवैनमिति । पुरोनुवाक्यापठेन, इविशो वातारमेव देवानामग्ने पक्ष्मेण कथितवान्भवति । याज्यया वं मार्गेण नयति । वषट्कारेण देवान्प्रपद्यति ।

पुनरपि तस्य मापितस्य यजमानस्य पतिष्ठापनद्वारेण प्रशंसति-

ऐवैनमिति । एनं यजमानं त्रिभिर्ध्वैः क्रमाच्छस्तेन गृहीत्वा देवेभ्यः पवाय तत्रोपवेशयति । पादसंख्यापक्षरसंख्यां च प्रशंसति-

त्रिपदेति । पशुषु पाशेषु सत्सु पश्चादेव ब्राह्मणभोजनादौ क्षीरादिकं दातुं तस्यैवाग्नेयां पादाभ्यां स्थिरस्तिष्ठति ।

(आज्यभागविधिः)

पूर्वमुक्तं समपदान्ते शकरीमिति तत्र पादोदाहरणेन प्रशंसति—

गायत्रीति । देवा यत्कार्यमुद्देश्याः शिक्षञ्जका भवमित्येच्छन् । यदा पर-
स्परमिदं कार्यं कर्तव्यमिति शिक्षितवन्त एतमा शकरीं ते तत्कार्यं कर्तुं शक्त्वा
अभवन् । एतद्वेदिताऽपि यत्कार्यं कर्तुं शक्तिमिच्छति तत्कार्यं शक्यो भवत्येव ।
तदेवमाग्नेयस्य याज्यापुरोनुवाक्ययोर्विधानेन लक्षणेन प्रशंसया च याजापत्योपा-
शुपाजादीनां याज्यानुवाक्याः सर्वा मन्त्रकाण्डान्नाता व्याख्याता ब्रह्मणोः ।
ताः स्वयमान्नातक्रमेणोदाहृत्याक्षरार्थं वर्णयामः । कल्पः—“ प्रजापते स वेदेति
यस्य याजापत्य उपाशुपाजो भवति ” इति । पाठस्तु—

“ प्रजापते न स्वदेतान्यन्यः । विश्वा जादानि परि ता चभूव । यत्का-
मास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम एतयो रधीणाम् । स वेद पुत्रः पितर-
स मातरम् । स सूनृर्भुवत्स भुवत्पुनर्मघः । स धामौर्षोदन्तरिक्षं स सुवः ।
स विश्वा भुवो अभवत्स आऽभवत् ” [ब्रा० का० ३ प० ५ अ० ७] इति ।

हे प्रजापते त्वदन्वः कोऽपि पुरुष उत्पन्नानि तान्धेतानि विश्वानि न परि-
चभूव परिभवितुं न समर्थोऽभूत् । परिभवः सृष्टेरप्युपलक्षणम् । सृष्टिसंहारयो-
रसक इत्यर्थः । अतस्ते तव च यं यत्कामा जुहुमस्तत्फलमेस्माकमस्तु । वयं
धनपतयः स्याम । “ द्यौः पिता । पृथिवी माता । प्रजापतिर्बभूवः ” इति
मन्त्रवर्णाद्व्यस्येण्डमध्ये सत्यलोके वर्तमानस्य प्रजापतेरण्डस्योपरितनं कपालं
द्यौः पिता । अधस्तनकपालरूपा पृथिवी माता । स पुत्रः प्रजापतिस्त्वं पितरं
तां च मातरं वेत्ति । अभिज्ञः स प्रजापतिः सूनृर्भवति तयोर्मातापिघोः पुत्रो
भवति । अत एव तयोर्वेदनं तस्योपपन्नमेव । भवत्येव धनवाची । पुनः पुन-
र्देजमानाय दातव्यं धनं यस्य स पुनर्मघः । तादृशोऽयं प्रजापतिर्भुवद्भवति ।
किंच, स प्रजापतिः सर्वस्यापि विराड् रूपं धृत्वा धामुपरितनकपालमौर्षोदा-
च्छादितवान् । तथाऽन्तरिक्षं स्वर्गं च स और्षोत् । किंच, स एव विश्वा भुव
इमं लोकमारभ्यावस्तनाः पूर्वा भूमिरभवत्पातयानाच्छादितवानित्यर्थः । किंच,
सत्यलोके समागत्य चतुर्मुखेन रूपान्तरेण परिमितोऽभवत् ।

कल्पः—“ तथाऽग्नीषोमा सवेदता युवमेतानित्यग्नीषोमीयस्य पुरोडासस्य ॥

१ स. “योर्द्विधा” । २ क. घ. ङ. च. “व्याः । अस्मदीयक” । ३ क. घ. ङ. च.
“द्विकृतम्” । ४ क. स. घ. ङ. “ति ययो” । ५ च. “न न क” । ६ स. “रेणाऽऽपरितो” ।
७ क. “त्यः—अग्नी” ।

इति । पाठस्तु—

“ अग्नीषोमा सवेदसा । सहृती वनतं गिरः । स देवना धभूवधुः । युवमे-
त्तानि दिवि रोचनानि । अग्निश्च सोम सक्तू अधत्तम् । युवश्च सिन्धुश्च रमिशास्ते-
रवद्यात् । अग्नीषोमावपुञ्जवतं गृभीतान्” [जा० का० ३ प० ५ अ० ७ ।
इति ।

हेऽग्नीषोमी गिरोऽस्मदीयाः स्तुतिर्वनतं भजतम् । कीदृशौ सवेदसा समान-
ज्ञानयुक्तौ, सहृती समामाह्वनयुक्तौ, देवना देवेषु मध्ये संबन्धधुः । युवां
संभूयैव स्थितौ न कदाचिदप्यन्योन्यवियुक्तादित्यर्थः । हे सोम त्वमग्निष्वेत्येतौ
युवां सक्तू समानसंकल्पौ सन्तौ दिव्येतानि रोचनानि नक्षत्राण्यधत्तमस्था-
पयतम् । हेऽग्नीषोमी युवां गृहीतान्सिन्धुश्चोदकादिनिमित्तेनापुत्रत्वापवादेन
पङ्कगदिरूपेणावद्येन दोषेण च गृहीताः सर्वा नदीरामिशास्तेरतस्मादपवादादवद्या-
त्पङ्कनादिदुष्टदोषाच्चामुञ्चतं मोक्षितवन्तौ । यद्यप्येतत्सर्वमीश्वरकृतं तथाऽपि
सद्रूपत्वेनैतौ स्तुयेते ।

कल्पः—“ इन्द्राग्नी रोचना दिवः श्वथद्वुत्रापित्यैन्द्राग्नस्य ” इति । पाठस्तु—

“ इन्द्राग्नी रोचना दिवः । परि वाजेषु भूवधुः । तद्वां चेति य वीर्यम् ।
श्वथद्वुत्रमुत्र सनोति वाजम् । इन्द्रा यो अग्नी सहुरी सपर्यात् । इरज्यन्ता
वसव्यस्य भुरेः । सहस्तमा सहसा वाजयन्ता ” [जा० का० ३ प० ५
अ० ७] इति ।

हे इन्द्राग्नी दिवस्परि स्वर्गस्योपरि रोचना दीप्यमानौ युवां वाजेषु यजमा-
नसंधिष्वन्वेषु निमित्तभूतेषु भूवधो दातारौ भवितुमिच्छथः । तत्तदीयं वुभू-
वुत्वं वा युवयोर्वीर्यं सावध्यं प्रचेति चेतयति प्रकर्षेण ज्ञापयतीत्यर्थः । इन्द्रा
यो आग्निरित्यथ सनस्तं पदं विच्छिद्य मध्ये य इति पदमाग्नातम् । तथा च हे
इन्द्राग्नी इति संबोधनम् । यो यजमानो वृषं विरोधिनं पाप्मानं श्वथच्चिराक-
रोति, उत वाजं हविर्लक्षणमन्नं सनोति ददाति, [अपि च] सहुरी कौटि-
ह्येन सह विद्यमानौ, इरिः कौटिल्यं, यजमानस्य श्वथोराहित्यादिच्छिद्येद्वान्वे-

(आज्यभागविधिः)

षणेन कुटिलावपि पूर्वा सपर्यादप्रमत्तो यो यजमानः परिचरति, बाह्यं यज-
मानं मुत्रामेवानुगृह्णीतामिति शेषः । कीदृशौ युवाम्, हरव्यन्ता, अनुग्रहेण
भक्तचित्तं रक्षयन्तौ, भूर्यंहुलस्य वसवस्य धनसमूहस्य, दाताराविति शेषः ।
सहस्रमा, अतिशयेन सहिष्णु । सहसा बलवन्तौ । वाजयन्ता दाजं हविलक्ष-
णमश्रं यस्तौ प्राप्नुवन्तौ ।

कल्पः—“इन्द्र सानसि रथिं पत्तसाहिषे पुरुहूत शत्रुनिष्येन्द्रस्य यद्येन्द्रं सा-
नायपम्” इति । पाठस्तु—

“इन्द्र सानसि रथिम् । सजित्वा न सदा सहम् । वर्षिष्ठमृतये भर । म स-
साहिषे पुरुहूत शत्रुम् । ज्येष्ठस्ते शुष्म इह रातिरस्तु । इन्द्राऽऽभर दक्षिणेना
वसूनि । पतिः सिन्धूनामसि रेवतीनाम्” [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० ७] इति ।

हे इन्द्र रथिं धनमृतयेऽस्मन्नक्षणाथम् । भराऽऽहराऽऽनय । कीदृशं धनं, सा-
नतिं सनसो दानस्य संबन्धिनं बहुम्यो दातुं पर्याप्तमित्यर्थः । सजित्वा नं जित्वा-
मिर्जयशीलैः पुत्रादिभिरुपेनम् । सदासहं सर्वदा विरोधिनां सोढारं तिरस्कारक्ष-
ममित्यर्थः । वर्षिष्ठमतिशयेन प्रवृद्धम् । हे पुरुहूत पुरुषु बहुषु यज्ञेष्वह्यमान
शत्रुप्रकर्षेण ससाहिषे सर्वदा सहसे तिरस्करुष इत्यर्थः । ते शुष्मो ज्येष्ठस्तव
बलं प्रशस्त्वमित्यर्थः । इहास्मिन्कर्मणि रातिरस्तु फलदानमस्तु । हे इन्द्र दक्षि-
णेन हस्तेन वसूनि धनावाभर समानम् । सिन्धूनां धनवाहिनीनां समुद्रसमा-
नानां रेवतीनां प्रजाणां पतिरसि ।

कल्पः—“यद्यु वे माहेन्द्रं महार इन्द्रो य ओजसा महार इन्द्रो नृवदा चर्ष-
णिपा इति माहेन्द्रस्य” इति । पाठस्तु—

महार इन्द्रो य ओजसा । पर्जन्यो वृष्टिमा इव । स्तोमैर्वत्सस्य वावुषे ।
महार इन्द्रो नृवदा चर्षणिपाः । उत द्विचर्षा अभिनः सहोभिः । अस्मद्विषदा-
वुषे धीर्याय । उरुः पृथुः सुकृतः कर्तृभिर्भूत्” [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ०
७] इति ।

वृष्टिमान्पर्जन्य इव य इन्द्र ओजसा बलेन महान्स इन्द्रो वरसस्थानीयस्य
यजमानस्य स्तोमैः स्तोत्रैर्वावुषे वर्धताम् । अपं महानिन्द्रो नृवन्मनुष्यवदाच-

(आज्यभागविधिः)

वर्षिणाः, चर्षणीन्मनुष्यान्वति तदभीष्टदानैर्भोगैः पूरयतीति चर्षणिप्राः। यथा राजामात्पादिमनुष्यः सेवकानभीष्टभोगैरपूरयति तद्वत् । अपि वायं वृधोः षकृति-
विच्छित्तिरूपयोर्वागयोर्बर्हो वृद्धिर्यस्येति द्विवर्हाः । अग्निज उपमारहितः सहोभि-
युक्तो बलवानस्मन्निपगस्मत्सहस्रो वावृषे वृद्धिं प्राप्सः। यथा ययमस्यानुग्रहावृद्धिं
प्राप्तास्तथाऽयमप्यस्मदीःपैर्हविर्भिविबुद्धः । एतदेव यपञ्चयेते वीर्याय सामर्थ्य-
सिद्धये । कर्तृभिर्यजमानैरयं सुकृतोऽभूत्सुष्टु वर्धितोऽभूत् । कीदृशी तस्याभिवृद्धिः,
उरुयंशसा विपुलः । पृथुयंलेन विस्तीर्णः ।

कल्पः—‘अथ स्विष्टकृतः पिपीहि देवानिति पुरोनुवाक्यामनूष्य ये यजा-
महेऽग्निं स्विष्टकृतमयाह्निरग्नेरित्युक्त्वा यथादिवतं निगदमुक्त्वा जातवेदा जुव-
तां हविरग्ने यदद्य विशो अश्वरस्येत्युचमनूष्य यजति’ इति ।

तत्र पुरोनुवाक्यायाः पाठस्तु—

‘पिपीहि देवां उशतो यविष्ठ । विद्वां ऋतूँ ऋतुपते यजेह । ये दैव्या
ऋत्विजस्तेभिरग्ने । त्वं होतृणायस्याऽऽयजिष्ठः’ [जा० का० ३ प्र० ५ अ०
७] इति ।

इत्येते यविष्ठ युवतमोशतः कामयमानान्देवान्पिपीहि अतिशयेन प्रीणय । हे
ऋतुपते सूर्यात्मना कालपरिपालकाग्ने त्वमृतून्यागकालविशेषान्विद्वान्ज्ञानन्वर्ष-
से । तस्मादिहेऽचिते काले यज । देवेषु भवा ये दैव्या ऋत्विजः सन्ति ‘अग्नि-
होता । अधिनाऽध्वर्यु । त्वष्टाऽग्नीत्’ इत्यादिनाऽऽम्नातास्तेभिस्तेर्देवैः सह
त्वमस्य यजमानस्य संवन्धिना होतृणामृत्विजां मध्य आयजिष्ठः सर्वतो यदृत-
मोऽसि । निगदपाठस्तु—

अग्निं स्विष्टकृतम् । अयाह्निरग्नेः प्रिया धामानि । अयात्सोमस्य प्रिया
धामानि । अयाह्नैः प्रिया धामानि । अयात्सजापत्तेः प्रिया धामानि । अया-
ह्नमीषोमयोः प्रिया धामानि । अयाह्निन्दाग्नेयोः प्रिया धामानि । अयाह्निन्द्रस्य
प्रिया धामानि । अयाण्मेहन्द्रस्य प्रिया धामानि । अयाह्नुदेवानामाज्यपानां प्रिया
धामानि । यक्षदग्नेर्होतुः प्रिया धामानि । यक्षस्त्वं महियानम् । आयजतामेव्या
इयः । कृणोतु सो अश्वरा जातवेदाः । जुवतां हविः” [जा० का० ३ प्र० ५
अ० ७] इति ।

(आज्यभागविधि.)

स्विष्टकृतमग्निं ये यजामहे इति शेषः पूरणीयः । ये वयं होतारः स्मस्ते वयं स्विष्टकृतमग्निं यजामहे । पथमाज्यभागदेवस्वाग्नेयानि प्रियस्थानानि तेषु सर्वेषु दैव्यहोतृत्वोऽग्निरयाडिष्टवान् । एवमयात्सोमस्येत्यादिषु योज्यम् । देवानामानुर्ध्वं चाऽऽवाहननिगदाद्व्याख्येषा । होतुरग्नेर्होस्य स्विष्टकृत्वसंपादकस्थानेः प्रियधामानि यानि सन्ति तेषु दैव्यो होता यक्षद्यजतु । उक्तानां सर्वेषां देवानां स्वकीयो महिमा योऽस्ति तमुद्दिश्य दैव्यो होता यक्षद्यजतु । आपजतामाभिमुख्येन मार्गं कुर्वतां यजमानानामेज्या आभिमुख्येन यष्टव्या इषोऽभिति या देवताः सन्ति ताः सर्वा अध्वराऽस्मिन्धज्ञे स जातवेदाः स्विष्टकृत्सोऽग्निः कृषोतु स्विष्टाः करोतु । तदर्थमयं स्विष्टकृदाग्निरिदं हविर्जुषताम् । याज्यावाः पाठस्तु—

“ अग्ने यदद्य विशो अध्वरस्य होतः । पावक शोचे वेष्ट्वर हि यज्वा । कृता यजासि महिना वि यजूः । हव्या वह यविष्ट या ते अद्य ” [त्रा० का० ३ प० ५ अ० ७] इति ।

हे स्विष्टकृदग्ने विशः प्रविष्टस्यानुष्ठितस्याध्वरस्य संबन्धि यद्यविरस्ति तदर्थं वेरशान भक्षय । होतर्होमकर्तुः पावक शोधक शोचे दीप्यमान । तान्येतान्यग्निविशेषणानि । हि यस्मात्स्वं यज्वा यागस्य कर्ता तस्मादृत्तर्तेऽस्मदीये यज्ञे महिना महिम्ना देवान्यजासि प्रीणयासि । यद्यस्मात्कारणादिभूदिभिर्गृहो भवति तस्मात्कारणाद्ये यविष्ट युवतमाद्य ते तव या हव्या यानि हव्यान्वस्माभिर्दीयन्ते तानि सर्वाणि वह स्वी कुरु । तावतोदाहताः सर्वा याज्यानुवाक्या आग्नेययाज्यानुवाक्यादिकथनाद्देवावगन्तव्या इति मत्वा नाल्लपोन न पृथग्व्याख्याताः ।

अत्र भीर्मासा ।

दशमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ आज्यभागो य आग्नेयः किं मुख्याग्नेः स संस्कृतिः ।

आरादुतोपकारी स्यात्पूर्वन्ध्यायेन संस्कृतिः ॥

निगदेऽग्नेर्द्विरुक्तत्वाद्विधावेकपदोक्तः ।

उपकारी ततः सोऽग्निः सौर्वादी न निर्वर्तते ॥ ”

(आज्यभागविधिः)

दशपूर्णमासयोः श्रूयते—“ आज्यभागावशीषोमाभ्यां यजति” इति । तयोः प्रथम श्राग्नेयो द्वितीयः सौम्यः । तत्र सौम्यस्य नास्ति संदेहः । पशान्देवतास्तु क्रैकिलस्य सोमस्याभावात् । अग्निस्तु केवल आम्रेयपुरोडाशो विद्यते । तस्मादाग्नेम आचम्यभृगः पुरोडाशदेवताया अग्नेः किं संस्कार उतेष्टेराश्रुपकारक इति संदिश्यते । तत्र यथाचमप्राणोमन्त्रोक्तानां पशुयमाणदेवतानां संस्कारस्तथा प्रथमाज्यभागोऽप्यग्निमत्र आवहेदितिगदोक्तस्य पशानयागदेवतारूपस्याग्नेः संस्कार इति पूर्वः पक्षः । अग्नेरप्यग्रे निगदस्तावदेवं पठ्यते—‘अग्निमत्र आवह । सोममावह । अग्निमावह’ इति । आत्मानमर्धः द्वेऽम्न आहुत्यधिकरणीभूत हविर्माहिण आज्यभागद्वयाष्टाकपलपुरोडाशद्वेष्टाकरूपानग्निः सोमोवाग्निरित्येतांस्त्रीनिहेष्टावावहेति । तत्र पुरोडाशदेवतारूपवाग्नेः प्रथमाज्यभागदेवतारूपोऽग्निर्भिन्न इत्यवगम्यते । अन्यथाऽऽवाहस्याग्नेरकवे द्विकृत्तित्वैक्यत्वात् । अतः प्रथमाज्यभाग इज्यमानस्याग्नेः पुरोडाशदेवतात्वाभावात्तसंस्कारत्वमयुक्तम् । किंचाऽऽज्यभागविधावशीषोमाभ्यामाज्यभागौ यजतीति देवताद्वयं समस्तेनैकेन पदनेऽप्यते । तत्र यथा सोमस्य यागं प्रति गुणत्वं भुक्ताऽभ्युपगतं तथाऽग्नेरप्यभ्युपगन्वभ्यम् । तत्र संस्कारपक्षे विरुद्धं संस्कारत्वे प्राज्ञान्थावस्थंभावात् । तस्मात्संस्कारपक्षात्प्रथमाज्यभागो द्वितीयाज्यभागवद्विष्टेराश्रुपकारकः । एवं च ज्ञाते सौम्ययागेऽपि प्रथमाज्यभागेऽग्निर्न निवर्तत इति ब्राह्मणवादी विचारफलं भविष्यति । तत्रैव चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“अन्वाहेत्यर्थकर्म स्यात्संस्कारो वाऽर्थकर्मता ।

शस्त्रवत्कार्यताज्ञानाद्दृष्टार्थत्वेन संस्कृतिः” ॥

“द्विष्टन्वाज्यामन्वाहाऽऽसीनः पुरोनुवाक्यम्” इति दर्शपूर्णमासपुरोऽन्नातम् । तदेतच्छस्त्रादिवर्थकर्म स्यात् । यथा स्तोत्रि शंसतीत्यत्र कर्तव्यताप्रतीतिः स्तोत्रशस्त्रयोरर्थकर्मत्वं तथाऽनुवचनस्यापि । नैवम् । अद्विष्टदेवतास्मरणसंस्कारस्य दृष्टमयोजनत्वात् । तस्मिन्सत्यदृष्टस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् । ननु मन्त्रसाम-द्व्यर्थादेव देवतास्मरणासिद्धेरन्वाहेति तद्विधाने ऽप्यर्थम् । एवं तर्हि प्रागनुवचनमनूद्य तिस्रश्वासीन इति स्थानासनगुणौ विधीयेताम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे छण्ययजुर्वे.

द्विपतैलिरियसंहीताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठ्यष्टके

द्वितीयोऽनुषाकः ॥ २ ॥

(प्रधानभूताग्नेयपुराडाशाभिधानम्)

(अथ द्वितीयाष्टके षष्ठमपठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान्वयादिहारत आत्म-
 ज्ञाध्यमधत्त तं देवा अत्रवन्नेष वाध यज्ञी यथा
 ज्यमप्येव नोऽज्ञास्त्विति सोऽब्रवीद्यज्ञान्व आ-
 ज्यभागान्वुप स्तृणानमि धारयानिति तस्मा-
 द्यजन्त्याज्यभागान्वुप स्तृणन्त्यमि धारयन्ति
 ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात्सत्यायातयामान्य-
 न्वानि हवींश्चयातयाममाज्यमिति प्राजा-
 पत्यम् (१) इति वदयादयातयामा हि देवा-
 नी प्रजापतिरिति छन्दाश्सि देवेभ्योऽपाका-
 मन्न वोऽभागानि हुव्ये वक्ष्याम इति तैभ्य
 एतच्छतुरवत्तमधारयन्पुरोनुवाक्यायै याज्यायै
 देवतायै वषट्काराय यच्छतुरवत्तं जुहोति छ-
 न्दाश्स्थेव तत्प्रीणाति तान्यस्य प्रीतानि देवे-
 भ्यो हुव्यं बहन्त्यङ्गिरसो वा इत उंशमाः
 सुवर्गं लोकमायन्तहर्षयो यज्ञवास्त्वभ्यधायन्ते
 (२) अपश्यन्पुरोडाशं कूर्मं भूतं सर्पन्तं
 तमं ब्रुवन्निन्त्राय भियस्व बृहस्पतये भियस्व
 विश्वेभ्यो देवेभ्यो भियस्वेति स नाभियत
 तमं ब्रुवन्नमये भियस्वेति सोऽमयेऽभियत यदा-
 म्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्वार्था च पौर्णमास्या
 चाच्युतो भवति सुवर्गस्य लोकस्याभिवित्यै
 तमं ब्रुवन्कथाऽहास्या इत्यनुपाक्तोऽमूवामित्यम-

(प्रधानभूताग्नेयपुरोडाशाभिधानम्)

शयिथाऽक्षोऽनुपाक्तः (३) अवाञ्छत्येवम-
 वाऽऽरमित्युपरिष्ठादभ्यज्याधस्तादुपानक्ति सु-
 वर्गस्य लोकस्य समष्टये सर्वाणि कृपालान्यभि-
 प्रथयति तावतः पुरोडाशानमुष्मि ह्युक्तेऽभि-
 जयति यो विदग्धः स नैर्ऋतो योऽज्ञातः स
 रौद्रो यः ज्ञातः स सदेवस्तस्मादविदहता जृत-
 कृत्यः सदेवत्वाय भस्मेनाऽभि वासयति तस्मा-
 म्प्राग्मेनास्थि छञ्जं वेदेनाभि वासयति त-
 स्मात् (४) केशैः शिरश्छञ्जं प्रच्युतं वा
 एतदस्माल्लोकादगतं देवलोकं यच्छृतं हविर-
 नभिधारितमभिधार्योद्वासयति देवत्रैवेन्द्रमय-
 ति यद्येकं कृपालं नश्येदेको मासः संवत्सर-
 स्थानवेतः स्यादथ यजमानः प्र भीयेत यद्द्वे
 नश्येता द्वौ मासौ संवत्सरस्थानवेतौ स्याता-
 मथ यजमानः प्र भीयेत भृश्यायोद्वासयति
 यजमानस्य (५) गोपीथाय यदि नश्येदा-
 श्विनं द्विकपालं निर्वपेद्घावापुथिव्यमेकपा-
 लमश्विनौ वै देवानां भिषजौ ताभ्यामिवास्मै
 भेषजं करोति घावापुथिव्यं एककपालो भव-
 स्यनयोर्वा एतन्नश्यति यन्नश्यत्यनयोरेवैनाद्वि-
 ष्वति प्रतिष्ठिरये (६) ॥

(याज्ञपत्यं तेऽक्षोऽनुपाक्तो वेदेनाभि वासयति तस्माद्यज-
 मानस्य द्वाविंशत्यम्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(प्रधानभूताग्नेयपुरोडाशाभिधानम्)

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठमपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

आज्यभागौ च याज्याऽनुवाकश्च उक्ता द्वितीयके ।

अथ तृतीयानुवाके प्रधानभूत आग्नेयपुरोडाशोऽभिधातव्यः ।

तथाऽऽदौ तावदुपस्तरणाभिधारणे विधत्ते—

प्रजापतिरिति । तदेवं तदेवमिति यज्ञसाधनद्रव्याणि देवेभ्यो विभज्य द-
त्त्वाऽऽग्नेय्याज्यद्रव्यं प्रजापतिः स्थापितवान् । तं प्रजापतिं देवा एवमब्रुवन्—
आज्यमिति यत्, एष एव यज्ञो नाम सर्वेषु यज्ञिवेषु द्रव्येषु ब्रूतस्त्वेव सारत्वात् ।
तस्माद्दस्माकमप्यस्मिन्नाज्ये किमानपि भःगोऽस्तिवति । दतः स प्रजापतिस्तान्दे-
वानेवाब्रवीत्—हे देवा मुष्मानुद्दिश्य यद्यत्र आज्यभागौ यजन्तु । प्रधाने च हवि-
ष्यधस्तादुपस्तरणमुपर्यभिधारणं कुर्वन्त्विति । उपस्तृणानुपस्तृणन्तु । अभि-
धारयानभिधारयन्त्वित्यर्थः । यस्माद्देवं तस्मादाज्यभागावाज्येन यजेयुः, प्रधान-
हविषोऽधस्तादुपस्तृणीयुरुपरिष्ठाञ्चाभिधारयेयुः ।

तदेतदुपस्तरणाद्दसाधनमाज्यं प्रधांसति—

ब्रह्मवादिन इति । अन्यानि पुरोडाशचर्वादीनि हवींषि द्विवैर्देवसैर्धातया-
नामि गतसाराणि भवन्ति । आज्यं तु ससारमेव तिष्ठति न तु स्वादिमानं परि-
त्यजति । तत्कस्मादिति ब्रह्मवादिनः परस्परं वदन्त्युः । तत्र कश्चिद्बुद्धिमान्ब्रह्म-
वादी प्राजापत्यभेददाज्यमिति ब्रूयात् । इन्द्राग्न्यादयो देवाः कल्पे कल्पे विन-
श्रत्वाद्गतसारास्तेषां मध्ये प्रजापतिस्तु जगदीश्वरत्वारपुन, पुनस्तादृशानुसादयन्नु-
पसंहरन्श्च यथापूर्वमेव तिष्ठतीत्यगतसारस्तदीपरवादाज्यमपि सर्वदा ससारमिति ।

अत्र हविष उपस्तरणाभिधारणाभ्यां सह चतुरवदानं विधत्ते—

छन्दाःसीति । पुरोनुवाक्यादिमन्त्रगतानि यानि गायत्र्यादिच्छन्दांसि तानि
हविर्भाग्यो देवेभ्यो विभुत्वानि सन्त्यपाक्रामन्वमं भागरहितानि भूत्वा मुष्माकं
द्रव्यानि न वक्ष्याम इति वदन्ति निर्गतानि । अत्र छन्दःशब्देन तद्भिमा-
निदेवता उच्यन्ते । ततो हविर्भागो देवास्तेभ्यच्छन्दोभ्यो देवताभूतेभ्यो भागत्वेन
चतुरवत्तं दत्तवन्तः । तत्र पुरोनुवाक्यादिशब्दाभिधेयाश्छन्दोभिमानिन्यः । आहु-
त्वाधारभूतोऽग्निर्देवताशब्देनोच्यते । यस्माद्देवं तस्मादेतच्छन्दस्तां प्रीत्यै चतुरवत्तं

(प्रधानभूतत्रेयपुरोडाशाभिधानम्)

शुद्धमात् । तेन पीतानि षष्ठ्यांसि हविर्भाग्भ्यो देवेभ्यो हव्यं वहन्ति । अर्थाऽऽ-
मेवं पुरोडाशं विधत्ते—

अङ्गिरसो वा इति । अङ्गिरोनामका ऋषय इतो भूलोक इत्यथा उद्वत-
तमास्वरमा निर्गताः स्वर्गं प्राप्ताः । तत्र स्वर्गे त ऋषयो यज्ञवास्तु यज्ञभूमि-
मभिलक्ष्य समागताः । तस्यां भूमौ पुरोडाशाभिधानी देवः स्वशरीरमन्तर्धाय कूर्म-
शरीरी भूत्वा प्रकर्षेण पलायत । तं दृष्ट्वा त ऋषयोऽनुवन्—इन्द्रादीनां मध्येऽ-
न्यतमस्मै(माय) रवा दास्माभस्त्वं भियस्व त्वमवतिष्ठस्वेति । ततः स पुरोडाशो
नातिष्ठत् । अग्न्यर्थं तिष्ठेत्युक्ते स्थितवान् । अतो दिनद्वयेऽप्यष्टाकपालः पुरोडाश
आग्नेयोऽप्युतः कर्तव्यः । तेन स्वर्गाभिजयो भवतीति ।

अथ कपालेभ्य उद्वासितस्य पुरोडाशस्याभ्यञ्जनोपाञ्जनरूपमलंकरणं
विधत्ते—

तमञ्जुवाञ्छिति । तं पुरोडाशं त ऋषयोऽनुवन् । केन हेतुना त्वमहास्था
यज्ञदेशं परित्यक्तवानसि । ततः पुरोडाशोऽमवतीत्—अनुपाकोऽभूवमञ्जनकृतार्त्त-
करणरहितोऽभूवम्, तस्मात्प्रकवानसिम् । यथा लोके शकटस्याक्षोऽञ्जनरहितोऽ-
वाञ्छीति विनश्यति एवमहमप्यञ्जनशीहोऽवारं विनष्टोऽस्मीति । तस्मात्पुरोडाश-
भुपरिष्ठाद्वरताञ्चाऽऽग्नेनालं कुर्यात् । तेन स्वर्गस्य सम्यग्व्याप्तिर्भवति ।

अथोद्वासनात्पुरा कपालेषु स्थापितस्य हस्तेन प्रसारणं विधत्ते—

सर्वाणि कपालानीति । यावन्ति कपालानि स्थापितानि तावन्ति सर्वाणि
यथाऽभि व्याप्नोति तथा प्रसारयेत् । तथा सति कपालसंख्यात्पुरोडाशाभिर्बु-
तिसाधनत्वेन स्वर्गे प्राप्नोति ।

पाके सौकर्यविशेषं विधत्ते—शो विदग्ध इति ।

विपरीतत्वेन दग्धो विदग्धः । ऋषित्पक्कः ऋषिदपक इति वाऽऽपभावेन
वा विपरीतत्वं, तादृशो राक्षसमियः । अशुतोऽपको रुद्रस्य मियः । सुष्टु
पक्षो देवमियः । तस्माद्विपरीतदाहपकृवंता पुरोडाशाः शुतं कृत्यः सम्यक्पक्वो
यथा भवति तथा कर्तव्यः । तथा सति देवमियो भवति ।

(प्रधानभूतामेवपुरोडाशामिधानस)

यदुक्तं तूत्रकारेण—“ सं ब्रह्मणा पृथ्व्यस्वेति वेदेन पुरोडाशे साङ्गारं भस्मा-
प्युहति ” इति । तदेतद्विधत्ते—

भस्मनेति । पक्वस्य कठिनस्य पुरोडाशस्योपरि मस्यनाऽऽच्छादनमस्थन
उपरि मांसच्छादनमिव भवति । आच्छादनकाले वेदमगदर्भनाडीसंस्पर्शेन केश-
च्छर्चं शिर इव भवति । पुरोडाशिककाण्डे विद्यमानस्यापि विधेरधोपन्यासः
प्रत्यभिज्ञानार्थः । यदा ब्राह्मणयोः शाखाभेदमभिधेत्येयमीदृशी पुनरुक्तिः परि-
हर्तव्या ।

पूर्वमवदानकालेऽभिधारणं विहितमिदानीमुदासनकालीनमभिधारणं विधत्ते—

प्रच्युतं वा इति । हविषो मन्त्रेण पाके सति लौकिकत्वमपेतमित्यस्याल्लो-
कात्प्रच्युतिः । अभिधारणाभावे शास्त्रीयत्वमसंपूर्णमिति स्वर्गप्राप्तिः । तस्माच्छा-
स्त्रीयत्वसंपूर्त्यर्थमाज्येनाभिधारणं पश्चादुदासयेत् । तथा सति देवेष्वेव नऽग्निः पापित्तं
भवति । कपालानामुदासनकाले गणानां विधत्ते—

यद्येकमिति । एककपालनाशेन मास एको न्यूनो भवेत् । ततो यजमानो
त्रिपदे । तथा द्विकपालनाशेनापि । अतो यजमानस्य रक्षणाय गणयेत् ।

अथ प्रमादादिना नाशे प्रायश्चित्तं विधत्ते—

यदि नश्येदिति । स्पष्टोऽर्थः ।

अत्र मीमांसा ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इति नाम गुणोऽथवा ।

नामामिहोत्रमन्त्रैवं नामत्वे देवता न हि ॥

मन्त्रो हि नेह परत्यक्तस्तद्धितादेवताविधिः ।

देवत्वव्यवशिष्टस्य विधानादेकवाक्यता ” ॥

दूर्ध्वपूर्णमासयोः ध्रुवते—“ यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽप्याशस्वाभां च पौर्णमास्या
च्युतो भवति ” इति । तत्र यथाऽग्निहोत्रमन्त्रोऽग्नये होत्रमन्त्रेणमुपमर्थं निमि-
त्तीकृत्य कर्मनामधेयं तथाऽऽग्नेयशब्दोऽप्यग्निमत्संबन्धं निमित्तीकृत्य कर्मनाम
स्यादिति चेन्मैवम् । नामत्वे देवताराहित्यपसङ्गनात् । अग्निहोत्रे त्वग्निज्योतिष्यो-
तिराग्निः स्वाहोति सायं जुहोतीत्यनेन वचनेन विहितो मन्त्रः परत्यक्त इति मान्वा-

(प्रधानभूताग्नेयपुरोडाशाभिधानम्)

षडिंकी देवता सभ्यते । इह तु न तादृशो मन्थोऽस्ति । आग्नेयशब्दस्तु देवतां विधातुं शक्नोति । अग्निदेवताऽस्येवस्मिन्नर्थे वञ्चितस्योत्पन्नत्वात् । न च इभ्य-
देवतयोक्तभयोर्गुणयोर्विधानाद्वाक्यभेद इति वाच्यम् । कर्मणोऽप्राप्तत्वेन इभ्यदे-
वतारूपगुणद्वयविशिष्टस्य कर्मणो विधानादेकवाक्यत्वोपपत्तेः । तस्मादाग्नेयश-
ब्देन देवतागुणो विधीयते ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

यागे हविर्यजेत्कृत्स्नं कोऽभ्यंशः शिष्यतेऽथवा ।

देवार्थत्वाद्यजेत्सर्वं शिष्यते द्विरवन्तः ॥

आग्नेयोऽष्टाकशाल इत्यत्र कृत्स्नोऽपि पुरोडाशोऽभ्यंशे त्यक्तव्यः । वञ्चितेन कृत्स्नस्याग्निदेवतासंबन्धावगतेस्त्वयागमन्तरेण तदनुपपत्तेरिति चेन्न । द्विर्द्वि-
षोऽवद्यतीत्यवदानद्वयं श्रूयते । अवदेयं चाङ्गुष्ठपर्वमात्रम् । तथा च सूत्रकारः—
“ आग्नेयस्य पुरोडाशमध्यादङ्गुष्ठपर्वमात्रमवदानं तिरश्चीनमवद्यति ” इति ।
तत्र हविषः सकाशादङ्गुष्ठपर्वमात्रद्वयं त्रोटयित्वा त्यक्तव्यम् । इतरभ्येवणीयम् ।
देवतासंबन्धश्चांशद्वाराऽप्युपपद्यते ।

दशमाध्यायस्याष्टमपादे चिन्तितम्—

“ चतुर्द्विंशं पुरोडाशेऽवदानं होभ्यतोक्तिः ।

चतुर्द्विंशं सहाऽऽभ्येन सिद्धस्याप्रानुवादतः ॥

दशपूर्णमासयोरान्नायते—“ चतुरवत्तं जुहोति ” इति । तत्र किं पुरोडाश-
व्यगत्स्यार्थेनस्य अनुःसंख्या, किंवा तत्र द्विसंख्या, चतुर्द्वं तुपस्तरणाभि-
धारणाभ्यामाभ्यावेसाभ्यां सह संपद्यत इति संशयः । तत्र चतुरवत्तस्य द्विती-
याविधकत्वा होमकर्मत्वमुच्यते । न चोपस्तरणा[द्य]र्थस्य होमकर्मत्वमस्ति ।
तस्मात्पुरोडाशावदाने चतुःसंख्येति प्राप्ते ज्ञमः—उपस्तरणामिधारणाभ्यामवदा-
नाभ्यां प्रसिद्धं चतुरवत्तमनूद्य होमस्य विधानाद्धाविको मध्यात्पूर्वाधांशदिति द्विर-
वदानस्यैव प्राप्तिः । तस्माद्द्विर्द्विंशोऽवदानम् । पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थपादे—

“ अवदानादि सान्नाभ्ये पूर्वमाग्नेयकेऽथवा ।

धर्मप्रवृत्तिक्रमतः सान्नाभ्ये पूर्वतोचिता ॥

(प्रधानभूताग्नेयपुरोडाशाभिधानम्)

प्रदानं पूर्वमाग्नेयेऽवदानं च तथोचितम् ।

अङ्गनां मुख्यतन्त्रावाप्त्युत्पन्नमवदानं (स्ति)त्ततः ॥

दर्शपूर्णमासयोः सांन.स्यधर्मा वत्सापाकरणदोहनादयः प्रथममाग्नाताः । पुरोडाशधर्मा निर्वापावघातादयः पश्चादाग्नाताः । ततश्च तेनैव पाठक्रमेण घर्मानुष्ठानं प्रवृत्तम् । ततः पादुत्तिकक्रमेणावदानमपि सांन.स्ये पूर्वमेव कर्तव्यमिति प्राप्ते ज्ञमः—पाज्यानुधाक्यादिमन्त्रबलादाग्नेये पूर्वं प्रदानमित्युक्तम् । तत्र (अ) प्रदानं फलपत्यात्तथा मुख्यमवदानं तु धदङ्गम् । तथा सति मुख्यस्य क्रममनुसृत्यावदानमप्याग्नेये पूर्वं कर्तव्यम् । मुख्यक्रमो हि पादुत्तिक्रमपरबलः । पादुत्तिके हि क्रमे सांन.स्ये पूर्वमवदानमभिधारणमासादनं च कृत्वा प्रदानमङ्गत्वेवाऽऽग्नेयेऽवदानादीनि कर्तव्यानि । तथा सति सांन.स्येऽनुष्ठिताप्यवदानादीन्वङ्गानि मुख्यप्रदानाद्विपरुष्यन्ते । मुख्यक्रमाश्रयणे तु आग्नेये प्रथममवदानादिप्रदानान्तं कृत्वा पश्चात्सांन.स्ये तदनुष्ठीयते । तत्र नास्त्यङ्गान्निविमर्कः । मन्त्रवदानादिप्रदानान्त एकः पदार्थ इत्युक्तम् । तत्र कुतः क्रमविचारः । एवं तर्हि कृत्वाचिन्ताऽस्तु । अथवा स्वदृक्कदवदनादिविषयेव चिन्ताऽस्तु ।

तत्रैव द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ अवदानेऽनुत्तमपी होमान्ते वाऽवदानके ।

पदार्थत्वं विधेयत्वात्तेनानुत्तमयस्ततः ॥

अवद्यतिः प्रदानान्तोऽवदानस्य पदार्थः (ता) ।

अतोऽनुत्तमयस्तत्र होमान्तान् तु केवलात् ॥”

दर्शपूर्णमासयोर्द्विहविधोऽवघटीत्येकेन विधिना विहितत्वाद्द्विसंख्यावीथिहमवदानमेकः पदार्थः । ततस्तेनावदानमाग्नेयानुत्तमयः कर्तव्यः । आग्नेयस्य द्विरवदानं कृत्वा तद्धोमाग्नयेवाग्नीषोमीयस्य द्विरवदानमिति प्राप्ते ज्ञमः—अवदानं तु होमपर्यन्तमेकः पदार्थः । होमस्यावदानमन्तरेणानुत्तमयत्वेर्होमविधिनैवाऽऽक्षिप्तं होमार्थमवदानम् । अत एव चतुरवत्तं जुहोतीत्येकेन विधिना सावदानक एको होमपदार्थो विहितः । उपस्तरणाभिधारणाम्नां सह यत्चतुरवत्तं तस्मिन्निर्विषममवदानद्वित्वं विधातुं द्विहविधोऽवघटीत्युच्यते । ततो होमान्तस्यावदानस्यैकपदार्थत्वादाग्नेयमवदाय कृत्वा पश्चाद्गीषोमीयावदानमित्यनुत्तमयः ।

पडाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्--

“ अवत्तनाद्ये तच्छेषात्पुरोडाशादवद्यति ।
यजेदाज्येन वाऽऽद्योऽत्र मध्यपूर्वार्धसंभवात् ॥
कृत्स्नस्य मध्यपूर्वार्धे ये शेषस्थे न ते ततः ।
हविर्नाशादाज्यविधिः सुतरां सर्वनाशने ” ॥

पूर्वपूर्णात्सयोः पुरोडाशावदाने श्रूयते--“ मध्यादवद्यति पूर्वार्धादवद्यति ” इति ।-तत्र यद्यवत्तं नश्येत्तदानीमवशिष्टात्पुरोडाशात्पुररप्यवदातव्यम् । कुतः । अवदाभावादानयोर्मध्यपूर्वार्धयोः सिष्टेऽपि संभवादिति चेन्नैवम् । कृत्स्नपुरोडाशमत्रो मध्यपूर्वार्धे अवादानत्वेन श्रूयते, न त्ववशिष्टभागगते मध्यपूर्वार्धे । एतौ मुख्यद्विविधो नाशादाज्यं प्रतिनिधाय यष्टव्यम् । अत एव श्रूयते--“ यस्य सर्वाणि हवीःपि नश्येद्युर्व्येपुरपहरेयुर्वाऽऽज्येनैवा देवताः परिसंख्याय यजेत् ” इति ।- तत्र सर्वशब्दस्य निमित्तविशेषणत्वेनाविधाक्षितत्वाच्चाशमात्रे सर्ववाऽऽव्यव्य विधिः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके
तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके षष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

देवस्य त्वा सयितुः प्रसव इति स्फयमा
र्वत्ते प्रसूत्या अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याहाश्विनौ
हि देवानामध्वर्यु आस्तां पूष्णो हस्ताभ्यामि-
त्याह यर्यै इतभृष्टिरसि वानस्परयो द्विषतो
बध इत्याह वज्रमेव तत्स इत्यति आतृग्याय
प्रहारिभ्यन्तस्तम्बयुजुर्हरत्येतावती वै पृथिवी

यावती वेदिस्तस्या एतावत एव आतृष्यं
 निर्भजति (१) तस्माद्भाभागं निर्भजन्ति
 जिह्रति अयं इमे लोका एभ्य एवैनं लोकेभ्यो
 निर्भजति तुष्णीं चतुर्थं* हरस्यपरिमिताद्वैनं
 निर्भजत्युद्धन्ति यदेवास्या अमेध्यं तदप हृत्यु-
 द्धन्ति तस्मादोषधयः परा भवन्ति मूलं छि-
 नन्ति आतृष्यस्यैव मूलं छिनन्ति पितृदेवत्याऽ-
 तिस्रातेयतीं खनति प्रजापतिना (२) यज्ञ-
 मुरवेन संमितामा प्रतिष्ठायै खनति यजमान-
 मेव प्रतिष्ठां गमयति दक्षिणतो वर्षीयसीं
 करोति देवयजनस्यैव रूपमकः पुरीषवतीं
 करोति प्रजा वै पदावः पुरीषं प्रजयैवैनं पशुभिः
 पुरीषवन्तं करोत्युत्तरं परिग्राहं परिं गृह्णात्ये-
 तावती वै पृथिवी यावती वेदिस्तस्या एतावत
 एव आतृष्यं निर्भज्याऽऽत्मन उत्तरं परिग्राहं
 परिं गृह्णाति कूरमिष वै (३) एतत्करोति
 यदेदिं करोति वा असि स्वधा असीतिं शोषु-
 ष्यते शान्त्यै प्रोक्षणीरा सादयत्यापो वै रक्षो-
 णी रक्षसामपहत्यै स्फ्यस्य वर्त्मन्साद्यति
 यज्ञस्य संतत्यै यं द्विष्यात्तं ध्यायेच्छुचैवैन-
 मपयति (४) ॥

(भजति प्रजापतिनेव वै यमसिंशब्द) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 षष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठमपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीये प्रोक्त आग्नेयः पुरोडाशो दिनद्वये ।

अथ चतुर्थोऽनुवाके वेदिर्विधातव्या ।

तस्याथ वेदेः साधनभूतस्य स्फयस्य मन्त्रेणाऽऽदानं विधत्ते-

देवस्य स्वेति । * आध्वर्यवशोभेण पठितम् [सं० का० १ म० ३

ज० १] ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ शतभृष्टिरसि वानस्पत्यो द्विषतो बध इति पुरस्ता-
त्स्यश्चामुत्करे स्फयमुदस्यति द्वेष्यं मनसा ध्यायन्” इति । तत्रोक्तमेवं मन्त्रमुत्पाद्य
वात्सर्वं दर्शयति—

ज्ञातभृष्टिरसीति । हे स्फय त्वं शतभृष्टिरसि शतसंख्याका मुष्टिः शत्रू-
णां संतापकरं भर्जनं धस्य स शतभृष्टिः । वनस्पतेर्धिकारो वानस्पत्यः । द्विषतो
द्वेषं कुर्वतो वैरिणो बधो बधहेतुरसि । अनेन मन्त्रेण भ्रातृव्यार्थं बध्नं प्रहर्तुमि-
च्छन्तम्यकीक्षणी करोति । यद्यपि स्फयस्यानेन मन्त्रेणोत्करे प्रक्षेपो वेदिनि-
र्वाणादूर्ध्वभावी तथाऽध्यादानमसंज्ञेन मुद्धिस्थत्वादिदानानिर्भोक्तम् ।

वेदिस्थानात्सतृणस्य पांसोर्मन्त्रेणान्यत्र हरणं विधत्ते-

स्तम्बयजुरिति । यजुषा मन्त्रेण हरणीयः पांसुसहितः स्तम्बः स्तम्बय-
जुस्तस्य हरणं कुर्यात् । पृथिवि देवयजनीति शिमिराध्वर्यवोक्तैर्वेदिस्थाने स्था-
पितं दर्भं छिन्वा पांसुमहितमुत्करे निनयेत् । तत्प्रकारः सर्वोऽपि पौरोडाशिक-
काण्ड एव स्पष्टमभिहितः । वेदिर्द्यावती विद्यत एतावत्प्रेषोपयुक्ता पृथिवी ।
तस्याः पृथिव्या एतावतः प्रदेशादनेन स्तम्बयजुर्हरणेन भ्रातृव्यं निःसारितवानेष
भवति । यस्मादत्र भ्रातृव्यो भागार्थासि कृत्वा निःसार्यते तस्मात्त्रोकेऽभ्यागं
भागामिलापरिहृतं (धम)विरोधित्वाग्निः(न निः)सारयन्ति ।

उक्तस्य स्तम्बयजुर्हरणस्याऽऽवृत्तिं विधत्ते-

भिर्हरतीति । चतुर्थे ण्याये स्वमन्त्रकं हरणं विधत्ते-

सूर्षो चतुर्थमिति । मिरावृत्थैव लोकत्रयाग्निःसारितत्वाच्चतुर्थेन हरणेन
लोकत्रयवर्षाद्भूतात्सर्वस्मादपि देवाग्निःसारितो भवति ।

* “ एतद्वाच्यस्थाने—आध्वर्यवशोभे पठितो मन्त्रः ” इति वाक्यं सुक्तं भवेत् ।

(वेदिविधिः)

वेदिस्थाने स्थितस्योपरितलमृद्भागस्थापसारणं विधत्ते—

उद्धन्तीति । उपरिभागस्योच्छिष्टादिस्पर्शासंभवाभ्येधानर्हत्वम् ।

विहितमुद्धननमनूय पशंसति—

उद्धन्ति तस्मादिति । तस्मादुद्धननादभ्योपस्थास्तुणादयः पराकृता विना-
शिता भवन्ति ।

तद्यत्नानामोषधीनां यानि मूळानि पुनः प्ररोहाय भूमौ स्थितानि तेषां छेदनं
विधत्ते—

मूलं छिनत्तीति । पुनःपरुषोनामन्तस्तुणानां इर्भास्तरणहोविःसादनवि-
रोधित्वाद्भ्रातृभ्यःत्वम् । बु(चि)नुकमारभ्यं यजमानस्य एन्मुखपरिमाणं तद्व-
त्वेन पदशमित्वा(श्यं) तत्परिमितं स्वननं विधत्ते—

पितृदेवस्येति । पादेशपरिमाणमतिक्रम्य स्वनने पैतृकी वेदिः स्यात् ।
यज्ञस्य यज्ञानुष्ठातुर्यजमानस्य मुखं, यज्ञमुखम् । तच्च प्रजापतिस्वरूपं यामद्वारा
प्रजापालकत्वात् । तेन मुखेन संभित्तां कृतवान्भवति । पश्चान्तरं विधत्ते—

आ प्रतिष्ठाया इति । अनायासेनापनेतुं शक्याः पांसवोऽप्रतिष्ठाः । या
स्वधस्ताद्दृढा भूमिः सा प्रतिष्ठा, तत्पर्यन्तं स्वननेन यजमानः प्रतिष्ठां पापितो
भवति । दक्षिणभागस्योत्तरं विधत्ते—

दक्षिणत इति । दक्षिणभागस्य निम्नत्वे पितृयजनस्य रूपं स्यात् ।
मार्दवकारिणांसुमुक्तं विधत्ते—

पुरीषवतीमिति । यस्यां भूमौ प्रजापशुतंवारबाहुत्वं तस्यां वासुबाहुस्यात्प्र-
जादीनां पुरीषत्वम् । यजमानोऽपि प्रजादीभिः पुरीषवान्भवति ।

वेदिनिर्माणात्पूर्वं वसवस्तेत्यादिभिर्मन्त्रैर्वेदिसिपनिर्देशः पूर्वपरिमहः । निर्मा-
णादूर्ध्वंमृगमसित्यादिभिर्मन्त्रैस्तन्निर्देश उत्तरपरिमहस्तमिमं विधत्ते—

उत्तरं परिग्राहमिति । पूर्वपरिमहैषैव वेदिपर्यादायां सिद्धायामपि पुनरुत्त-
रपरिमह आत्मने स्वकीयत्वाय भवति ।

१ स. "दानां तुणा" । २ स. "हविरासादनादिवि" । ३ स. "भ्य केशपर्यन्तं य" ।
१६७

मन्थकाण्डोक्तेन मन्त्रेण तमीकरणं विधत्ते--

कुरुरमिषोति । त्वनेन निम्नोच्चतभावापादर्शनं कुरुरं, तमीकरणेन तच्छा-
न्तिर्भवति । हे वेदे धा अस्ति धारमिष्यसि । तदेतद्विशेष्यते--त्वमेति । तत्र
स्वरूपं बहिरादिकं धारयेतीत्यर्थः ।

मदुकं सूत्रकारेण--“प्रोक्षणीरभिपूर्वोदश्वर स्वपमपोक्ष इक्षिणेन स्ववत्त-
स्वृष्टा उपनिनीय स्वपस्य बर्त्मन्साद्यसि” इति, तदेतद्विधत्ते--

प्रोक्षणीरिति । अर्घ्यविधिप्रस्तावे--‘तानि ह वा एताभि रक्षासि गा-
धमिषाऽभिमन्त्रितेनाम्भसा चास्मभ्ति’ इति श्रुतत्वादेवां रक्षोन्नरवम् । स्वपरेस्ता-
या अविच्छिन्नत्वात्तत्र सादनं यज्ञस्याविच्छेदस्य भवति ।

सादनकाले वेद्यस्य वापनोऽद्भिर्भिनाशध्यानं विधत्ते--

यं द्विष्यात्तमिति । योजयतीत्यर्थः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाध्ययकाण्डे ऋष्ययजुर्वेदवि-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठमपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके षष्ठमपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

ब्रह्मवादिनो बद्धस्यद्भिर्हवींश्च वि प्रोक्षीः क्रो-
धाप इति ब्रह्मणेति ह्यादद्भिर्सेव हवींश्चिं
प्रोक्षति ब्रह्मणाऽप इध्माबर्हिः प्रोक्षति मेध्य-
मेवैनत्करोति वेदिं प्रोक्षत्यक्षा वा एषाऽलोम-
काऽमेध्या यद्वेदिमेध्यामेवेना करोति द्वि-
त्वाऽभारिक्षाय स्वा पूयिव्यै त्वेति बहिरासाद्य
प्र (१) उक्षत्येभ्य एवैनल्लोकेभ्यः प्रोक्षति
कुरुरमिष वा एतत्करोति यत्स्वनस्यपो नि नय-

(वेदा बर्हिर्विष्वक्प्रभोगामिधानम्)

ति शास्त्रे पुरस्तात्प्रस्तरं गृह्णाति मुख्यमेवेनं
 करोतीयन्तं गृह्णाति प्रजापतिना यज्ञमुत्सेज
 संमितं बर्हिः स्तृणाति प्रजा वै बर्हिः पृथिवी
 वेदिः प्रजा एव पृथिव्या प्रति हापयत्यनति-
 हज* स्तृणाति प्रजयेवेनं पशुभिरनतिहर्षं
 करोति (२) उत्तरं बर्हिषः प्रस्तर* सादयति
 प्रजा वै बर्हिर्यजमानः प्रस्तरो यजमानमेवाय-
 जमानादुत्तरं करोति तस्माद्यजमानोऽयजमा-
 नादुत्तरोऽन्तर्दधाति व्यावृत्त्या अनक्ति हवि-
 ष्वन्तमेवेनं* सुवर्गं लोकं गमयति प्रेधाऽनाक्ति
 प्रयं इमे लोका एभ्य एवेनं लोकेभ्योऽनाक्ति
 न प्रति गृणाति यत्प्रतिगृणीयादनुर्ध्वभावुकं
 यजमानस्य स्यादुपरीव प्र हरति (३) उप-
 रीव हि सुवर्गो लोको नि यच्छति षष्टिमेवास्मै
 नि यच्छति नारयं प्र हरेद्यदयं प्रहरेंद-
 त्यासांरिष्येष्वर्योर्नाशुका स्यात् पुरस्तात्प्रत्य-
 स्वेद्यत्पुरस्तात्प्रत्यस्यैत्सुवर्गाल्लोकाद्यजमानं प्र-
 ति जुदेत्प्राञ्चं प्र हरति यजमानमेव सुवर्गं
 लोकं गमयति न विश्वञ्च वि युयाद्यद्विश्वञ्च
 विश्रयात् (४) स्यस्य जायेतोर्ध्वमुद्यौत्पुर्ध्व-
 मिष हि पुंसः पुमानेवास्य जायते यत्स्फयेन
 वोपवेवेण वा योयुष्येत स्तृतिरेवास्य सा

(वेद्यां बर्हिर्विषयप्रयोगाभिधानम्)

हस्तेन योयुष्यते यजमानस्य गोपीथार्य ब्रह्म-
 वादिनो वदन्ति किं यज्ञस्य यजमान इति
 प्रस्तर इति तस्य कं सुवर्गो लोक इत्याहव-
 नीय इति ब्रूयाद्यप्रस्तरमाहवनीये प्रहरति
 यजमानमेव (५) सुवर्गं लोकं गमयति चि वा
 एतद्यजमानो लिशते यत्प्रस्तरं यो युष्यन्ते बर्हि-
 रनु प्र हरति शान्त्या अनारभ्यण इव वा एत-
 र्ह्यध्वर्युः स ईश्वरो वेपनो भवितोऽर्ह्वाऽसीती-
 मामभि मुञ्चतीयं वै ऋवाऽस्थामेव प्रति ति-
 ठति न वेपनो भवत्यगाधनभीदिर्याह यद्ब्रू-
 याद्गर्गभिरित्यमाधग्निं गमयेन्निर्यजमानः
 सुवर्गाल्लोकाद्भजेद्गञ्जित्येव ब्रूयाद्यजमानमेव
 सुवर्गं लोकं गमयति (६) ।

(आसाद्य प्रानतिदृशं करोति हरति विद्युयाद्यजमान-
 मेवाभिरिवि समदृश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके
 षष्ठमपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठमपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्थे वेदिनिर्माणमन्त्रेण मपश्चितम् ।

अथ पञ्चमे तस्यां वेद्यां बर्हिर्विषयप्रयोगाभिधीयते ।

तत्र बर्हिवः मोक्षणं विधातुं प्रस्तौषि—

ब्रह्मवादिन इति । हेऽध्वर्यो वाक्थर्थं हवींषि त्वमङ्घ्रिः मौक्षीः मोक्षित-

(येषां बर्हिर्विषयप्रयोगाभिधानम्)

वानसि । केनाभ्येन सुजेन ध्रुव्येणेमा अपः प्रोक्षितवानसीति, बलवादिभिः पु-
ष्टेऽभ्ययुर्मसणा मन्त्रेणेत्युत्तरं ज्ञ्यात् । यस्मादेतदुभयं प्रोक्षणं तथैव वर्तते । अथ
एव मन्त्रोच्चारणमात्रेण भूयते—' प्रोक्षिताः स्थेयः । तेनाऽऽपः प्रोक्षिताः ' इति ।
तेन मन्त्रोच्चारणेनेत्यर्थः । इदानीं विधत्ते—

इध्माबर्हिरिति । एतदिध्मा(ध्मं) बर्हिष्येत्युभयम् । इध्माबर्हिःप्रोक्षणव-
द्देवेन्द्रिः प्रोक्षणं विधत्ते—

वेदिं प्रोक्षतीति । लोमरहितत्वाद्दक्षां पुरुषा सती यामंशोभ्या न भवति ।
तस्माद्योग्यत्वाय प्रोक्षणम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—'अन्तर्देदि पुरोयन्धि बर्हिरासाद्य दिवे त्वेत्यमं प्रोक्षत्व-
न्वरिषाम् त्वेति मध्यं पृथिव्यै त्वेति मूलम्' इति, तदेतद्विधत्ते—

दिवे त्वेति । दिवे त्वेत्यादिपन्नास्तत्काण्ड एव व्याख्याताः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—'प्रोक्षणीशेषं स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणायामि ओणेरीत्तर-
स्याः संततं निर्धेत्, इति, तदेतद्विधत्ते—

ऋरमिवेति । पस्तरस्य धारणं विधत्ते—

पुरस्तादिति । वेदिपूर्वभागे ब्रह्मा यजमानो वा पस्तरं धारयेत् । इन्ध्र
सूत्रेऽभिहितं 'ब्रह्मा पस्तरं धारयति यजमानो वा' इति । धारणाय मुखसमान-
मानस्य हस्तेनाभिनीय विधत्ते—

इयन्तमिति । वेदित्वमनवद्ब्याख्येयम् । वेद्यां स्तरणं विधत्ते—

बर्हिस्तृणातीति । स्तरणे नीरन्ध्रत्वं विधत्ते—

अनतिहृश्रमिति । अतिशयेन भूमेर्दशनमातिहृशं तद्यथा न भवति तथा
स्तृणीयात् । तेन यजमानं पजया पशुभिश्च सधतो वेदितत्वादि(व)विस्पर्शं ब्रह्म-
योग्यं करोति । स्तीर्णस्य बर्हिष उपरि पस्तरत्तादनं विधत्ते—

उत्तरं बर्हिष इति । स्तरणार्थस्य बर्हिषोऽधःस्थितत्वात्पञ्चात्मम् । पस्थ-
रस्य प्रधानभूतत्वाद्यजमानत्वम् । अधस्तादास्तीर्णस्य बर्हिष उपरिष्ठारत्ताद्यमान-
स्य पस्तरस्य [च]मध्ये तिथक्तया द्वाभ्यां दर्भाभ्यां व्यवधानं विधत्ते—

(वेदां बहिर्विषयप्रयोगाभिधानतः)

अन्तारिति । तदेतदन्तर्धानं यन्त्रकाण्डोक्तेन विज्ञो यन्त्रे स्थ इति मन्त्रेण क्रियते । प्रस्तरस्याऽऽस्तादनमत्तङ्गेन बुद्धिस्थानमहरणकालीनाम्बिशेषात्विधितु-
रादौ प्रस्तरस्य वृत्तेनाङ्गनं विधत्ते-

अनच्छीति । प्रस्तरस्य दममृष्टेरनदनीयमन्त्रात्वेन स्वस्त्वतो हविह्वामावेऽन्व-
ङ्गनेन हविष्ट्वं कृतं भवतीति तादृशमेतं प्रस्तरं स्वर्गमाप्तिबोधयं करोति ।

बहुकं तूत्रकारेण- ' बहुषु प्रस्तरमनत्यक्त् रिहाणा इति जुहुवाममं प्रजा
षोमिभिर्युषभृदि मन्त्रनाम्नामन्तानाम् आनभय इति प्रथानां मूलमेवं विःश्रुति ।
बदेवद्विधत्ते-

त्रेभ्राऽनच्छीति । प्रस्तरस्य प्रहरणे हेयोषादेषो प्रफारी विधत्ते-

न प्रतीति । अङ्गिरेषु कुण्डेषु पतिस्रोतः पतिस्रोतं तत्र कुर्यात् । यदि
कुर्वाञ्जनपानस्मान्भूयं भावुकं स्यात् । स्वर्गमाप्तिसाधनं न भवेद्विशर्षः । तस्मा-
च्चस्वतुल्यं कृत्वा प्रस्तरमग्रेरुपर्येव प्रहरेत्स्वर्गलोकस्पोपर्येव वर्तमानत्वात्प्रसाध-
साधनं भवति । प्रस्तरयुक्तस्य हस्तस्याधोमुस्तत्वं विधत्ते-

नि यच्छतीति । हस्तो न्यग्भूतो यथा भवति तथा कुर्यात् । तेन यजना-
नाहं बुद्धिमेव न्यग्भूतां करोति । प्रस्तराग्रस्याऽऽहवनीयातिकर्म निषेधति-

नास्यग्रमिति । अतिक्रान्तमग्रं यस्य तदत्यग्रम् । तद्यथा भवति तथा न
प्रहरेत् । किंतु प्रस्तराग्रमाहवनीयस्योत्तरत एव नयेत् । अत्यग्रमहरणे हि
बुद्धिरत्नासारिणी भवति तस्याध्वर्योर्दिनाशनशीला स्यात् । अत्याधिकत्वेन
वर्षणवतिसारिणीत्वं, तेन तस्यानि फलितुमयोग्यानि भवन्ति, सोऽयमध्वर्योर्नाशः।
अथवाऽऽवाधिविशेषजाध्वर्युर्भवेत् ।

पूर्वस्थां दिशि प्रस्तरस्य मूलं पश्चिमायामग्रमित्येवंविधं प्रहरणं निषेधति-

न पुरस्तादिति । पश्चिमाग्रस्य त्रिभिष्य परिघत्वं विधत्ते-

प्राग्ग्रं हरतीति । अस्तरगवीनां द्वाभ्यामां तर्पतो विज्ञेयं निषेधति-

न विच्छन्मिति । विच्छन्नी नामादिगतं यथा भवति तथा न विमुखाज
विच्छेदयेत्-। तद्विज्ञेयमेव यजमानस्य कृपात्वेनैकं वर्धित । स्त्रीव्यस्यनस्य विच्छि-
हस्तत्वात् । द्वाभ्यामां तन्प्रहस्त्वैकीनां विधत्ते-

पैना० ६ अनु० ५] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

३३५

(वेदां बर्हिर्विषयप्रयोगामिवावय)

ऊर्ध्वमुद्यौतीति । ऊर्ध्वं दण्डाकारेणैकामं पथा भवति उभोद्यौति, उत्कर्षेण विभयेत् । पुंसां व्यञ्जनमूर्ध्वाकारं भवति, ततोऽस्य पुमनेव जातके । सोऽवनाग्नीमस्य व्यापारः । तथा च सूत्रकार आह—“ विद्वज्जालिनाऽऽग्नीमो विद्वज्जं प्रस्तरमूर्ध्वमुद्यौति ” इति ।

तस्मिन्नेकीकरणे साधनान्तरं त्रिविधम् इत्कं विधत्ते—

शस्त्वयेनेति । योयुपनं विस्त्रिभूतस्यैकीकरणम् । अथवा प्रस्तरस्य उभोऽवनाग्नीमोऽक्षेपणं; तद्यदि स्वयेनोपवेनेष वा किञ्चित् तेषां पञ्चपातस्य हिंसा । हस्तेनैव योयुपनं रक्षायै भवति । प्रस्तरप्रहरणस्याऽऽभारदेनाऽऽङ्गवर्तीयं विधत्ते—

ब्रह्मवादिन इति । यज्ञस्य संनन्धि किमर्कं पञ्चमानस्थानीयानिति ब्रह्मवादिभिः पुष्टे युधिमाप्रस्तर इति ब्रूयादुत्तरम् ।

बुधु प्रस्तरस्याङ्गनं कृत्वा तत्रैकं तूर्णं प्रथक्कृतम् प्रज्ञाते स्थापयेत् । वस्येदानीमग्नौ प्रहरणं विधत्ते—

वि वा एतदिति । प्रस्तरमूलमुत्तिपन्तीति यदेतेन पञ्चमानो विस्त्रिषावे विशेषेणात्पी भवति सेवेण कृष्टो भवतीत्यर्थः । प्रज्ञातस्तेन स्थापितस्य बर्हिषोऽनुप्रहरणे वस्त्रालीभावस्य शक्तिर्भवति । तदेतद्बर्हिप्रहरणं सूत्रकारेण स्वकीकृतम्—“ आयुषे त्रौत्यकस्य तुणमवादाय यज्ञाहं निष्ठाप ” इति । “ अथेनयाहोऽऽग्नीध्रोऽनुप्रहरेति यत्प्रस्तराचूणमपार्त् तदनुप्रहसवि ” इति च ।

मन्त्रकाण्डे पठितेन मन्त्रेण भूविस्पर्शनं विधत्ते—

अनादम्भञ्ज इति । एताहं प्रस्तरप्रहरणमूर्ध्वं प्रस्तररूपस्य पञ्चमानस्य स्वर्गोऽवशिष्यत्वाद्भ्रमरुत्तरमभग इय निराळम्बन इव भवति । त च वेपथो भवितोरीश्वरः, वाञ्छनस्त्रापिषादिभ्यमग्नेन सर्वदा; कम्पकस्त्रीयोः मरितुं तपथी भवति । निरुत्तरं भवति कम्पमान इत्यर्थः । अथवाग्नीतिः भूमिस्पर्शनेन अम्बम-विद्यो न कम्पये ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ अथेनयाहोऽऽग्नीध्रः! त्वदस्तेरवगन्तुमीदित्वम्वरुत्तरम-वित्वाग्नीध्रः ” इति । अनयोः प्रश्नोत्तरमन्त्रेयोरुत्तरमन्त्रस्य आशान्तरवादादि-राकरणपूर्वकं मन्त्रद्वयोक्तकारणं विधत्ते—

१ स. 'रमूक्तस्य । २ स. च. 'म्यागिस्त्रिहं विहा' । ३ क. च. क. च. 'मानी' । ४ क. च. क. च. 'मानी' । ५ स. 'मयोः हा' ।

(तेषां बहिर्विधयप्रयोगाभिधानम्)

अमाह्वनीदिति । हेऽर्धाद्वे आग्नीध्र किं यजमानः स्वर्गं गतवान् । पञ्चस्रोतनामेयं प्लुतिः । अग्न्याभिरित्येव चाऽत्वात्स्वरमती मन्त्रपाठस्तस्मिन्पाठे बह्विः स्वर्गगत इत्यर्धो भवति, तत्पयुक्तम् । आह्वनीयोऽथ स्वर्गत्वेन विवक्षितः । तस्मिन्स्वर्गत्वेऽग्नौ तमाग्निमेव प्रापितवान्भवति । यजमानं स्वर्गात्तौकाभिरित्येवाम्भवति । तस्माद्भिरित्येतत्पदं मन्त्रे परित्यज्यागाभिरित्येवावदेव श्रूयात् । तेन यजमानः स्वर्गं लोकं गतवानित्यर्थो लभ्यते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीमत्तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठ्यपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके षष्ठ्यपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

अग्नेऽस्यो ज्ञायाऽसौ आतर आसन्ते द्वे-
भ्यो हव्यं बहन्तः प्रामयिस्त सौऽग्निर्विधे-
दित्ये वाव स्य आतिभाऽरिष्यतीति स नित्ता-
यत सौऽपः प्राविशत्त देवताः प्रेषमैच्छन्त
मत्स्यः प्राश्नीशमंशपद्भियाधिया स्वा बध्या-
सुर्यो मा प्राशोच इति तस्मान्मत्स्यं धिया-
धिया ब्रन्ति शतः (१) हि तमन्वविन्दुत्तम-
रुचसुप न आ वर्तस्व हव्यं नो बहेति सौऽ-
श्वीदरं वृणे यदेव गृहीतस्याहुतस्य बहिः-
परिधि स्कन्दात्मन्मे आर्तुणां भागधेयमसदिति
तस्माद्यद्गृहीतस्याहुतस्य बहिःपरिधि स्क-
न्दति तेषां तद्भागधेयं तानेव तेन प्रीणाति

(उपोष्णयाजस्विष्टकृदभिधानम्)

परिधीन्परि दधाति रक्षंसामर्षहृत्यै स* स्पर्श-
यति (२) रक्षंसामर्षवचाराय न पुरस्ता-
त्परि दधात्यादित्यो हेधोद्यन्पुरस्ताद्भक्षा*स्यप-
हृत्सूध्वे समिधावा दधात्युपरिष्ठादेव रक्षा*
स्यर्ष हन्ति यजुषाऽन्यां तुष्णीमन्यां मिथुन-
त्वाय द्वे आ दधाति द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै
षस्यवादिनी वदन्ति स त्वै यजेत यो यज्ञ-
स्याऽऽस्थां वसीयान्त्स्यादिति भूपतये स्वाहां
भुवनपतये स्वाहा भूतानाम् (३) पतये स्वाहोति
स्कन्नमनु मन्त्रयेत यज्ञस्यैव तदार्या यजमानो
वसीयान्भवति भूर्यभीर्हि देवताः प्रीणाति
जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यद्वन्वीं पुरो-
डाशांषुपा*ऽशुयाजमन्तरा यजस्यजामित्वा-
यार्थो मिथुनत्वाथाग्निरमुष्मिँल्लोक आसीव-
मोऽस्मिन्ने देवा अंशुवञ्जेतेमी वि पर्युहामेत्य-
न्नाद्येन देवा अग्निम् (४) उपामन्त्रयन्त
राज्येन पितरो यमं तस्माद्गिर्देवानामन्नादो
यमः पितृणा* राजा य एवं वेद प्र राज्यम-
न्नाद्यमाप्नोति तस्मां एतद्भागधेयं प्रायच्छन्य-
दग्नये स्विष्टकृतेऽवद्यन्ति यदग्नये स्विष्टकृतेऽ-
वद्यति भागधेयेनैव तद्भद्र* समर्धयति सकृ-
त्सकृदवद्यति सकृदिव हि रुद्र उच्यते उच्यते

(उपाशुयाजस्विष्टकृदाभिधानम्)

घर्येषा वै रुद्रस्य (५) विस्वायामेव दिशि
 रुद्रं निरवदयते द्विरभि धारयति चतुरवत्त-
 स्याऽऽस्यै पशवो वै पूर्वा आहुतय एष रुद्रो
 यदग्निर्यपूर्वा आहुतीरभि जुहुयाद्ब्रह्म पशू-
 नपि इध्यादपचुर्यजमानः स्यादतिहाय पूर्वा
 आहुतीर्जुहोति पशूना गोपीथार्य (६) ॥

(षष्ठः संशयति भूतार्थमग्निं रुद्रस्य सप्तभिर् षष्ठः) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

प्रयोगो बार्हृषः स्पष्टं पञ्चमे प्रतिपादितः ।

अथ षष्ठोऽनुवाक उपाशुयाजस्विष्टकृतौ वक्तव्यौ ।

तत्राऽऽदौ तावत्परिधीनां परिधानं विधातुं प्रस्तौति-

अग्नेस्त्वय इति । यथा भ्रातरस्त्वयो हविर्वहेन्नो मृदा इत्यमेव स्य आर्ति-
 नारिष्यतीति यो हविर्वहति स भरणं प्राप्नोतीति भीतोऽग्निं निलामत यथा
 देवेनं ज्ञायते तथा निलीनोऽभूत् । निलीय चोदकमध्ये प्राविशत् । तमुद्दिश्य
 प्रकर्षेणान्वेषणं कर्तुमैच्छन् । तदा जलस्थितो मरस्यस्तन स्थितमग्निं देवानामग्नेऽ-
 ब्रवीत् । ततोऽग्निस्त्वं मरस्यमेवमशपत्-हे मरस्य यस्त्वं देवानामग्ने मामेवं ज्ञापितवानासि
 पिशुनो भूत्वा मामधीः, तादृशं त्वां जालधारिणः कैवर्ता भिषाधिया बध्नातुः,
 तेन तेन जालादिना साधनेन, यदा यदा हन्तुं धीर्भवति तदा तदा राजावहनि
 वा वधं कुर्वन्निवति । यस्मादेवं शप्तस्तस्मान्मत्स्यं तदा तदा मग्निं मरस्यमुखेन
 विज्ञाते वह्नो देवा(वै)स्तमग्निं भति अस्मत्समीपे सप्तागच्छ हव्यं चास्मदीर्षिं

(उपाङ्ग्याशस्विष्टकृद्भिधानम्)

बहेत्युके सोऽग्निर्वरमदृणीत—स्राचि गृहीतस्य हविषः संबन्धि षडेव द्रव्यं हो-
मात्पुरा परिधिभ्यो बहिः प्रथयेत् तदस्पदीयानां चादृणां भागधेयपस्त्विति ।
ततस्तथैव देवैर्वरो दत्तः । तेन स्कन्धेन तानग्निभ्रातृव्यजमानः प्रीणयति ।

इदानीं विधत्ते—

परिधीनिति । पश्मात्परिधिभ्यो बहिर्देशोऽग्नेर्भ्रातृणापुपयुक्तस्तस्मात्परिधीनज्ञेः
परितः स्थापयेत् । तत्र रक्षसामपघाताय भवति ।

बन्धिमादिशि स्थापितस्य मध्यमपरिधेर्दक्षिणोत्तरपरिधिभ्यां सैस्पर्शने विधत्ते—
स ५ स्पर्शयतीति । परिधीनां समीचीने स्पर्शे सति रक्षसां प्रवेष्टुं छिद्रा-
भावाद्वाग्निस्तपीये संचारो न भवति ।

दिक्प्रयहृष्टान्तेन पूर्वस्थापयि दिशि प्रसक्तं परिधिं वारयति—

न पुरस्तादिति । रक्षसामपघातः परिधेः प्रयोजनं, तच्चाऽऽदित्योदयेनैव
तिभ्यति । आग्नेष्वामैशान्यां चाऽऽधारसमिधोः स्थापनं विधत्ते—

ऊर्ध्वे समिधाधिति । दक्षिणोत्तरपरिधोरग्नेरग्नेः स्थापनीये ते ऊर्ध्वे ।
तेन स्थापनेन दिक्चतुष्टय इवोर्ध्वदेशेऽपि रक्षसामपघातो भवति ।

तयोर्दक्षिणसमिधः स्थापने मन्त्रकाण्डाम्नात्वं वीतिहोत्रं त्वा क्व इति मन्त्रं
विधत्ते—

यजुषाऽन्यामिति । सौपुलुषयोरिव समन्वकामन्त्रकयोः परस्परं वैलक्षण्या-
न्मिधुनत्वम् । समिधो द्वित्वं प्रशंसति—

हे एति । पायश्चित्तरूपेण स्कन्धानुमन्त्रणं विधत्ते—

ब्रह्मवादिन इति । हविषः स्कन्धेने सति ब्रह्मस्य विनाशेन यो यजमानो
विनाशाभिमुखो भवति स कथं तत्परिहारेण वसुमत्तरो भवेदिति पशवादिभिः
पृष्ठो बुद्धियानुत्तरं ब्रूते—धिभिरेतैर्मन्त्रैः स्कन्धमनुमन्त्रयेतेति । भूत्स्यादस्यो देवता-
विकेवा अभिभ्रातरो वा तेभ्यः स्वाहेति यदनुमन्त्रणं तेन ब्रह्मस्याप्यात्स्यां
*विनाशं प्राप्य यजमानो वसुमत्तरो भवति । यस्माद्धं भूपत्यादिका भूयसी-
देवताः प्रीणयति तस्माद्युक्तं तस्य वसुमत्तारत्वम् । अधोर्वांशुयार्जं विधत्ते—

जामि वा इति । यदन्वञ्चावनुक्रमगतावाग्नेयाग्नीषोमयिपुरोडाशौ स्याता-

*अत्र स. पुस्तके विनाशमप्राप्येति पाठः । स केवलं भ्रान्त्या शोषनकर्मा कल्पित
इति प्रतीतिः ।

(उपांशुयाजस्विष्टकृदभिधानम्)

मेतेन यज्ञस्य आश्यालस्याय क्रियते । अत आलस्यपरिहाराय तयोः पुरोडाश-
योर्मध्य उपांशुयाजं यजेत् । किञ्च पुरोडाशादव्यक्त एको याग आज्यद्रव्य-
कोऽपर इति मिथुनत्वम् । अथ स्विष्टकृतं विधत्ते—

अग्निरमुष्मन्निति । पुरा कदाचिदाग्निः स्वर्गे स्थितः, यमस्तु भूलोके, तदा
मनुष्यणां पाकादिनिष्पादनाभावात्पितॄणां राजाभावाच्चाग्निमयोर्षिपरिवर्तनं कर्तु-
मिच्छावन्तो देवा आगच्छतेति परस्परमाहूयान्नाद्येनोःकोचेन तमग्निं भूलोके
समागन्तुमुपच्छन्दितवन्तः । पितरस्तु राग्येनोःकोचेन यमं स्वर्गलोके गन्तुं
प्रलोभितवन्तः । यस्मादेवं तस्माद्देवानां मध्येऽग्निरन्नादो बह्वचमक्षकोऽभूत् ।
यमश्च पितॄणां राजाऽभूत् । य एतदुभयं वेद न प्रकृष्टराज्यमन्नाद्यं च प्राप्नोति ।
ततो देवास्तस्मा अग्नये मार्गं दत्तवन्तः । कोऽसौ भागः, यजमाना अग्नये
स्विष्टकृते यद्भिरवद्यन्ति सोऽस्य भागः । तस्माद्ग्नये स्विष्टकृतेऽवद्येत् । तथा
सति तदग्नये दत्तेन भागेन रुद्रं क्रूरमाग्निं समृद्धं करोति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ सर्वेषां हविषामुत्तरार्धात्सकृत्सकृदवद्यति स्विष्टकृते ”
इति । तदेतद्विधत्ते—

सकृदिति । एक एव रुद्र इति श्रुत्यन्तरात्सकृद्वदानसदृशो रुद्रः । येय-
मैशानी सैवैषा रुद्रस्य दिक् । सा चोत्तरभागवर्तिनी । तस्मादुत्तरार्धाद्वदानेन
स्वकीयाममेव दासि रुद्रं निःशेषेण तोषयति ।

इतरहविषामिव सकृदभिधारणं प्राप्तमपद्वदति—

द्विरभिधारयतीति । उपस्तरणमेकं हविरवदानं द्वितीयं द्विरभिधारणं चान्तव
इति चतुरवसं संपद्यते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ उत्तरार्धपूर्वार्धे जुहोत्यसंसृष्टामितराभिराहुविभिः ”
इति, तदेतद्विधत्ते—

पशवो वा इति । पूर्वाः पुरोडाशाद्याहुतयः पशुस्वरूपाः पशुवदिष्टार्धेषाप-
कत्वात् । अयं त्वग्निः क्रूरस्वावृत्रः । यदि पूर्वा आहुतीरभिसंबन्ध तासामुपरि
जुहुयात्तदा पशून्सर्वांश्चातुकाय रुद्राय ययच्छेत् । ततो यजमानोऽपशुः स्यात् ।
तस्मात्पूर्वा आहुतीः पारित्यज्य दूरे जुहुयात् । एवं होमः पशूनां संरक्षणाय
भवति ।

१ स. 'ये दैर्दत्ते' । २ क. ल. च. च. 'र्धाव' । ३ स. 'य', ततो द्विरभिधारणेन
चतुरवत्संपत्तिः । य' ।

(उपांशुयाजस्विष्टकुरुमिधानम्)

अत्र मीमांसा ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ उपांशुयाज इ(मि)त्येवोऽनुवादोऽजाथवा विधिः ।

विष्णवादिवाक्ये विस्पष्ट धिधेरस्थानुवादता ॥

जामिस्वोक्तेरन्तराल उपांशुगणके विधौ ।

सत्यर्थवादो विष्णवादिस्तद्रूपं ध्रौवमन्वतः ॥

द्वौपूर्णमासयोः भूयते—“जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशावु-
पाशुयाजमन्तरा यजति” इति । “विष्णुरूपांशु यष्टव्योऽजामिस्वाय प्रजापतिरुपां-
शु यष्टव्योऽजामित्वायाग्नीषोमानुपांशु यष्टव्यावजामिस्वाय” इति [च] । एव विष्णवा-
दिवाक्येषु विहितस्य यागत्रयसमुदायस्थानुवादो जामि वा एतदिति वाक्यमिति
चेन्न । आग्नेयाग्नीषोमीयपुरोडाशद्वयनैरन्तर्यल्लतस्य जामिस्वदोषस्य वाक्योपक्रम
उपन्यासात्पुरोडाशधेरन्तराले किञ्चिद्विधित्वित्तम् । न ह्यन्तरालगुणाविशिष्टं विधेयं
विष्णवादिवाक्येषु प्रतीयते । पूर्ववाक्ये तु तत्प्रतीयत इति विधायकं तद्वाक्यम् ।
न चात्र यजतीति वर्तमाननिर्देशः शङ्कनीयः । पञ्चमलकारस्याऽऽश्रयणात् ।
अन्तरालकालवदुपांशुत्वगुणस्यापि विशेषणत्वात्तद्विशिष्टकर्मण उपांशुयाजनाम-
कत्वम् । सत्येवं गुणद्वयविशिष्टकर्मण्याद्येन वाक्येन विहिते विष्णवादिवाक्य-
मर्थवादः स्यात् । न चात्र विहितयागानुवादेन देवताविधिः शङ्कनीयः । समा-
धातव्येन जामिस्वदोषेणोपक्रमाद्जामित्वेन समाधानेनोपसंहाराच्च । जामि वा
इत्यग्निरजामिस्वायेत्यन्तस्य सत्यस्य महावाक्यस्यैकवाक्यपरवप्रतीतेः । न त्वत्येक-
स्मिन्वाक्ये विधेयबाहुल्यं संभवति । न चात्र विधिरित्तत्त्वोपांशुयाजस्य द्वा-
भावः । ध्रौवस्यैव द्रव्यत्वात् । नापि देवताया असंभवः । नानाशास्त्रानुपांशु-
याजक्रमे पठितैर्वैष्णवमाजापत्याग्नीषोमिधमन्त्रैर्दिकल्पेन देवतानयस्य प्रतीयमा-
नत्वात् । तस्माद्यजनीत्येतद्विधायकम् ।

दशमाध्यायस्यान्तिमपादे चिन्तितम्—

“ उपांशुयाजे यार्किञ्चिद्द्रव्यमाज्यमुतामिषः ।

विशेषानुक्तितो मेवं ध्रौवाज्यस्य विधानतः ” ॥

(उपाशुयाजस्विष्टकृत्विधानम्)

“ उपाशुयाजमन्तरा यजति ” इत्यत्र प्रथमविशेषस्थानुकत्वादेर्षिष्ठकं प्रथम-
मिति चेन्न । आज्यरूप भूतत्वात् । तावन्नूतामग्नीषोमावाज्यस्यैव तावुर्वाशु प्रौर्ण-
मास्वी यजति भूतम् । न चैवमप्यनियतं यार्त्किचिदाज्यं स्यादिति शङ्कनी-
यम् । ध्रौवस्य विहितत्वात् । “ सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते । यद्दूध्रुवायामा-
ज्यम् ” इति विहितम् । विध्यमवणेऽपि ध्रौवाज्यस्य समयोजनत्वात्
विपरिणामः कर्तव्यः । तत्रैवान्येष्विहितम्—

“ तत्र यः कोऽपि देवैः स्यात्तान्त्रिको वाऽग्निषो भवेत् ।

अविशेषात्प्रकरणान्त्रिकोऽत्र नियम्यते ” ॥

तत्रौर्णमाशुयाजे वा काश्चिद्देवता स्यात् । विष्णुरुर्वाशु यष्टस्य इत्यादेरर्थदा-
हस्विर्भाविधायकत्वात्, अन्यस्य च देवताविधेरदर्शनात्, यागेन देवतामात्र-
स्यैव कल्पनाच्च । मैवम् । उपाशुयाजस्य दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितत्वाद्दर्शपूर्ण-
माससम्बन्धमप्यपठित एव काश्चिद्देवः पर्यासरयोर्वाशुयाजे नियम्यते ।

तत्रैवान्येष्विहितम्—

“ कोऽपि देवस्तान्त्रिकेषु नियतो वा तदाऽपि किम् ।

प्रजापतिरुताग्निः स्यादग्नीषोभावुतापि वा ॥

विष्णुर्धृष्ट्याऽग्निमुत्सृष्ट्यं विकल्प्यं देवताययम् ।

कोऽप्यत्रानियमान्मैवमुपाशुत्वादियन्त्रणात् ॥

प्रजापतिरुर्वाशुत्वाच्च तूष्णींभावयोगतः ।

अग्निमुखत्वतो मैवं तद्याज्यादेरपाठतः ॥

अग्नीषोषो तदुक्तेर्नो तत्र कालविधानतः ।

विष्णुर्मात्रमादितस्तन्न प्राजापत्योक्तिबाधनात् ॥

याज्याचैविध्यतः प्राप्ता विकल्पन्तेऽत्र देवताः ।

विशेषार्थवादेऽपि मार्गं त्रयमनुघते ” ॥

तान्त्रिकदेवेषु नियामकाभावात्तः कोऽपीति चेन्न । वक्ष्यमाणानामुपाशुत्वा-
दीनां नियामकत्वात् । “ यार्त्किचित्प्राजापत्यं यज्ञे क्रियते, उर्णोश्च तत्क्रियते ”
इतिवचनादुपाशुत्वधर्मसाम्येन प्रजापतिर्देवतोऽपि चेन्न । प्रजापतिं मनसा ध्याये-
दिति विशेषतूष्णींभावस्यैव प्रजापतिधर्मत्वात् । प्रथमयागदेवत्वेन मुखत्वादिभिर्दे-

(उपोश्रुयाजस्विष्टकृदभिधानम्)

वतेति चेन्न । तदुपांशुपाजक्रमेऽग्निविषययाज्याद्यथाठात् । तावन्नूतामित्यादिपूर्वा-
दाहतवाक्यादग्नीषोमौ देवतेति चेन्न । तस्य वाक्यस्य पौर्णमासीकालविधा-
कत्वात् । कस्याचिच्छाखापामुपांशुपाजक्रमे वैष्णवयाज्यापुरोनुवाक्ययोः पाठा-
द्विष्णुर्देवतेति चेन्न । तथा सति छात्रान्तरप्रोक्तयोः प्राजापत्यवाज्यापुरोनुवा-
क्ययोर्भावः प्रसज्येत । तस्मान्नानाशाखासु पठिताभ्यां विष्णुप्राजापत्यग्नीषोमवि-
षयाभ्यां याज्यापुरोनुवाक्याभ्यां प्रस्तास्तिक्तौ देवता विकल्पन्ते । अत
एवोपांशुपाजविधिशेषेऽर्धवादेऽप्येतदेव मातं देवतात्रयमनूद्यते—“ विष्णुरुपांशु
यष्टव्योऽजामित्वाय प्रजापतिरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वायग्नीषोमाषुपांशु यष्टव्या-
वजामित्वाय ” इति । तस्माद्देवताविकल्पः सिद्धान्तः ।

तत्रैवान्यथिचिन्तितम्—

“ दर्शादिर्वा तस्य कालो दर्श एवान्य एव वा ।

द्विपुरोडाशसंनिष्पादाद्यो दर्शोऽग्नितोऽमृतः ॥

विष्णुयाज्योक्तितो युक्तो मध्यमः पूर्णिमाविधेः ।

स एव कालो याज्याया उत्कर्षः पूर्णिमादिने” ॥

“ जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशावुपांशुपाजमन्वरा यज-
त्यजामित्वाय ” इति पुरोडाशयोर्मध्येऽसौ यागो विहितः । पुरोडाशौ च
पौर्णमास्यामाग्नेयाग्नीषोमयो । अमावास्यायामाग्नेयैन्द्रामौ । ततो द्विपुरोडाशसं-
विधेः समानत्वाद्दर्शः पूर्णिमा चेत्युभयमपि तस्थोपांशुपाजस्य काल इत्यर्थः
पक्षः । अमावास्यां पक्षस्य याज्याकाण्ड आग्नेययाज्याया ऊर्ध्वमैन्द्रामयाज्याया
अधस्ताद्वैष्णवयाज्यायाः पाठात्प्रकरणस्य संनिधितः प्रवृत्तत्वाद्दर्श एव काल
इति मध्यमः पक्षः । तावन्नूतामग्नीषोमायाज्यस्यैव तादुपांशु पौर्णमास्यां यजामिति
पौर्णमास्यास्तत्कालत्वेन विधानाद्वाचनिकस्य च विधेः प्रवृत्तत्वात्पौर्णमास्येव
कालः । तथा सति वैष्णवयाज्या प्रकरणादुरक्तव्यताम् । तत्रैवान्यथिचिन्तितम्—

“ पुरोडाशैक्यमुक्तायां पौर्णमास्यामर्थं न हि ।

स्याद्वा मास्त्यन्तरेत्युक्तेर्लक्ष्ये कालेऽस्ति शङ्कत्ववत् ” ॥

सोमात्प्रागग्नीषोमीयपुरोडाशरहिता केवलाग्नेयपुरोडाशमुक्ता पौर्णमासी
भवति । स सोमेनेष्ट्वाऽग्नीषोमियो भवतीति वाक्येनाग्नीषोमयोः सोमोत्तरकाली-

(उपांशुयाजस्विष्टकृमिधानम्)

नस्वावगमात्तस्यामयमुपांशुयाजो यागो नास्ति । कुतः । उपांशुयाजमन्तरा
 यजतीति पुरोडाशद्वयान्तरालवत्त्वस्य गुणत्वेन विधानादिति प्राप्ते ब्रूमः--
 किं यागे पुरोडाशावन्तरालकालस्य विशेषणभूताद्युतोपलक्षणीभूतौ । नाऽऽद्यः ।
 अन्तरालवत्तद्विशेषणयोरप्युपांशुयाजगुणत्वप्रसङ्गात् । न चैतद्युक्तम् । उपांशु-
 याजवत्तयोरपि स्वात्मन्वेषैव फलान्वयमात् । द्वितीये तु शङ्खस्वयधिनोपलक्षक-
 स्वाग्नीषोमीयपुरोडाशस्याभावेऽप्युपलक्षिते काले यागोऽस्ति । यथा शङ्ख-
 ध्वनिवेलायां राजसेवार्थं प्रतिदिनमागन्तव्यमित्युक्ते कस्मिंश्चिदिने शङ्खं धमतः
 पुरुषस्याभावेनोपलक्षकस्य ध्वरेरभावेऽप्युपलक्षिते तस्मिन्काले सेवकः समाग-
 ष्छति तथाऽत्रापि द्रष्टव्यम् । यदि तत्र कालोपलक्षकमन्यदेव व्यापारसूर्यगत्या-
 दिकं संभाव्येत तर्ह्यत्रापि संभवत्येवाऽऽग्नेयपुरोडाश उपलक्षकः । तस्मादेकपुरो-
 डाशावामपि पौर्णमास्यामस्त्युपांशुयाजः ।

तृतीयाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्--

“ उपांशुयाजद्रव्येण शेषकार्यं भवेन्न वा ।

भवेद्धविर्भ्यः सर्वेभ्य इत्युक्त्या प्रापितत्वतः ॥

उक्ताज्यद्रव्यशेषस्तु मान्युपस्तरणादिकृत् ।

अतो न प्रतिपत्त्यहं शेषकार्यं ततः कथम् ॥ ”

श्रीवादाध्यायदुपांशुयाजार्थमवदाने कृते तच्छ्लेषेण ध्रौवेण श्विष्टकृदादिकं
 शेषकार्यं कर्तव्यम् । कुतः । “ तद्यत्सर्वेषो हविर्भ्यः समवद्यति ” इति
 वाक्येन प्रापितत्वादेति चेन्नैवम् । कृतार्थद्रव्यशेषो ह्युपयोगापेक्षः प्रतिपत्ति-
 महति । ध्रौवं त्व, ष्यं न कृतार्थम् । तेनै कर्तव्यानां भविष्यतामुपस्तरणादीनां
 सञ्जावात् । तस्मान्न तेन शेषकार्यं भवति ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्--

“ श्विष्टकृत्संस्कृतौ क्षीण उतापूर्वोपयोग्यपि ।

प्रयोजनैक्यमेकास्मिन्मुक्तं कर्तव्यतः क्षयी ॥

मन्त्रेण देवसंस्कारः प्रक्षेपाद्द्रव्यसंस्कृतिः ।

त्यागात्पूर्वमुत्पन्नं प्रधानापूर्वगं च तत् ॥ ”

(उपोष्ठयाजस्विष्टकृत्रमिधानम्)

सोऽयं स्विष्टकृद्यागः सोऽयमुपयुक्तहविःशेषसंस्कार इत्यविवाद्यम् । तत्र संस्कारस्य दृष्टप्रयोजनत्वेनावश्यभावे सति तावतैवोपक्षीणः स्विष्टकृद्यागो नापूर्व-
स्पोपकरोति । नस्येकस्मिन्कर्माणि प्रयोजनद्वयं युक्तमिति यावे इमः—कर्मण एक-
त्वेऽप्यंशभेदात्प्रयोजनभेदो न विरुध्यते । मन्थपाठो द्रव्यप्रक्षेपो देवशोद्देशेन
त्यागश्चेति त्रयोऽंशाः । तत्र त्यागेन परमापूर्वोपयुक्तमवान्तरापूर्वमुत्पद्यते ।
तस्मात्स्विष्टकृदुभयार्थः । एवमन्त्यप्रयाजपशुपुरोडाशावभ्युदाहार्यौ ।

तथैवान्यच्चिन्तितम्—

“ प्रयोजकः स्विष्टकृत्किं पुरोडाशोत्तरार्थयोः ।

यद्वा प्रयुक्तोपजीवी स्यादाद्यः स्वस्य सिद्धये ॥

उत्तरार्थेतिशब्दस्य प्रकृताकाङ्क्षणे सति ।

अग्न्याद्यर्थं पुरोडाशमुपजीव्यैव वर्तताम् ॥

दर्शपूर्णमासयोः भूयते—“ उत्तरार्थास्विष्टकृते समवद्यति ” इति । सोऽयं
स्विष्टकृद्यागः कस्यचिन्नूतनस्थ पुरोडाशस्य तदुत्तरार्थस्य च प्रयोजकः । तदुभ-
यामात्रे स्वसिद्धयसावादिति चेन्नैवम् । उत्तरशब्दोऽर्थशब्दश्च सर्वनामत्वा-
द्भागवाचित्वाच्च प्रकृतं कंचिज्जागिनमाकाङ्क्षतः । अग्न्यादिदेयतार्थः पुरोडाशः
प्रकृतो भागवांश्च । तस्मात्तैवोपजीव्य स्विष्टकृद्यागः प्रवर्तते न त्वन्यस्य
प्रयोजकः । तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ शेषास्विष्टकृदेकस्मात्सर्वेभ्यो वैकृतः कृतेः ।

द्याक्षार्थेतिशब्दः सर्वेभ्यः कार्यः संस्कारस्ताम्भतः ” ॥

दर्शपूर्णमासयोः भूयते—“ शेषास्विष्टकृते समवद्यति ” इति । तत्राऽऽग्ने-
यादीनां त्रयाणां हविषां मध्ये यस्य कस्यचिदेकस्य हविषः शेषादवदातम्,
तावतैव द्याक्षार्थानुष्ठानसिद्धेरिति चेन्नैवम् । उपयुक्तं हविः संस्कर्तुमिदमवदी-
यते । संस्कारश्च सर्वेष्वपि हविःषु समानः । तस्मात्सर्वेभ्यो हविःशेषेभ्यः
स्विष्टकृदनुष्ठेयः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठमपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(इष्टोपाह्वानविधितस्मन्त्रव्याख्यानयोः प्रस्तावः)

(अथ द्वितीयाहके षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

मनुः पृथिव्या यज्ञियैश्छत्स घृतं निषि-
 क्तमबिन्दुत्सोऽमषीत्कोऽस्येश्वरो यज्ञोऽपि कर्तो-
 रिति तावद्भूता मित्रावरुणौ भोरेवाऽऽमषी-
 श्वरो कर्तोः स्व इति तौ ततो मा* समैरयता*
 सा यत्रयज्ञ व्यक्रामत्ततो घृतमपीहयत् तस्मा-
 द्घृतपंगुच्यते तदस्यै जन्मोपहृत* रथंतर*
 सह पृथिव्येत्याह (१) इयं वै रथंतरमिमा-
 मेव सहाभायेनोप ह्यत उपहृतं वामदेव्य*
 सहान्तरिक्षेत्याह पशवो वै वामदेव्यं पशु-
 नेव सहान्तरिक्षेणोप ह्यंत उपहृतं बृहत्सह
 दिव्येत्याहैरं वै बृहदिरामिव सह दिवोप ह्यत
 उपहृताः सप्त होत्रा इत्याह होत्रा एवोप
 ह्यत उपहृता धेनुः (२) सहर्षभेत्याह मि-
 धुनमेवोप ह्यत उपहृतो भक्षः ससेत्याह
 सोमपीयमेवोप ह्यत उपहृता इ हो इत्या-
 हाऽऽमषीत्सोममेवोप ह्यत आत्मा उपहृतानां
 वसिष्ठ इदामुप ह्यते पशवो वा इडा पशुने-
 वोप ह्यते चतुरप ह्यते चतुष्पादो हि
 पशवो मामषीत्याह मनुष्येताम् (३) अमेऽ-
 पश्यद्घृतपदीत्याह यदेवास्यै पदाद्घृतमपी-
 हयत् तस्मादिवमाह भेन्नावरुणीत्याह मित्राव-
 रुणौ ह्येन* समैरयता असा देवछतमुपहृत-

(इतोपाहवानविवितम्पन्नव्याख्यानयोः प्रस्तावः)

मित्याह अहोवोषं हवते देव्या अध्वर्वव उर्प-
हता उपहता मनुष्या इत्याह देवमनुष्याने-
वोषं हवते य इमं यत्तमवाभ्ये यत्तपतिं वत्ति-
नित्याह (४) यज्ञाय शेष यजमानाव
वाऽऽशिषमा ज्ञास्त उपहते यावांपृथिवी
इत्याह यावांपृथिवी एवोषं हवयते पूर्वजे
ऋतावरी इत्याह पूर्वजे हेते ऋतावरी देवी
देवपुत्रे इत्याह देवी हेते देवपुत्रे उपहृतोऽयं
यजमान इत्याह यजमानमेवोषं हवयत उत्त-
रस्या देवयज्यामामुपहृतो भूर्यसि हविष्करण
उपहृतो दिव्ये धाममुपहृतः (५) इत्याह
प्रजा वा उत्तरा देवयज्या पशवो भूर्यो हवि-
ष्करण* सुवर्गो लोको दिव्यं धामेदमसीदम-
स्तित्येष यज्ञस्य प्रियं धामोषं हवयते विश्व-
मस्य प्रियमुपहृतमित्याहाछन्वदकारमेवोषं
हवते (६) ॥

(आह धेनुरेतां वधमित्याह धाममुपहृतमनुक्तिश्चाञ्च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके
षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुषाकः ॥ ७ ॥

(इडोपाह्वानविधितन्मन्त्रव्याख्यानयोः प्रस्तावः)

(अथ द्वितीयकाण्डे षड्प्रगाढके सप्तमोऽनुवाकः) ।

उपांशुयाजः षष्ठेऽस्मिन्विश्वहृत्त्व सर्पारितः ।

आध्वर्यवे सप्तम्याथ होवशेषो निरूप्यते ॥

तत्रास्मिन्सप्तमानुवाक इडोपाह्वानविधितन्मन्त्रव्याख्यानं च प्रस्तुयते । मन्वास्तु मन्त्रकाण्ड एव समाप्ताः—

“उपहृतं रथंत्तरं सह पृथिव्या । उप मा रथंत्तरं सह पृथिव्या ह्वयताम् । उपहृतं वापदेभ्यं सहान्तरिक्षेण । उप मा वापदेभ्यं सहान्तरिक्षेण ह्वयताम् । उपहृतं बृहत्सह दिवा । उप मा बृहत्सह दिवा ह्वयताम् । उपहृताः सप्त होत्राः । उप मा सप्त होत्रा ह्वयन्ताम् । उपहृता धेनुः सहर्षभा । उप मा धेनुः सहर्षभा ह्वयन्ताम् । उपहृतो भक्षः सखा । उप मा भक्षः सखा ह्वयताम् । उहृताः ३ हो । इडोपहृता । उपहृतेडा । उपो अस्मा इडा ह्वयताम् । इडो-पहृता । उपहृतेडा । मानवी घृतपदी मैत्रावरुणी । ब्रह्म देवकृतमुपहृतम् । देव्या अध्वर्यव उपहृताः । उपहृता मनुष्याः । य इमं यज्ञयवान् । ये यज्ञपतिं वर्धन् । उपहृते धावापृथिवी । पूर्वजे ऋतावरी । देवी देवपुत्रे । उपहृतोऽयं यजमानः । उत्तरस्यां देवयज्यायामुपहृतः । भूयति हविष्करण उपहृतः । दिव्ये धामभ्युपहृतः । इदं मे देवा हविर्जुषन्तामिति तस्मिन्नुपहृतः । विश्वस्य प्रिय-मुपहृतम् । विश्वस्य प्रियस्योपहृतस्योपहृतः ” [ना० का० ३ म० ५ अ० ८] इति ।

एतद्विनियोगं यौवायनो दर्शयति—“ उक्ता इडाया जपास्तानुपांशुकरवो-
ञ्चैरुपहृत उपहृतेडेति पतीचीमिडोपहृतेति पराचीम् ” इति । अस्याधमर्थः—
गोशरीररूपाया इडाया देव्या जपा वेदे स्पष्टं प्रोक्ता उपहृतं रथंत्तरमित्येवमा-
रभ्योपहृताः ३ हो इत्येवमन्ताः । तान्मन्त्रानुपांशु जपेत् । तत्र ऊर्ध्वमिडोपहृते-
त्यादिकमुचैः पठेत् । उपहृतशब्दस्य प्रथमप्रयोगे—पीडा पतीचीमकृत्वा भवति ।
प्रथमप्रयोगे पराचीममुखेत्युच्यते इति ।

तानेतान्मन्त्रान्ध्याचिरुपासुरादाविडाजन्मप्रकारं दर्शयति—

मनुः पृथिव्या इति । पुग कदाचिन्मनुः पृथिव्या उपरि यज्ञार्थं किं ब्रुवमस्तीति

(इतोपह्वानविधितन्मन्त्रव्याख्यानयोः प्रस्तावः)

सर्वमान्त्रेणमकरोत् । अन्विष्य च तत्र गोः पादाङ्गुलेषु भूपदेशेषु निषिकं बृत्
 लब्धवान् । लब्ध्वा च देवानामग्रे स एवमत्रवीत्—अस्या गोः पदेषु स्थितस्य
 घृतस्य स्वरूपं यथा लौकिकभोजनादिषूपयुक्तं तथा यज्ञेषूपयुक्तं कर्तुं कः
 समर्थ इति । तच्छ्रुत्वा तत्र स्थितौ मिश्रावरुणो मनुं प्रत्यङ्गताम्—किं गोः
 कार्यभूतेन घृतेन, तत्कारणभूताया गोरेव यज्ञाङ्गमानं कर्तुमावां तपयौ स्व
 इति । एवमुक्त्वा तौ तत्र ऊर्ध्वं तामिहारूपां गां भूयै समैरयतां तपानयताम् ।
 ता च गौर्भूमौ यत्र एव नितरां पादं प्रक्षिप्तवती तत्र तत्र गोपदाङ्गुले भूम-
 देशे घृते निष्पीडितमासीत् । यस्मादस्याः पादेष्वो बृत् निर्गतमासीत्तस्मा-
 दिदं घृतपदीति प्रसिद्धाऽभत् । एवमस्या इडाया यज्ञभूमौ जन्म संपन्नम् ।
 अथ मन्त्रं व्याचष्टे—उपहृतमिति ।

रथंतरं ताम्, तत्पृथिव्या सह मयोपहृतं तपीपे यथा तिष्ठति तथाऽऽह्वानं
 कृतमित्यर्थः । एतन्मन्त्रगतरथंतरशब्देन भूमिरुपलक्ष्यते । यथा पदेषु पुठस्वीनेषु
 रथंतरं तामाऽऽद्यं तथा त्रिषु लोकेषु भूमिराद्या । मन्त्रगतेन पृथिवीशब्देन
 तत्कार्यमन्त्राद्यमुपलक्ष्यते । तथा सत्त्वभागेन सह भूमिरुपहृतेत्येवं मन्त्रवत्त्व-
 स्वार्थः । एवमुत्तरेऽपि मन्त्रा अनूद्य व्याख्यायन्ते ॥

तत्र तामविशेषवाचिना वामदेश्यशब्देन तरतामसाध्याः पश्चिम कपलज्जगत्से ।
 तदेतद्वर्णयति—

उपहृतमिति । इराशब्दवाच्यो बृहिस्तस्त्वन्धि बृहत्तामैरं तुष्टेषुंस्तमसा-
 ध्यात्वादित्येतमर्थं दर्शयति—

उपहृतमिति । आश्रयायनेन ये होत्रका दर्शिता होता मन्त्रास्ता कस्तमा-
 षंसी पीता नेष्टाऽऽग्नीध्रोऽच्छायाक इति, तदुपह्वानपरत्वं दर्शयति—

उपहृता इति । तद्वर्धमेति वदेन सूचितमर्थं दर्शयति—

उपहृतेति । भक्तः सत्त्वैत्यनेन स्वोपकारकसोमपानमुपलक्ष्यत इति दर्शयति—

उपहृत इति । होशब्दः प्रयुक्तः स्वरूपवाचीत्येतद्वर्णयति—

१ स्व. 'य—किमनेन गोः । २ स्व. 'ति यदर्थ' । ३ स्व. 'स्तोत्रसामसु र' । ४ स्व. 'स्वेष
 म' । ५ स्व. 'व्या पुष्टि' । ६ स्व. 'रं पुष्टे' ।

(इहोपाह्वानविधितन्मन्त्रव्याख्यानयोः प्रस्तावः)

उपहृतां ३ इति । उपहृतशब्दे रङ्गच्छ्रुतिदूरादाह्वानस्य षट्नेनाऽऽवराणां ।
आत्मन उपह्वाने प्रयोजनं दर्शयति-

आत्मा हीति । एस्मादिहाऽऽह्वानां रथंतरपृथिव्यादीनां भक्षः तस्मैत्यन्ता-
नामुपवासावितृप्तत आत्मा, तदधीनत्वादितरोपह्वानस्य, एस्मादात्मनोऽप्युपह्वाने
कर्तव्यम् ।

इहोपह्वेत्यारभ्य मानवीत्येतस्मात्पार्थिवस्य वाक्यसमूहस्य वात्सर्भं दर्शयति-
इहामुपेति । इहाशब्देन गोशरीरधारिणी देवसोच्यते । तस्मा उपह्वानमिहो-
पह्वेत्यादिवाक्येन कुर्यात् । इहाथाः पशुरूपत्वानुपह्वानेन पशुमास्मिर्भवति ।
आरोहावरोह रूपयोर्वाक्ययोर्द्विरावृत्तत्वाच्चतुर्वारमुपह्वानं संपद्यते । पशूनां चतुष्पदत्वा-
देवदुपपन्नम् । तयोरानुत्त्या मध्ये त्रैयमिहाऽस्मानुपह्वयतामित्येतादिहादेवतायाः
प्रार्थना स्वस्तिन्देवतानुग्रहार्थम् ।

मनुः पृथिव्या इत्यस्मिन्नुपाख्याने मानवीत्यादिशब्दार्थः प्रसिद्ध इत्येत-
दर्शयति-

मानवीत्याहोति । पुरा देवैर्निष्पादितमिहोपह्वानरूपं चैतरिबुधे(ऽं) कर्म
तस्योपह्वानं दर्शयति-

मस्य देवेति । अधिनौ हि देवानामभ्वर्युं आस्तामित्यादिश्रुतिषु श्रुता ये देव्या
अभ्वर्यवो ये च दृश्यमाना मानुषास्तेषामुपाह्वानं दर्शयति-

देव्या इति । पूर्वोक्ता देव्या मानुषाश्च वेऽभ्वर्यवस्ते सर्वेऽपि यज्ञमवन्तु
यज्ञपतिं च वर्धयन्तित्येवमाशीःपरतां दर्शयति-

य इमामिति । उपहृतश्च रथंतरश्च सह पृथिव्येत्यत्र यथा पृथिवीशब्दोऽञ्ज-
लक्षको मात्र तथा यावापृथिवीशब्दार्थो किंतु स्वार्थपरावित्येतद्दर्शयति-

उपहृते इति । ते च यावापृथिव्यौ देवार्थिर्हृत्पनुष्याद्युत्पत्तेः पूर्वमेवोत्पन्ने,
ऋतशब्दान्धो यज्ञोऽनयोर्वैत इति ऋतावर्षी, नैते केवलमृत्विगादिरूपे किंतु
देव्यौ, देवाः पुत्रा तयोस्ते देवपुत्रे इत्येतां विशेषणार्थासिद्धिं दर्शयति-

१ स. शब्दाङ्गं । २ क. व. छ. च. "नस्यानेराद्" । ३ स. "स्मानुपह्व" ।
४ स. यत्कर्म । ५ क. व. छ. च. "वी नापकी किं" ।

(इडोपाह्वानविधितन्मन्त्रस्थस्यानयोः प्रस्तावः)

पूर्वजे इति । यजमानः प्रस्तर इत्यादिवदन यजमानशब्दो नाथोपरलक्षक इत्येतदर्थं यति—

उपहृतोऽयमिति । येषां देवमज्यादीनामर्थं यजमानोपह्वानं तानेतान्वि-
स्वहं दर्शयति—

उत्तरस्यामिति । सोमयागादिरूपाया उत्तरदेवमज्यायाः यजाहेतुत्वेन यजात्सम् । अस्यामेवष्टौ बहुहविःसंपादकस्य पशुहेतुत्वेन पशुत्वम् ।

इदं मे देवा हविर्जुषन्तामिति तस्मिन्नुपहृत इत्यस्य स्पष्टार्थस्य मन्त्रवाक्यस्य विवक्षितं सात्यर्थं दर्शयति—

इदमसीति । इदं प्रवर्तमानं मदीयं हविर्देवा जुषन्तामिति वक्तुं तस्मिन्दर्श-
पूर्णमासकर्मणि यजमान उपहृत इत्येतावदेव न भवति किंत्विदं नित्यरूपशुच-
न्वरूपं कर्म चिकीर्षुरिति सोमयागस्त्वामिदं कर्म चिकीर्षुरसीत्येवं सर्व-
कर्मनुष्ठानविवक्षया यज्ञस्य मियामिदं धाम स्थानं मति यजमान उपहृतयते ।
सर्वकर्मविवक्षाद्योतनार्था वीप्सा ।

अन्ययजमानस्य यात्पियं तस्तर्दमुपहृतं, तस्य चोपहृतस्य तर्दस्य मियस्य
स्वामी यजमान उपहृत इत्यनेनोपाह्वानस्य न्यूनतां विचार्यं संपूर्णता संपद्यत
इत्येतदर्थं यति—

चिन्मस्येति । अपेक्षितस्यार्थस्य प्रच्छादनेनानुष्ठानवैयर्थ्यं छम्बदकार-
स्तद्यथा न भवति तथैवेन यजमानमुपहृतवान्भवति ।

अत्र मीमांसा ।

यजमानाभ्यासस्य मध्यमपादे चिन्वितम्—

“ कस्तो यज्ञपतिर्नो वा वृज्यथ्योस्ताहतोऽग्निमः ।

प्रमशोकरया कस्तन्मन्त्र इडाथो नोहनं ततः” ॥

दर्शपूर्णमासयोरिडोपाह्वानमन्त्रे वाक्यमेतदाम्नायते—“ देव्या अभ्यर्षव उप-
हृताः । उपहृता मनुष्याः । य इमं यज्ञमवाप् । ये यज्ञपतिं वर्धन् ” इति ।
ये देव्या अभ्यर्षवो यज्ञमवाप्ति ये च मनुष्या यज्ञपतिं वर्धयन्ति ते सर्वेऽप्यनो-
पहृता इत्यर्थः । अस्मिन्वाक्ये यज्ञपतेरभिवृद्धिकथनेनोस्ताहजननेन तयदेतोऽर्थः
प्रतीक्यते । तत इडोपाह्वानमन्त्रात्पृथक्कृत्यामिवृद्धयर्थे अपे यज्ञवाक्यमिदं जि-

स्तेन विनियुज्यताम् । तथा सति सने यज्ञपतीनां बहुत्वाद्बहुवचनान्ततया यज्ञ-
पतिशब्द ऊहनीय इति पाठे ब्रूयः-प्रत्यक्षश्रुत्या कृतो मन्व इडोपह्वाने
विनियुक्तः । एकवाक्यत्वं च कुरङ्गमन्त्र उपलभ्यते । प्रकरणं चेदमिडायाः ।
अतः श्रुतिवाक्यप्रकरणैर्विरोधाच्च लिङ्गविनियोगः संभवति । तदभावे च यज्ञ-
पतिवृद्धिप्रतिपादकपवान्तरवाक्यमिडाप्रतिपादकेन महावाक्येन सहैकवाक्यत्वापन्न-
मिडां प्रशंसति । प्रशंसा चैकवचनान्तेनापि यज्ञपतिशब्देन सिध्यतीति नास्ति
सन्देहः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वयि वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीकृतैस्तिरीषसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठ्यपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके षष्ठ्यपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

पशवो वा इडा स्वयमा दत्ते काममेवाऽऽ-
त्मना पशूनामा दत्ते न ह्यन्यः कामं पशूनां प्रय-
च्छति वाचस्पतये त्वा हुतं प्राश्नामीत्याह
वाचमेव भागधेयेन प्रीणाति सवसस्पतये त्वा
हुतं प्राश्नामीत्याह स्वगाकृत्यै चतुरवत्तं भवति
हविर्वै चतुरवत्तं पशवश्चतुरवत्तं यद्भोतां प्रा-
श्नीयाद्भोता (१) आर्तिमार्छेद्यद्भौ जुहुया-
द्भुद्रायं पशूनापि दद्यादपशुयैजमानः स्याद्वा-
चस्पतये त्वा हुतं प्राश्नामीत्याह परोक्षमेवैन-
ज्जुहोति सवसस्पतये त्वा हुतं प्राश्नामीत्याह
स्वगाकृत्यै प्राश्नन्ति तीर्थ एव प्राश्नन्ति दक्षिणा
ददाति तीर्थ एव दक्षिणां ददाति वि वा एत-

(इहायाशित्रमहोयोरभिधानम्)

यज्ञम् (२) छिन्दन्ति यन्मध्यतः प्राश्नस्य-
 द्विमजियन्त आपो वै सर्वा देवता देवताभि-
 रेव यज्ञ* सं तम्बन्ति देवा वै यज्ञाद्ब्रह्मन्तरा-
 यन्तस यज्ञमविध्यन्त देवा अभि समगच्छन्त
 कल्पतां न इदामिति तैऽब्रुवन्स्वर्ध्वं वै न इदं
 भविष्यति यदिम* राधयिष्याम इति तास्वि-
 टकृतः स्वित्कृत्स्वं तस्याऽऽविद्धं निः (३)
 अकृन्तन्ववेन संभितं तस्माद्यवमात्रमव श्रेय-
 ष्याथोऽवयेद्रोपयेत्तयज्ञस्य यदुप च स्तृणी-
 धादभि च चारयेदुभयतः स*श्वायि कुर्याद्व-
 दायामि चारयति द्विः सं पद्यते द्विपाथजं-
 मानः प्रतिष्ठित्ये यत्तिरश्रीनमतिहरेदनमिविद्धं
 यज्ञस्यामि विध्येदध्रेण परि हरति तथेनैव
 परि हरति तत्पुष्णे पर्यङ्गन्नत् (४) पूषा
 प्राश्य दतोऽरुणसस्मात्पूषा प्रपिष्टभागोऽदन्त-
 को हि तं देवा अज्वन्वि वा अयमाध्यप्राशि-
 त्रियो वा अयमभूदिति तद्बृहस्पतये पर्यहर-
 नसोऽविभेद्बृहस्पतिरित्यं वाव स्य आर्ति-
 माऽरिष्यतीति स एतं मभ्रमपश्यत्सूर्यस्य त्वा
 चक्षुषा प्रति पश्यामीत्यब्रवीच्चहि सूर्यस्य चक्षुः
 (५) किं चन हिनस्ति सोऽविभेत्प्रतिगु-
 हृतं मा हि*सिष्यतीति देवस्य त्वा सवितुः

(इडायाशिबमक्षयोरभिधानम्)

प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रति-
 गृह्णामीत्यब्रवीत्सवितुप्रसूत एवैनद्वक्षणा देव-
 ताभिः प्रत्यगृह्णात्सोऽविभेत्प्राञ्जन्तं मा हि-
 सिष्यतीत्यनेनस्वाऽऽस्येन प्राञ्जामीत्यब्रवीच्च
 ह्यभेरास्थं किं च न हिनस्ति सोऽविभेत्
 (६) प्राशितं मा हिऽसिष्यतीति ब्राह्मण-
 स्योदरेपेत्यब्रवीच्च हि ब्राह्मणस्योदरं किं च न
 हिनस्ति बृहस्पतेर्ब्रह्मणेति स हि ब्रह्मिष्ठोऽप्र-
 वा एतस्मात्प्राणाः कांसन्ति यः प्राशितं
 प्राञ्जामिज्जिर्जायित्वा प्राणास्सं भृशतेऽमृतं
 वे प्राणा अमृतमार्यः प्राणामेव यथास्थानमुप-
 हृत्यते (७) ॥

(प्राञ्जामिज्जोर्वा पञ्च निरङ्गुरन्तश्चक्षुरास्थं किं च न हिनस्ति सोऽ-
 विभेच्चतुश्चत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 षष्ठमपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठमपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

इडायाह्वानमुदितमनुवाके हि सप्तमे ।

इडायाशिबमक्षौ द्वावुच्येते अष्टमे पुनः ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ पुरस्तात्प्रत्यङ्गुहासीन इडाया होतुर्हस्तेऽध्यान्वरेह्वान-
 वक्ष्यत्वध्वर्युः प्रथममवधानमवदधाति स्वयं होतोत्तरम् ” इति, यदिदं होतुरव-
 दानं विषये—

पशव इति । गोरूपाया इडायाः पशुस्थेन तामिडामाददानो होता
 पशूनामभिज्ञावित्तरार्थं स्वीकृतवान्भवति । होतुरन्यो न कश्चिदपि पशूनामिडाया-
 पाणां कामं दातुं समर्थः । इडायागमाशनमन्वाकुत्पाद्य व्याचष्टे—

(इत्यामाशित्रभक्ष्योत्तमिहानम्)

वाक्स्वतव इति । इहोपाह्वानरूपा वा वाक्स्वत्वाः पविर्होतुर्नीषात्मा
 तस्मै हुतं हे पुरोडाश त्वां मलयामि । अनेन मन्त्रोच्चारणेन मासें दुस्वा वाचं
 देवतां पीणमपीत्यर्थः । तदतो यज्ञतमायाः पविर्होतुर्नीषारमा तस्मै हुतं त्वां
 मलयामि । अनेन तस्य पुरोडाशस्य स्वादरेकतमं भवति ।

होतुर्होस्ते शिवभाणस्वावदानस्य संख्या विधत्ते—

अमुश्चामिति । यजमानस्य हविषश्चतुरवत्त्वं पूर्वमेव दर्शितं तत्ताम्यादि-
 दमपि इधरेव भवति । अतुष्पात्स्वतश्चताम्यात्तस्य पशुरूपत्वम् ।

पशोराम्भरेण भक्ष्यं यथासति—

यज्ञोत्तिति । देवतारूपाया इहाया भक्षणेन होता मरणां प्राप्नुयात् । योकोन
 परिष्यन्त्याग्नीं तद्भ्रमोहोमे ततीडात्पगवादिपशुनभिरूपाय कुराव कडां
 लनापितवाभ्येवति । ततो यजमानः पशुरहितः स्यात् । तस्माद्वाचस्वतये त्वां
 हुतमिति पथममुक्त्वा पश्चाद्भक्षणे सति साक्षादग्नीं हुतं न भवतीति रुद्रां
 पशुसमर्पणं न भवति । वाचस्वतिस्य यजमानेन परीक्षमेव हुतत्वात् । तथाश्चमपि
 साक्षादिहो न भवतीति कित्वाभ्यस्यै हुतमेव माहातीतीडायाशनममुको मरेण-
 को न भवतीति । देहशस्य भक्षितस्य स्वात्मगतत्वेन स्थापनाय तदसंस्वतव
 इत्यादिकं पठनीयम् ।

अवुकं सूत्रकारेण—“ यजमानपश्चमा इडां प्राश्नन्ति” इति । तदिदं विधत्ते—

प्राश्नन्तीति । तथैव दुःस्वोत्तरणावसरे पाशनेन हि दुःस्वमुत्तीर्षते ।

अथिग्निः पीशमे सति दक्षिणाऽपि दत्ता भवति । तदानमेतास्मिन्मन्त्रेणयागो-
 तरेणावसरे ।

अदुकं सूत्रकारेण—“ मनो ज्योतिरित्त्वंद्भिरन्तर्वेदि मस्तरे मार्जेधिरवा” इति,
 वेदिर्दं विधत्ते—

चिं वा एतदिति । “ सत्यंभावः सर्वा देवता आपः ” इतिश्रुत्वेत्तरावर्षां

सर्वदेवतास्वतम् । अथ प्राश्ननावदानपरिमाणं विधत्ते—

देवा वा इति । देवाः पुरा यज्ञं पथममकुर्वन्तदा स्वित्कृदमित्येवं रुद्र-
 मन्वारितवन्तः, तेनान्वरायेण कुपितः संहृत्स्वदीपं यज्ञमधिभ्यदिकलमफरोत् ।

(इहाप्राशिवभक्षयोरभिधानम्)

तं रुद्रं देवा अभिमुख्येन मत्वा तदिदं यज्ञानुष्ठानपरिष्कारं कल्पतां संपूर्णं भव-
त्विति प्रार्थितवन्तः । तदानीं केचिद्वृद्धिमन्तो देवा इतरान्प्रत्येवमनुष्यन्—पदि-
ष्यं तं रुद्रं हविष्यदानेनाऽऽराधायिष्यामस्तर्ह्यस्माकर्णमदं कर्म स्विष्टं भविष्यतीति ।
ततो हविराराधनेन स्विष्टकरणाद्ब्रह्मरूपस्याग्नेः स्विष्टकृत्वं संपन्नम् । ततो देवास्त-
माराध्य तस्य संबन्धि यद्यवमार्थं पुरोडाशांशरूपमादिद्धमासीन्तदाद्रिद्धमुपहृतं
निरंकन्तचिच्छुष्य छिन्नवन्तः । यस्यादेवं तस्मात्प्राशिवमार्गं यत्प्रमाणमकथ्येत् ।
अधिकावदानं प्रतिषेधति—

यज्ज्यायोऽधयोदिति । अधिकावदाने यज्ञस्य तदङ्गं रोपयेन्मोहयेद्यज्ञमयोगे
ध्वान्ति जनयेदित्यर्थः । रुद्रेण कृतो योऽयं पुरोडाशस्य वेधस्तस्यादेव वेधदेशा-
दिदमत्र प्राशिवमार्गावदानं प्रतीयते च । विस्पष्टमयमर्थः शास्त्रान्तरं आम्ना-
यते—“अज्यायो यवमावादाव्याधात्कन्यतामिदम् । नात्तुरुपाम यज्ञस्य रुद्र-
स्विष्टमिदं हविः ” इति ।

उपस्तरणादिचतुरवदानानिन्द्रापुरःसरं सकृदवदानाभिचारणे विधत्ते—

यद्दुपचेति । यद्यवदानात्पूर्वमुपस्तरणं पश्चात्प्राशिवारणं कुर्यात्तदानीमुपात्तस्य
पुरोडाशस्योभयोः पार्श्वयोः संश्यामि कुर्यात् । सम्यक्प्रथम उच्छ्रान्तवत्स्यो
रोगविशेषो यस्याङ्गस्य तदङ्गं संश्यामि । सकृदवदानाभिचारणोभ्यां
द्विपदो यद्यमानस्य प्रतिष्ठा भवति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण “अग्नेनाऽऽहवनीयं ब्रह्मणे प्राशिवं परिहरति ”
इति । तदेतद्विधत्ते—

यत्तिरध्वीनमिति । वेदेरुत्तरतः स्थितोऽध्वर्युर्वेदिमध्यास्थिते पुरोडाशो
प्राशिवभागमवदायाऽऽहवनीयस्य दक्षिणे मार्गे स्थिताय ब्रह्मणे वेदेरुत्तरि हस्तं
प्रसार्य तिरध्वीनं यथा भवति तथा यदि दद्यात्तदानीं यज्ञस्य यदङ्गं
रुद्रेणानभिषिद्धं तदप्यभिषिद्धं भवेत् । तस्मादुत्तरस्यां दिश्ववस्थितोऽध्वर्युः
प्राङ्मुखो गत्वाऽऽहवनीयस्याग्नेण देहेन ब्रह्मसमीपं प्राप्य तस्मै मार्गं
परिहरति । परितो नयति सम्यग्दद्यादित्यर्थः । तथा सति तीर्थेनैव नद्यवतरणस-
दृशेनैव मार्गेणैवाऽऽनीतवान्भवति ।

अत्र सूत्रकारेण प्राशिवमवदीपयानं मेक्षत इत्युपक्रम्यैतदुक्तं “सुप्तस्य त्वा
चक्षुषा प्रतिपश्यामीत्याहिरयमाणं सावित्रेण प्रतिगृह्णाङ्गुष्ठेनोपमर्ष्यमया वाङ्मु-

(इडाप्राशित्रमन्त्रयोरभिधानम्)

त्वाऽऽद्यामात्रेस्त्वाऽऽस्येन माश्रामि ब्राह्मणस्योदरेण बृहस्पतेर्ब्रह्मन्त्रस्य त्वा
जठरे सादयामीत्यसंश्लेत्याभिगिरति ॥ इति । असंश्लेत्य दन्वैस्वूर्णाजठरम् ।
तत्र दर्शनमन्त्रमुत्पाद्य विनियोकं परतीति—

तत्पूषण इति । पुरा कदाचिद्देवास्तत्प्राशित्रं पूषणे समर्पयन् । स च पूषा
मन्त्रमन्तरेणाऽऽत्तस्य प्राशित्रस्य दन्वैर्बलाद्दर्शनं कृत्वा प्राश्य तद्वचं दृष्टनेनो-
पपाद्य तेष स्वकीयाद्भन्तात्पातितवान् । यस्मादेवं तस्मात्पूषणः सर्वत्र चरोः
विहमेव भागं कुर्यात् । ततो देवास्तं दन्तद्द्विनं पूषणमुद्दिश्य परस्परमनुबन् ।
अयं पूषा ध्यार्धिं तस्मृद्धिरहितोऽभूद्यस्मादयं प्राशित्रानर्होऽभूदिति विचार्य
तत्प्राशित्रं बृहस्पतये समर्पयन् । स बृहस्पतिर्मनस्येवमभिभेत्, यथा पूषा
प्राशित्रं प्राश्याऽऽर्तिमगमादित्थमन्वोऽपि यः प्राश्राति स आर्तिमारिष्यति गामि-
ष्यतीति । अथ दर्शनमन्त्रमुत्पादयति—

स एतमिति । मनुष्यचक्षुः केनापि रोगेण हिंसितं भवति । आरोग्यपदस्व-
सूर्यस्य चक्षुर्म केनापि हिंस्यते । तस्मादनेन मन्त्रेण पश्यामीत्यर्थः ।

अथ प्रतिग्रहमन्त्रमुत्पादयति—

सोऽविभेदिति । ब्रह्मणा मन्त्रेण देवताभिरभिर्भिना(स्व्या)दिभिस्त्वादसः पति-
ग्रहो न हिनस्ति । तस्मात्तेन मन्त्रेण प्रतिगृह्णीयात् ।

अथ प्राशनमन्त्रस्य भागश्रयं क्रमेणोत्पादयति—

सोऽविभेदिति । प्रौढमरणं दहतोऽपि दावाग्नेर्मुखमास्यं शुष्ककाष्ठक-
ण्टकादिना केनापि न हिंस्यते । आद्यादौ परार्धं भुञ्जानस्यापि ब्राह्मणस्योदरं
केनापि प्रत्ययायेन न हिंसितं भवति । यस्माद्बृहस्पतिर्ब्रह्मिष्ठो मन्त्रवित्तमस्वस्था-
बृहस्पतेर्ब्रह्मणेत्येतद(म)पि मन्त्रभागं पठेत् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ इन्द्रस्य त्वा जठरे सादयामीति नाभिदेशमभिमुञ्चति
बाहून् आसन्निति यथालिङ्गमङ्गानि ॥ इति । तदेतदभिपर्जनं शिरोमार्जम-
पूर्वकं विधत्ते—अप वा इति ।

अत्र नीमासा ।

बडाध्यायस्य चतुर्थपादे विहितम्—

“ इडाद्यर्धस्य नाशेऽन्यः शेषाद्मासौ न वाऽभिवः ।

शेषसत्त्वान् शेषेऽन्यप्रतिपत्त्यवरोधनात् ॥ ”

(इडाप्राशिन्नभक्षयोरभिधानम् -)

“ इडाभक्षणार्थं प्राशिन्नभक्षणार्थं वाऽदत्तं यदि नश्येत्तदा शेषस्य सन्नावा-
त्तस्य शेषस्यान्वयापत्तिरप्या संशुवाङ्ककाली-
नभक्षणरूपाऽवस्तुत्वात् । तस्मादधत्तनाशे व्रथाभावादिहादिकं युज्यते ।

तत्रैवान्वयचिन्तितम्-

“ शेषभक्षाः किमन्येषामृत्विजां वाऽन्यभक्षणम् ।

इडायाः परिसंख्यानात्त्वाम्यमासौ ततोऽन्तिमः ” ॥

“ वृक्षपूर्णाशक्तयोर्धे प्राशिन्नादिशेषभक्षास्तेषां भक्षणमुत्विभ्योऽन्यैः कार्यम् ।
कृतः । कृत्विजां परिसंख्यातत्वात् । ऋत्विजां कर्मकरत्वादेव भक्षमासौ तस्यां
पुनरप्येवाम्नामये-“ यजमानपञ्चमा इडां भक्षयेन्ति ” इति । तदेतत्पुनरा-
म्नातं परिसंख्यार्थम् । यजमानसहिता कृत्विजः प्राशिन्नादिकं न भक्षयेमुरि-
त्यर्थः । तस्माद्कृत्विभ्योऽन्येषां प्राशिन्नादिभक्षणमिति चेन्नैवम् । यजमानस्य
कर्मकरत्वाभावेन पूर्वंप्राप्तं भक्षणमनेन विधीयते । तस्मादपरिसंख्यातत्वाद्कृत्वि-
जायेव प्राशिन्नादिभक्षणम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपदादे चिन्तितम्-

“ प्रपिष्टभागः पूर्वोति प्रकृतौ विहृतावुह ।

इष्टिमकरणादेव प्रकृताविति युज्यते ॥

संतर्दनादिवहाक्यादिकृतौ पुनस्तंभवात् ।

सिद्धस्य पुनरप्युक्तिराधिकस्य विवक्षया ” ॥

इंशीपूर्णमासप्रकरणे भूयते-“ तस्मात्पूर्वा प्रपिष्टभागोऽदन्तकी हि ” इति ।
एतन्न दन्तरहितस्य पूष्णः पिष्टभागत्वं संतर्दनाधीकरणन्यायेन प्रकरणावुत्तंभ-
तयां विहृतिगामीत्यवगम्यते । तथाऽप्युचराधिकरणेषु तस्मिन्नेव विषये विशेषं
वक्तुमिह प्रसूयते । तत्रैवान्वयचिन्तितम्-

“ चरौ पशौ पुरोडाशे चरावेवोव पेपथम् ।

विशेषादर्शनादेवत्सर्वेष्वपि विधीयते ॥

प्राप्तत्वाच्च पुरोडाशे हृदाघाकारनाशनात् ।

न पशौ पारिशेष्येण चरावेवं हि पर्वणम् ” ॥

(अनुयाजसूक्तवाकानामभिधानम्)

“ वौष्णं चरुं निर्वपेत् ” इति चरुवर्षिहितः । “ वौष्णं च स्वामधात्वमेवाप्त-
कामः ” इति अशुविधिः । पशुमन्त्रस्य पुरोडाशं निर्वपतित्येवमोदकेन वौष्ण-
पणौ माप्ताम् । तत्र पशुवत्पशुः पशुस्तद्वेत्त्यः पुरोडाश इति न्यायेन पुरोडाशस्य
पूषा देवता । तत्र पूर्वोक्तपेषणं विषयीकृत्योप्यभावाः संशयपूर्वोत्तरपक्षाः स्पष्टाः
तत्रैवाभ्यवृत्तितम्—

“ द्विदेवकेऽपि किं पिष्पादुत पूर्वकदेवके ।

द्विदेवकेऽपि तत्पूष्णः सस्वात्पेषणमागिनः ॥

देवता विकलत्वेन पेषणं न प्रयोजयेत् ।

यागस्य तत्त्वे यागोकेनं यागान्तरगाभि तत् ॥ ” ॥

राजसूये भूयते—“ सोषापौष्णं चरुं निर्वपेद्वैद्वापौष्णं चरुम् ” इति ।
तत्र द्विदेवके चरौ विक्रमाजः पूष्णः सस्वात्पेषणं पूषार्थं कर्तव्यमिति चेत् ।
तत्रेदं वक्तव्यं—किं पेषणस्य देवता प्रयोजिका किंवा यत्नः । नाऽऽद्यः ।
यागमन्तरेण केवलदेवता फलजनकत्वाभावेन पेषणं प्रयोज्यं न प्रभवति ।
पौष्णस्य वृष्टस्य पेषणप्रयोजकत्वे तु तत्पेषणं द्विदेवके यागान्तरे गन्तुं
नार्हति । पूषा पवित्रभाग इत्यत्र यागो न भूव इति चेन्मैवम् । यागशब्दा-
न्यधामुपपन्ना यागस्य कल्प्यत्वात् । नहि देवतात्वमन्तरेण विक्रमव्याकर्त्त-
व्यमिति । तत्र च देवतात्वे इव्यदेवतयोर्लाभायागः कल्प्यते । तस्मादेकदे-
वकयागस्य पेषणप्रयोजकत्वान्न द्विदेवके यागे पेषणवन्ति ॥

इति श्रीमच्छाण्डोग्यब्राह्मणविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपादके-

इषोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके षष्ठप्रपादके षष्ठोऽनुवाकः) ।

अग्नीधु आ दधात्यग्निमुस्तानेवर्तुर्मीणाति
समिधुम्ना दधत्युत्तरासामाहुतीनां प्रतिष्ठिरया
अष्टोऽसमिधुत्येव जहोति परिधीम्सं माहिं
पुनारवेवैवान्तस्सुत्सं सुत्सं माहिं परास्मिन् सौ-

(अनुयाजसूक्तवाकानामभिधानम्)

तर्हि यज्ञश्चतुः संपद्यते चतुष्पादः पशवः पशु-
 नेवावै रुन्धे ब्रह्मन्त्र स्थास्थाम इत्याहान्न वा
 एतर्हि यज्ञः श्रितः (१) यज्ञं ब्रह्मा यज्ञैव
 यज्ञः श्रितस्तर्त एवैनमा रंभते यद्धस्तेन प्रमी-
 वेद्वेपनः स्याद्यच्छीष्णा शीर्षक्तिमान्त्स्याद्यसू-
 ष्णीमासीतासंप्रत्तो यज्ञः स्यात्प्रतिष्ठेत्येव ब्रूया-
 द्वाचि वै यज्ञः श्रितो यज्ञैव यज्ञः श्रितस्तर्त
 एवैनं संप्र यच्छति देवं सवितरेतसे प्र (२)
 आहित्याह प्रसृत्यै बृहस्पतिर्ब्रह्मेत्याह स हि
 ब्रह्मिष्ठः स यज्ञं पाहि स यज्ञपतिं पाहि स मां
 पाहीत्याह यज्ञाय यजमानायाऽऽत्मने तेभ्यं
 एवाऽऽशिषमा शास्तेऽनात्या आभ्राव्याऽऽह
 देवान्यजेति ब्रह्मवादिनो वदन्तीष्टा देवता अर्थ
 कतम एते देवा इति छन्दाःसीति ब्रूयाद्वाचर्षीं
 त्रिष्टुभम् (३) जमतीमित्यथो खल्वाहुर्जाज्ञाणा वै
 छन्दाःसीति तानेव तथजति देवानां वा इष्टा
 देवता आसन्नथामिर्नोदंज्वलत्तं देवा आहुतीभिर-
 भूयाजेष्वन्वविन्द्यदं नूयाजान्यजत्याग्निमेव तत्स-
 मिन्ध एतदुर्वै नामाऽऽसुर आसत्स एतर्हि यज्ञ-
 स्याऽऽशिषंभवृङ्क यद्ब्रूयादेतत् (४) उ घावा-
 पृथिवी भद्रमभूदित्येतदुमेवाऽऽसुरं यज्ञस्याऽऽ-
 शिषं गमयेदिदं घावापृथिवी भद्रमभूदित्येव
 ब्रूयाद्यजमानमेव यज्ञस्याऽऽशिषं गमयत्यार्धं

(अनूयाजसूक्तवाकानामभिधानम्)

सूक्तवाकमृत नमोवाकमित्याहेदमरात्स्मेति वा
 वैतदाहोपभितो दिवः पृथिव्योरित्याह यावा-
 पृथिव्योर्हि यन्न उपभित ओमन्वती तेऽस्मि-
 न्यज्ञे यजमान यावापृथिवी (५) स्तामित्या-
 हाऽऽशिषमेवैतामाशास्ते यद्ब्रूयात्संपावसाना
 च स्वध्यवसाना चेति प्रमायुको यजमानः स्या-
 द्यदा हि प्रमीयतेऽथेमासंपावस्यति सूपचरणा
 च स्वधिचरणा चेत्येव ब्रूयाद्दरीयसीमेवास्मै
 गव्युतिमा शास्ते न प्रमायुको भवति तयोरा-
 वियमिरिद * हविरंजुषतेत्याह यां अयाक्ष्म(६)
 देवतास्ता अरीरधामेति वावैतदाह यन्न निर्दि-
 शेत्प्रतिवेशं यज्ञस्याऽऽशिर्गच्छेदा शास्तेऽयं
 यजमानोऽसावित्याह निर्दिश्यैवैन * सुवर्गं लोकं
 गमयत्यायुरा शास्ते सुप्रजास्त्वमा शास्त
 इत्याहाऽऽशिषमेवैतामा शास्ते सजातधनस्या-
 मा शास्त इत्याह प्राणा दे सजाता प्राणा-
 नेव (७) नास्तरिति तद्भिर्देवो देवेभ्यो वनते
 धयममेर्मानुषा इत्याहामिर्देवेभ्यो वनुते वयं
 भन्नुष्येभ्य इति वावैतदाहेह गतिर्षामस्येदं च
 नमो देवेभ्य इत्याह याश्चैव देवता यजति
 याश्च न ताभ्य एवोमयीभ्यो नमस्करोत्यात्म-
 नोऽनार्षी (८) ॥

(भिवस्ते म विदुर्भवेवद्वावांप्रथिवी वा अयाक्ष्म माणानेव षट्त्वारिंशच्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अष्टमे स्पष्टमुदितमिहापशिषभक्षणम् ।

अनूयाजाः सूक्तवाका नवमे द्वयमीर्यते ॥

तत्राऽऽदौ तावदाग्नीध्रभागस्य प्रदानं विधत्ते—

अग्नीध इति । पौरोडाशिके तु काण्डेऽग्नीधे पथयामाऽऽद्धातीति माग-
प्रदानं पथयस्व यु(स्थो)क्तम् । तस्मादाग्नीध्रेष्यमानस्याग्नेर्मुखत्वम् । तस्मि-
न्नेव काण्डे “ सक्तदुपस्तीर्यं द्विरादधत् । उपस्तीर्यं द्विरभिधारयति ” इत्युक्तं
(क) षडवर्चसंख्यासाधन्यादतुसंबन्धः । तस्मादग्निमुत्सानामृत्तर्नाग्नीधेः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ अनुज्ञातो ब्रह्मणाऽऽग्नीधेः समिधमादधत्पेषा वे अग्ने
समिध् ” इति, ब्रह्मविधत्ते—

समिधमेति । अनुयाजा उत्तरा आहुतयस्ताश्चास्यां समिधि पतितिष्ठन्ति ।

किंच, समिद्युक्त एवाग्नावनूयाजाञ्जुहोति” । पुनः शोधनं विधत्ते—

परिधीन्त्सामिति । पूर्ववदावृत्तिं प्रसक्तं वारयति—

सक्तसक्तत्सामिति । योऽप्यमाधारयोर्मध्ये पूर्वोक्तः संमार्गस्तस्य काले यज्ञः
पराग्भूतो न भवति, किंतु परयग्भूतः । तत ऊर्ध्वं प्रधानयागानां प्रवर्तिष्यमा-
णत्वात् । अनुयाजसमिध ऊर्ध्वं संमार्गकाले तु यज्ञः पराग्भूतस्तत उर्ध्वं
प्रधानयागस्य कस्याप्यभावात् ।

अग्रेरपि सक्तसंमार्गमध्याहृत्यानेन सह परिधिन्नयगतां संमार्गसंख्यां प्रशंसति—

चतुःसामिति । अनुयाजार्थं समिधयोऽध्वर्योर्ब्रह्मणां प्रत्यनुज्ञापनमन्त्रमु-
त्साद्य तस्य तात्पर्यं दर्शयति—

ब्रह्मन्प्रेति । यस्मिन्नाहवनीयस्य दक्षिणे देशे ब्रह्मा वर्ततेऽवेवैतास्मिन्काले
ब्रह्म आभितस्वत्समीधे स्थित्वा होतव्यत्वात् । अतो ब्रह्मानुज्ञापनेन यज्ञो यस्मि-

(अनूयाजसूक्तवाकानामभिधानम्)

न्देश आभितस्तत एव देशाद्यज्ञमुपक्रान्तवान्भवति ।

ब्रह्मणो वाचैवानुज्ञापदानं विधत्ते—

यद्भस्तेनेति । किमर्थं ब्रह्मा इत्याद्यसंवाङ्मनेनानुजानीति किंवा शिरसाङ्ग-
मेनाथवा तूष्णीमेवाऽऽस्य आहोस्विद्यतिष्ठेत्येतया वाचा । नाऽऽद्यः । कम्पयत-
ङ्गात् । यदि इत्यङ्गान्मेन प्रभिविधेरेयेत्तदा शरीरे वातादिजस्यः कश्चिकम्परोग
उत्पद्येत । शिरसाऽभ्यनुज्ञाने शीर्षकिमाङ्गिशरीरोगवान्भवेत् । तूष्णीमवस्थाने
ब्रह्मोऽसंमत्तः सम्यक्पशुतो न भवेत् । तस्मात्प्रतिष्ठेत्यनया वाचैवाभ्यनुज्ञानं
परिशिष्यते । तथा सति यज्ञस्य मन्त्ररूपार्थां वाचि भित्तत्वात्प्रयोगवादाभयाद्यज्ञं
मयच्छति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ ब्रह्मन्पस्थास्याम इत्युच्यमाने देव सवितरेतत्ते माह
तत्प्र च तुष म च यज ब्रह्मस्वतिर्ब्रह्मा स यज्ञं पाहि स यज्ञपतिं पाहि स मां
पालो पतिष्ठेति प्रसूति” इति । सोऽयं शास्त्रान्तर आम्नातो मन्त्रस्तस्याममर्थः—
हे सवितर्देव यदेतत्प्रस्थास्याम इत्यनुज्ञापनं तदेतत्तवाध्ययुः माह तस्मात्त्वं प्रतुष
च मयज च । ब्रह्मस्वतिरेवात्र ब्रह्मा । हे ब्रह्मस्वते स त्वं यज्ञं पाहि यज्ञपतिं
मनुष्यब्रह्मरूपं मामपि पाहि । हेऽध्वर्यो यत्त्वयोक्तं तर्के तथाऽस्तु । अनूयाजान्बहुं
प्रस्थानं कुर्विति । तस्यैतस्य शास्त्रान्तरोक्तस्य मन्त्रस्य भागान्व्याचष्टे—

देश सवितरिति । यदुक्तं सूत्रकारेण—“ औपभृतं जुह्वामानीष जुहुषभू-
तावादाय दक्षिणा सक्तदविकान्तोऽग्नेयाऽऽधारसंभेदं मतीपत्नीनूमाजान्पद्यत्वा-
भावमाधारं प्रत्याभाविते देवान्यजेति प्रथमं संपेक्ष्यति यज यजेतीतरो ” इति,
आ(तत्राऽऽ)भाषणपूर्वकं प्रथमयागसंभेदं विधत्ते—

आश्वाद्येति । अथ पूर्वोत्तरपक्षाभ्यामनुवाजार्थं देवतासङ्ग्राहं दर्शयति—) ।

ब्रह्मवादिन इति । या देवता अक्षिपजापरत्यादयो यदङ्ग्यास्ताः तर्थाः पुरो-
हाशादिभिरेवेष्टाः । अथ पान्देवान्यहुमपमध्ययुः प्रपद्यते वे देवाः कवमे, न
स्त्ववशिष्टाः केचिदेवाः सन्तीति पूर्वः पक्षः । अत्र सिद्धान्तः—छन्दास्पवधि-
हानीत्युत्तरं ज्ञ्यात्, गायत्रीं त्रिष्टुभं जगतीं च यष्टुमध्ययोर्यत्न इति । अपि
चान्ये यत्र विशेषमाहुः—छन्दसां ब्राह्मणैरभ्येतव्यत्वाद्ब्राह्मणा एव च्छन्दोत्पत्ता

(अनूयाजसूक्तवाकानामभिधानम्)

इति । तस्माद्ब्राह्मणानेवाध्वयुर्व्यजदीत्युत्तरम् । ब्राह्मणजात्यभिधानी षोऽग्निः स एवानूयाजदेवतेति तात्पर्यार्थः । अथानूयाजांन्विधत्ते—

देवानामिति । पुरा कदाचिदेवा मार्गं कृतवन्तस्तत्राग्निप्रजापत्यादयो यदा देवैरिष्टास्तदा तद्यागादूर्ध्वमाहुत्याधारभूतोऽग्निः प्रज्वलितो नाभूत् । ततो देवा अनूयाजेषु प्रविश्य निरीनमग्निमन्विष्टयाऽऽहुतिमिर्लब्धवन्तः । तस्मादनूयाजान्बजेत्तेनाग्निमेव प्रज्वालितवान्भवति ।

एतेषां चानूयाजानां मन्वास्वदीये मन्वकाण्ड एवाऽऽस्नाताः—

“ देवं बर्हिः । वसुवने वसुधेयस्य वेतु । देवो नराशंसः । वसुवने वसुधेयस्य वेतु । देवो अग्निः स्विष्टकृत् । सुद्रविणा मन्द्रः कविः । सत्यमन्माऽऽयजी होता । होतुर्होतुरायजीयान् । अग्ने यान्देवानयात् । याः अपिमेः । ये ते होत्रे अमत्सत । ताः ससनुर्षीः होत्रां देवंगमाम् । दिवि देवेषु यज्ञधेरेयेमम् । स्विष्टकृच्चामे होताऽम् । वसुवने वसुधेयस्य नभोवाके वीहि ” [जा० का० ३ अ० ५ अ० ९] इति ।

देवं द्योतनशीलं बर्हिर्नामकं यदग्निस्वरूपं तदेतद्वसुधेयस्य वेतु । आऽयं वसु-
रूपं यदेतदग्नावाधेयं तदेतद्वसुधेयस्य वेतु । किमर्थं, वसुवने वसुनो धनस्य धनं
भजनं वसुवंस्तस्मै । यजमानस्य धनप्राप्त्यर्थमित्यर्थः । एवं नराशंसनामकेऽ-
प्यग्नी योजयितव्यम् । स्विष्टकृच्चापकोऽग्निः । सोऽयं सुद्रविणा शोभनधनः ।
मन्द्रो हर्षणशीलः । कविर्विद्वान् । सत्यमन्मा सत्यमननः । आयजी शास्त्रीयया
मर्यादया यथा । होता देवानामाह्वता । होतुर्होतुरायजीवाङ्गोके यो यो होता
तस्मात्समात्सर्वस्मादतिशयेन शास्त्रीयमर्यादानुष्ठानेन यथा । हेऽग्ने ईदृशस्त्वं
यान्देवानयाद्विष्टवानसि, यांश्च देवानपिमेः प्रीणितवानसि, ये च देवास्ते तव
होत्रे होत्र(तु)कृत्येऽमत्सत यजनेऽप्राप्तवन्तः, दिवि स्थितेषु देवेषु ससनुर्षी
हविर्दत्तवर्षी देवंगमां देवानवगच्छन्तीं तां होत्रां होतृक्रियाभिममस्यदीयं यज्ञमे-
रथाऽऽभिमुख्येन प्रापय, अस्मदीये यज्ञे सर्वदेवतुष्टिकरीं होतृक्रियां त्वमनुविष्ठेत्यर्थः ।
हेऽग्ने त्वं स्विष्टकृच्चोता चाभूर्यदस्माभिरिष्टं वच्छोभनं त्वया कृतं वादशो होयस्य
कर्ताऽम् । अतो नभोवाके यजमानस्य नमस्कारोक्तौ सत्यां वसुवने धनस्य
संभजनाय वसुधेयस्य वीहि अग्नावाधीयमानमिदमाज्यरूपं द्रव्यं भक्षय ।

(अनुयाजसूक्तवाकानामभिधानम्)

तैरैवेन्मकाण्डोक्तैर्मन्त्रैः प्रसिद्धा अनुयाजाः यपञ्चिताः । अथ यस्तरग्रह-
रणाङ्गभूतः सूक्तवाको व्याख्यातव्यः । सूक्तवाकस्यानुयाजानन्तरभावित्वं बोधा-
यनेन दर्शितम्—“ अनुयाजानां पथमं यजति देवं बह्विं सुवने वसुधेयस्य वेत्ति वि-
देवो नराशक्तो वसुवने वसुधेयस्य वेत्ति विद्वितीयं देवो आग्निः स्वित्कृदिति
तृतीयममवानमनुयाजाभ्यजतीति ब्राह्मणमुत्तमे वाऽयत्सतेति व्यनिति यदा ज्ञानाति
सूक्तवाकानेनैक्या [१] इति तदा सूक्तवाकमन्वाहेर्दं धावापृथिवी (वी ६)
ति प्रतिपद्य ” इति । सोऽयं सूक्तवाकस्य पथमो भागो मन्वकाण्ड एवमास्नातः—

“ इदं धावापृथिवी भवमभूत् । आर्ध्वं सूक्तवाकम् । उत नमोवाकम् ।
कथ्यास्व सूक्तोच्यमग्ने । त्वं सूक्तवागसि । उपश्रितो दिवः पृथिव्योः । ओद-
न्वती तेऽस्मिन्वज्ञे यजमान धावापृथिवी स्ताम् । शंगये जीरदान् । अवस्तु
अप्रवेदे । ऊरुगव्युती अभयं कृतौ । वृष्टिधावा रीत्यापा । शंभुवौ मयोभुवौ ।
ऊर्जस्वती च पयस्वती च । सुपचरणा च स्वभिचरणा च । तयोराविदि ”
[मा० का० ३ प्र० ५ अ० १०] इति ।

हे धावापृथिवी इदमीदृशं मद्रं कल्याणमभूत् । कीदृशमिति तदुच्यते—ते
वयं सूक्तवाकमार्ध्वं, भज्जातुरयं यजमानः सम्यग्नेन हविर्दत्तमित्यादिवाक्यानि
सूक्तानि तेषां सूक्तानां देवैर्मनुष्यैर्वा वचने वाकस्तद्यथा भवति प्रथा तमृद्धिं
गताः स्मः । अथवा “अग्निरिदं हविरजुवत । अवीवुवत महो ज्ञायोऽकृत ”
इत्यादीनि सूक्तानि तेषां वचनमत्र यथा भवति तथा वयमृद्धिं गताः । अपि
च नमो देवेभ्य इति उक्तिर्नमोवाकः, स यथा भवति तथा वयमृद्धिं प्राप्ताः ।
हेऽग्ने त्वया सूक्तोच्यं यजमानः समृद्धं हविर्दत्तवानित्येतादृशं सूक्तं वक्तव्यं, तेन
वयमृध्यास्व समृद्धिं प्राप्ता भूयास्व । यथा त्वं धावापृथिव्योरुपभिवोऽवस्थितो
भूत्वा सूक्तवागसि सूक्तं वक्तुं क्षमोऽसि । हे यजमान तव संवन्धिन्वस्मिन्वज्ञे
धावापृथिव्योमन्वती रक्षणवत्यौ स्ताम् । कीदृशे [शी), शंगये सुप्तस्य
मापयिष्यौ, जीरदान् वृष्ट्यादिवारेण जीवनप्रदाच्यौ, अवस्तु भयरहिते, अप्रवेदे
अस्मदीयानां दोषाणामकथयिष्यौ, ऊरुगव्युती प्रभूतशृणोदकयुक्तरणेन विस्ती-
र्णगोपचारेण, अभयं कृतावस्मास्वभयस्य कर्ष्यौ, वृष्टिधावा वृष्टेः प्रकाशयिष्यौ,
रीत्यापा रीतेः सन्मार्गवृत्तिप्रकारस्य प्रापयिष्यौ, शंभुवौ रोगाघनिहशान्तेः प्राप-

१ स. साध्या । २ क. च. "ननुक्या । ३ स. "नुस्त्वाऽनुह्नीति । ४ स. "नम-
स्माकम्" । ५ स. यस्मात्त्वं वा" । ६ स. "तोऽभूः सू" ।

विन्धौ, मयोभुवानक्षपानादिसुस्तस्य प्रापयिन्धौ, युषयोर्नध्मे द्यौरियमूर्जस्वती
 धृष्टिरूपरसवती, प्रुथिवीर्षे पयस्वती तुणोदकद्वारा बहुलक्षीरादियुक्ता ।
 तद्येवं द्यौः सूपचरणा देवताधिवासस्थानत्वेन सुहृपचरितम्बा । इयं प्रुथिवी
 स्वभिरणा सुस्वेनाऽऽभ्रयितुं शक्या । तयोर्द्यावाप्रुथिव्योराविद् आशायां
 सत्त्वाम्, अग्निरिदं हविरजुषोत्पनेन वक्ष्यमाणेमान्धवः ।

अस्य सूक्तवाकस्य प्रथमवाक्यं शास्त्रान्तरेऽन्यथा पठितम्—“ इतदु द्यावा-
 प्रुथिवी भद्रमभूत् ” इति, तदिदं दूषयित्वा स्वशास्त्रापाठं प्रशंसति—

एतदुर्वै नामेति । एतदुनामा कश्चिद् वा]तुर आसीत् । स कस्य-
 चिद्यज्ञ इतस्मिन्सूक्तवाककाळे समामत्याऽऽयुराशास्ते सुपञ्चास्त्वपाशास्त इत्या-
 दिकामाशिषं यजमानसंबन्धिनीं विनाश्य स्वसंबन्धिनीमकरोत् । तस्मादेवदु
 द्यावाप्रुथिवी (वी इ) ति यदि होवा पठेत्तवाऽऽसुरस्यैवाऽऽशीः प्राप्तिः स्वात् ।
 वतः शास्त्रान्तरपाठं परित्यज्येदं द्यावाप्रुथिवी भद्रमित्येव पठेत् । तथा सति यज-
 मानस्यैवाऽऽशीः प्राप्तिर्भवति ।

सूक्तभाकनमोवाकशब्दयोः क्रियाविशेषणत्वं दर्शयति—

आर्घ्येति । इदं ह्यं यथा भवति तथा तमृद्धिं प्राप्ता इत्येवैतन्मन्त्रवाक्यं
 भूते । यज्ञस्याभिरूपेण प्रुथिव्यां फलरूपेण दिशि वाऽऽभ्रितत्वं प्रसिद्धमित्ये-
 तददर्शयति—

उपश्रित इति । रक्षणवशौ स्तामित्येतादृशाशीरत्र विवक्षितेति दर्शयति—
 श्रोमन्वतीति । शास्त्रान्तरपठितमवसानशब्दं दूषयित्वा स्वपाठं प्रशंसति—
 यद्भूयादिति । यदा पुरुषो जियते तदानीं पर्यङ्कुशयनादिपरित्यागेनेनां
 भूमिभुषेत्पावसानं गच्छति तस्मात्तादृशस्वार्थस्य सूचके सूपावसानशब्दे प्रबुक्ते
 सति मरणशीलो भवति । भूमिबिषयकेण स्वभिरणोतिशब्देन वरीयस्तीमतिमहुर्ता
 गम्यूर्तिं गोमचारभूमिं कामितवान्भवति ।

सूक्तवाकस्य द्वितीयभागपाठस्तु—

“ अग्निरिदं हविरजुषत । अवीवृषत महो ज्यायोऽकृव । सोम इदं
 हविरजुषत । अवीवृषत महो ज्यायोऽकृव । आग्नीरिदं हविरजुषत । अवीवृ-
 षत महो ज्यायोऽकृव । प्रजापतिरिदं हविरजुषत । अविपुषत

(अनूयाजसूक्तवाकानामभिधानम्)

महो ज्योयोऽकृत । अधीवुषेता हविरजुषेताम् । अधीवुषेता महो ज्योयोऽकृताम् । इन्द्राग्नी इदं हविरजुषेताम् । अधीवुषेता महो ज्योयोऽकृताम् । इन्द्र इदं हविरजुषत । अधीवुषत महो ज्योयोऽकृत । महेन्द्र इदं हविरजुषत । अधीवुषत महो ज्योयोऽकृत । देवा आज्यपा आज्यमजुषन्त । अतीवुषन्त महो ज्योयोऽकृत । अग्निर्होत्रेणोदं हविरजुषत । अधीवुषत महो ज्योयोऽकृत ॥ [मा० का० ३ प० ५ अ० १०] इति ।

आज्यभागदेवोऽयमग्निर्देव हविरसेवत । तेभिरवा च यजमानं वर्धितवान् । तस्य च यजमानस्याधिकं तेजः कृतवान् । एवं सोमादिषु स्विष्टकृद्भिर्पर्यन्तेषु योज्यम् । देवताक्रमध्याप्ताऽऽवाहननिगदधत् । तत्र होत्रेण होमनिमित्तेन होमस्य स्विष्टकृत्वं कर्तुमित्यर्थः ।

तस्मैतस्य मन्त्रकाण्डान्नातस्य सूक्तवाकमध्यभागस्य तात्पर्यं दर्शयति—

तयोरान्विद्मितीति । पूर्वमाध्वं सूक्तवाकमित्यनेन वयं वृद्धिं प्राप्त्वा इति स्वकी-
धैवाभिवृद्धिरुक्ता । इदानीमग्निरिदं हविरजुषतेत्यादिभिर्देवताविषयाऽभिवृद्धि-
रुच्यते । या देवता वयमवाहम वयमिष्टवन्तस्ता देवता अरीरवाम यथा राष्ट्र-
वन्ति समृद्धा भवन्ति तथाऽकार्ष्णेत्येवार्थमग्निरिदमित्यादिमन्त्रवाक्यं ज्ञेयं ।
सूक्तवाकस्य चरमभाग एवाम्नातः—

“ अस्यामृषद्वोत्रायां देवंगमायाम् । आशास्तेऽयं यजमानोऽसौ । आयुरा-
शास्ते । सुप्रजास्त्वमाशास्ते । सजातवनस्थामाशास्ते । उत्तरां देवयज्यामाशास्ते ।
भूयो हविष्करणमाशास्ते । दिव्यं धामाऽऽशास्ते । विश्वं प्रियमाशास्ते । यदनेन
हविषाऽऽशास्ते । तदशपात्तदध्यात् । तदस्मै देवा रासन्ताम् । तदभिर्देवो देवेभ्यो
वन्ते । वयमग्नेर्मानुषाः । इष्टं च धीर्न च । उमे च नो धावापृथिवी अरुह-
स्वाताम् । इह गतिर्वाप्तस्मेर्दं च । नमो देवेभ्यः ॥ [मा० का० ३ प० ५
अ० १०] इति ।

अस्यां सूक्तवाकपाठपूर्विकायां होत्रायां प्रस्तरमहरणरूपायां होमक्रियायां देवं-
गमायां देवाभ्राप्नुवत्यां सत्यामृषदभोतु यजमानः समृद्धिं प्राप्नोतु । असौ
विष्णुरुद्रादिशर्मा यजमानः स्वस्याऽऽयुः प्रार्थयते, सुप्रजास्त्वं शोभनापत्यमु-
क्त्वं सजातवनस्यां समानजातीयैर्वर्ननं सेव्यत्वमात्मन इच्छामीति व्युत्पत्तिमभिधे-
त्येतत्सजातवनस्येत्युच्यते । उत्तरा देवयज्या कालान्तरभाविनी तेषामिष्टिः ।
भूयो हविष्करणं प्रभूतसोमयागादित्यम् । दिव्यं धाम स्वर्गस्थानम् । किं
बहुना, विश्वं प्रियं, यद्यत्सर्वमात्मनोऽग्नेन हविषा प्रस्तरारूपेण (ष)

(अनुयाजसूक्तवाकानामभिधानम्)

यजमानः फलमशास्त्रे तदश्यातफलं भुङ्क्ताम् । तच्च फलमभ्यास्तमृद्धमस्य
भवतु । तत्सर्वमस्मै यजमानायाग्न्यादयो रासर्वा साधयन्ताम् । तत्फलम-
ग्निदेवो देवेभ्यः सर्वेभ्य आभीय वनते यजमानं तद्गाभिनं करोति । वयं च
होत्रादयो पानुषाः सन्तोऽग्नेः मसादासंभावितफलं मनुष्येभ्य आनयाम
इति शेषः । किं तद्वैवं मानुषं च फलमिति तदुच्यते—इष्टं च वीतं चेति । इष्टं
यागमिमित्तं स्वर्गसाधनं पुण्यं यदस्ति तद्वैवं, वीतमद्यनखाद्यादिरूपं यदस्ति
तदेतन्मानुषम् । किंवेते द्यावापृथिवी उभे अपि नोऽस्मानंहतः पापात्फलम-
विबन्धकास्पावा रक्षताम् । इहारीभन्कर्यणि वामस्य कमनीयस्य धनस्य गतिः
माधिरस्तु । इदं च हविर्देवैः स्वी क्रियतामिति शेषः । मपरकारः सर्वेभ्यो
देवेभ्योऽस्तु ।

मन्वगतेनासाविति पदेन यजमाननामानिर्देशो विवक्षित इत्याह—

यज्ञ निर्दिशेद्विति । यद्यत्र न यजमानस्य नाम निर्दिशेत्, यज्ञसंबन्धि-
न्यायुरादिरूपा येयमाशीः सा पतिवेषां गच्छेद्यजमानपतिरूपकं यज्ञशालां मविष्टं
पार्थस्थं यं क्वचित्पुरुषं प्राप्नुयात् । असाविति नाम निर्दिशेत् । यजमानमेव स्वर्गं
मापयति । एतमेव नामनिर्देशमभिप्रेत्यान्यत्राऽऽजावम्—“यर्हि होत्रा यजमानस्य
नाम गृह्णीयात्तर्हि ब्रूयादेमा अगमन् ” इति ।

आशास्त्रेऽयं यजमान इत्यस्मिन्वाक्ये यदाशासनीयं संग्रहरूपेण विवक्षितं
तदेवाऽऽपुरादिवाक्यैः प्रपञ्चितमित्येतद्दर्शयति—

आयुरिति । जीवात्मना सहोत्पन्नत्वात्प्राणाः सजातशब्देन विवक्षिता
इत्येतद्दर्शयति—

सजातेति । सजातशब्दभिधेयैः प्राणैर्बनस्य संभजनस्य यद्येयमात्वा-
त्प्राणानामन्तराद्यं न करोति । एतैश्च प्राणैरितरेऽपि सेवका जपलक्षितः । अतः
पूर्वोक्तं मन्वभ्यास्त्वानमविरुद्धम् ।

देवसकाशात्मनुष्यसकाशाच्च फलममौ होतरि व्यवस्थितमित्येतादृशमभि-
प्रायं दर्शयति—

तदाभिरिति । दिव्या मानुषाश्च भोगा विवक्षिता इत्यर्थः ।

(अनुयाजसूक्तवाकानामभिधानम्)

इह कर्मणि हविर्भिरसत्कृता अपि देवा नमस्कारेण सत्कृता भवन्तीत्येत-
दर्शयति—

इह गतिरिति । उभयविधदेवप्रसादात्स्वस्याऽऽर्त्तनं भवेदिति ।

अथ मीमांसा ।

(+ दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ अनुयाजोऽन्तिमो योऽसौ किमारादुपकारकः ।

स्विष्टकृतसंस्कृतिर्वाऽऽद्योऽनुयाजान्तरसाम्पतः ॥

स्विष्टकृत्स्वगुणस्याग्नेः प्रत्यभिज्ञार्थवत्त्वतः ।

दृष्टार्थत्वाच्च संस्कारो भवेदन्त्यप्रयाजवत् ॥ ”

दशपूर्णमासयोस्त्रयोऽनुयाजाः समान्नाताः । तत्र प्रथमद्वितीयानुयाजवत्-
त्वयोऽप्यारादुपकारक इति पूर्वपक्षः । अस्ति प्रधानहोमनारिष्ठहोमानन्तरभावी
प्राथिवादिभक्षणोत्प्राचीनः पुरोठशादिद्वयकः स्विष्टकृत्वोमः, सर्वेषां हवि-
षामुत्तरार्धात्सकृत्सकृत्स्विष्टकृतेऽवद्यतीत्यादिना तदभिधानान् । प्राथिवादि-
भक्षणोत्तरकालीनेष्वान्यद्वयकेष्वनुयाजेषु तृतीये स्विष्टकृत्स्वगुणेन प्रत्यभि-
ज्ञाऽस्ति, देवो अग्निः स्विष्टकृदिति मन्त्रपाठात् । सा च पूर्वास्विष्टकृद्देवता
स्मरणसंस्कारे तत्प्रार्थयतीत्यात् । प्रथमद्वितीययोस्तु नास्ति सेति वैषम्यम् ।
किंच, संस्कारपक्षे दृष्टार्थस्तूर्तयिः स्यात् । तस्मादन्त्यप्रयाजवदन्त्योऽनु-
याजः स्यात्) ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ प्रस्तरं सूक्तवाकेन महरोदिति कालधीः ।

अङ्गनाङ्गिता वा स्यात्कालोऽजुषतेत्याद्यनन्वयात् ॥

महतेरिष्टदेवार्थसंस्काररवात्तदन्वयः ।

संपाद्यो देवताद्वारा तृतीयाश्रुतितोऽङ्गता ॥ ”

दशपूर्णमासयोराम्नायते—“ सूक्तवाकेन प्रस्तरं महरति ” इति । “ इदं
प्राधाप्रथिवी ” इत्यादिर्मन्त्रः सूक्तवाकः । तस्मिन्मन्त्रेऽग्निं संबोध्य त्वं सूक्तवा-
गसीत्याम्नामान् । प्रस्तरो इर्ममुष्टिस्तस्य महरणमग्नौ पक्षयः । तत्र सूक्तवाकेनेत्ये-
वत्यदं कालं लक्षयति । होत्राऽस्मिन्मन्त्रे पठ्यमाने तत्पाठकालेऽध्वर्युः प्रस्तरं मह-

(अनुयाजसूक्तवाकानामभिधानम्)

रेत् । न त्वन्न प्रहरणे मन्त्रोऽयं विनियोज्यं शक्यः, पूर्वोक्तप्रैषमन्त्रवदेवान्वयाभा-
वात् । “ आग्निरिदं हविरजुषत । अवीवृषत महो ज्यायोऽकृत ” इत्यादिकं
मन्त्रे पठ्यते । पुरोडाशसेवयाऽभिवृद्धोऽग्निस्तस्मिन्प्रजमाने तेजोबाहुल्यं कृतना-
निति तस्यार्थः । न चासौ प्रस्तरप्रहरणेऽन्वेतुं शक्य इति प्राप्ते क्रमः—सूक्त-
वाक्येनेति तृतीयाश्रुत्या प्रहरणे मन्त्रो विनियुज्यते । न चात्यन्तमन्त्रयाभावात् ।
मन्त्रो ह्ययं पूर्वमिष्टानग्न्वादिदेवाननुस्मारयति । प्रस्तरप्रहरणं चेष्टदेवतासंस्कारः ।
अतो देवताद्वारा मन्त्रप्रहरणयोरन्वयान्मन्त्रो विनियुज्यते । ननु प्रहरणं नाम
प्रक्षेपमार्गं न तु देवतोद्देशेन प्रक्षेपः । याजिघातोरश्रवणात् । तथा सति देव-
तानामत्राभवात्तद्द्वाराऽपि नान्वय इति चेन्मैवम् । देवतानां सद्भावात् । अग्न्या-
दिदेवताप्रकाशकस्य सूक्तवाक्यस्य तृतीयाश्रुत्या प्रस्तरप्रहरणाद्भवं बोध्यते । यदि
प्रहरणेऽग्न्यादयो देवता भवेयुस्तदा तत्प्रकाशने दृष्टोऽर्थो मन्त्रस्य लभ्येत । ततो
देवताप्रकल्पने तदुद्देशपूर्वकस्य प्रक्षेपस्य यागत्वं सिध्यति । तस्माद्देवताद्वाराऽ-
न्वयवान्वयः । तत्रैवान्यञ्चिन्तितम्—

“ प्रहृतेरखिलः सूक्तवाकोऽङ्गं स्याद्विभज्य वा ।

समारुष्या कृत्स्नगा तेन विभक्तस्याङ्गता नहि ।

दशं पूर्णमघोर्देवाननुसृत्य विभज्यताम् ।

आखर्या लिङ्गेन याधित्वा भागे नाम निरुच्यते ॥”

पूर्वोदाहृते^१ मन्त्रे सूक्तैर्विकसमारुष्या कृत्स्नमन्त्रविषया याजिकैः कृत्स्ने तच्छ-
ब्दप्रयोगात् । ततः सर्वोऽपि प्रहरणाङ्गमिति चेत् । लिङ्गेन समारुष्याया
याधितत्वात् । तस्मिन्मन्त्रे पूर्णमासदेवताम्नानं कस्मिन्धिद्भागे दृश्यते—“ अभी-
षोमाविदं हविरजुषेताम् ” इति । भागान्तरे तु दशं देवताम्नानम्—“ इन्द्राग्नी
इदं हविरजुषेताम् ” इति, “ इन्द्र इदं हविरजुषत ” इति, “ महेन्द्र इदं
हविरजुषत ” इति च । इन्द्राग्नीन्द्रमहेन्द्राः पुरुषभेदेन वक्षो व्यवस्थिताः ।
तथा सति मन्त्रलिङ्गेन तत्तद्भागं एव तत्तत्काले व्यवतिष्ठते । सूक्तवाक्यशब्दश्च
भागे यौगिकः सूक्तं वकीति तद्व्युत्पत्तेः । यागकाले तत्तन्मन्त्रेण सम्प्रयुक्तं देवं
वकीत्यर्थः । अत एव ब्रह्मणेन व्याख्यातम्—“ आग्निरिवं हविरजुषतेत्याह
या अयास्य देवतास्ता अरीरधामेति वावैतदाह ” इति । अरीरधामाऽऽराधिता-
(ता)स्तुष्टान(अ)कुर्येत्यर्थः । तस्मादयं विभज्य विनियुज्यते ।

१ क. घ. ङ. च. “वस्यन्व” । २ घ. ङ. “तु । विधिनाऽग्न्या” । ३ क. घ. ङ.
प्रहरणस्यप्रक्षेपात्मना या” । ४ क. घ. ङ. “तेऽत्र सू” । ५ क. घ. ङ. “वाके स” । ६
क. घ. ङ. “स्रवि” । ७ ख. “मवास्त” । ८ क. घ. ङ. “स्मादुभय” ।

(अनुयाजसूक्तवाकानामभिधानम्)

(+वचैव तृतीये चिन्तितम्—

“ अग्नीषोमाविदं हव्यमजुषेतामितीरितान् ।
अशच्छिद्येदभित्यादिः सर्वेषो भवेन्न वा ॥
प्रक्रियातो भवेन्चैवं प्रक्रियाऽन्तरिता त्रिभिः ।
वाक्यं ह्यन्तरितं तेन भवेत्प्रकरणाद्वालि ” ॥

सूक्तवाके श्रूयते—“ अग्नीषोमाविदं हविरजुषेताम् । अवीषुषेतां महो
ज्यायोऽक्रावाम् । इन्द्राग्नी इदं हविरजुषेताम् ” इत्यादि । तत्र देवतावाच-
कमग्नीषोमादिपदं पौर्णमास्यादिकाले यथादेवतं विभज्य प्रयोज्यमिति पूर्वपादे
निर्णीतम् । यत्त्विदं हविरित्यादिकमवशिष्टं पदार्थं तदग्नीषोममन्त्रगतमव्यमा-
यास्यायामग्नीषोमपदपरित्यागेन पठनीयम् । एवमिन्द्राग्निमन्त्रगतमपि पौर्णमास्या-
मिन्द्राग्निपदपरित्यागेन पठनीयम् । तथा सत्येषां मन्त्रभागानां (णां) सर्वशे-
षत्वबोधको दर्शपूर्णमासप्रकरणपाठोऽनुगृह्यत इति भाषे ब्रूमः—अग्नीषोममन्त्रशे-
षस्थेन्द्राग्निपदान्वयाश्रवणात् । प्रकरणेन प्रथमं तदन्वयरूपं वाक्यं कल्पनीयम् ।
तेन च वाक्येनेन्द्रादिप्रकाशनसामर्थ्यरूपं लिङ्गं कल्प्यते । एष लिङ्गमनेन
मन्त्रभागेने (णे) न्द्राग्निविषया क्रियाऽनुष्ठेयेति विनियोजिकां तृतीयाश्रुतिं
कल्पयति । ततः प्रकरणविनियोजकयोर्मध्ये त्रिभिर्व्यवधानं भवति । अग्नीषो-
मपदान्वयरूपं तु वाक्यं श्रूयमाणत्वाल्लिङ्गश्रुतिभ्यामेव व्यवधीयते । तस्माद्वाक्येन
प्रकरणस्य बाधितत्वाच्चच्छेषस्तत्र तत्र व्यवतिष्ठते) ।

नवमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ यजमानो नोहितव्य ऊहो वा नहि पूर्ववत् ।

मन्त्रः फलप्रधानोऽत ऊहः सर्वफलित्वतः ” ॥

दर्शपूर्णमासयोः “ सूक्तवाकेन मस्तरं प्रहरति ” इति प्रहरणकरणत्वेन
विनिष्कृते सूक्तवाकमन्त्रे वाक्यमेतदाभ्यायते—“ अथं यजमान आशुराशास्ते ”
इति । तत्र पूर्वोक्तमज्ञपतिशब्दवत्सत्रेषु यजमानशब्दो नोहितव्य इति चेत् ।
वैषम्यात् । तथा हि—सर्वत्र प्रकरणे मन्त्रो द्विविधः—क्रियाप्रकाशकः फलप्र-
काशकश्चेति । पूर्वोदाहृतो मन्त्र इडोपाह्वानक्रियाप्रकाशकः । उपहृतश्च रथंतरं

(अनुशासनसूक्तवाकानामभिधानम्)

सह पृथिव्येत्यनुवाके तदुपाह्वानमन्त्ररूपे सर्वस्मिन्नपि तदवभासात् ।
 “ इडोपहूता । उपहूतेडा । उपो अस्मा इडा ह्यवताम् । इडोपहूता । उप-
 हूतेडा । वैव्या अभ्वर्यव उपहूताः ” इत्यादिभिरवान्तरवाक्यैरुपाह्वानाक्रियाया
 एव प्राधान्यावभासान्मध्यपतितं त्वेकमेव यज्ञपतिवाक्यं वृद्धिरूपं फलं गमयतीति
 न तस्य स्वार्थो विद्वक्षितः । सूक्तवाकमन्त्रस्तु फलमेव प्रकाशयति न तु महर-
 णक्रियाम् । “ इदं धावापृथिवी यजमभूत् ” इत्येतस्मिन्ननुवाके सूक्तवाकमन्त्रे
 सर्वस्मिन्नपि फलावभासात् । “ अयं यजमान आयुराशास्ते सुप्रजास्त्वमाशास्ते
 सजातवनस्यामाशास्त उत्तरां देवयज्यामाशास्ते ” इत्यादिभिः सर्वैरप्यवान्तर-
 वाक्यैः फलस्यैवावभासनात् । तस्माद्विवक्षितं फलं, फलिनश्च सर्वे यजमानाः ।
 ततः सर्वेषां फलसिद्धये यजमानशब्दो बहुवचनान्तत्वेन सर्वेषु सजेपूहनीयः ।

दशमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ सूक्तवाकाशासनं स्यान्न वा नित्यप्रवृत्तितः ।

स्यान्मैवं फलनिर्देशात्फलेच्छाऽस्थानां न युष्यते ” ॥

“ इदं धावापृथिवी ” इत्यादिः सूक्तवाको होत्रा पठन्ते । तत्रैवं श्रूयते—
 “ आशास्तेऽयं यजमानोऽसौ । आयुराशास्ते ” इत्यादि । तत्र सूक्तवाकगतो
 योऽयं यजमानाशासनमतिपादको मन्त्रमामस्तमस्थियज्ञे होता पठेन्न वेदि
 संशयः । अस्थियज्ञगतायाः प्रायणीयादेरिष्टेः मन्त्रमहरणमङ्गं, तस्य नित्य-
 त्वात्तस्मिन्निनियुक्तस्य सूक्तवाकमन्त्रस्य नित्यप्रयुक्ततया तद्भागपाठोऽपि
 स्यादिति पूर्वः पक्षः । यथा स्वर्गकाम इत्यत्र कामियोगेन स्वर्गस्य साध्यता-
 प्रतीतिः स्वर्गशब्देन फलनिर्देशः, एवमाशासनयोगादायुरादिशब्दैः फलं
 निर्दिश्यते । फलेच्छा चास्थानां न युक्ता । तस्मात्तद्भागपाठो बाध्यते ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ मृतेः प्रागायुराशीर्नो स्याद्वा नो मृतिकामनात् ।

प्रागार्भवाज्जीवनार्थमायुराशासनं भवेत् ” ॥

होत्रा पठितव्ये सूक्तवाके योऽयमायुराशास्त इति भागो यजमानविषयः
 स किं सर्वस्वारे यजमानमरणात्पूर्वं वर्जनीयः पठितव्यो वेति संशयः । मुमु-
 र्षोर्यजमानस्याऽऽयुर्निरपेक्षत्वेनार्थलोपोद्दर्जनीय इति पूर्वः पक्षः । आर्भवा-

(सूक्तवाक्यमन्त्रव्याख्यापत्नीसंयोजानामभिधानम्)

एषस्य पद्मानस्य स्तूयमानत्वं यजमानस्य मरणकालः । ततः पूर्वं जिजीवि-
पुत्वात्पठनीयः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठ्यपाठके
नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयाहके षष्ठ्यपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

दे॒वा वै य॒ज्ञस्य॑ स्व॒गाकर्तारं॑ ना॒विन्द॒न्ते शं॒युं
वा॒र्हस्प॒त्यम॑र्द्ध॒वाजिमं॑ नो॒ य॒ज्ञश्च॑ स्व॒गा कुर्वि॑ति
सोऽ॒ब्रवी॑द्द॒रं वृ॒णौ यदे॒वा ब्राह्म॑णो॒क्तोऽश्र॑द्धा॒नो
य॒जाते॑ सा मे॒ य॒ज्ञस्याऽऽशी॑र॒सदिति॑ तस्मा॒द्य-
द्ब्राह्म॑णो॒क्तोऽश्र॑द्धा॒नो य॒जते शं॒युमे॒व तस्य॑
वा॒र्हस्प॒त्यं य॒ज्ञस्याऽऽशी॑र्गच्छ॒त्येत॒न्ममे॒त्यम-
वी॒त्किं मे॑ प्र॒जायाः (१) इति॑ योऽ॒पगु॑रौते
श॒तेन॑ यात॒याद्यो नि॒हन॑त्सह॒स्रेण॑ यात॒याद्यो
लो॒हितं क॑र॒वद्या॒वतः प्र॑स्क॒र्ष पा॑सू॒न्तीं गु॒ह्या-
त्ता॒वतः सं॒वत्स॑रान्पित॒लोकं॑ न प्र॒ जाना॑दिति
तस्मा॑द्ब्राह्म॒णाय॑ नापि॒ गुरेत् न॑ नि ह॒न्यान्न
लो॒हितं कु॑यदि॒ताव॑ता हे॒नसा॑ भवति॒ तच्छं॑योरा
वृ॒ष्णीम॑ह इत्या॒ह य॒ज्ञमे॒व तत्स्व॒गा कर॑रोति
तत् (२) शं॒योरा वृ॒ष्णीम॑ह इत्या॒ह शं॒युमे॒व
वा॒र्हस्प॒त्यं भा॒गधे॒येन॑ स॒मर्ध॑यति॒ गातुं॑ य॒ज्ञार्थं
गा॒तुं य॒ज्ञप॑तय॒ इत्या॑हाऽऽशि॒पमे॒वैता॒मा शा॑स्ते
सो॒मं य॒जति॑ रेत॒ एव॑ तद्द॒धाति॑ त्व॒ष्टारं॑ य॒जति॑

(सूक्तवाकमन्त्रव्याख्यापत्नीसंयाजानामभिधानम्)

रेत एव हितं त्वष्टा रूपाणि वि करोति देवानां
पत्नीर्यजति मिथुनत्वायाम्निं गृहपतिं यजति
प्रतिष्ठित्यै जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते (३)

यदाज्येन प्रयाजा इज्यन्त आज्येन पत्नीसं-
याजा ऋचमनूच्य पत्नीसंयाजानामुचा द्युर्ज-
त्यजामित्वायाथो मिथुनत्वाय पङ्क्तिप्राथणो
वे यज्ञः पङ्क्त्युदयुनः पञ्च प्रयाजा इज्यन्ते
चत्वारः पत्नीसंयाजाः समिष्टयजुः पञ्चमं
पङ्क्तिमेवानु प्रयन्ति पङ्क्तिमनूयन्ति (४) ॥

(प्रयाथाः करोति तत्क्रियते अयस्त्रिंशच्च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
षष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

अनूयाजाः सूक्तवाकव्याख्या नवम ईरिताः ॥

अथ दशमे शंयुवाकमन्त्रव्याख्या पत्नीसंयाजाश्च वक्ष्यन्ते । तत्र शंयुवाक-
मन्त्रान्वाख्यातुं प्रस्तौति—

देवाँनु इति । यस्यै देवाय यज्ञविधिहितं तस्य हविषः सांकर्यमन्तरेण
तस्य तस्य देवस्य स्वंगतं कुर्विषि बृहस्पतिपुत्रं शंयुनामानं प्रति देवा अन्नवन्
तदाऽसौ शंयुरभ्येवं चिन्तितवान्—एतत्काम एतेन मज्जेन यजेतेत्येतादृशेन
ब्राह्मणेनानुक्तो यः कश्चिद्यजेत स्वच्छयैव, यथान्यः अक्षरहितो यजेत, तयो-
रुभयोर्यज्ञफलं यथास्त्विति वरः । तत्र आरभ्य तत्फलद्वयं शंयुमेव प्राप्नोति ।
पुनरपि शंयुरेवमुवाच तदेतदुभयं मम संपन्नं, पदीयायाः पुत्रपौत्रादिरूपायाः
प्रजायाः किं दास्यतेति । ततो देवा अपगोरणादिकर्तुर्घातना त्वत्पुत्राधीना
भवन्ति वरं दत्तवन्तः । अपगोरणं ताडनोद्योगः । तमुद्योगं ब्राह्मणविषये यः

(सूक्तवाक्यमन्त्रव्याख्यापत्नीसंवाजानामभिधानम्)

करोति तं पुरुषं शतानिष्कदण्डेन यातयात्क्लेशयेत् । यो निहनसाडयेत् सहस्र-
निष्कदण्डेन क्लेशयेत् । यस्तु ब्राह्मणशरीरे लोहितं वाङ्मेन ग्राहयति, लोहितं
भूमौ पतित्वा यावत् परमाणुन्ध्याप्नोति तावत् संवत्सरानयं पितृलोकं न प्राप्नोति,
किंतु यमयावनामनुभवति तत्सर्वं त्वत्प्रजाधीनमिति वरः । यस्मादुक्तरीत्या
ब्राह्मणाधिकेपादौ प्रत्येदायोऽस्ति तस्मात्तत्र कुर्यात् । करणे चैतावता
पूर्वोक्तपापेन मुक्तो भवति ।

यस्य शंभुवाकस्य व्याख्यानार्थायं प्रस्तावः कृतस्तस्य शंभुवाकमन्वस्य
विनियोगं बौधायन आह—“ यदाऽनुजानाति शंभोरेनुज्हीति तच्छंभुवाक-
मन्वाह तच्छंभोरावृणीमह इत्येतदनुवाकस्य ” इति । स चानुवाको
मन्वकाण्डे समाम्नातः—

“ तच्छंभोरावृणीमहे । गातुं यज्ञाय । गातुं यज्ञपतये । देवी स्वस्तिरस्तु
मः । स्वस्तिमनुषेभ्यः । ऊर्ध्वं जिगातु भेषजम् । शं नो अस्तु द्विपदे । शं
षतुष्पदे ” [आ० का० ३ प्र० ५ अ० ११] इति ।

तत्तादृशं प्रशस्तं फलं शंभोर्बाह्विस्पत्यादावृणीमहे पार्थयापहे । किं तत्कल-
दिति क्रमेणोच्यते—यज्ञाय गातुं यज्ञस्य देवान्प्रति गमनमावृणीमहे । यज्ञपतये
यजमानस्य गातुं देवान्प्रति गमनमावृणीमहे । नोऽस्माकं देवी स्वस्तिर्देवनि-
मित्तं विघ्नोपशमनं मानुषेभ्यः स्वस्तिर्दिघ्नोपशमनमस्तु । भेषजं सर्वपापानामौ-
षधिमदं कर्पोर्ध्वं जिगातु अविघ्नेन समार्तिं प्राप्नोतु । अस्मदीयाय द्विपदे मनु-
ष्याय षतुष्पदे पशवे च शं सुखमस्तु ।

तस्यैतस्य मन्वस्य पाठं प्रशंसति—

तच्छंभोरिति । तत्रानेन मन्वपाठेनेनं यज्ञं तत्तद्देवानामसार्कमेव स्वर्गं
करोति । प्रकारान्तरेण पुनः प्रशंसति—

तच्छंभोरिति । मन्त्रैवाकथयिष्ये एवास्य दातव्यो भागस्तुष्टिहेतुर्वात् ।

आशीःपरत्वं मन्वभागस्य दर्शयति—

गातुं यज्ञायेति । अथ चतुरः पत्नीसंधाआन्विषधत्ते—सोमं यजतीति ।

एतेषां चतुर्णां पत्नीसंधाजानां प्रत्येकं याज्यानुवाक्ये विधत्ते—

जामि वा इति । प्रयाजानां पत्नीसंधाजानां च तावद्द्रव्यकृतं दैवम्यं नास्ति,

१ ल. च. °योऽनु° । २ ल. °न्वपा° । ३ ल. प्रशंसति । ४ क. घ. छ. च.
°जानामनुयाजानां ता° । ५ क. घ. छ. च. नास्तीति । अत्रापि ।

(सूक्तब्राह्मणव्याख्यापत्नीसंयाजानामभिधानम्)

मन्त्रकृतमपि यदि न स्वात्तदानामिच्छस्यं भवति, तत्परिहाराय प्रयाजेषु यजु-
भिरिष्टेषु पत्नीसंयाजा क्रम्यां वाज्यानुवाक्याभ्यां यष्टव्याः ।

ये च याज्यानुवाक्ये क्रमेण मन्त्रकाण्डे समान्नावे । तद्विनियोगं बौवायनो
दर्शयति-“अथ पत्नीसंयाजानामा ध्यायस्व सं ते इति सौम्यस्येह त्वष्टारमधियं
तन्नस्तुरीपमिति त्वष्टुर्देवानां पत्नीरुत मा विषन्तु देवपत्नीरिति देवपत्नीनामभि-
होवा गृहपतिः स राजा वयमु त्वा गृहपते जनानामिति गृहपतेः ” इति । तत्र
सौम्यस्य त्वष्टुश्चान्यत्राऽऽम्नातानां मन्त्राणां प्रतीकान्याम्नायन्ते-

“ आ ध्यायस्व सं ते । इह त्वष्टारमधियं तन्नस्तुरीपम् ” [ब्रा० का०
३ म० ५ अ० १२] इति ।

आ ध्यायस्व समेतु त इत्येवा सोमस्य पुरोनुवाक्या । सं ते पयाश्तीति
सोमस्य याज्या । एतदुभयं चतुर्थकाण्डस्य द्वितीयमपाठके व्याख्यास्यते । इह
त्वष्टारमिति त्वष्टुः पुरोनुवाक्या । तन्नस्तुरीपमिति याज्या । एवञ्चोभयं
तृतीयकाण्डस्य मध्यममपाठके व्याख्यास्यते ।

देवपत्नीपुरोनुवाक्यां दर्शयति-

“ देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु नः । धावन्तु नस्तुजये वाजसातये । याः पार्थि-
वास्तो या अपामपि मते । वा नो देवीः सुहवाः शर्म यच्छ्व ” [ब्रा०
का० ३ म० ५ अ० १२] इति ।

इन्द्राण्यग्नादयो देवपत्न्यो याः सन्ति ता उशतीरस्मद्धितं कामयमाना अस्मा-
भवन्तु रक्षन्तु । परैरापादितमरिष्टं वास्यन्त्स्वित्यर्थः । किंच, तुजयेऽपत्याय वाज-
सातये ब्रह्मलाभाय नोऽस्मान्मकर्षेण रक्षन्तु । न केवलं दिवि स्थिता इन्द्रा-
ण्यग्नाः किंतु याः पार्थिवासः पृथिव्यां स्थिता देवपत्न्यो वा अप्पत्न्या अपां
मते नृष्टशुक्स्थानरत्नेनोपलक्षितेऽन्तरिक्षे वर्तन्ते वा देव्यः सर्वाः सुहवाः
सुखेनाऽऽह्वान्तु शक्या मूर्धं नोऽस्माकं शर्म सुखं मयच्छ्व । एवैव याज्यावाह-

“इह मा विषन्तु देवपत्नीः । इन्द्राण्यग्नाभ्यग्निनी राट् । आ रोदसी वरु-
णामी शूणोतु । विषन्तु देवीं कतुर्जनीनाम् ” [ब्रा० का० ३ म० ५
अ० १२] इति ।

(सूक्तवाकमन्त्रन्यास्यापत्नीसंयाजनामभिधानम्)

अपि च, आशब्दोदेवता गायत्र्यादयो देवपत्न्यो विपन्निवर्द्धं हविरभन्तु ।
आशब्दस्य च्छन्दोवाचित्वं पञ्चमकाण्डे समाप्नातम्—“ आस्त्रेत्वाह
छन्दाः सि वै आः ” इति । इन्द्रस्य पत्नीन्द्राणी । अग्नेः पत्न्यग्नी ।
अश्विनोः पत्न्यश्विनी । राज्ञः सोमस्य पत्नी राट् । रुद्रस्य पत्नी
रोदसी । वरुणस्य पत्नी वरुणानी । एतासामेकैका विज्ञापनामस्वदीयाभा-
शृणोतु । जनीनामिन्द्राण्यादीनां य ऋतुः कालविशेषो भोजनायोचितस्तस्मि-
न्काले विद्यन्त्वभन्तु । सोमत्वष्ट्रोः पुरुषयोर्भुक्तवतोः सतोः पश्चाद्भुजतामित्यर्थः ।

अग्नेर्गृहपतेः पुरोनुवाक्यामाह—

“ अग्निर्होता गृहपतिः स राजा । विश्वा वेद जनिमा जातवेदाः ।
देवानामुव यो मर्त्यानाम् । यजिष्ठः स मयजतामृतावा ” [भा० का० ३
प्र० ५ अ० १२] इति ।

अयमग्निर्वेदानामाह्वाता गृहाणां पादकः । स च राजा दीप्यमानस्त्वाहशो
जातवेदा देवानां विश्वा जनिमा सर्वाणि जन्मानि वेद । अपि च, यो जात-
वेदा मर्त्यानां जन्मानि वेद स जातवेदाः मयजतां मर्कषेण यागं कुर्वतां मध्ये
यजिष्ठोऽतिशयेन यष्टवमः । ऋतावा सस्यवाक् । तत्रैव याज्यामाह—

“ वयमु त्वा गृहपते जनानाम् । अग्ने अकर्म समिधा नृहन्तम् । अस्थूरि
णो गार्हपत्यानि सन्तु । विग्मेने नस्तेजसा सःशिक्षाधि ” [भा० का० ३
प्र० ५ अ० १२] इति ।

हे गृहपतेऽग्ने जनानां मध्ये वयमेव त्वां समिधा संदीपनेन नृहन्तमकर्म
मौढं कृतवन्वः । तस्माद्गार्हपत्यानि गृहपतिना संयुक्तानि कर्माणि नोऽस्माक-
मस्थूरि सन्त्वाश्लिष्टानि भवन्तु । विग्मेने तीक्ष्णेन वैरिभिरप्रभुष्येर्षिं तेजसा
त्वयस्मान्संशिक्षाधि तीक्ष्णी कुरु । निर्भयान्कुर्वित्यर्थः ।

मन्त्रकाण्डे पत्नीसंयाजयाज्वेदानुवाक्याम्यानुपरिहादिहोषाह्वातमाव्यमाशर्नं
याऽऽप्नातम् । तस्य विनियोगं बौधायनो दर्शयति—“अत्रोत्तराभिदापु-
ह्यते यथासमाप्नातम् ” इति । पाठस्तु—

“उपहृतं रथंतरं सह पृथिव्या । उप मा रथंतरं सह पृथिव्या हव-

१ स. 'वाग् । त' । २ स. सन्त्वक्षीणानि । ३ स. 'ज्यापुरोनुवाक्यामाहु' ।

४ स. 'शमायाऽऽप्ना' ।

(सूक्तवाक्यमन्त्रव्याख्यापत्नीसंयाजानामभिधानम्)

वाम् । उपहूतं वामदेव्य २ सहान्तरिक्षेण । उप मा वामदेव्य २ सहान्तरिक्षेण
 ह्वयताम् । उपहूतं बुहत्सह दिवा । उप मा बुहत्सह दिवा ह्वयताम् । उपहूताः
 सप्त होवाः । उप मा सप्त होवा ह्वयन्ताम् । उपहूता धेनुः सहर्षभा । उप मा
 धेनुः सहर्षभा ह्वयताम् । उपहूतो भक्षः सखा । उप मा भक्षः सखा ह्वयताम् ।
 उपहूता ३२ हो । इडोपहूता । उपहूतेडा । उपो अस्मा २ इडा ह्वयताम् । इडो-
 पहूता । उपहूतेडा । मानवी धृतपदी मैत्रावरुणी । ब्रह्म देवैरुत्तमुपहूतम् ।
 वैश्या अभ्यर्षव उपहूताः । उपहूता मनुष्याः । य इर्म यज्ञमवान् । ये यज्ञपत्नीं
 बर्षन् । उपहूते द्यावापृथिवी । पूर्वजे ऋतावरी । देवी देवपुत्रे । उपहूतेर्म
 यजमाना । इन्द्राणीवाविधवा । अदितिरिव सुपुत्रा । उत्तरस्यां देवयज्यावा-
 मुपहूता । भूयसि हविष्करण उपहूता । दिव्ये धामन्नुपहूता । इदं मे देवा
 हविर्जुषन्तामिति वास्मिन्नुपहूता । विश्वमस्याः पियमुपहूतम् । विश्वस्य पियस्यो-
 पहूतस्योपहूता ” [आ० का० ३ प्र० ५ अ० १३] इति ।

पूर्वाकमिडोपाह्वानं यजमानार्थम् । इदं तु प्रत्यर्थम् । अत्र एक सत्र तत्र
 स्त्रीलिङ्गप्रयोगः । आक्षेपे पत्नीसंयाज्याभ्यानुवाक्ये विधायेडोपाह्वानमन्त्रस्य
 पूर्ववद्व्याख्येयत्वाद्सावमोपोक्षितः ।

अथ समिष्टयजुर्विधिमर्धवादेमोक्षयति—

पङ्क्तिप्रायण इति । पञ्चाक्षरा पङ्क्तिरित्यभ्यत्र भ्रुतत्वाच्च पङ्क्तिशब्देन
 पञ्चसंख्या लक्ष्यते । सोऽयं पङ्क्तिः प्रायणे पारम्ये यस्य सोऽयं पङ्क्तिप्रायणो
 यागः । पङ्क्तिरुदयने समाप्तौ यस्य सोऽयं पङ्क्तिरुदयनः । अत्र दर्शपूर्णमा-
 सेष्टौ पारम्ये पञ्च यमाजा इत्यन्ते । समाप्तौ पत्नीसंयाजाश्चत्वारः समिष्टयजुः
 पञ्चमम् । तथा सति पङ्क्तिमेव पारम्ये पङ्क्तिमेव संपादयन्ति । तस्मात्स-
 मिष्टयजुर्जुहुयादिति तात्पर्यार्थः । देवा गातुविद् इत्ययं मन्त्र इष्टिसंपूर्तिकारित्वा-
 त्समिष्टयजुरित्युच्यते । स च मन्त्र आभ्यर्षवकाण्डे सामांभावो व्याख्यातव्यः ।

अत्र मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“विप्रायावगुरेणेति ऋत्वर्थो वा पुनर्थता ।

कृत्वत्कतुस्तानिध्यात्कत्वर्थः पूर्वमन्त्रवत् ॥

(सूक्तवाक्यसन्वयस्यास्यापत्नीसंयाजानामभिधानम्)

यातनापरिहारस्य निषेधफलतोचिता ।

निषेधोऽयं पुमर्थत्वारप्रक्रियातोऽपकृत्यनाम् ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—यो ब्राह्मणायावगुरेत् शतेन यावमाकस्मा-
द्ब्राह्मणाय नावगुरेत् ॥ इति । तत्र यथा पूर्वाधिकरणे मन्वपाठस्य फलरहि-
तस्य फलवति ऋतावच्छ्रवणं प्रकरणेनावगम्यते, एवमत्रापि ब्राह्मणावज्ञानिषेधस्य
ऋतावभुवत्वादिति चेन्नैवम् । वैषम्यात् । पूर्वत्र ह्यात्मभाष्यापानधारणं मन्वो-
च्चारणफलं न संभवति । तस्य प्रागेव सिद्धत्वात् । इह त्ववेगोरणे शतसंस्तर-
यातनामुपन्यस्यांबगोरणनिषेधाद्यातनापरिहारस्यै निषेधफलत्वमुच्यते । तस्मा-
न्निषेधस्य केवलपुरुषार्थतया प्रकरणादुपकर्षो युक्तः ।

तत्रैव तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ संयाजयन्ति जाघन्या पत्नीरेतत्पशान्नुत ।

दर्शादौ तत्पशौ युक्तं जाघन्याः समवायवः ॥

जाघनी नाम भागोऽसौ दर्शादौ समवेति हि ।

नोत्कृष्टव्यं न संस्कार्यसाधनत्वात्तृतीयया ॥”

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—‘ जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति ’ इति । जाघनी
पशोः पुच्छम् । पत्नीशब्दोऽत्राऽऽहुतीचतुष्टयात्मकस्य कर्मणो नामधेयैकदेशः ।
अत एव श्रूयते—‘ पञ्च प्रयाजा इज्यन्ते चत्वारः पत्नीसंयाजाः ’ इति । तत्र
तृतीयोहुतौ देवपत्नीनां देवतात्वाच्चद्द्वारा कर्मनाम्नः पत्नीसंयाजशब्दस्य प्रवृत्तिः ।
एव जाघनीमृदिश्य पत्नीसंयाजसंस्कारो विधीयते । जाघनी च पशौ समवेता
न तु दर्शपूर्णमासयोः । अतः प्रकरणादुत्कृष्ट्य पशौ निषेधयतामिति माप्ते नूनः—
जाघनीशब्देन पशोर्भागोऽभिधीयते । स च दर्शपूर्णमासयोः पशुयागत्वाभा-
वेऽपि कयादिना संपादयितुं शक्यते । न चात्र पशौ विद्यमानाया जाघन्याः
पत्नीसंयाजैः संस्कार्यत्वम् । तृतीयया साधनत्वात्प्रगमात् । तस्माच्च प्रकरणादुत्कर्षः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छुण्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

१ क. व. ऊ. “फलमविदितं” । २ स. च. “ति । इ” । ३ क. व. ऊ. च. “त्वपगो” ।
४ क. व. ऊ. “स्यापगो” । ५ क. व. ऊ. “याश्रुत्या दे” । ६ स. च. “वेशानि” ।

(अथ द्वितीयाष्टके षष्ठ्यपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

युक्त्वा हि देवहृतमा* अश्वा* अग्ने रथी-
 रिव । नि होता पूर्यः सदः । उत नो देव
 देवा* अष्टा बोधो विदुष्टरः । आद्विश्वा
 कार्या कृषि । त्व* ह यद्यविष्ट्य सहसः सून-
 वाहुत । क्रतावा यज्ञियो भुषः । अयमग्निः
 सहस्रिणो वाजस्य शतिनस्पतिः । मूर्धा कधी
 रथीणाम् । तं नेमिमृभवो यथाऽऽ नमस्व
 सहस्रिभिः । नेदीयो यज्ञम् (१) अङ्गिरः । तस्मै
 नूनमभिर्यवे वाचा विरूप नित्यया । वृष्णे
 सोदस्य मुष्पुतिम् । कमुं विदस्य सेनयाऽग्ने-
 रपाचक्षसः । पणिं गोपुं स्तरामहे । मा नो
 देवानां विशः प्रस्नातीरिषोन्नाः । कृशां न हास्त-
 रग्निथाः । मा नः समस्य दूढयः परिवेषसो
 अश्हतिः । ऊर्मिनं नावमा कधीत् । नमस्ते
 अग्ने ओजसे गुणन्ति देव कृष्टयः । अमैः(२)
 अमिन्नमर्दय । कुवित्मु नो गविष्टयेऽग्नें संवे-
 पिषो रयिम् । उरुं कुरु णस्कृधि । मा नो
 अस्मिन्महाघने परां वर्गारभ्यथा । संवर्ग*
 स* रथिं जय । अन्यमस्मद्भिथा इयमग्ने
 विषक्तु दृच्छुना । वर्धा नो अमवच्छवः ।
 यस्याजुषमस्विनः शमीमर्दुर्मस्तस्य वा । तं
 वेदग्निर्वृधाऽवति । परस्या अधिं (३) संवतोऽ-

(संवर्गेऽहोत्रमन्त्राभिधानम्)

वरा२ अभ्या तर । यत्राहमस्मि ताश् अंश ।
 विष्वा हि ते पुरा वयमग्ने पितुर्यथाऽवसः ।
 व्यधाते सुम्नमीमहे । य उग्र इव शर्यहा
 तिग्मशृङ्गो न वःसगः । अग्ने पुरो कुरोजिय ।
 सस्सायः सं वः सम्यञ्चमिषः स्तोमं चाभये ।
 वर्षिषाय क्षितीनामूर्जो नप्त्रे सहस्वते । सः
 समिद्युवसे वृषभमे विश्वान्यर्य आ । इहस्पदे
 समिध्यसे स नो वसुभ्या भर । प्रजापते स
 वेद् सोमापूषणेमौ देवौ (४) ॥

(यज्ञमैरिषिं वृषभेकान्वदिरंशतिथं) ।

इति ऋष्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाठके
 षष्ठप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

दशमे शंयुवाकश्च पत्नीसंवाणकाः स्थिताः ।
 या दर्शपूर्णमासाख्या सेष्टिरत्र समापिता ॥

अथैकादशे संवर्गेऽहोत्रमन्त्रा अभिधीयन्ते । मनु ' सत्यं प्रपद्ये ' इत्यादिकं
 एको होत्रकाण्डः । ' उभा वा विन्द्राग्नी ' इत्यादिरन्त्यानुवाकात्मकोऽपरः ।
 तयोर्मध्ये ' युक्त्वा हि ' इत्यनुवाको न समाप्नातः । तत्कथमस्य होत्रत्वम् ।
 समाख्येति वदामः । यथा तयोः काण्डयोर्षांजिकानां समाख्यया होत्रत्वं
 तथाऽस्याप्यनुवाकस्येति ब्रह्मव्यम् । अत एवाऽऽपस्तम्ब आह—' अत्रये
 संवर्गाय पुरोहाशमष्टाकपालम् ' इत्युक्तं (क्त्वा) ' युक्त्वा हि देवहृतमानिवि
 षञ्चदश सामिधेनिरन्वाह नित्यया परिदधाति कुवित्तु नो गविष्टय इति
 याख्यानुदाक्ये यस्याभुवद्विभ्राहित इति संपाज्ये ' इति । नित्यया आ जुहोत
 दुदस्यतेत्यनवेत्यर्थः । तत्र प्रथमायाः सामिधेन्याः पाठस्तु—

(संवर्गोऽहोऽन्नमन्नाभिधानम्)

युक्ष्वेति । हेऽग्ने त्वं देवहृदमान्देवानामाह्वानुदमान्देवान्योजय । द्विशब्दः प्रतिज्ञवाची । प्रतिज्ञेऽस्मिन्कर्मणीत्यर्थः । योजने दृष्टान्तः—रथीरभानिवेति । रथस्वामी यथाऽधान्योजयति तद्वत् । किंच त्वं पूर्व्यः पुरातनो होता होमो-त्पादको भूत्वा निषदोऽस्मिन्म्यागस्थाने निषीद । अथ द्वितीया—उत न इति ।

अपि च हे देवाग्ने त्वं विदुष्टरोऽविशमेनास्मदभिपार्यं विद्वान्देवान्प्रत्यच्छाऽऽ-मिमुख्येन गत्वा यजमानो हविर्दास्यतीति वोचो ब्रूहि । विश्वा वार्यां तव्राणि वरुणीयान्यस्मदभिपेतानि अरुद्धि अक्षेयानि विश्वसनीयानि यथा भवन्ति तथा कुरु । अथ तृतीया—

त्व२ हेति । हे यविष्ठय युवतम हे सहस्रः सुनो बलस्य पुत्र मथमशक्त्यो-त्पभत्वाद्बलपुत्रत्वम् । हे आहुत देवानामाह्वातः, त्वं ह त्वमेव यद्यस्माहतावा तावर्वास्तस्माद्यज्ञियो भुवो यज्ञसाधनो भव । अथ चतुर्थी—

अयमाग्निरिति । अयमिध्यमानोऽग्निः सहस्रसंख्याकस्य शतसंख्याकस्य च वाजस्याजस्य पविरस एव मूर्धा शिरोवदुञ्जतः कदिर्विद्वान्धीणां धनानां दाया भवतु । अथ पञ्चमी—

तं नेमिमिति । हेऽङ्गिरोऽङ्गसौष्ठवयुक्ताग्ने तपाना हूविर्देवानामाह्वानं येषा-मुत्पिर्षो वे सहूतयस्तैः सहूतिभिर्दुर्कस्त्वं तं यज्ञमस्माकं नेदीयः समीपं प्रत्यान-मस्वाऽऽनीय वशं कुरु । तत्र दृष्टान्तः—अभयो यथेति । यथा देवतक्षाणो रथ-पक्षस्य नेमिपानीय स्ववशत्वेन परिभ्राम्यमाणां कुर्वन्ति वद्वत् । अथ षष्ठी—

तस्मा इति । हे विरूप विविधरूपधुक्ताग्नेऽभिषधे सर्वतो द्योतमानाय बुध्ये काम्यानां वषाधिने तस्मै यष्टव्याय देवाय नित्यया वैदिकमन्त्ररूपया वाचाऽ-स्माभिः क्रियमाणां सुहृतिं घोमनां स्तुतिं नूनं चोदस्व सर्वथा ज्ञेस्य तदग्ने कथयेत्यर्थः । अथ सप्तमी—

कमु ज्विदिति । पाकोऽल्पः । चक्षो ज्ञानम् । अपाकं चक्षो यस्मात्तावपाक-चक्षुः सर्वज्ञ इत्यर्थः । सर्वं जानतोऽस्याग्नेः सेनया परिचारकजनेन सह गोषु गवादिब्रह्मविषये, कमु पर्णिं स्तरामहे स्वित्कं नाम व्यवहारमाच्छादयामः । एतदीयं परिचारकजनं वञ्चयित्वा न कोऽपि व्यवहारोऽस्माभिः कर्तुं शक्यवे । यस्मात्सर्वमपि व्यवहारमस्यानुग्रहेणैव कुर्म इत्यर्थः । अथाष्टमी—

१ क. घ. ङ. च. 'जां तादृशोऽग्ने स' । २ स. 'कस्तादृश त्वं त' । ३ स. क. 'वयस्य ।

(संवर्गेष्टिहोवमन्त्राभिधानम्)

भा नो देवानामिति । देवानां संवन्चिनो विशो भाणिव्यकारिण्यः यथा नोऽस्मान्मा हासुर्नैव परित्यक्तवत्यः । का इव, प्रकृतीः प्रस्तुता उसाः क्षीरा-दिप्रदानेन वासहेतवोऽधिया इव । किमिव, कृशं नाल्पव्यस्कं वत्समिव । यथा क्षीरपूर्णंस्वनयुक्ता गावः शिशुं वत्सं न त्यजन्ति तद्वदित्यर्थः । अथ नदमी—

भा न इति । समस्यास्माभिः समानस्य दूढयो दुर्षिषः परिद्वेषतः सर्वतो द्वेषं कुर्वतः शनोरेहतिरस्मासु कृतो द्रोहो नोऽस्माना समन्तान्मा वर्धीत् । कर्ं केव, नावर्मिर्न । यथा नद्यां गच्छन्तीं नावर्मिर्न नाशयति तद्वद्वैरिणो द्रोहोऽस्मान्मा विनाशयतु । सर्वशब्दपर्यायो वाऽयं समशब्दः, सर्वस्य वैरिणो द्रोहो वा विनाशयतु । अथ दशमी—

नमस्त इति । हे देवाग्ने छद्यो मनुष्यास्ते तवौजसे बलाय नमो गृणन्ति नमस्कारवाचिनं शब्दं प्रयुञ्जते यजमानादवस्त्वदियं बलं नमस्कुर्वन्तीत्यर्थः । अतस्त्वमभिन्नमस्माकमपकारिण्यदर्शय मारय, अग्रे रोगादिभिः ।

एवं दश साभिधेनीरुक्त्वा पुरोनुवाक्यमाह—

कुचित्सु न इति । हेऽग्ने त्वं नोऽस्माकं रयिं धनं कुविद्वाहुत्वं यथा भवति तथा सुहु संवेषिषः सम्यग्व्याधिमकरोः । किमर्थं, गविष्ठये गोभिः सहिवेष्टिर्गवि-ष्टिस्तदर्थंमुरुकृतमभूतकारी त्वं नोऽस्माकं कर्मफलमुरु छधि प्रभूतं कुरु ।

अथ याग्या—

भा न इति । नोऽस्मभ्यं त्वया दत्तेऽस्मिन्महाधने मा पराकर्षराम्भकारणं वर्जने विनाशनं वा कुरु । तत्र दृष्टान्तः—मारभूद्यथेति । लोके यथा मार-याही बलीवर्दादिर्वैद्यादिकं न नाशयति तद्वत् । किंच, संवर्गं संवृष्य *संहारय देये धनराशौ पुनः पुनः समानीय रयिं [सं]जय प्रभूतं धनं सम्यक्प्रापय ।

सर्वेव विकसिता याग्यामाह—

अन्धमस्मादिति । हेऽग्ने इयं दुच्छुना रोगरूपा दारिद्र्यरूपाऽनेकरूपा वा पीडाऽस्पदन्धमस्पतो व्यतिरिक्तं वैरिणं संवप्यातु । किमर्थं, भिये भीत्यर्थम् । यथा पीडया वैरी भीतः पलायते तथा पीडां प्राप्नोतु ।

* संहार्येत्यत्र संवृष्येति एकस्मिन्पुस्तके पाठ इति स. पुस्तके टिप्पण्याम् ।

(संभर्गेष्टिहोत्रमन्त्राभिधानम्)

नोऽस्माकं शवो वर्षं बलं वर्षय । किंत(व)त्, अभवत् । यश्च(था)
वैरिणावसो रोगो वर्षि(र्षे)त् तद्वत् । अथ स्वित्कृतपुरोनुवाक्या—

यस्याजुषाभिति । वृष्टोऽङ्गविकलो मसो यशो दुर्मत्सः । न विधवे
दुर्मसो यस्य यजमानस्य सोऽयमदुर्मत्सः, सम्यगनुष्ठितयज्ञ इत्यर्थः । यस्य,
नमस्विनो मस्तथा नमस्कुर्वतो यस्य यजमानस्य शमीं सुस्तकरीषाङ्गुतिमजु-
षदभिरसेवत् । अदुर्मत्सस्य सम्यगनुष्ठायिनो वा यस्य यजमानस्य शमीषजुषसं-
शेषमेवोभयं नमस्कुर्वन्तं सम्यगनुष्ठितान्तं वाऽयमभिर्वृधा पनादिवर्धनेनावति
ररुति । तत्रैव विकल्पितां पुरोनुवाक्यामाह—

परस्या इति । सम्यग्वनुते भजते यस्यां सा क्रिया संवत्, परस्याः
संवतोऽधि जत्कृष्टाया अस्या इष्टेरधिष्ठानमवरानिष्ठानम्वस्मान्म्याहराऽऽभि-
मुख्येनाऽऽगत्य दुःखानि नाशय । येषु बन्धुष्वहमस्मि तान्बन्धुष्वय ररु ।

अथ स्वित्कृतो वाज्यामाह—

विद्या हि त इति । हेऽग्ने यस्मात्पुरा र्यं ते तवावसो ररुणं विद्या
ह्यावन्तः । कस्मेव, पितुर्ग्रथा । लोके पुरां यथा पितुः पालनं जानन्ति तद्वत् ।
अथ तस्मात्कारणात्ते सुम्नमीभिहे त्वया संपादितं सुखं प्राप्नुवः ।

अथात्र तिस्रः क्वच उपहोमार्थाः । तत्रेयं प्रथमा—

य उग्र इति । हेऽग्ने यस्त्वमुग्र इव कूरो राजेव शर्यहा शर्माणां हिंसकानां
इन्ता, विग्मशृङ्गो न वीक्षणशृङ्गो मृग इव, बंसगो बंसानि वनानि गच्छतीति
बंसगः, दावाभिरूपो भूत्वा वनेषु विष्टवी(ती)त्यर्थः । तादृशस्त्वं पुरो सरोभिद्य
सशूर्णां पुराभिं तर्षितवानसि । अथ द्वितीया—

सत्साय इति । हे सत्सायः परस्परसरूपमुक्ता कृत्विग्यजमाना वो युष्वाकं
सम्यग्धामिर्षं समीचीनपच्यमाश्रयै(र्षमग्निः)संपादयन्तु(तु) । समित्युपसर्गस्यापेक्षितः
शेषोऽध्याहवः । पुयं चाग्नेये स्तोमं स्तोत्रं संपादयन्तु(त) । कीदृशायाग्नेये,
क्षितीनां निवासहेतूनां मध्ये वर्षिष्ठाय वृद्धतमाय, ऊर्जां मध्ये बलस्य न पाव-
षिषे विनाशनमकुर्वते, सहस्वते स्वयमतिशयेन बलवते । अथ तृतीया—

(संवर्गेष्टौत्रमन्याभिधानम्)

सं२समिदिति । हे वृषन्कामानां वर्षकाग्ने विधानि सर्वाणि फलानि संसमि-
त्संपाद्यैव युवसे यजमानेन विश्रयसि । अयं आ ईश्वरस्वमागत्येहस्पदे प्राथेवी-
स्वपायां वेद्याः स्थाने समिध्यसे सम्यग्ज्वालयसे तादृशो महानुभावो नोऽस्मभ्यं
वसूनि धनानि संभर सम्यगाहृत्य पयच्छ ।

‘यः प्रजाकामः स्यात्तस्मा एतं प्राजापत्यं गार्भुतं चरुं निर्वपेत्’ ‘यः पशु-
कामः स्यात्तस्मा एतः सोमापौष्णं गार्भुतं चरुं निर्वपेत्’ इत्यनयोर्याज्यानुवा-
क्याप्रतक्रानि दर्शयति—

प्रजापत इति । ‘प्रजापते न त्वदेतान्यन्धः’ इति प्रजार्थस्य हविषः
पुरोनुवाक्या । सा च ‘सोमस्य त्विधिरसि’ इत्यनुवाके व्याख्याता । ‘स वेद्
पुत्रः पितरम्’ इत्येषा याज्या । सा च ‘हिरण्यगर्भं आपो ह वद्’ इत्य-
स्मिन्ननुवाके व्याख्याता । पश्वर्थस्य हविषः सोमा पूषणा जनना’ इति
पुरोनुवाक्या । ‘इमौ देवौ जायमानौ’ इति याज्या । एतद्गुमधम् ‘अग्ना-
विष्णु महि’ इत्यस्मिन्ननुवाके व्याख्यातम् । अत्र विनियोगसंबन्धः—

‘संवर्गेष्टौ सविधेन्यो दश तिस्रस्तु याज्यकाः ।

संयाज्यास्तिस्र उदिता उपहोमास्त्रयो मताः ॥

प्रजासवे द्वयं थोर्ज्यं गार्भुते प्रथमे भवेत् ।

सोमेमौ तद्द्वितीये स्तस्य (ऽण न)योर्धिशतिरीरिताः’ ॥ इति ।

अत्र मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

वेदान्योक्तधर्माणामृत्विग्भिः संगतिस्त्रिभिः ।

अनियत्या नियत्या वा नियतिर्नानिरूपणात् ॥

हौत्रक्रादिसमाख्यानां नियतेर्गमकं स्वतः ।

निर्वाचं चान्यवत्तच्च तेनात्र विनियोजकम् ॥

याज्यापुरोनुवाक्यापाठादयो धर्मा ऋग्वेदे प्रोक्ताः । दोहननिर्वापादयो यजु-
र्वेदे । आप्यस्तोत्रपृष्ठस्तोत्रादयः सामवेदे । एतस्यैते धर्मा इति नियामकस्य
दुनिरूपत्वाद्येन केनाप्यृत्विजा यः कोऽपि धर्म इच्छया संगच्छत इति चेन्नै-
वम् । हौत्रमाध्वर्यवमौद्गात्रमिति समाख्यानेन नियतिर्बोध्यते । न च समाख्या-
नस्य बाधकं किंचित्पश्यामः । तस्माद्बोधकत्वनधितत्वबोरमापण्यकारणयोर-
भावात्तद्विद्विद्गादिपञ्चकवत्प्रमाणेन समाख्यानेन धर्मा व्यवस्थाप्यन्ते ॥

(पितृयज्ञविहोत्रमन्त्राभिधानम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीय-

वैत्तरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ द्वितीयाहके षष्ठप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

उ॒श॒न्त॒स्त्वा॒ ह॒वाम॒ह॒ उ॒श॒न्तः॒ स॒मि॒धी॒महि॒ ।
 उ॒शा॒शु॒शत॒ आ॒ व॒ह॒ पि॒तृ॒न्ह॒विषे॒ अ॒स॒वे॒ । त्व॒*
 सो॒म॒ प्र॒चि॒कितो॒ म॒नी॒षा॒ त्व॒* र॒जि॒ष्ठ॒मनु॑ ने॒दि॒
 प॒न्थ्याम्॒ । तव॒ प्र॒णी॒ती॒ पि॒त॒रो॑ न॒ इ॒न्द्रो॒ दे॒वेषु॑
 र॒त्न॒म॒भ॒ज॒न्त॒ धी॒राः॒ । त्व॒या॒ हि॒ नः॑ पि॒तरः॑
 सो॒म॒ पूर्वे॑ क॒र्मा॒णि॒ च॒क्रुः॑ प॒व॒मान॒ धी॒राः॒ ।
 ब॒न्ध॒ज्जा॒तः॒ परि॒धी॒*र॒पो॑र्णुं॒ धी॒रे॒भि॒र॒भ्वै॒र्भ॒घ॒वा॑
 म॒ष (१) नः॑ । त्व॒* सो॒म॒ पि॒तृ॒भिः॑ सं॒वि॒दा॒-
 नोऽनु॒ द्या॒वा॒पृ॒थि॒वी॒ आ॒ त॑त॒म्य॒ । तस्मै॑ त
 इ॒न्द्रो॒ ह॒विषा॑ वि॒धेम॒ व॒य॒* स्या॒म॒ प॒त॒यो॒ र॒थी॒-
 णाम्॒ । अ॒ग्नि॒श्वा॒त्ताः॒ पि॒तर॒ ए॒ह॒ ग॒च्छ॒त॒ स॒दः॒-
 स॒दः॒ स॒द॒त॒ सु॒प्र॒णी॒त॒यः॒ । अ॒त्ता॒ ह॒वी॒*षि॑ प्र॒य॒-
 तानि॒ ब॒र्हि॒ष्य॒था॑ र॒थि॒* स॒र्व॒धी॒रं॑ द॒धा॒त॒न॒ ।
 ब॒र्हि॒ष॒दः॒ पि॒तर॒ ऊ॒त्य॒वा॒गि॒मा॒ वो॑ ह॒व्या॒ षं॒छ॒मा
 ज॒प॒ध्व॒म् । त॒ आ॒ ग॒ता॒व॒सा॒ श॑न्त॒मे॒ना॒या॒स्म॒-
 म्व॒म् (२) शं॑ शो॒र॒र॒पो॑ द॒धा॒त॒ । आ॑ऽहं
 पि॒तृ॒न्सु॒बि॒द॒त्रा॑* अ॒बि॒त्सि॒ न॒पा॒तं॒ च॒ वि॒क्रम॑णं
 च॒ वि॒ष्णोः॑ । ब॒र्हि॒ष॒दो॒ ये॒ स्व॒घ॒या॑ सु॒त॒स्य॒
 भ॒ज॒न्त॒ । पि॒त्व॒स्त॒ इ॒हाऽऽग॑मि॒ष्ठाः॒ । उ॒प॒हृ॒ताः॒
 पि॒तरः॑ सो॒म्या॒सो॑ ब॒र्हि॒ष्ये॑षु॒ नि॒धिषु॑ प्रि॒येषु॑ ।

(पितृयज्ञाविहोत्रमन्त्राभिर्वात्सिय)

त आ गंमन्तु त इह भुवन्त्वर्षिं भुवन्तु ते
 अ॒व॒स्व॒स्मान् । उदी॒रता॒मव॑र उ॒रपा॑स उ॒न्म-
 ध्य॒माः पि॒तरः॑ सो॒म्यासः॑ । अ॒सु॒म् (३)
 य इ॒युर॑वृ॒का ऋ॑त॒शास्ते॑ नोऽव॑न्तु पि॒तरो
 हवे॑षु । इ॒दं पि॒तृभ्यो॑ नमो॑ अ॒स्व॒थ ये॑ पू॒र्वोसो॑
 य उ॒रपा॑स इ॒युः । ये पा॒र्थिवे॑ र॒ज॒स्था नि॑ष॒सा
 ये वा॑ नून* सु॒व॒जना॑सु वि॒क्षु । अघा॑ यथा॒ नः
 पि॒तरः॑ परा॑सः प्र॒त्नासो॑ अ॒म्र ऋ॑त॒माशु॑ष॒णिः ।
 हा॒चीद॑य॒न्दीधि॑तिमु॒क्थ॒शासः॑ क्षा॒मा भि॒न्दन्तो॑
 अ॒रु॒णरि॑षं अ॒न्न । यद॑मे (४) क॒न्य॒वा॒हन
 पि॒तृ॒न्य॒क्य॑ता॒वुधः॑ । प्र च॑ ह॒व्यानि॑ व॒क्षसि॑
 दे॒वेभ्य॑श्च पि॒तृभ्य॑ आ । त्वम॑ग्न इ॒द्वितो॑ जा॒त-
 वे॒दोऽर्धा॑इ॒द्व्यानि॑ सु॒रभी॑णिं कृ॒त्वा । प्रा॒दाः-
 पि॒तृभ्यः॑ स्व॒धया॑ ते अ॒क्ष॒जा॒स्रि त्वं दे॒व प्र॑य॒ता
 ह॒वी*षि॑ । मा॒त॒ली क॒न्यैर्य॑मो अ॒ङ्गि॒रोभि॑र्ब॒ह-
 स्पति॑र्ऋ॒काभि॑र्वा॒वृधा॑नः । याश्च॑ दे॒वा वा॑पु॒धुर्ये
 च॑ दे॒वान्त्स्वाहा॑ऽन्ये स्व॒धथा॑ऽन्ये म॑द॒न्ति (५) ।
 इ॒मं य॑म प्र॒स्तर॑मा हि सी॒दाङ्गि॑रोभिः पि॒तृभिः
 सं॒वि॒दानः॑ । आ त्वा म॒न्त्राः क॒वि॒ज्ञा॒स्ता ब॑ह-
 म्भे॒ना रा॑ज॒न्हवि॑षा॒ माद॑यस्व । अ॒ङ्गि॒रोभि॑रा-
 गा॒हि य॒ज्ञिथे॑भि॒र्यम॑ वैरू॒पैरि॒ह मा॑दयस्व । वि॒द-
 स्व॒न्त* हु॒वे यः पि॒ता ते॑ऽस्मि॒न्यज्ञे॑ ब॒र्हि॒ष्या
 नि॒षद्य॑ । अ॒ङ्गि॒रसो॑ नः पि॒तरो॑ नव॑ग्वा अ॒थ-

(पितृयज्ञहविर्होत्रमन्त्राभिधानम्)

वाणो भृगवः सोम्यासः । तेषां वयं संमतौ

यज्ञिधानामपि भद्रे सौमनसे स्याम (६) ॥

(भवास्वभ्यमसुं यदेष्टे मदन्ति सौमनस एकं च) ।

इति ऋष्यायजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

षष्ठप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

समिधश्चक्षुषी मजापतिराज्यं देवस्य स्वयं ब्रह्मवादिनोऽद्भिरमेत्वयो मनुः
पृथिव्याः पशवोऽग्निं देवा वै युक्त्वोऽन्वस्त्वा द्वादश ॥ १२ ॥

समिधो माज्या तस्मान्नाभारहितमन्वित्याह मजा वा उत्तरा

आहेत्याह युक्त्व सप्ततिः ॥ ७० ॥

हरिः ॐ ।

इति ऋष्यायजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

एकादशे तु कथितं सैवर्गेष्ट्यादि हौत्रकम् ।

द्वादशे पितृयज्ञस्य हविषां हौत्रमुच्यते ॥

कल्पः—“ एकां सामिधेनीं त्रिरन्वाहोऽन्वस्त्वा हवामह इत्येवाम् ” इति ।
पाठस्तु—उज्ञान्तस्त्वेति । हेऽग्रे वयमुज्ञान्तः पितृन्कामयमानान्त्वामाह्वयाभः । पुन-
रपि पितृन्कन्वस्त्वा समिधीमहि । त्वमपि कामयमानः कामयमानस्य यजमा-
नस्य पितृनाबह । किमर्थम्, हविषेऽन्तवे हविर्भोक्तुम् ।कल्पः—“ द्वे पुरोनुवाक्ये अन्वाहर्चमुक्त्वा मणौत्यपरामुक्त्वा मणौति
त्वं सोम प्रत्रिकित इत्येता आम्नाता भवन्त्येका याज्या ” इति ।

तत्र प्रथमां पुरोनुवाक्यामाह—

(पितृयज्ञहविर्होत्रमन्त्राभिधानम्)

स्व२ सोमेति । हे सोम त्वं मनीषा मनीषया त्वदीयया बुद्ध्या प्रचिकितः प्रकर्षेण ज्ञातः । किंच, त्वं रजिष्ठं धे(ष)पन्नोदकसंपूर्त्तां रज्जुकं मार्गमनु-
मेवि अनुक्तमेव प्रापयसि । हे इन्द्रो तव मणीदी मणीत्या परिवस्पोन नोऽ-
स्माकं पितरो देवेषु मध्ये स्थित्वा धीराः सन्तो रत्नं रमणीयं हविरभजन्त ।

द्वितीयां पुरोनुवाक्यामाह—

त्वमा हि न इति । हे पवमान शोधक सोम हि यस्मान्नोऽस्माकं पूर्वे
पितरस्त्वयाऽनुगृहीताः कर्माणि चक्रुः, परिस्मरन्तो जन्मानि धीरसिद्धिद्वि
[५] । [तस्माद्] त्वमप्यबातो बायुमनपेक्ष्य ज्वलनेनास्मदीयहविर्वन्त-
भक्षयन्परिधीन्परिधिवत्सर्वतोऽवस्थिताम्प्रतिबन्धकानपौरुं निराकुरु । कैः साधमैः।
वीरेभिर्मुञ्जकृशत्तैरथैः । तथा नोऽस्मदर्थं मधवा धनवान्भव । अथ यास्यामाह—

स्व२ सोमेति । हे सोम त्वं पितृभिः संविदानः संविदं प्राप्तोऽमुक्तपेण
द्यावापृथिवी आतन्त्याऽऽशते ध्याते छतवानसि । हे इन्द्रो हे सोम तस्मै ते
तादृशोऽथ तुभ्यं हविषा विधेम परिचरेम । त्वत्पसादाद्वर्षं धनानां पवयः स्याम ।

इत्थं “ सोमाय पितृभते, पुरोडाशः षट्कपालम् ” इत्यस्यानुवाक्याद्वर्षं
याज्या चेति मन्त्रवयमुक्तम् । अथ “ पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्योऽभिवान्यायै दुग्धे
मन्थम् ” इत्येतस्य प्रथमा पुरोनुवाक्योच्यते । यद्यपि पाठक्रमेण तृतीयमिदं
हविस्तथाऽपि लिङ्गस्थ बलवत्त्वात्तत्र विनियोगो ब्रह्म्यः । पाठस्तु—

अग्निष्वात्ता इति । अत्र ये वा अयज्वानो गृहमेधिनस्ते पितरोऽग्निष्वात्ता
इति श्रुतत्वाद्यागमकृतैव पेत्य पितृलोकं गत्वा अग्निष्वात्ताः शोभना मणीति-
रस्यत्कृता परिचर्या येषां ते सुप्रणीतयस्तथाविधा हे पितर इह कर्मण्यागच्छत ।
सदःसदस्वत्तदात्मीर्यं स्थानं सदा प्राप्नुव । अस्मिन्बर्हिषि यज्ञे मयतानि मय-
त्नेन संपादितानि हवींषि अन्न भक्षयत । अथानन्तरं रार्षे सर्वेषु वैदिककर्मसु
वीरः कुशलो यः पुत्रस्तादृशं पुत्रं च दधातन संपादयत ।

अथ द्वितीया पुरोनुवाक्या याज्या चेत्युभयमाश्रितं, तत्र ये अग्निष्वात्ता
इत्यादिकं कौकिल्यां सौवामण्यामाम्नातमतस्तत्रैव व्याख्यास्यते । अथ पितृभ्यो
बर्हिषद्भ्यो धाना इत्यस्य प्रथमा पुरोनुवाक्यामाह—

बर्हिषद् इति । बर्हिषि यज्ञे सीदन्तीति बर्हिषद्ः । अत्रापि ये वै यज्वानस्ते

(पितृयज्ञहविर्होत्रमन्त्रा भिवानय)

पितरो बर्हिषद इत्युक्त्वाद्यार्गं कृत्वा धेत्य पितृलोकं प्राप्ता बर्हिषदः । तादस्या हे पितरोऽर्वांगर्वाधीनानामस्माकमूती रक्षा भवद्भिः कर्तव्येति शेषः । नो बुध्म-
दर्धमिमा इत्या एतानि हवींषि बलमावस्तानि जुषश्चामिति' (५ । वे)
हविर्जुषन्तो मूषमवत्ता रक्षणेश शंतेनेन सुखतमेनास्मानागत एभिर्मितमा-
गच्छतेत्यर्थः । अथास्म्यं प्रथममन्ते च शं सुखं दुःखवियोगं चारपः पापरा-
हित्वं च दधात इत् ।

अथ तत्रैव द्वितीया पुरोनुवाक्या--

आऽहं पितुनिति । अहं यजमानः सुविदनाभ्यदीयां भार्के तुहु जानतः
पितृनपि आविस्त्वाभिमुखेन लब्धवानस्मि । विष्णोर्भ्यापिनोऽस्य यज्ञस्य
नपातं विनाशाभावं विक्रमर्षं विशेषेण प्रवृत्तिं च लब्धवानस्मि । ये
पितरो बर्हिषदस्त इहात्र कर्मणि आगमिष्या अतिशयेनाऽऽगताः । आदर-
पूर्वकमागत्य पित्वः प्रीतिं भजन्त माप्नुवन्तु । केन साधनेन, सुतस्य
स्वधया तोयत्तमस्य हविषः स्वादुत्वेन । अथ तत्रैव याज्यामाह--

उपहृता इति । सोम्यासः सोम्या अस्पदनुग्रहपराः पितरो बर्हिष्येषु
बागर्हेषु वृषिकरेषु निधितइशेषु हविःषु निमित्तभूतेषु सत्सूपहृता अस्माभि-
राहृतास्ते पितर आगमन्त्वागच्छन्तु । आगत्य चेहास्मिन्कर्मण्यस्माभिः प्रसुकाः
स्तुतीः श्रुवन्तु । श्रुत्वा चाभिजुवन्तु साधुरयं यजमान इत्यादरेण कथयन्तु ।
एव इदृशाः पितरोऽस्मानवन्तु ।

अत्रैवोपहोमार्थास्तिस्र फञस्तातु मथयामाह--

उदीरतामिति । त्रिविधाः पितर उत्तमा मध्यमा अधमाभेति । मया-
विधं श्रौतं कर्मानुष्ठाप्य पितृत्वं प्राप्ता उत्तमाः । स्वार्तकर्ममाधपरा मध्यमाः ।
एनापि केषित्तंस्कारैर्विकृता अधमाः । एतदेवामिधेस्य ये अग्निदग्धा येऽग्नि-
दग्धा इत्यादिभिन्त्र आम्नातः । तेष्ववरे निरुह्या उदीरतामुत्तमं हविः माप्नुवन्तु ।
परास्त उत्तमाः पितर उदीरताम् । मध्यमाः पितरश्चोदीरताम् । ते सर्वेऽप्यास्मि-
न्विषये सोम्यासः सोम्या अनुग्रहपराः सन्तु । ये पितरोऽबुका वृकवदरप्यश्व-
दस्मात्तु हिंसाप्रकुर्वन्त फतज्ञा अस्पदनुष्ठितं यज्ञं जानन्तोऽसुमस्मत्प्राणमीषु रक्षितुं
पादास्ते पितरो हवेषु अस्मदीयाह्वानेषु नोऽस्मानवन्तु । अथ द्वितीया--

१ स. 'ति । ते ह' । २ क. घ. ङ. च. 'स्मत्प्राप्यमन्ते । ३ स. च. ङ. च.
'या विदि' । ४ स. 'विमन्त्र आम्नाताः । तेऽप्यत्र' ।

(पितृयज्ञहविर्होत्रमन्त्राभिधानम्)

इदं पितृभ्य इति । पूर्वासो यजमानोत्वचेः पूर्वमुत्पन्ना ज्येष्ठभ्रातृपितृपि-
तामहादयो य ईयुः पितृलोकं प्राप्ताः । ये चान्य उपरातो यजमान-
जननादुपमुत्पन्नाः कनिष्ठभ्रातृस्वपुत्रादय ईयुः पितृलोकं प्राप्ताः । वेऽस्मन्वे
पार्थिवे वृथिवीसंबन्धिनि रजसि रजोगुणकार्येऽस्मिन्कर्मण्यानीता हविः
स्वीकर्तुमागत्योपविष्टाः । ये वा ये चान्ये बन्धुवर्गस्थाः पितरो नहुबन्धु-
रूपास्तु विष्णु मजास्वनिषत्ताः श्राद्धादिस्वीकारात्प्राप्त्योपविष्टाः । कीदृशीषु
विष्णु, सुवृजनास्तु वृज्यते परित्यज्यते दारिद्र्यघमनेनेति वृजनं धनं सोमनं
वृजनं वासां ताः सुवृजनास्वाहशीषु धनसमृद्ध्या श्राद्धादिकर्मपरास्वित्यर्थः ।
वेभ्यः सर्वेभ्य उक्तेभ्यः पितृभ्योऽद्यास्मिन्कर्मणीदं नभोस्त्वयमाहुविपदा-
नपूर्वको नमस्कारो भवतु । अथ तृतीया—

अथा यथेति । हेऽग्नेऽवाचस्तादतीते काळे नोऽस्माकं पितर ऋतमाशुषाणा
मस्रमभ्रवानाः शुचीच्छुद्धमेव स्थानं यथा येन प्रकारेणायन्मासवन्तो दीविति
दीप्यमाना पितृरूपां देवतामुक्त्यशासः शस्त्रैः शंसन्तो वयमपि तथैकोऽग्नेव
स्थानं प्राप्ताः स्म इति । कीदृशाः पितरः, परासोऽस्मत्त उत्कृष्टाः पितृ-
पितामहादयः प्रत्नासः पुरावनाः पित्रादिभ्योऽपि पूर्वभाविनः । किंच, क्षाम
क्षयहेतुं स्वकीयं क्षुद्रुपदवं भिन्दन्तोऽग्नेन हविषा नाशयन्तोऽरुणीस्तेजोरूपा
[देवता] स्ताः मात्प्यापवन्कसप्रतिबन्धकं पापमपाकृण्वन् ।

आस्मिन्निह(निह) पितृयज्ञकर्मणि शास्त्रान्तरेऽप्यदपि हविर्द्वयं विहितं तदग्नये
कव्यवाहनाभैकं यमायाङ्गिरस्वते पितृमते द्वितीयमिति । अत एव सूत्रकार
आह— अथैकेषां सोमाय पितृमत आष्यं पितृभ्यो वार्हिषज्जघः षट्कपालं
पितृभ्योऽग्निष्वासेभ्यो घाना अग्नये कव्यवाहनाय यपाय वा मर्त्यं यमायाङ्गि-
रस्वते पितृमते । इति । तत्र कव्यवाहनस्य प्रथमां पुरोनुवाक्यामाह—

यद्वृज्ज इति । कव्यं वहतीति कव्यवाहनः पितृभ्योऽग्निः । अत एवाभ्यव
श्रुतम्— अयो वा अग्नयो हव्यवाहनो देवानां कव्यवाहनः पितृणां चहरसा
अतुराणाम् । इति । कव्यस्यास्य हविषो वाहक हेऽग्ने यद्यस्मत्कारणादतावुचो
यज्ञवर्धकान्पितृभ्यस्मि यजसि तस्मादेव कारणात्त्वं देवेभ्यः पितृभ्यश्च हव्यापि
भाषयसि पुनः पुनः प्रकर्षतः परमहि हविर्वहनं करिष्यसि ।

द्वितीयां पुरोनुवाक्यामाह—

(पितृयज्ञहविर्होत्रमन्त्राभिधानम्)

त्वमग्नि इति । आतं सर्वं जगद्वेदेति जातेवेदास्त्वयाविध हेऽग्ने त्वमीदितो यजमानेन स्तुतः संस्तदीयानि हव्यानि सुरभीणि सुगन्धीनि कृत्वाऽवाइवहनं कृतवानसि । कृत्वा च पितृभ्यः प्रादाः । ते च पितरः स्वधया स्वधाकारेण मत्तं हव्यमक्षन्तदन्तु । हे देव त्वमपि प्रथता प्रयत्नसंपादितानि हवींष्यद्धि मक्ष्य । अथ याज्या—

मातलीति । मातलिरिन्द्रस्य सूतस्तदानिन्द्रो मातली । स च कव्यैः कव्यभाग्भिः पितृभिः सह वायुधानो वर्धमानो भवति । यमश्चाङ्गिरोभिः पितृ- विशेषैः सह वर्धमानो भवति । बृहस्पतिश्च ऋक्वाभिर्ऋक्सतिपाद्यैः पितृविशेषैः सह वर्धमानो भवति । एव देवा यान्कव्यभागादीन्पितृन्वायुधुर्वर्धयन्ति, ये च कव्यभागादयः पितर इन्द्रादीन्देवान्वर्धयन्ति, तेषां मध्य इन्द्रादयः स्वाहा मदन्वि स्वाहाकारेण तुष्यन्ति । अन्ये पितरः स्वधया स्वधाकारेण तुष्यन्ति ।

अथाङ्गिरस्त्वतो यमस्य प्रथमां पुरोनुवाक्यामाह—

इमं यमोति । हे यमाङ्गिरोभिरेतन्नामकैः पितृभिः संविदान ऐकमत्वं प्राप्त इमं प्रस्तरे प्रसीर्णं यज्ञविशेषप्राप्तीदाऽऽगत्योपविश । हि यस्मादुपविशसि तस्मात्कविशस्ता विद्मद्भिर्ऋत्विग्भिः प्रयुक्ता मन्वास्त्वामावहन्तु । हे राज्ञेनाऽ-नेन हविषा तुष्टो मादयस्व यजमानं हर्षयस्व ।

अथ द्वितीयां पुरोनुवाक्यामाह—

आङ्गिरोभिरिति । हे यम वैरूपैर्विधिरूपयुक्तैर्वैरूपसामयिकैर् यज्ञियेभि- र्ऋत्विग्भिरेरङ्गिरोभिः सहाऽऽगहि आगच्छ । आगत्य चेह मादयस्व यजमानं हर्षय । यस्ते तव पिता दिवस्वानसि तं दिवस्वन्तमस्मिन्यज्ञे ह्य आहवयामि । स च बर्हिष्यस्मिन्यज्ञे आनिषद्याऽऽगत्योपविश्य यजमानं हर्षयतु । अथ याज्यामाह—

आङ्गिरसो न इति । आङ्गिरोनामका अथर्वनामका भृगुनामकाश्च नोऽ-श्मार्कं पितरो नवगवा अभिनवागमनयुक्तास्तदा तदा नूतनवत्मीतिजनका इत्यर्थः । वे च सोम्यत्तः सोममर्हन्ति सोम्याः । यज्ञियानां तेषां सुमतावयुक्त(त्र्यम्ह)सु- क्रायां बुद्धौ वयं स्याम सर्वदा तिष्ठेम । अपि च सोमनेते सोमनस्यकारणे भद्रे क्लिप्याणे फले स्याम सर्वदा तिष्ठेम । अत्र विनियोगसंभ्रमः—

पृष्ठा ० ६ अनु ० १२] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

१३९३

(पितृयज्ञविहीनमन्त्राभिधानम्)

‘ उशन्तः सोमिधेन्येका पितृयज्ञे महत्यसौ ।
 त्वं सोमेत्यनुवाक्ये द्वे पितृमन्त्रामके तथा ॥
 त्वं याज्याऽग्निष्वेति मन्येऽनुवाक्या प्रथमा भवेत् ।
 यद्द्विद्वे अनुवाक्ये तु याज्यैका यद्द्विषड्यौ ॥
 उपहोमा उदीरोति त्रयस्तत्रययागके ।
 कव्यबाहनयागे तु यदग्ने तिस्र ईरिताः ॥
 पुरोनुवाक्ये द्वे तत्र याज्यैका याम्ययागके ।
 इमं पुरोनुवाक्ये द्वे याज्यैका पूर्ववन्मता ।
 अन्तिमे ह्यनुवाकेऽस्मिन्मन्त्राः सप्तदशेरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठमपरावतारके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तपो हार्दं निवारयन् ।
 पुमर्थाश्चतुरो देवाद्द्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य
 श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-
 चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
 द्वितीयकाण्डे षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराज-
 परमेश्वरस्य श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपाल-
 केन माधवाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे
 कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
 द्वितीयः काण्डः समाप्तः ॥ २ ॥

मूलक्रमेण द्वितीयाहके—प्र० ६ अ० ७५ ।

माध्यक्रमेण द्वितीयकाण्डे—प्र० ६ अ० ७५ ।

मूलक्रमेणाऽऽदितः समष्ट्यहकाः—का० २ प्र० १४ अ० २२१ ।

माध्यक्रमेणाऽऽदितः समष्ट्यहकाः—का० २ प्र० १४ अ० २१५ ।

समाप्तोऽयं श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यस-
हितकृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताया
द्वितीयः काण्डः ।

अथ सभाष्यतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयं काण्डम् ।

(तत्र प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्गमे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेवरम् ॥

पद्यावश्वेष्टयः काभ्या विधिशेषस्तथौष्टिकः ।

शोक्ताः काण्डे द्वितीयेऽथ सोमशेषोऽत्र वष्यते ॥

एतच्च तृतीयकाण्डमौपानुवाकप्रभिवि (+ काण्डानुक्रमण्यमुक्तम्) । अनुवाकानां सर्वाणामुवाकम् । तत्रान्वेतुं योग्यानामर्थानां प्रतिपादकरादिर्न काण्डमौपानुवाक्यम् । यद्यप्येतत्सर्वमनारभ्याऽऽम्नायते तथाऽपि तेन तेन प्रमा-
ण्येन तत्र तत्रानुवाकेष्वन्वय उत्प्रेक्षणीयः । सोमप्रकरणाभ्यादिषु तेषु तेष्वन्वयं तत्र तत्रैवोदाहृत्य प्रदर्शयिष्यामः । तदयमर्थः—कर्मण्युभयमानो मन्वो वाकः । तद्व्याख्यानरूपं ब्राह्मणमनुवाकः । तत्रैकैकं मन्त्रमाभ्याय तस्य तस्य सर्वाणि पठितमुपानुवाकम् । तत्संबन्धि काण्डमौपानुवाक्यमुच्यते ।

(इति भाष्यकारोपोद्घातः) ।

(अथ छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयोऽष्टकः) ।

(तत्र प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ३३ ।

प्रजार्पतिरकामयत प्रजा सृजेयेति स
तपोऽतप्यत स सर्पानंसृजत सोऽकामयत
प्रजाः सृजेयेति स द्वितीयमतप्यत स वयार-
स्यसृजत सोऽकामयत प्रजाः सृजेयेति स
तृतीयमतप्यत स एतं दीक्षितवादमवश्यत्तमवद-
त्ततो वै स प्रजा असृजत यत्तपस्तप्त्वा दीक्षि-
तवादं वदति प्रजा एव तद्यजमानः (१)

+ स. पुस्तके संप्रदायविद् आहुरिति पाठान्तरम् ।

१ क. स. ड. च. तेष्व । २ स. घ. ड. च. वाक्यम् ।

(दीक्षितेन वक्तव्यमन्त्राणां तद्विधानां चाभिधानम्)

सृजते षड्वै दीक्षितोऽमेध्यं पश्यत्यपास्माद्दीक्षा
 कामति नल्लमस्य हरो व्येत्यवद्धं मनो दरिद्रं
 चक्षुः सूर्यो न्योतिषा* श्रेष्ठो दक्षि मा मा
 हासीरित्याह नास्माद्दीक्षाऽप कामति नास्य
 भीलं न हरो व्येति यद्वै दीक्षितमभिवर्षति
 दिव्या आपोऽशान्ता ओजो बलं दीक्षाम्
 (२) तपोऽस्य निर्घ्नन्त्युन्दीर्बलं धत्तौजो
 धत्त बलं धत्त मा मे दीक्षां मा तपो निर्वीधि-
 ह्येत्याहृतदेव सर्वमात्मन्धत्ते नास्यौजो बलं न
 दीक्षां न तपो निर्घ्नन्त्यग्निर्वै दीक्षितस्य देवता
 सोऽस्मैदेतर्हि तिर इव यर्हि याति तमीश्वर*
 रक्षांशसि हन्तोः (३) भद्रादभि श्रेयः प्रेहि
 बृहस्पतिः पुरपता तं अस्त्वित्याह ब्रह्म वै
 देवानां बृहस्पतिस्तमेवान्वारभते स एन* सं
 पास्यत्येदमगन्म देवयजनं पृथिव्या इत्याह
 देवयजन* ह्येष पृथिव्या आगच्छति यो यजते
 विश्वे देवा यदजुषस्त पूष इत्याह विश्वे ह्येत-
 देवा जोषयन्ते यद्वाह्यणा ऋक्सामाभ्यां यजुषा
 संतरन्त इत्याहक्सामाभ्या* ह्येष यजुषा संतरति
 यो यजते रायस्पोषेण समिषा मदेमेर्योहाऽऽ-
 शिषमेवैतामा शास्ते (४) ॥

(दीक्षितेन वक्तव्यमन्त्राणां तद्विधीनां चाभिधानम्)

(यजमानो दीक्षाः हन्तोर्ब्राह्मणाश्वतुर्विश्वतिश्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके

प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः) ।

अथ दीक्षायाः प्रथमभावित्वद्दीक्षितेन वक्तव्यमन्त्रास्तद्विधयश्चास्य प्रथमप्रपाठकस्य प्रथमानुवाके प्रतिपाद्यन्ते । तत्र दीक्षितवादं विधित्सुः प्रस्तौवि-

प्रजापतिरिति । पुरा प्रजापतिः प्रजासृष्टिं कामयमानो नियमविशेषरूपं तप एव द्विवारमनुष्ठितवान् । न तु दीक्षितवादम् । अतस्तद्विकले तपसि नीचानां सर्पाणां पक्षिणामेव सृष्टिमकरोत्, न तूत्तमानां मनुष्यादीनाम् । अग्निष्टोमोऽयं प्रजापतेस्त्वयः । “ अग्निष्टोमेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत् ता अग्निष्टोमेनैव पर्यगृह्णात् ” इति सप्तमकाण्डे वक्ष्यमाणत्वात् । तस्य च तपस्तृतीये पर्याये दीक्षितवादवैकल्याभावान्मनुष्याद्युत्तमसृष्टिसाधनत्वं संपन्नम् ।

अथ नियमविशेषरूपतपोमुक्तस्य दीक्षितस्य दीक्षितवादं विधत्ते-

यत्तप इति । तपःशब्देन स्नानादिनियमोऽभिधीयते । “ आङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्तोऽप्सु दीक्षातपसी प्रावेशयन्त्सुं स्नाति साक्षादेव दीक्षातपसी अवरुन्धे ” इत्याम्नातत्वात् । स्नानादीत्यादिशब्देन दानपनशनं वैदिकमन्त्रपाठ-
श्लेषेतन्नयं विवाक्षितम् । “ एतस्वल्नु बाव तप इत्याहुर्घुः स्वं ददाति ” “ तपो नानशनार्परं यद्धि परं तपस्तद्दुर्धर्षम् ” “ स्वाध्यायमधीते तप एव तत्तप्यते तपो हि स्वाध्यायः ” इति वचनानां तत्र तत्राऽऽम्नातत्वात् । शास्त्रान्तरे च द्रुचहं नाश्रतीति दीक्षितस्यानशनं तपो विहितम् । ईदृशं तपस्तप्त्वा एत्त्रिषमं स्वीकृत्य दीक्षितवादं वदेत् । दीक्षितेन पठितव्यो मन्त्रो दीक्षितवादस्तत्पाठेन प्रजा सृजते ।

तत्रैकं मन्त्रमुत्पाद्य तत्पाठं नैमित्तिकत्वेन विधत्ते-

यत्रै दीक्षित इति । अमेध्यदर्शनेन दीक्षाया अपकर्मणं नाम दीक्षार्या फलराहित्यम् । किंचामेध्यं दृष्टवतोऽस्य नीलं भवति । ऋण्यं पापमित्यर्थः ।

किंच हरो ज्येति तेजो विगतं भवति । जुगुप्सया शरीरस्य विक्रियमाणत्वाच्छ-
किरपगच्छतीत्यर्थः । अनद्धमित्यादिको मन्त्रः । एदेतन्मदीयं मनस्तदेतदबद्धप-
नियतम् । अत एव यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति संकल्पयति ।
चक्षुश्च मदीयं दरिद्रे छपणम् । अतः तमीचीनमेव प्रकाशयापीत्येतादृशं मभुत्वं
तस्य नास्ति । अत्र चोभयत्र निमित्तं छन्दोगा उद्गीथविद्यायां देवासुरसंघ्रा-
माख्याधिक्या सधामनन्ति—“अथ ह चक्षुरुद्गीथमुपासांचक्रिरे तद्वासुराः पाप्मना
विदिधुस्त्वस्मात्तेनोभयं पश्यति दर्शनीयं चादर्शनीयं च पाप्मना स्तद्विद्धम् ”
इति । अयमेवार्थो वाजसनेयिभिरप्युद्गीथब्राह्मणे पपञ्चितः । अतोऽवशयो-
मैनश्चक्षुषोर्दोषो हे दीक्षे त्वया न गणनीयः । दर्शनहेतुभूतानां ज्योतिषां मध्ये
भेदोऽयं सूर्यः । स एव चक्षुर्दोषं समावास्थतीत्याभिप्रायः । तन्मात्रममादका-
रिणं मां हे दीक्षे मा हासीमां परित्यजेति मन्त्रार्थः । एतस्य मन्त्रस्य पाठेन
दीक्षाऽप्यस्मात्प्रकामति । नीलं चास्य न भविष्यति । हरश्च न ज्येति ।

शृष्टिकेवर्न निमित्तीकृत्य मन्वान्तरमुत्पाद्य विनियुक्ते—

यद्वै दीक्षितामिति । दिव्या अन्तरिक्षे वर्तमाना भूमिस्पर्शरहिवा वा आपस्ता-
अशान्ताः प्रत्यवापहेतवः । अत एव स्पर्शते—“ न वर्षधारास्वात्तमेत् ”
इति । ताश्च दिव्या आप ओजोबलदीक्षातपांसि नाशयन्ति । रेतःपरिषाकत्त्-
पशरीरबलहेतुरष्टमो धातुरेजः । उन्दतीरित्यादिको मन्त्रः । हे आपो मूय-
मुन्दतीः संक्लेदयन्त्यो मयि शारीरबलं स्थापयत । तत्कारणीभूतमोजोऽपि स्थाप-
यत । पुनरपीन्ध्रियगर्तं बलं स्थापयत । मदीयां दीक्षां मां निर्वाधिष्ट मा विना
शमत् । तपोऽपि मदीयं मा विनाशयतेति मन्त्रार्थः । अत्र सूत्रकारेण “ स
वाभ्यस्तपस्तप्यमान आस्ते ” इत्युक्त्वा बहुविधनियमानुपन्यस्यैतदुक्तम्—
“अबद्धं मन इत्यमेध्यं दृष्ट्वा जपरमुन्दतीर्विलं घृत्तेत्यवबुधे ” इति ।

अध्वर्युर्मन्त्रकाण्डे “ भद्राद्भिभेयः ” “ एदममन्त्र देवयजनम् ” इत्येतौ
मन्त्राध्याम्नातौ । ब्राह्मणे त्वच्छिन्नं तन्तुं पृथिव्या इत्येतं पूर्वमन्त्रं व्याख्याय
भद्राद्भीत्यादिकौ द्वावुपेक्षितौ । तयोर्वाजमानत्वेन दीक्षितवादप्रसङ्गाद्भुक्तानुभावव
व्याख्यायेते । एतेनाबद्धं मन इत्यादिकौ मन्त्री देवीं धियं मनामह इत्यनुवाके
संगताविति सूचितं भवति । भद्राद्भीत्येष रथमारुह्य देवयजनमध्यवसि(सा)तुं

(दीक्षितेन वक्तव्यमन्त्राणां तद्विधीनां चाभिधानम्)

गमने विनियुक्तो मन्त्रः । एदमगन्मेति देवयजनाध्यवसाने । तयोराद्यं मन्त्रं व्याचष्टे—

अग्निर्वा इति । यदा दीक्षितो गृहात्प्रयाणं करोति तदा तस्वामी वदतिः कोपेर्न तिरोभूत इव भवति । तेन स्वामिरहितं दीक्षितं रक्षांसि मार्गेऽन्तरा भूत्वा हन्तुमश्वरं समर्था भवन्ति । तत्परिहाराय भद्राद्भीत्यादिमन्त्रं पठेत् । हे रथ भद्रान्मदीवाद्गृहाच्छ्रेयोऽत्यन्तमशस्तं देवयजनस्थानमभिप्रेहि आभिमुख्येन प्रतिपाहि । तव पुरतो बृहस्पतिर्गन्ताऽस्त्विति मन्त्रार्थः । देवानां मध्ये बृहस्पतेर्मांसलणात्वाद्दक्षांसि शप्तुं सामर्थ्यमस्ति । तादृशं च बृहस्पतिं यजमानोऽनुच्छति । स च बृहस्पतिः सम्प्रकारं नयति ।

द्वितीयमन्त्रस्य प्रथमभागार्थः प्रसिद्ध इति दर्शयति—

एदमगन्मेति । प्रार्थिष्याः संबन्धि यद्देवयजनं तद्विद्भाग्माऽऽगताः स्म इति तस्यार्थः । स च प्रत्यक्षेण दृश्यमानत्वात्प्रसिद्धः ।

द्वितीयभागे देवशब्देन ब्राह्मणा ऋत्विग्भूता विवक्षिता इत्येतद्दर्शयति—

विश्वे देवा इति । तृतीयभागे यागं कुर्वती वेदत्रयपेक्षा प्रसिद्धेति दर्शयति—ऋक्सामभ्यामिति । सम्प्रयागस्थ पारं प्राप्नोति ।

चतुर्थभागे धनपुष्ट्याऽन्तेन च संभूय हृष्टत्वमार्थनमाशीरित्येतद्दर्शयति—

शायरूपोषेणेति । अस्मिन्काण्डे यदिदमनारभ्यार्थितं तस्य सर्वस्य सायान्पेन प्रकृतौ संबन्धः । विशेषतस्त्वबद्धानित्यादेरनुवाकसंबन्धो दर्शितः । अनेभ्य-
द्दर्शनवर्षणमन्त्रयोश्चाऽऽवृत्त्यभावो देवीं धियमित्यस्मिन्नेवानुवाके विचारितः ।

अत्र मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य षष्ठपादे चिन्तितम्—

“प्रकृतौ विकृतौ वा स्याद्यस्य पर्णेत्यसौ विधिः ।

प्रकृतावेव वा तुल्याद्ब्रह्मनादुभयोरसौ ॥

जुहुमाभित्य पर्णत्वंविधिः प्रकृतिप्राचगः ।

चोदकेनोभयप्राप्तेर्विकृतौ विधिनाऽत्र किम् ॥”

अनारभ्य क्षयते—“ यस्य पर्णपयी जुहुर्मवति न पाप* श्लोक * शृणो-
ति ” इति । तत्राव्यभिचरितक्रतुसंबन्धवर्ती जुहुमाभित्य वक्ष्येत्तुः पर्णवृक्षो

वाक्येन विधीयते । या जुहुः सा पर्णमयीति वाक्यं सर्वप्रकृतिविकृत्योस्तुल्ययेव प्रवर्तते । उभयत्राऽऽभयभूताया जुहवाः सद्भावात् । तस्मात्प्रकृतिविकृत्योरुभयो-
रप्ययं विधिरिति- 'प्राप्ते ब्रूमः—किमयं विधिर्विकृतौ चोदकात्पूर्वं निविशते
पश्चाद्वा । नाऽऽद्यः । अश्वभूताया जुहवाश्वोदकमन्तरेणासंभवात् । द्वितीयेऽपि
पर्णत्वमपि जुहवा सहैव चोदकेनातिदिश्यते । तत्र पुनर्विधेर्वैषट्पादयं विधिः
प्रकृतिमात्रम् । एवं यस्य स्वादिरः सुवो भवतीत्याद्युदाहरणियम् ।
सैवाष्टमपादे चिन्तितम्—

“नाश्नाति दूष्यहमित्येतत्तपः कस्य तपोद्वयोः ।

दुःखत्वाद्भोक्तृसंस्कारोद्वेषार्थोऽप्यते तपः ॥

फलान्दराय पापस्यं नाशकत्वेन संस्कृतिः ।

लिङ्गत्तपः स्वाभिगामि संस्कारान्तरवन्मतम् ॥”

ज्योतिष्टोमे दूष्यहं नाश्नाति न्यहं नाश्नातीत्यादिनोकं तपोऽन्वेषार्थोऽयं
तस्य दुःखात्मकत्वेन परिकीतपुरुषैः कर्तुंभूचितत्वात् । दुःखत्वादेव फलभो-
क्तृसंस्कारस्वाभवाद्यजमानस्य न युक्तमिति चेत् । मैवम् । भाविनः सुखरूपस्य
फलस्य मतिबन्धकं दुःखजनकं यत्पापं तस्य नाशकत्वेन दुःखरूपस्थापि तपसः
स्वामिसंस्कारत्वसंभवात् । अस्मिन्नर्थे वाक्यशेषगतं लिङ्गं कल्पसूत्रकारेणवो-
दाहृतम्—“यदा वै दीक्षितः कृशो भवत्यथ मेध्यो भवति, यदाऽस्मिन्नन्तर्न
किंचन भवत्यथ मेध्यो भवति, यदाऽस्य कृष्णं चक्षुषीर्नश्यत्यथ मेध्यो
भवति, यदा वाऽस्य त्वचाऽस्थि संधीयतेऽथ मेध्यो भवति, पीवा-दीक्षते
कृशो यजते यदस्याङ्गानां मीयते जुहोत्येव तदिति विज्ञापते” इति । नहि
दुःखरूपं तपो विना दुःखप्रदं पापं नश्यति । यथा लोके पाटनमन्तरेण विषम-
प्रणानां नोपशान्तिस्तद्वत् । तस्माद्द्वपनादिसंस्कारवत्तपोऽपि यजमानस्यैव ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
वैदिकीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ तृतीयाष्टके प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

एष ते गायत्रो भाग इति मे सोमाय ब्रूतादेव
ते त्रैष्टुभो जागतो भाग इति मे सोमाय ब्रूता-

(सोमोपस्थानमन्त्रोत्पादनम्)

च्छन्दोमानाः साम्राज्यं गच्छेति मे सोमो वा
 हूतायो वै सोमः राजानः साम्राज्यं लोकं
 गमयित्वा क्रीणाति गच्छति स्वानाः साम्रा-
 ज्यं छन्दांसि खलु वै सोमस्य राज्ञः साम्राज्यो
 लोकः पुरस्तात्सोमस्य क्रयादेवमभि मन्त्रयेत्
 साम्राज्यमेव (१) एनं लोकं गमयित्वा
 क्रीणाति गच्छति स्वानाः साम्राज्यं यो वै
 तानूनप्त्रस्थं प्रतिष्ठां वेद प्रत्येव तिष्ठति ब्रह्म-
 वादिनो वदन्ति न प्राश्नन्ति न जुहत्वथ कं
 तानूनप्त्रं प्रति तिष्ठतीति प्रजापतौ मनसीति
 ह्युयाञ्चिरव जिघ्रेत्प्रजापतौ त्वा मनसि जुहो-
 मीत्येषा वै तानूनप्त्रस्थं प्रतिष्ठा य एवं वेद
 प्रत्येव तिष्ठति यः (२) वा अध्वर्योः
 प्रतिष्ठां वेद प्रत्येव तिष्ठति यतो मन्येतानभि-
 क्रम्य होष्यामीति तस्तिष्ठन्ना श्रावयेद्देवा वा
 अध्वर्योः प्रतिष्ठा य एवं वेद प्रत्येव तिष्ठति
 यदभिक्रम्य जुहुयात्प्रतिष्ठाया इयात्तस्मात्स-
 मानत्र तिष्ठता होतव्यं प्रतिष्ठित्यै यो वा
 अध्वर्योः स्वं वेद स्वर्वानेव भवति सुग्वा
 अस्य स्वं वायव्यमस्य (३) स्वं चम-
 सोऽस्य स्वं यद्द्वौयव्यं वा चमसं वाऽर्नन्वार-
 भ्याऽऽश्रावयेत्स्वादिंयात्तस्मादध्वारभ्याऽऽश्रा-

(सोमोपस्थानमन्त्रोत्पादनम्)

स्वोऽस्वीदेष निति यो वै सोममप्रतिष्ठाप्य
 स्तोत्रमुपाकरोत्यप्रतिष्ठितः सोमो भवत्यप्रति-
 ष्ठितः स्तोमोऽप्रतिष्ठितान्युक्तयान्यप्रतिष्ठितो
 यजमानोऽप्रतिष्ठितोऽध्वर्युर्वायुर्व्यं वै सोमस्य
 प्रतिष्ठा चमसोऽस्य प्रतिष्ठा सोमः स्तोमस्य
 स्तोम उक्तयानां ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं
 वीक्षीय स्तोत्रमुपाकुर्यात्प्रत्येष सोमः स्याप-
 यति प्रति स्तोमं प्रत्युक्तयानि प्रति यज-
 मानस्तिष्ठति प्रत्यध्ययुः (४) ॥

(एवे तिष्ठति यो वायव्यमस्य ग्रहं वैकाञ्चिदं शतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

आद्ये संकीर्णितौ मन्त्रौ वृष्टौ वामेष्वदर्शने ।

द्वितीयानुवाके सोमोपस्थानमन्त्राश्चत्वार उत्साद्यन्ते—

एव ते इति । हे देवतात्मक सोम राजशेष पुरतो दृश्यमानः क्रेतव्यो
 षष्ठीत्वस्ते त्वेदीयो भागो गायत्रः प्रातःसर्वे मे गायत्रीछन्दसा संस्कार्य इत्ये-
 ताहृग्यजमानैस्त्वसंभ मे गायत्री देवता सोमाय ब्रूतात् । एवं वैष्टमो माध्यन्दिने
 सवने त्रिष्टुच्छन्दसा संस्कार्यः । अस्मिन्नेष त इति मन्त्रो नानुषज्यते । माग
 इति मे सोमाय ब्रूतादित्ययमुत्तरांशोऽनुषज्यते । जागतस्तृतीयसवने जगतीछन्दसा
 संस्कार्यः । अत्रैव त इत्ययं पञ्चांश एवानुषज्यते । छन्दोभिर्गायत्रीत्रिष्टुजगती-
 मिरक्षरसंस्थेया गायन्त उपमपिन्त इति चतुर्विंशच्चतुश्चत्वारिंशाष्टाचत्वारिं-
 शाल्याः स्तोमोऽस्यसंस्थेदीमास्तेषां साधिव्यं द्वादशविपुत्तरकतुषु विद्यते
 वस्ताभाज्यं अष्टोत्सेवजमानस्य मे वर्द्धं तेन तेन स्तोत्रेणाऽऽराध्या देवता
 सोमाय रश्नि ब्रूवात् । अत्र चतुर्विंशाल्यस्तोमस्त्वसंभ च्छन्दोऽस्य विष्टुतिः

(अथोपस्यन्तुर्गतोत्पाद्यत्तम्)

सप्तदशसप्त इत्थं संज्ञास्वात्म—“ अष्टम्यो हि करोति स तिसृभिः स षडसृभिः स एकया । अष्टम्यो हि करोति स एकया स तिसृभिः स षडसृभिः । अष्टम्यो हि करोति स षडसृभिः स एकया स तिसृभिरित्येना वै प्रतिष्ठिता चतुष्टवारिणस्य विद्वतिः” इति । अथोपस्यन्तुर्गतोत्पाद्यत्तम् इत्यस्य अर्थः—अष्टम्यो हि करोति स तिसृभिः स एकया । अष्टम्यो हि करोति स षडसृभिः स एकया । अष्टम्यो हि करोति स तिसृभिरित्येना वै प्रतिष्ठिता चतुष्टवारिणस्य विद्वतिः इति । प्रथमपर्वीये प्रथमा निर्गमेत् । द्वितीयापेक्षस्य षडसृभिः मन्त्रे प्रथमां षडसृग्गापेक्षित्वा निर्गमेत् । तृतीये पर्वीये षडसृभिः चतुर्गापेक्षित्वा निर्गमेत् । एवं चतुष्टवारिणस्योत्पत्तौ सप्तदशसप्तिभिः विशिष्टा स्तुतिः । अथ चतुष्टवारिणस्योत्पत्तौ—

“ षडसृग्गापेक्षो हि करोति स तिसृभिः स एकया । अष्टम्यो हि करोति स एकया स तिसृभिः स षडसृभिः । अष्टम्यो हि करोति स एकया स तिसृभिरित्येना वै प्रतिष्ठिता चतुष्टवारिणस्य विद्वतिः” इति । प्रथमपर्वीये प्रथमा निर्गमेत् । द्वितीयापेक्षस्य षडसृभिः मन्त्रे प्रथमां षडसृग्गापेक्षित्वा निर्गमेत् । तृतीये पर्वीये प्रथमां षडसृग्गापेक्षित्वा निर्गमेत् । एवं चतुष्टवारिणस्योत्पत्तौ सप्तदशसप्तिभिः विशिष्टा स्तुतिः । अथाष्टवारिणस्योत्पत्तौ—“ षडसृग्गापेक्षो हि करोति स तिसृभिः स एकया । अष्टम्यो हि करोति स एकया स तिसृभिः स षडसृभिः । अष्टम्यो हि करोति स एकया स तिसृभिरित्येना वै प्रतिष्ठिता षडसृवारिणस्य विद्वतिः” इति । प्रथमपर्वीये प्रथमा निर्गमेत् । द्वितीयापेक्षस्य षडसृभिः मन्त्रे प्रथमां षडसृग्गापेक्षित्वा निर्गमेत् । तृतीये पर्वीये प्रथमां षडसृग्गापेक्षित्वा निर्गमेत् । एवं चतुष्टवारिणस्योत्पत्तौ सप्तदशसप्तिभिः विशिष्टा स्तुतिः । अथाष्टवारिणस्योत्पत्तौ—“ षडसृग्गापेक्षो हि करोति स तिसृभिः स एकया । अष्टम्यो हि करोति स एकया स तिसृभिः स षडसृभिः । अष्टम्यो हि करोति स एकया स तिसृभिरित्येना वै प्रतिष्ठिता षडसृवारिणस्य विद्वतिः” इति । प्रथमपर्वीये प्रथमा निर्गमेत् । द्वितीयापेक्षस्य षडसृभिः मन्त्रे प्रथमां षडसृग्गापेक्षित्वा निर्गमेत् । तृतीये पर्वीये प्रथमां षडसृग्गापेक्षित्वा निर्गमेत् । एवं चतुष्टवारिणस्योत्पत्तौ सप्तदशसप्तिभिः विशिष्टा स्तुतिः । अथाष्टवारिणस्योत्पत्तौ—

एतत् वे गापत्र इत्यादौ चतुरो अत्राद्विधियेऽङ्गं सप्तोपि—

यो वै सोमसिति । अथान्नः सोमप्रवेदनात्त्वं यज्ञात्त्वं अथान्नस्यैव सोमं याच्यन्—यच्चतुर्णीत्त्वं सोमं कीयति । स स्वर्गात्त्वं मध्ये सान्नात्त्वं गच्छति ।

(सोमोपस्थानमन्त्रोत्पादनम्)

गायत्रीभिर्दुष्प्रगतीरूपार्णो षड्न्दासि वैरुपलक्षितारुन्दोमाश्च सोमस्य राज्ञः
साभ्राज्वबुको लोक इत्युच्यते ।

ः अथ चतुरो मन्त्रान्तोषाभिर्मन्त्रणे विनियुङ्क्ते—

। पुरस्तादिति । एषमिति एष वे गायत्र इत्यादिभिश्चतुर्भिरित्यर्थः । प्राक-
रणिक्कानुवाकसंबन्धस्तु पुरस्तात्सोमस्य क्रयादेव स्पष्टमवगम्यते । सोमं ते क्रीणा-
मीवि मन्त्रेण सोमक्रय आरब्धस्त्वपूर्वमंशुना ते अशुशारित्यनुवाकस्वायत्ताने
मजास्वामनुमाणांस्त्रियुष्येतेदूर्ध्वमेव ते गायत्र इत्यादयश्चत्वारो मन्त्रा द्रष्टव्याः ।
पूर्वोक्तयोरवच्छेदं मन उन्वतीर्बलमित्येतयोर्मन्त्रयोर्थेद्यपीदृशं स्पष्टं वचनं नास्ति
तथाऽपि दीक्षितस्य वाद् इति वाक्येन प्रकरणापरिसङ्घं दीक्षितमनूद्य वादवि-
धानादीक्षितत्वासिद्धेरुक्तभावेत्वं गम्यते । दीक्षितत्वमाकृत्यै प्रयुजेऽग्नये
स्वाहेत्यनुवाके संपन्नं तदीयजालणे दीक्षितत्वावेदनस्याऽऽम्नावत्वात्
“स्वाहा मक्ष वातादारभ इत्याहायं दाव यः पवते स यज्ञस्त्वमेव साक्षा-
दारभते मुष्टी करोति वाचं यच्छति यज्ञस्य भृत्या अदीक्षिष्टायं जालण इति
विरुवाश्वाह ” इति । तस्माद्यज्ञं वातादारभ इत्येतस्मादुपर्यचक्षं मन उन्वती-
र्बलमित्येतौ द्रष्टव्यौ । एकमुत्तरत्रापि सर्ववैषानुवाक्ये योजनीयम् ।

अथ तानूनप्राक्यावघ्राणं विधातुं प्रश्नैति—

सो वै ताचूनेति । तनूनप्रे त्वा गृह्णामीत्यादिभिर्मन्त्रैश्चमत्से यदाज्वं
गृह्णते, तत्तानूनपन्नं तस्य प्रतिष्ठा न ज्ञायते । सोमरसस्य तु बह्वौ हुतत्वाद्दृष्टिभिः
पीतत्वाच्चास्ति प्रतिष्ठितत्वम् । तानूनप्रे तु तदुभयं नास्तीति ब्रह्मवादिभिः पृथो
बुद्धिमानुत्तरं ब्रूयान्मनसा प्रजापतौ स्थापनादस्ति प्रतिष्ठेति ।

इदानीं मन्त्रेणावघ्राणं विधत्ते—

त्रिरवं जिघ्रेदिति । प्रजापतावित्यादिर्मन्त्रः । हे तानूनप्य त्वां प्रजापतौ
जुहोमीत्येवं मनसि स्मरामीति शेषः । अयं च मन्त्रोऽमेरातिथ्यमसीत्वनुवाक-
स्थान्ते द्रष्टव्यः । त एते पूर्वोक्ता मन्त्रा विधयश्च याजमानाः । इत्
ऊर्ध्वं त्वाप्वर्यवाः । तत्राऽऽश्रावणं विधत्ते—

सो वा अश्वर्योरिति । आश्रावणमारभ्य होमपर्यन्तमेकत्रावस्थानमश्वर्योः
प्रतिष्ठा । आहवनीयसमीपादिषु होमदेशेषु मध्ये यस्माद्देशादभिक्रमणमकृत्वा वै
होमं होष्वामीति मन्येत तद्धोमार्थं तस्मिन्नेव देशे तिष्ठन्नाश्रावयेत् ।

(सोमोपस्थानमन्त्रोत्पादनम्)

आभाषणदेशादन्वय गत्वा होमं निन्दति—

यदभिक्रम्येति । इयात्प्रचयेत् । समानव समानदेशे यत्राऽऽभाषणं तमेवेत्यर्थः । सोऽयं विधिः सर्वाभाषणसाधारणत्वात्सर्वेषाम्नेति । प्रयाजेषु स्वमिकामं जुहोतीति वाचनिकमभिक्रमणम् । आभाषणकाले होमसाधनस्य हस्ते धारणं विधत्ते—

यो वा अध्वर्योरिति । स्रग्जुह्वीन्द्रवायवादिशोभरसमहणाधारभूतं प्राणं वायव्यं वायुना वरस्य वृत्तत्वात्, महेशत्यान्धेव वः पात्राण्युच्यन्त्या इति । पश्चान्नानादेवत्यानि सन्ति वायव्यान्युच्यन्त इत्याम्नावः शोभरसोऽन्यनपाचविशेषश्चमत्तः । यद्यपि स्रगप्यत्रोपन्यस्ता तथाऽपि सोमब्राह्मणशेषत्वाद्वायव्यचमत्तधेरिवान्धारम्भं धारणमत्र विधीयते । तेन स्रवां धारणमप्युलक्षयति इति ब्रह्मप्यम् । अन्वारभ्य हस्ते गृहीत्वित्यर्थः ।

अथ प्रावःसवनदिस्तोत्राणां कालविशिष्टमुपाकरणं विधत्ते—

यो वै सोममिति । स्तोत्रस्थोपाकरणप्रकारमापस्तम्बो दर्शयति—‘ शानुर्हिर्केति प्रस्तोत्रे बार्हीर्मुर्हिं यमच्छति सर्वेषु पवमानेष्वेवमुपाकरणोऽस्तर्ज्वत्तर्हि बागसर्ज्वैः स्रहोऽस्तर्ज्वेषुवर्तेश्वमिति बार्हीर्भ्यामन्यानि पवमानैर्ध्वः स्तोत्राण्युपाकरोति ’ इति । ग्रहे चमत्ते वा सोमरसस्य प्रक्षेपः प्रतिष्ठापनम् । तदकरणे सोमोऽप्रतिष्ठितो भवति । सोमस्याप्रतिष्ठायां स्तोमस्य प्रगितमन्वत्ताप्याथा(?)स्तुतेमाप्रतिष्ठा भवति । तदप्रतिष्ठायां स्तुतमनुशंसतीति विहितानामपगीतमन्वत्ताप्यस्तुतिरूपाणामुक्त्यशब्दाभिधेयानां शस्त्राणामप्रतिष्ठा भवति । तदप्रतिष्ठायां च यज्ञस्यासिद्धेर्यजमानोऽप्यमुंभेत्युभयप्रतिष्ठितौ भवतः । कथं पशुकपरम्पराया उचरोत्तरप्रतिष्ठा भवतीति । तनुच्यते—वदि वायव्ये चमत्ते वा सोमः प्रतिष्ठितो भवति तवः स्तोत्रशस्यजमानाप्यर्षूणामुचरोत्तरप्रतिष्ठा । तस्माद्वायव्यं कर्त्तव्यं सोमरसं गृहीत्वा वा चमत्तं सोमरसेन पूरयित्वा वा सूत्रोक्तप्रकारेण स्तोत्रमुपाकुर्यात् । आश्विनग्रहात्पूर्वभावेऽन्ववायवादिग्रहेषु गृहीतेषु बहिष्पवमानस्य यदुपाकरणं तत्र चमतोऽन्यनपाचाद्ग्रहणमेवोपाकरणकालस्तोपलक्षणम् । तृतीयसप्तने पात्नीयतान्तेषु ग्रहेषु इतेषु चमतान्पूरयित्वा यज्ञाप्रक्षिप्तोऽनुपाकरोति । तत्र ग्रहग्रहणाभावाच्चमतोऽन्यनपेवोपाकरणकालोपलक्षणम् । अथ एवाऽऽपस्तम्ब आह—‘ होतृचमसमुत्पांश्वपसानुचयन्सर्वं राजानमुत्तीय-

(सौमकयणीप्रदाङ्गनादिविध्यभिधानम्)

इत्यामिः कलशो मूर्ध्वा न्युञ्जति यस्तस्यस्त्रियस्य स्तोत्रमुपाकरोति' इति । अदि
मूर्ध्नाङ्गनादिके- इत्ये सर्वेष्वभ्यर्चनाकुर्वन्नुदात्तम् उपाकरोतीत्येव उपाकरोत्यभिधीः
रससाहो कर्तुमादेनाम अस्तित्विभिरस्तु । अहमस्तेष्वभ्यर्चोर्षकस्यमादिना
स्तोत्रोक्तान्तमेव च कोमशोवास्तिरन्तरायाः सतिहा संभवे । अमेम इतिहासमती-
त्यन्वयः । स्तोत्रमुक्तथानीत्यत्रापि तथाऽन्वेतव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते सायणीये वेदाध्ययकाण्डे कृष्णवर्णवेदिके-

वैधिरियसंहिताभाष्ये वृत्तीयकाण्डे प्रथमपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ वृत्तीयकाण्डे प्रथमपाठके वृत्तीयोऽनुवाकः) ।

यद्वा वा अतस्तं भवन्ति यत्सोमस्ययस्यै यद्
यत्सुसं हविषानि यद्वा हविषानि यद्वा यद्वा
तियेयुस्तर्हि तेनाक्षमुपाञ्ज्याचक्षुस्त एव यद्वा
अनु सं अरोति साक्षयसिं प्र हरेत्युत्पत्तिमि
नयन्त्यन्वयसिं य यत्तन्तन्तन्त यद्वा यद्वा
धिष्णियो हीयते सोऽनु ध्यायति स ईश्वरो
रुद्रो भूत्वा (१) प्रजां पशून्यजमानस्य शर्म-
सितोर्हि वक्ष्यमासिंमुद्दं नयन्ति अर्हि सस्य
पशुधर्मण हरेत्तेष्विने भस्मिने करोति यद्वा-
मानो वा अहवनीयो यजमानं वा यत्तद्वा
अर्चते यद्वाहवनीयात्पशुधर्मण हरेन्ति स
स्य सस्यसिंयन्तं वा कर्मादाजमानस्य सस्य-
स्यस्य सस्य सस्यस्यस्य सस्यस्यस्य सस्यस्य-

(सोमकवणीपदज्ञानादिविध्यमिधानम्)

स्यार्थमव चेतसैव ततः प्रार्थश्चिन्तये पृष्टं
विंशन्नीरन्यस्तान्कामयेताऽऽतिंमार्छेपुरिति कु-
बिदङ्गेति नमोवृत्तिवत्तर्चाऽऽमीधे जुहुयान्नमो-
वृत्तिमेवैषी वृद्धे ताजमार्तिमार्छन्ति (२) ॥

(भूत्वा ततः पृष्टविस्यतिष) ।

इति सुष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ तृतीयाष्टके प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) :

द्वितीये स्वाभिभो नन्वाधांश्चर्षोर्विधवः शुवाः ।

अथ तृतीये सोमकवणीपदाज्ञानादिविध्यः भूषणे । इ-
द्विंशन्नीरन्यस्तान्कामयेताऽऽतिंमार्छेपुरिति कु-
बिदङ्गेति नमोवृत्तिवत्तर्चाऽऽमीधे जुहुयान्नमो-
वृत्तिमेवैषी वृद्धे ताजमार्तिमार्छन्ति (२) ॥

यज्ञं वा एतदिति । सोमकवण्याः पृष्टदान्भुविष्णव्यं तन्मेवै हत्वा
विंशन्नीरन्यस्तान्कामयेताऽऽतिंमार्छेपुरिति कु-
बिदङ्गेति नमोवृत्तिवत्तर्चाऽऽमीधे जुहुयान्नमो-
वृत्तिमेवैषी वृद्धे ताजमार्तिमार्छन्ति (२) ॥

अथ तृतीयाष्टके प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।

द्वितीये स्वाभिभो नन्वाधांश्चर्षोर्विधवः शुवाः ।
अथ तृतीये सोमकवणीपदाज्ञानादिविध्यः भूषणे । इ-
द्विंशन्नीरन्यस्तान्कामयेताऽऽतिंमार्छेपुरिति कु-
बिदङ्गेति नमोवृत्तिवत्तर्चाऽऽमीधे जुहुयान्नमो-
वृत्तिमेवैषी वृद्धे ताजमार्तिमार्छन्ति (२) ॥

(सोमकथणीपदज्ञानादिविध्यमिधानम्)

पत्नीशालायामवस्थितां पत्नीमपि शालामुखीयं पुरातनाहवनीयं प्रत्युदानयन्ति ।
 प्रतीचीनगार्हपत्यसमीपस्थितानि शकटान्मपि प्राग्देशेऽनुक्रमेण प्रवर्तितानि ।
 यदैतत्सर्वं संपद्यते तदानीमेवास्य पुरातनगार्हपत्यस्य धिष्णयः स्थानविशेषो
 हीयते शून्यो भवति । स चाग्निः पुनः पुनर्मनसि चिन्तयति । चिन्तयमान-
 व्यासौ रुद्रः क्रूरो भूत्वा यजमानस्य प्रजां पञ्चाशममितोर्भिन्नाशयितुं समर्थो
 भवति । तस्य कः प्रतीकार इति तदुच्यते—आधीसंज्ञकाग्निः पथाजयाज्याग्नि-
 राधीतं तोषितं पशुं यदोदङ्मुखं नयन्ति तदा तस्य प्रतीचीनगार्हपत्यस्य संब-
 न्धिनं पशुभक्षणकारिणमग्निं हरेत् । तेनैव हरणेनैव प्रतीचीनगार्हपत्याग्निं भाग-
 युक्तं करोति । ततः प्रजाद्यविनाश इति ब्रह्मण्यम् ।

मन्वाहवनीयादेव पशुभक्षणमग्निं कुतो न हरेयुरित्याशङ्क्य तत्र दोषं दर्शयति—

यजमानो वा इति । आहवनीयादाग्निं विकृष्य हरणे यजमानस्यायं विकर्षः
 स्यात् । आहवनीयस्य प्रधानत्वेन यजमानरूपत्वात् । तस्मात्पूर्वोक्तः सोऽग्निरेव
 वा स्यात् । अथवा भिर्मथनेन लौकिकेन कविदाग्निं अपणार्थमुत्पादयेत् । एवं
 सति यजमानो विकर्षरहितः संपूर्णस्वरूपो भवति ।

अथ पशुपतलेन किंचित्प्रायश्चित्तं विधत्ते—

यदि पशोरिति । प्रत्याख्यायं मत्पेकं गणयित्वा यावत्स्यवदानानि नष्टानि
 तांस्तत्कृत्वा आप्यभवेत्सोयमवदानक्रियैव ततो दोषाद्विमोचनाय प्रायश्चित्ति-
 र्भवति । अथ प्रासङ्गिकं काम्यं विधत्ते—

ये पशुमिति । ये वैरिणः पशुमुद्दिश्य विमर्धनीरन्कलहं कुर्वीरन्स्मदीयोऽयं
 पशुरिति यदि हरेयुस्तदानीमपहर्तुंमति यो यजमान आर्षिमाप्नुयुरिति कामधेव
 सोऽयं कविदङ्गैरयुषाऽऽग्निविष्णियस्यवह्नौ जुहुयात् । तस्या ऋचः सामर्थ्यं
 शोतयितुं नमोवृक्किवत्येत्युक्तम् । ये चर्द्धिपो नमोवृक्किं न जग्मुरित्येवं नमोवृक्कि-
 याब्दोऽस्यावर्त्तति नमोवृक्किवती । एवामपहर्तृणां नमोवृक्किमेव वृद्धे नमस्कार्य-
 त्ववर्जनमव करोति । बन्धुमित्रादयः शिष्टादयोऽन्यजना अपि यथा तान् नमस्कृ-
 र्तिन्ति तथा बहिष्करोतीत्यर्थः । ते मानहानिं प्राप्तास्त्वदानीमेव धियन्ते ॥

इति श्रीमत्सामयणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमपपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(मशुपाकरणमन्त्राभ्यानम्)

(अथ तृतीयाष्टके प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

प्रजापतेर्जायमानाः प्रजा जाताश्च या
 इमाः । तस्मै प्रति प्र वेदय चिकित्वाः अर्नु
 मन्यताम् । इमं पशुं पशुपते ते अद्य बध्नाम्यमे
 सुकृतस्य मध्ये । अर्नु मन्यस्व सुयजा यजाम
 जुष्टं देवानामिदमस्तु ह्यम् । प्रजानन्तः प्रति
 गृह्णन्ति पूर्वं प्राणमङ्गैभ्यः पर्याचरन्तम् । सुवर्ग
 याहि पथिभिर्देवयानैरोषधीषु प्रति तिष्ठा
 शरिरैः । येषामिहो (१) पशुपतिः पशूनां
 चतुष्पदासुत च द्विपदांम् । निष्कीतोऽयं य-
 क्षिये भागमेतु रायस्पोषा यजमानस्य सन्तु ।
 ये बध्यमानमर्नु बध्यमाना अस्यैक्षन्त मनसा
 चक्षुषा च । अग्निस्ताः अग्ने प्र मुमोक्तु देवः
 प्रजापतिः प्रजया संविदानः । य आरुण्यः
 पशवो विश्वरूपा विरूपाः सन्तो बहुवैकरूपाः ।
 वायुस्ताः अग्ने प्र मुमोक्तु देवः प्रजापतिः प्रजया
 संविदान्तः । प्रमुञ्चमानाः (२) सर्वनस्य रेतो
 मातुं धत्त यजमानाय देवाः । उपाकृतं शश-
 भानं यदस्थान्जिं देवानामप्येतु पाथः ।
 माता प्राणी यजमानस्य पशूनां यज्ञो देवभिः
 सह देवयानः । जीषं देवानामप्येतु पाथः
 सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः । यत्पशुर्मा-
 युमकृतोरो वा पद्भिराहते । अग्निर्मा तस्मादे-

नसो विश्वान्मुञ्चत्वहंसः । शमितार उपेतन
यज्ञम् (३) देवेभिरिन्वितम् । पार्श्वत्पशुं
प्र मुञ्चत बन्धाद्यज्ञपतिं परिं । अदितिः पार्श्वं
प्र मुमीकत्वेतं नमः पशुभ्यः पशुपतये करोमि ।
अरातीयन्तमधरं कृणोमि यं द्विष्मस्तस्मि-
न्पतिं मुञ्चामि पार्श्वम् । त्वामु ते कधिरे हव्य-
वाहं जुतकर्तारमुत यज्ञियं च । अग्ने सदक्षः
सतनुर्हि भूत्वाऽयं हव्या जातवेदो जुषस्व ।
जातवेदो वपया गच्छ देवान्त्वहं हि होता
प्रथमो बभूथ । घृतेन त्वं तमुवो वधयस्व
स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः । स्वाहा देवेभ्यो
देवेभ्यः स्वाहा (४) ॥

(ईशे प्रमुञ्चमाना यज्ञं त्वं षोडश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
प्रथमपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे प्रथमपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

पदाञ्जनं पशोः पाकवद्विश्वोक्तौ तृतीयके ।

अथ चतुर्थे पशुपाकरणमन्त्रा आम्नायन्ते ।

कलाः—“ बर्हिर्भ्यां पुक्षशास्तया च पुरस्तात्प्रत्यञ्चं पशुमुपाकरोत्युपो
देवान्देवीर्विशः प्रजापतेर्जायमाना इति चैवाभ्यामुपस्पृशन् ” इति । प्रजापतेरि-
त्यादिके द्वे कवौ । तत्रेयं प्रथमा—

प्रजापतेरिति । याः प्रजा इदानीं जायमाना याश्चेमाः पूर्वं जाता-
स्थाः सर्वाः प्रजापतेरेव यत्प्रसूता अतस्तस्मै प्रजापतये प्रति प्रत्येकं रहसि गत्वा
भवेद्य हे पशो त्वदीयं वृत्तान्तं कथय । स च प्रजापतिश्चिकित्वास्त्वदीयां
स्वर्गपार्थिं ज्ञानचतुषन्वताम् । अथ द्वितीया—

(पशुपाकरणमन्त्राम्नामम्)

इयं पशुमिति । हे पशुपतेऽग्रे यदस्मान्दिने सुकृतस्य मध्ये सम्प-
मनुष्ठितस्य ज्योतिष्टोमस्य कर्मणो मध्य इयं पशुं वक्ष्यामि अतस्त्वमनुमन्यस्व ।
इयं सुमया शोभनेन यज्ञेन यजाम । इदं हव्यं देवानां जुष्टं प्रियमस्तु ।

कल्पः—“प्रजानन्तः प्रतिगृह्णन्ति पूर्वं इति पञ्च हुवा” इति । तत्रेयं मथमा—

प्रजानन्त इति । हे पशो पूर्वं देवास्त्वदीयं वृत्तान्तं जानन्तोऽङ्गैर्म्यः परि-
त्वदीयावयवेभ्य ऊर्ध्वमाचरन्तं ते त्वदीयं प्राणं प्रतिगृह्णन्ति अस्माकमधीनोऽप्य-
मिवि स्वी कुर्वन्ति । त्वं तु देवा येषु पथिषु यान्ति तैः पथिभिः स्वर्गं याहि ।
प्राणरूपेण स्वर्गं गत्वाऽवाशिष्टैः शरीरावयवैरोषधीषु प्रतिषिद्ध पुरोडाशादिपञ्च-
विभवेत्यर्थः । अथ द्वितीया—

येषामीश इति । पशुस्वामी रुद्रो द्विपदां चतुष्पदां च येषां पशूनामीशे
स्वामित्वेन वर्तते तेषां पशूनां मध्ये स्वामिनः सकाशादस्माभिर्निष्क्रीतोऽयं
पशुर्याज्ञियं यज्ञयोर्म्यं भागमेतु भागत्वं प्राप्नोतु । यजमानस्य रायस्योपा-
धनपुष्टयः सन्तु । अथ तृतीया—

ये वध्यमानमिति । अस्य पशोः पितृमातृभ्रातृसगर्भ्यैसयूथवरूपा ये पशव
एतदीयस्रोहेन स्वयमपि वध्यमानमेतं पशुमनु वध्यमानाः सन्तो मनसा वक्षुषा
चाभित ऐक्षन्त तान्पशूनाभिरग्रे प्रकर्षेण मोचयतु । एतः प्रजापतिर्वैवः
स्वकीयया मजया संविदान ऐकमत्यं गतस्तान्पशून्मोचयतु । अथ चतुर्थी—

य आरण्या इति । जातिभेदैर्विधिरूपा वर्णभेदेनोच्चनीचत्वादिभेदैश्च बहुधा
विविधरूपाः सन्तोऽपि पशुत्वेनैकरूपाः । शेषं पूर्ववत् । अथ पञ्चमी—

प्रमुञ्चमाना इति । हे देवा भुवनस्य रेतो यागद्वारेणोत्पाचिहेतुभिर्मं पशुं
प्रमुञ्चमानाः प्रकर्षेण प्राणमातृपित्रादिभ्यो यज्ञार्थं मोचयन्तो यजमानस्य(नाय)
गानुं धत्त स्वर्गलोकपार्तिं धत्त । उपाकृतमुपाकरणक्रियया संस्कृतं
शशमानं हविर्भुक्षु देवेषु व्याप्रियमाणं यदस्थायदङ्गजातमस्मिन्पशौ स्थितं
सत्प्राथोऽज्जं भूत्वा देवानां जीवमेतु जीवनार्थमुपाकरोतु । अपिशब्दाद्यजमानस्य
स्वर्गं ददात्विति गम्यते । कल्पः—

“ नाना प्राणो यजमानस्य पशुनेन्यध्वर्युर्जगति ” इति । पाठस्तु—

(पशुपाकसंगमनाम्नान्तम्)

सन्ना प्राण इति । यजमानस्य प्राणः पशुना सह नाना पृथग्भवतु । अय-
मनुष्ठीषमामो यज्ञो देवोभिर्देवंशीलैः पशुप्राणैः सह देवकानो भक्तु इति श्रुतिः-
देवान्पति गच्छतु । पाथः पशुरूपमर्चं देवानां जीवनप्येतु जीवनहेतुत्वं प्राप्नोतु ।
तेन सज्जमानस्य कामाः सत्याः सन्तु । कल्पः—

“ यत्पशुर्मायुमकृदेति संज्ञसहोमं जुहोति ” इति । पाठस्तु—

यत्पशुर्मायुमिति । अयं पशुर्मारणवेलायां मायुं दुःस्वहेतुकं अन्वमकृत्वा ।
अथवा यत्स्वस्तुश्चाल्यमानैः पादैरुस्ताडयति । तत्र मदेनो निष्पन्नं तस्मादेनस्तेऽ-
ग्निर्मां मोचयन्तु । किंचान्येनापि बन्धनाद्युपद्रवेण यद्यदहो निष्पन्नं तदप्यस्तेऽ-
स्मादहंसो मां मोचयतु ।

कल्पः—‘ शमितार उपेतनेति वषाश्रपणीभ्यां पशुमुपेतोऽश्वकुर्वन्शमितार ’
इति । पाठस्तु—

शमितार इति । हे शमितारो विशसनस्य कर्तारो देवा देवैभिरिन्वितं देवै-
रन्यासं यज्ञमुमेतन प्राप्नुत प्रवर्तयेत्यर्थः । इमं पशुं पाशाद्वन्धनरज्ज्वा यज्ञे यत्न-
भक्त मन्त्रपार्श्वे च बन्धनजन्याहोपात्परिबुञ्जत । अनेन मन्त्रेणाध्ययजमानो
वषाश्रपणहेतुभ्यां कृष्णानीर्भवाभ्यामेकशूलोद्विशूलभ्यां युक्तौ सन्तौ शमितारदेशं
वृषामकृत्वा ।

कल्पः—‘ पशोः पाशं पशुश्चत्पदितिः पाशं पशुशोक्त्वेदापिति’ इति । पाठस्तु—
आदितिः पाशमिति । आदितिः पृथिवी पशोरेतं पाशं पशुश्चतु । अहं च
पशुभ्यः पशुपतये च मदपराधनिवृत्त्यर्थं नमस्करोमि ।

कल्पः—‘ यद्यभिचरेद्रातीयन्तमधरं कृणोमि यं द्विष्मस्तास्मिन्मासिमुञ्चामि
पाशमिति तथा वृक्षं स्थाणुं स्तम्भं वाऽपिदध्यात् ’ इति । पाठस्तु—

अरातीयमिति । यः पुरुषोऽस्माकमरातित्वं कर्तुंक्षिच्छति तपध्वरं मत्तोऽ-
धरं करोमि । यस्त्विदानीमरातित्वं नेच्छति तथाऽपि कालान्तरे तत्संभ्रायनया
धमिदानीं तं द्विष्मः । तस्मिन्पुरुषे पाशमिधं मनिमुञ्चामि । अनया रश्मन्मा तु
बध्नामीत्यर्थः ।

कल्पः—‘ त्वामु ते दधिरे हव्यवाहमिति सुवेण वषामभिजुहोति’ इति । पाठस्तु—
त्वामु त इति । हेऽग्ने देवैभिरिन्वितामिति पूर्वोक्ता ये देवास्ते त्वां दधिरे त्वा-

(पशुपारुणमन्त्राभ्याम्)

मेव कार्यकरत्वेन निश्चिन्तन्तः । कीदृशं त्वां, हृष्यवाहं वेदान्मत्रि हविषो रोडारं
 घृतं कर्षारमार्दकं हविः पक्वं कूर्मन्वम् । अपि च मन्त्रिषं मन्त्रसंभारनार्हम् । हे
 णाङ्गवेदो हि यस्मात्सर्वं सत्तनुर्द्वयरीरो भूत्वा सदशः सोऽस्माहोऽथ मन्त्रपुत्रा-
 रणाञ्जव्या जुषस्व हवींषि वोढुं पीतियुको भव ।

कल्पः— 'जातवेदो वपथा गच्छ देवानिति वषट्कते हुत्वा' इति । पाठस्तु—

जातवेद इति । हे जातवेदस्त्वं वपथा सह देवान्गच्छ । हि यस्मान्त्वं
 प्रथमो होता बभूथ मनुष्यहेतुः पूर्वभावी बभूविथ तस्मात्सर्वं घृतेन देवानां मनु-
 र्बर्भस्यः । ते च देवाः स्वाहाकारेण समर्पितमिदं हविर्भक्षयन्तु ।

कल्पः— 'स्वाहा देवेभ्य इति पूर्वं परिवर्ष्य हुत्वा' इति, 'देवेभ्यः स्वाहा-
 त्युत्तरं परिवर्ष्य हुत्वा' इति च । पाठस्तु—

स्वाहा देवेभ्य इति । ये देवाः पुरस्कान्स्वाहाकारास्तेषु वदमानां वषट्कते-
 यात्पूर्वं स्वाहाकृतमस्तु । तस्य च होपस्थ त्रयास्तोषाङ्गस्वहोषात्कम् । ये तु देवाः
 अप्रसिद्धांस्वहाकारास्तेभ्यो वषाहोषादूर्ध्वमिदमन्त्रं कृतमस्तु । वषट्कते-
 स्थितानां स्वाहाकारेण त्रयासामिदमविच्छेदो वा भून्निति स्वहाकारेण वषट्कते-
 तुषट्कते च प्रयोगः । अत्र विविधयोगसंग्रहः—

- मज्जापतेरिति द्वाभ्यां स्वाहाकारेण प्रथमैः ।
 - इजम पञ्च जुहोत्यमौ नान्त तच्छमने जत्रेत् ॥
 - यत्पशुर्मृतहोमः स्वच्छमिना गच्छतः पशुम् ।
 - अध्वर्युप्रथमसौ द्वावदि पाषाणोचनम् ॥
 - अरा वृक्षादिषु ज्ञेयं त्वां जुहोति वपोपरि ।
 - आ वषाहविरेतस्थाः स्वाहा इत्यमितो वृक्तिः ॥
 - अनुवाके चतुर्थेऽस्मिन्मन्त्राः षोडश वर्णिताः ॥
- अथ भीर्मासा ।

नवमाध्यायस्य तृतीयपादे चान्तिवम्—

- पार्श्वं पाकान्त्वयोः पशोर्येते मन्त्रोऽथवा इषम् ।
- * एकत्रैव च द्वयत्वे किमेकस्योहोऽथवा इषोः ॥
- एकेनैव छपार्श्वत्वादेको मन्त्रस्तदाऽपि च ।
- आधिकारेण ब्रह्मर्थं + एकार्थसम्पत्तयः ॥

* एकैकत्र इति न्यायमात्रापाठः । + एकार्थं सम्पत्तय इति न्यायमत्रापाठः ।

(पञ्चपाकरणमन्त्रान्मानस)

प्राकृतत्वादुभावुद्धावे(स ए)कार्योऽत्र विवक्षया ।

बह्वर्थोऽप्युहनीयोऽत्र द्वयोः शक्तेरकूलुषितः ॥

‘ ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीयएशावेकवचनान्तबहुवचनान्तौ द्वौ पाशमन्त्रौ भिन्नयोः शास्त्रयोराम्नातौ—“ अदितिः पार्श्वं प्रमुमोक्त्वेतम् ” इत्येकत्र । “ पाशान्ममुमोक्त्वेतान् ” इत्यपरत्र । तावुभौ पशुद्वयोपेतायां विकृतौ चोदकेनातिदिष्टौ । सा च विकृतिरेवाम्नायते—“ मैत्रं श्वेतमाहमेत वारुणं कृष्णमपां चैवधीनां च संधावन्नकामः ” इति । तत्रैकेनैव मन्त्रेण चरितार्थत्वाच्च द्वयोश्चिदेश इत्याद्यः पक्षः । तदाऽप्यविकृतस्य प्रयोक्तुं शक्यत्वाद्बहुवचनान्तो मन्त्रो युक्तः । प्रकृतावेकस्मिन्पशावसप्तवेतार्थतया बहुवचनस्य विकृतावनूहनीयत्वादित्येकः पक्षः । तादृग्यहुवचनोपेतत्वादेव मन्त्रोऽप्यसावसप्तवेतार्थः प्रकृतौ भवति । एकवचनान्तस्तु मन्त्रः प्रकृतौ सप्तवेतार्थत्वाद्द्विकृतावितिदिश्यात् । स च द्विवचनान्तत्वेनोहनीय इति पक्षान्तरम् । प्रकृतौ विद्यमानयोरुभयोर्मन्त्रयोर्विकृतयोर्विदेशस्य वारयितुमशक्यत्वादेकमन्त्रपक्षस्यापान्तरत्वेनोपन्यस्तावुभावपि पक्षावैयुक्तौ । मन्त्रद्वयातिदेशपक्षे त्वेकवचनान्तः प्रकृतौ सप्तवेतार्थतया विकृतावनूहनीयः । बहुवचनान्तो यथास्थित एव पठनीय इति पूर्वपक्षः । लोके वेदे वा बहुवचनस्य द्वयोरर्थयोरकूलुषशक्तित्वाद्द्विवचनान्ततया तोऽप्युहनीय इति सिद्धान्तः । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

उत्कृष्टयो न वा मन्त्रो बहुवर्थोऽसंगतत्वतः ।

उत्कर्षो न विकल्पोऽसौ गुणे त्वन्याद्यकल्पना ॥

योऽपि पूर्वत्रोदाहृतो बहुवचनान्तः पाशमन्त्रस्तस्य पकरणादुत्कर्षो बहुपाशयुक्तेषु पशुगणेषु कर्तव्यः । कुतः । एकस्मिन्पशौ प्रकृते तस्यानन्वितत्वादिति चेत् । नासावुत्कृष्टव्यः किंत्वेकवचनान्तेन मन्त्रेण सह विकल्पनीयः । न हि पाशानित्यत्र प्रधानस्यांशस्यानन्वितत्वमस्ति । प्रातिपदिकविभक्तयोः प्रातिपदिकं प्रधानं धर्मिवाचकत्वात् । विभक्तिस्तु कर्मत्वकरणत्वादिधर्मवाचकत्वाद्गुणभूता । तथा विभक्तिवचनयोर्विभक्तेः कर्मादिकारकत्वाच्चित्वात्पाधान्यं वचनस्य कारकगतसंख्याभिधायित्वाद्गुणत्वम् । तथा सति बहुवचना-

१ क. क. च. 'क्षावुपयु' । २ ल. 'वनुपयु' । ३ ल. च. इ. च. राद्धान्तः । ४ ल. हि पाशं पा' । च. 'हि पाशी पा' ।

(पशुपाकरणादिमन्त्रब्राह्मणम्)

न्वपाशशब्दे पातिपदिकं कर्मकारकविभक्तिशैकस्त्वपि पाशे संगच्छेते ।
गुणभूते तु बहुवचने लक्षणा वृत्तिः कल्पनीया, पाशावयवमर्तं बहुत्वं लक्ष्यत
इति । तस्माद्गुणभूतं वचनमात्रमनुसृत्य छरस्य मन्त्रस्य पकरणपाशो न
शास्त्रनीयः, किंतु प्रधानानुसारेण मन्त्रयोः समानबलत्वादिकल्पः कर्तव्यः ॥

इति श्रीमत्तायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्यजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ तृतीयाष्टके प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

प्राजापत्या वै पशवस्तेषां रुद्रोऽधिपतिर्य-
देताभ्यामुपाकरोति ताभ्यामेवैनं प्रतिप्रोच्योऽऽ-
लभत आत्मनोऽनामस्काय द्वाभ्यामुपाकरोति
द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्या उपाकृत्य पञ्च जु-
होति पारुक्ताः पशवः पशुनेवाव रुन्धे मृत्यवे
वा एष नीयते यत्पशुस्तं यदन्वारभेत प्रमायु-
को यजमानः स्यान्नाना प्राणो यजमानस्य
पशुनेत्याह व्यावृत्त्यै (१) यत्पशुर्मायुमकृ-
तेति जुहोति शान्त्यै शमितार उपेतनेत्याह
यथायजुरेवैतद्वपायां वा आहियर्माणायाममे-
मेधोऽपं कामति त्वामु ते दधिरे हव्यवाहमिति
वपामभि जुहोत्यग्नेरेव मेधमव रुन्धेऽथो ज्ञात-
त्वाय पुरस्तात्स्वाहाकृतयो वा अन्ये देवा
उपरिष्ठात्स्वाहाकृतयोऽन्ये स्वाहा देवेभ्यो दे-
वेभ्यः स्वाहेत्याभितो वपां जुहोति तानेवोम-
यान्प्रीणाति (२) ॥

(पशुपाकरणादिगन्त्राखण्ड)

(अथ तृतीया अभितो वपां १५ व) ।

इति छुष्णकजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके

प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्थे वर्णितः मन्वाः पशुपाकरणादिभिः ।

अथ पञ्चमे तेषां मन्त्राणां ब्राह्मणमभिधीयते ।

वशाऽऽवाकृताकरणं विधत्ते—

प्राजापत्या इति । प्राजापतिः पशूनां जनकः । अग्निश्च रुद्रश्चाभिधे-
यस्तेषां स्वाम्यतस्तद्गुणमपतिपदकाम्यां प्रजसपत्तेर्जायमाना इमं पशुमिधेयताभ्यां
मन्त्राभ्यामुपाकुर्यात् । तथा सति ताभ्यां देवाभ्यां मतिमोच्यार्थं पशुमालब्धवा-
म्भवति । तच्च कथं स्वस्थानेपराधत्वाय भवति । मन्त्रद्वित्वं पशंसति—

द्वाभ्यामुपैति । उपाकरणादूर्ध्वं मन्त्रान्त इत्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैर्होमं विधत्ते—

उपाकुर्याति । पुच्छसहितेषु फलेषु पञ्चसंस्वाभोगात्पशूनां प्राङ्गत्वम् ।

संज्ञपनात् पशुमयनकालेऽप्यमूर्ध्वं पञ्चस्य नामशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति—

मृत्यवे का इति । पशोः पृष्ठतो हस्तेन स्पर्शोऽन्वारम्भः । व्यावृत्तिवाच-
कस्य नानाशब्दस्य प्रयोगो यजमानप्राणस्थ त्रियमाणात्पशोर्व्यावृत्तौ भवति ।

संज्ञतहोके विधत्ते—

यस्पशुरिति । अहेसो मुञ्चदित्यनया मन्त्रगतया प्रार्थनया वापस्य शान्ति-
र्भवति ।

अध्वर्युयजमानोर्ध्वं पशुपातिर्यस्य स्वस्थीतां दर्शयति—

शामितार इति । यद्यप्यसौ मन्त्रः पशुबद्धत्वद्वयेक तथाऽपि यजुर्वेदान्ना-
स्तथास्तर्कमणि विनियोज्यमानत्वाद्वा यजुरित्युच्यते ।

वपाया उपरि होमं विधत्ते—

वपायां वा इति । यदा वपा होतुमाहित्यो तदापीमभिः सकाशाद्यज्ञोऽप-
क्रामति । तत्रैव वपास्यनेन हीमेनाप्यग्नेर्वा निवारितं भवति । अत एव मन्त्रे

(अभिमर्शनविधानां मन्त्रविशेषाणां आभिधानम्)

दधिर इवि प्रयुज्यते । अग्निं यज्ञस्य धारकं कृतवन्त इत्युक्तं भवति । किंच श्रुतं कर्त्तारमिति विशेषितत्वादयं होमो यथायाः पञ्चम्याय संपद्यते ।

परिवप्यहोमौ विधत्ते—

पुरस्तादिति । यथासाम्पिप्यं वाञ्छतां स्वाहाकारव्यवधानाद्विभ्यनानुमम-
विधानां देवानां प्रीत्यै स्वाहाशब्दस्य मन्त्रयोर्भर्त्सासेन प्रयोग इत्यर्थः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थमकारे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ तृतीयः एकः प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

यो वा अयं या देवतं यज्ञमुपचरत्या देव-
ताभ्यो बृश्च्यते पापीयान्भवति यो यथादे-
वतं न देवताभ्य आ बृश्च्यते बर्सीयान्भवत्या-
ग्नेय्यर्चाऽऽग्नीध्रमभि भृशेद्वैष्णव्या हविर्धान-
माग्नेय्या स्रुचो वायव्यया वायव्याग्यैन्द्रिया
सदो यथादेवतमेव यज्ञमुप चरति न देवताभ्य
आ बृश्च्यते बर्सीयान्भवति युनज्मिं ते पृथिवी
ज्योतिषा सह युनज्मिं वायुमन्तरिक्षेण (१)
ते सह युनज्मिं वाचं सह सूर्येण ते युनज्मिं
तिस्रो विपृचः सूर्यस्य ते । आग्निर्देवतां गायत्री
छन्द उपा२शोः पार्त्रमासि सोमो देवतां त्रिष्टु-
पछन्दोऽन्तर्यामस्य पार्त्रयसिन्द्रो देवता जगती
छन्द इन्द्रवायवोः पार्त्रमासि बृहस्पतिर्देवताऽ-
मृष्टुपछन्दो मित्रावरुणयोः पार्त्रमस्यश्विनौ
देवता पृक्किश्छन्दोऽश्विनोः पार्त्रमासि सूर्यो

(अभिमर्शनविधौ मन्त्रविशेषाणां सामिधानम्)

देवतां बृहती (२) छन्दः शुक्रस्य पात्रमसि
 चन्द्रमा देवतां सतो बृहती छन्दो मन्थिनः
 पात्रमसि विधेव देवा देवतोष्णिहा छन्द
 आश्रयणस्य पात्रमसीन्द्रो देवता ककुच्छन्द
 उक्त्यानां पात्रमसि पृथिवी देवतां विराट्छन्दो
 ध्रुवस्य पात्रमसि (३) ।

(अन्तरिक्षेण बृहती इत्यसिःशास्त्र) ।

इति छन्दसमन्वयेदीपतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके

प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽध्यायः) ।

पूर्वानुवाकमन्त्राणां पञ्चमे ब्राह्मणं सुतम् ।

अथ षष्ठेऽभिमर्शनविधयो मन्त्रविशेषाश्च केचिदाप्नायन्ते ।

एव सुत्यादिनगतप्रयोगारम्भेऽभिमर्शनं विधत्ते—

यो वा इति । आग्नीध्रहविर्धानदीनां मध्ये यस्य या देवता तां देवताम-
 भिक्रम्य तत्सोक्चारे सति देवताभ्योऽवच्छिद्यते दरिद्रश्च भवति । अतस्तत्तद्दे-
 वतापतिषादकमन्त्रैरेव तस्य तस्याभिमर्शने सति मोक्षकोपी भवति । तांश्च मन्त्र-
 विशेषानास्त्वन्व उदाजहार—“ महाराजे रुद्रध्नाऽग्रे नयेत्वाग्नीध्रमभिमृशतीर्त्तं
 विष्णुर्विचक्रम इति हविर्धानमग्न आमुःपि पवस इति सुच आ वायो भूष
 शक्तिपा इति वायव्याम्याधा वे आग्निमिधत इति सदः ” इति । तेषु चत्वारो
 मन्त्राः प्रथमकाण्डे एवाऽऽप्नाता व्याख्याताश्च । अत्र वा. वे. आग्निमिति मन्त्रस्तु
 ब्राह्मणग्रन्थे द्वितीयकाण्डस्य चतुर्थप्रपाठके वृषास्त्रे अश्वरित्यस्मिन्ननुवाक
 आप्नात्यमन्तस्त्वैव व्याख्यास्यते ।

युनज्मि त इति । कल्पः—“ युनज्मि वे पृथिवीं ज्योतिषा सहेति
 दक्षिणस्य हविर्धानस्थापस्तात्त्वादर्शं द्रौणकलशं सदद्यापवित्रं युनज्मि वायुम-

(अग्निमन्त्रविधिना मन्त्रविशेषाणां चाग्निधातवः)

स्वरिक्षेण वे सहेत्युत्तरस्य हविर्धन्वशोपरिष्ठाञ्चीह व्याधकनीर्यं युजन्ति वाचं
सह सूर्येण त इति प्रधुरे पूषभृशम् ॥ इति ।

अत्र सर्वधं प्रयुनक्तिति पदमनुवर्तते । हे द्रोणकलश ते तव स्वरूपमूर्ता
पृथिवीं व्योतिषाजग्निना सहैतास्मिन्स्थाने युजन्ति सदद्याग्नि । हे आश्रयणीय
ते स्वरूपमूर्तं वायुं तद्वाधुरिणास्वरिक्षेण सदास्मिन्स्थाने युजन्ति । उच्यते
नानाविधैर्धनैः प्रतिपाद्यत-इति द्रुलोको वाक् । हे पूषभृशम् स्वरूपमूर्तां वाचं
सूर्येण द्रुलोकस्थेन सदास्मिन्स्थाने युजन्ति ।

युनज्मीति । कल्पः—“ युजन्ति दिव्यो विप्रचः सूर्यस्य च इति सूर्यः
सचा अग्निमन्त्रधते ॥ इति ।

पूषभृशम् स्वरूपमूर्तां वाचं युजन्ति विप्रचः परस्परसंपर्करहिता यथा
भवन्ति तथा सूर्यस्य तत्र प्रकाशेन परीक्ष्ये युजन्ति ।

अग्निर्देवतेति । कल्पः—“ अग्नेत्यानि वायव्यान्धमिश्रशब्दाग्निर्देवता गापती
लज्जुः कल्पः—“ अग्निर्देवता ॥ इति ।

हे कल्पमाचमिर्देवतां त्वां रक्षतु । मन्त्रस्ये लन्दस्त्वां रक्षतु । त्वमुपानुना-
मकल्प सोमसहस्रहणस्त प्रावपति । प्रयुचरेषु तवसुं मन्त्रेषु योजयम् ।

हेतुं गृहस्तु—
सोमो देवतेति । इन्द्रस्यमोदित्वादिभिर्देवतामन्त्रैः शब्देऽदीपं सैः
रसग्रहणमुपलक्ष्यते । (* आग्रयणादिषु हे स्यात्कीचि संज्ञेभक्तिसम् । मन्त्र-
चकेनोक्तमन्त्रमिति शब्देन तत्र मन्त्रसंबन्धितोऽस्तस्यग्रहणमुपलक्ष्यते) ।
अस्मिन्ननुवाके परेणः सर्वे मन्त्र इदे त्वा यद्यसे त्वेऽनुवाकस्यगण वदव्याः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—
“ आग्नेदग्ने नयेतीदं विष्णुरित्येव वैष्णवी ।
अग्न आर्यं चि चाऽऽग्नेयी आ वायो इति वायवी ॥
आवा धे अग्निमन्त्री स्याद्युनज्मीति विधिः क्रमात् ।
साहच्ये द्रोणकलशाधकनीर्यौ च पूषभृशम् ॥
युजन्ति सूर्येणं कुर्यात्सिद्धमग्निं युजन्ति ॥ ”

* यजुर्वेदसंहितायां स. पूषभृशम् ।

(परस्परभास्वस्यप्रवृत्तयजमानयोर्नैमित्तिकव्ययोगाभिधानम्)

आग्निरित्यादिदशाभिर्ग्रहवाचाणि संस्पृशेत् ॥

षष्ठानुवाके संधोक्ता मन्वा एकोनविंशतिः ॥ [इति] ।

अथ मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

आग्नेय्याऽऽग्नीध्रमित्याग्निदेवताका ऋचोऽस्विताः ।

अपस्थाने प्रयोक्तव्याः प्रकृता एव ना उत ॥

साधारण्येन शब्दोक्तेः सर्वाभिस्तदुपास्थितिः ।

विशेष(वे)विधिसंक्रान्त्या प्रकृताभिरितीष्यताम् ॥

व्योतिष्टोत्रे श्रूयते—“ आग्नेय्याऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठते ” इति । तथाऽऽग्नीध्र-
नामकस्य मण्डपस्य यदुपस्थानं तद्यथा कयाचिद्दशतथीगतकाऽग्निदेवतया
संबन्धिन्या कर्तव्यम् । आग्निदेवता यस्य ऋचः साऽऽग्नेयीतिसाधारणोक्तापु-
न्येवशेषाप्रकृतेरिति चेन्नैवम् । ऋतुप्रकरणपठितानामाग्नीध्रानामुक्तां ऋतुप्र-
युक्तव्यापारसाधनत्वं प्रकरणदेवे । कोऽसौ व्यापार इति विशेषबुभुत्सायामाग्नी-
ध्रोपस्थानरूपोऽयमिति बोधयन्नप्यं विधिर्विशेषयामं(वे) संक्रामतीति लाघवम् ।
अपकृतानां तु ऋतुप्रयुक्तव्यापारसाधनत्वं तद्व्यापारविशेषत्वेत्सुममं बोध्यत इति
शौरवम् । तस्मात्प्रकृताभिराग्नेयीभिस्तदुपस्थानम् । एवमैन्द्रया सदो वैष्णव्या
हविर्धानमित्यत्र सदोहविर्धाननामकयोर्मण्डपयोरुपस्थाने प्रकृतानामभैवेन्द्रीणां वैष्ण-
वीनां च प्रयोग इति द्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छन्दोबन्धुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ तृतीयाहके प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

इष्टर्गो वा अर्ध्वर्युर्यजमानस्येष्टर्गः खलु वै
पूर्वोऽर्ध्वः क्षीयत आसन्त्यान्मा मन्त्रात्पाहि
कस्वाश्विदभिशस्या इति पुरा प्रातरनुवाका-

(परस्परमात्सर्गप्रवृत्तयजमानयोर्नैमित्तिकप्रयोगाभियानम्)

जृहुयादात्मन एव तदध्वर्युः पुरस्ताच्छ्रमे न-
ह्यतेऽनार्त्यं संवेशाय त्वोपवेशाय त्वा गायत्रि-
यास्त्रिभुभो जगत्या अभिभृत्यै स्वाहा प्राणा-
पानौ मृत्योर्भां पार्तं प्राणापानौ मा मां हा-
सिष्टं देवतासु वा एते प्राणापानयोः (१)
इयार्च्छन्ते येषां सोमः समुच्छते संवेशाय
त्वोपवेशाय त्वेत्याह छन्दांसि वै संवेश
उपवेशश्छन्दोभिरेवास्य छन्दांसि वृक्ते
प्रेतिवन्त्याज्यानि भवन्त्सभिजित्यै मरुत्वतीः
प्रतिपदो विजित्या उभे बृहद्रथंतरे भवत इयं
वाव रथंतरमसौ बृहदाभ्यामेवैनमन्तरेत्यद्य
वाव रथंतरं श्वो बृहदद्याश्वादेवैनमन्तरेति
भुतम् (२) वाव रथंतरं भविष्यद्बृहवभूता-
श्चैवैनं भविष्यतश्चान्तरेति परिमितं वाव रथंत-
रमपरिमितं बृहत्परिमिताश्चैवैनमपरिमिताश्चा-
न्तरेति विश्वामित्रजमदग्नी वसिष्ठेनास्पृशेतां
स एतज्जमदग्निर्विहृष्यमपश्यतेन वै स वसि-
ष्ठस्येन्द्रियं वीर्यमवृक्तं यद्विहृष्यं शस्यत
इन्द्रियमेव तद्दीर्यं यजमानो आतृष्यस्य वृक्ते
यस्य भूयांसो यज्ञकृतव इत्याहुः स देवता
वृक्त इति यद्यग्निष्टोमः सोमः परस्तात्स्वादु-
कथं कुर्वीत यद्युक्थ्यः स्यादतिरात्रं कुर्वीत
यज्ञकृतुभिरेवास्य देवता वृक्ते वसीषान्म-
वति (३) ॥

(एतत्सर्वमात्सर्वेषु पृथक्पृथक्प्रयोगाभिधानम्)

विभक्तिपद्यन्ते । एतदेववादिर्कं न्वेवास्तु मान्दस्येतेको मन्धरे । अणोऽपि केयेति विभक्तिपत्तिः । तस्यां विभक्तिपत्तौ तस्यां संदेशाद्येवमितिः पञ्चमिभ्यैः अन्तर-
स्तुमन्त्रित्पुस्तः ५५३ः प्रोक्तम् । तथा विभक्त्यपूर्वकयोः अन्तस्तुमन्त्रित्पुस्तः ५५३ः
संदेशोऽनेकासन्दाभ्यां ककारणीभूतानि गावन्त्यादिः ५५३ः ५५३ः ५५३ः । तथा
सर्वे चः संदेशादिभ्यैर्जुहोति अस्व यज्ञे मन्त्रैश्चन्द्रोभिः प्रतिस्यर्षिभ्यश्चन्द्रानि
५५३ः ५५३ः विनाशितानि भवन्ति । ततो ह्येताभ्यां प्रथमपानयोश्च-स्तानी-
त्यात्स्यं निरुपद्रवः सुखेन संवेष्टुमुपवेष्टुं च प्रमुर्भक्ति ।

अथ मात्सर्वप्रपृथक्पृथक्कृतव्याप्त्युक्तवोद्गतुः कर्तव्यविशेषं विधत्ते—

प्रेतियन्तीति । मरुत्त मभिः प्रैविः सा भेष्याज्यस्योत्रेषु विद्यते इति प्रैवि-
वन्ति । कदशान्याज्यस्तोत्राण्युदातुभिरनुष्ठेयानि भवन्ति । तानि चामिषवाच
संपद्यन्ते । मात्सर्वविभक्तिं विहाय नित्यप्रयोगेऽत्र आयाहि कीत्त इत्यादी-
न्याज्यस्तोत्राणि । मात्सर्वप्रवृत्तरूपे त्वरिगन्तस्ये म वो वाजा इत्यादीन्त्याज्य-
स्तोत्राणि । अथ गतिपकर्षवाचिनः प्रशान्तस्य विद्यमानत्वादेवानि प्रैविन्तीत्यु-
च्यन्ते । ननु ब्राह्मणमन्थ एकैको वै जनवाधामिन्द्र इत्यस्मिन्ननुकके वै ही
सस्तुनुव इति द्वयोर्भास्येष्व् प्रवृत्तं संसवन्नद्याभिनेयं सोमवागमुपक्रम्यैवमान्ना-
वम्—“ एतिवन्त्याज्यानि भवन्त्यभिजित्यै ” इति । आभिमुख्येन मन्त्रमितिः ।
सा भेष्याज्येष्वस्ति तान्येतिवन्ति । अथ आयाहीत्यस्यामृच्यगमनस्य प्रैवित-
त्वात्तदादीन्प्रेतियन्त्याज्यानि । तान्येव नित्यप्रयोग इवात्रापि विधीयन्त इति
चेत् । एवं तर्हि वचनद्वयवच्छाद्यैतववामेतिवतां चात्र समुच्चयोऽस्तु । मात्र विकल्पः
शङ्कनीयोऽपूर्वमेदेन कार्यकत्वाभावात् । परुत्वच्छब्दो वास्त्वुक्वस्ति वा परुत्वत्यः ।
प्रैविष्यन्ते प्रात्सर्व आज्यस्तोत्राणि आभिर्कर्मिभस्ताः प्रैविषदः । उदाहवा मरु-
त्वत्य आज्यस्तोत्रेषु प्रैविष्यो ज्ञान्ति । तेषु दिवाप्रथमं संपद्यते । नित्यप्रयोगे
पृष्ठस्तोत्रे नृहत्सम एतद्वरत्तान वेत्तुमन्त्रिभ्यश्चन्द्रानि ५५३ः ५५३ः । इह तु संसरे
नृहदर्थतरे समुच्चिते कार्ये ।

अथ तयोः समुच्चितयोर्वहृषा पशंसाभह—

इयं वावेति । नृहदर्थतरे मूत्रोकादिप्राधिहेतुत्वात्तद्वेषं स्तूपेते । तद्वेषं
समुच्चित्य प्रमुञ्जान आभ्यां लोकाभ्यायेनं प्रतिस्पर्धनमन्तरेति प्रमुत्तं करोति ।
तथा वर्तमानदिनस्येव भविष्यदिनरूपेण च वे स्तूपेते । तथा सत्यवाधादि-

(परस्परमात्सर्वप्रभुत्तयजमानयोर्नैमित्तिकप्रयोगाभिधानम्)

नद्वयादेनं ष्यावयति । तथा भूतभविष्यच्छ्रेयोस्त्रेण स्तुत्वा वाभ्यां श्रेयोभ्यामेनं ष्यावयति । तथा परिमितापरिमितरूपाभ्यामपि श्रेयोभ्यां ष्यावयति ।

इत्थं द्वयोः संवेशोत्यादिनाञ्च कर्तव्यमभिधाय हौत्रं कर्तव्यं दर्शयति—

विश्वामित्रेति । आ नो मद्रा इत्येतन्नित्यप्रयोगे वैश्वदेवशस्त्रगतं सूक्तं तस्य स्थाने मयाज्ञे वचो विहवेष्वास्त्रित्येतत्सूक्तं मात्सर्वमस्तः प्रमुञ्जीत । तेन प्रतिस्पर्धिन इन्द्रिषसामर्थ्यं वृद्धे विनाशयति । यथा जमदग्निर्वासिष्ठस्य धीर्यं तद्वत् । एवमुत्विज एकैकस्य कर्तव्यविशेषमुक्त्वा यजमानस्य कर्तव्यविशेषं दर्शयति—

यस्य भूयास्त इति । देवतामुद्दिश्य हविस्त्यागमार्गं यज्ञ इत्युच्यते । अङ्गो-
पाङ्गसद्वितः संपूर्णः क्रतुः । यज्ञश्चासौ क्रतुश्चेति यज्ञक्रतुः । हविस्त्यागसाप्ता-
न्यस्य विद्यमानत्वाद्यज्ञोऽपि भवति । अङ्गोपाङ्गविशेषसद्भावात्क्रतुरपि भवति ।
यथा चूतवृक्षः पनसवृक्ष इति सामान्यविशेषान्यां निर्दिश्यते तद्वत् । द्वयोः
स्पर्धमामयोर्यजमानयोर्मध्ये यस्य यज्ञक्रतुरङ्गोपाङ्गैर्भूयान्भवति स यजमानः
प्रतिस्पर्धिनो देवान्बिनाशयति । ततो यदि प्रतिस्पर्धिनो द्वादशस्तोत्रयुक्तोऽग्नि-
होमः परस्तादनुष्ठानसमाप्तौ पर्यवसितो मधेचदानीमितरः पञ्चदशस्तोत्रयुक्तमुक्थ्यं
कुर्वीत । यदि प्रतिस्पर्धिन उक्थ्यः स्यात्तदानीमितर एकोनविंशस्तोत्रयुक्तम-
विराजं कुर्वीत । एवं सति भूयोभिः स्वकीययज्ञक्रतुभिः प्रतिस्पर्धिनो देवता
विनाश स्वयं वसुमत्तमो भवति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ आसन्धेति पुरा होमः स्यारमावरनुवाकवः ।
स्पर्धया तुन्वतः सोमं संवेशाहुविपञ्चकम् ॥
पशन्दयुक्कान्यान्मानि परुत्वत्य उपक्रमे ।
नित्यप्रयोगादेतावान्विशेषः स्पर्धया भवेत् ” ॥

अथ मीमांसा ।

दशमाध्यायस्य षष्ठे पादे चिन्तितम्—

संसवादौ द्वयोरेकं पृष्ठं यद्वा समुच्चितम् ।
एकं पृष्ठतिवद्विधाजितीवान्यत्र चेतद्वत् ॥

(उपांशुग्रहार्थाभिषवमन्त्राणामभिधानम्)

इचनाद्विधित्येते साम्नी द्वे स्तोत्रबोद्धवोः ।

नेहास्ति वस्पृष्ठ एव साहित्यं स्यात्तुर्नर्दिधेः ॥

इदमान्नायते—“संस्रव उभे कुर्यात्, गोस्रव उभे कुर्यात्, अभिहित्ये-
काह उभे बृहद्रथंतरे कुर्यात् ” इति । किमत्र बृहद्रथंतरस्योक्तं पृष्ठस्तुषाविकर-
न्वस्तुतौ स्यात्, किंवा समुच्चितमुभयं पृष्ठ एवेति संशयः । प्रकृतौ इयोर्द्वि-
ल्लिप्तत्वादेकस्मिन्मयोग एकस्य पृष्ठत्वादन्यत्रापि तथात्वं युक्तम् । तथा कृत्व-
वशिष्टं साम सर्वपृष्ठविधियुक्त्यायेन स्तोत्रान्तरे मयोक्तव्यमिति पूर्वः पक्षः ।
सादृश्वचनाभावेनात्र विधयिद्वैपम्यात्पृष्ठतिवद्विकल्पे साति पूर्वविधानवैवर्ण्य-
त्समुच्चय इति रादान्तः ॥

इति श्रीमत्सामण्याचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ तृतीयाष्टके प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

नित्राभ्याः स्थ देवश्चुत आयुर्मे तर्पयत
प्राणं मे तर्पयतापानं मे तर्पयत ध्यानं मे तर्प-
यत चक्षुर्मे तर्पयत श्रोत्रं मे तर्पयत मनो मे
तर्पयत वाचं मे तर्पयताऽऽत्मानं मे तर्पयता-
ङ्गानि मे तर्पयत प्रजां मे तर्पयत पशून्मे तर्प-
यत गृहान्मे तर्पयत गणान्मे तर्पयत सर्वगणं
मा तर्पयत तर्पयत मा (१) गणा मे मा
वि तृषन्नोपधयो वै सोमस्य विशो विशः सख
वै राक्षः प्रदातोरीश्वरा ऐन्द्रः सोमोऽवीवृधं वो
मनसा सृजात ऋतप्रजाता भग इहः स्वाम ।
इन्द्रेण देवीर्वीरुधः संविदाना अनु मन्थन्ताए

(उपांशुग्रहार्थाभिषवमन्त्राणामभिधानम्)

सर्वनाम्य सोममित्याहोपधीभ्य एवैनं स्वयै
 विशः स्वायै देवतायै निर्याच्यमि पुणोति
 यो वै सोमस्यमिभ्युयमाणस्य (२) प्रथमेऽङ्
 झः स्कन्दति सः ईश्वर इन्द्रियं वीर्यं प्रजा
 पृष्टस्यजमानस्य निर्हस्तोस्तमसि यन्त्रयेताऽऽ-
 मांस्कामह प्रजया सह रायस्पोषेणेन्द्रिय
 मे वीर्यं मा निर्बधीरित्याशिपमेवेतामा इक्षस्त
 इन्द्रियस्य वीर्यस्य प्रजयि पशुनामनिर्घाताय
 ब्रह्मश्रस्फल्द पुषिधीमनु धामिमं च योनि-
 मनु यश्च पूर्वः । तृतीयं योनिमनु संचरन्तं
 ब्रह्मं जहोव्यनु सप्त होत्राः (३) ॥

(तृतीयकाण्डेऽभिषवमन्त्राणां यथादर्शात्) ।

इति कृष्णधनुर्वेदीवेत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 प्रथमब्रह्मण्डकेऽष्टमोऽमुक्तकः ॥ ८ ॥

(अथ-तस्मिन्काण्डे प्रथमपपाठकेऽष्टमोऽमुक्तकः) ।

विश्वेदेविकथः शोकाः। स्वर्धामुक्तक्यः शतमे ।

अथऽष्टमोऽमुक्तकः उपांशुग्रहार्थाभिषवस्यापोक्षिका-मन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—“ उत्तरस्यां, वर्तन्यां, होतृवमसं वसतीवरीभिरभिषुर्न निग्राम्यास्तु
 यजमानं वाचयति निग्राम्याः स्य देवभ्रतः” इति । दक्षिणस्य हविर्धानस्यो-
 च्चरस्मिन्वधककार्गो वसतीवरीशब्दाभिधियाभिरादिरभिषुर्वन्ते होतृवमस्तत्रा-
 मिपूरणमि निग्राम्याभिधास्वस्वानीयमानास्तु मन्त्रं वाचयेत् । तत्पाठस्तु—

निग्राम्याः स्थेतिभ हविष्कमिरेत्त आपोऽइक्षि-मन्त्रेण कुम्भे नितरा
 महीवम्भ्या अभवेः निग्राम्याः । देवैः भूयन्त इति देवभुक्तः । हे आपो यूर्ध

(उपांजुमन्त्राभिषवमन्त्राणामभिधानम्)

तादृशमः स्य । वा सूर्यं मदीपमानुभर्षत । एवं वाण्डमिन्-ओन्मन् ।
आत्मानं जीवम् । अङ्गनाभि हस्वपादाद्यवयवान् । गणात्सन्त्यसूदान् । वर्षमर्षं
सर्वे पुमभृत्प्रादिसमूहा यस्य मम तादृशं भाम् । किमहुना वर्षयद्य क्रेयुषसंहारः ।
त्वर्दीयेन्-मर्षमोक्ष-स्यीया-गणास्तृणादिसदित्वा भवन्तु । पूर्वांनुवाकोक्ता आस-
न्यादित्यादिका मन्वा हृदे त्वेत्थनुवाकात्पूर्वं ब्रह्मणाः । अयं तु स्त्रियाभ्याः
स्थेवि मन्वस्वस्मादूर्ध्वं ब्रह्मणः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ अिषणे ब्रीहृ हत्प्रधिषवणफलके, असीवृषं वो मनता
सुप्तस्य इति राजानमेवाभिषन्त्य ” इति, तमिदं मन्त्रवचनार्थं व्याचष्टे—

ओषधय इति ऽ यः सोमो राजा तस्योषधय एव विशः पजास्थानीयाः ।
अत एव ता ओषधिरूपा विशो राज्ञः पदावोरीश्वराः सोमं राजर्म्ममर्षिस्म-
स्मभ्यं हातुं समर्थाः । सोमश्चेन्द्रदेवत्यः । तस्माद्दोषधीन्वादिषयेजापीपुर्बदित्वा-
दिषन्नेण सोमाभिषन्त्राणं युक्तम् । तस्य च मन्वस्यापमर्थः—हे सुजाताः सर्व-
णमेषकास्तिरन्तेन ओमनन्यन्त्यो विशेषतश्च कृतपक्षाता प्रज्ञाश्च यकर्षणोत्पन्न-
स्तादृशमो हे ओषधयो वो युष्मान्मनसाऽवीवृषं-वर्षप्रामः । वो युष्माकं मम
इन्द्रजन एव वयं स्वाम सवदा युष्मद्भजनरुके क्रुधाणि तिष्ठामोक्षर्थः । देवी-
वीरुधः सोमवल्लीरूपा देव्य इन्द्रेण सविदाना ऐकमर्थं गताः सवत्ताम पावः-
सवनकर्मणे सोममनुष्यन्तामिति । एतन्मन्त्रप्रादौषधिरूपा सोमस्य वा
विट्स्वकीयमजा वा चेन्द्ररूपा सोमस्य स्वकीयदेवता तस्याः पजाया देवता-
वाथ सकाशात्सोमं विशेषेण धाधिरवाऽम्बिषुणीति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ आ माऽस्कानिदि पथमप्लवमं सुमभिषन्त्रयते ” इति ।
तदिवं विषये—

यो वै सोमस्येति । अधिषवणफलकयोरवस्थाम्प्य आधिमिरिमिषुयमाणस्य
सोमस्य यः पथमोऽशुल्लेशो भूमौ पतति स लेखो यजमानस्येन्द्रियादीनिःशेषेण
विनाशयितुं सपर्यः । तस्मात्तत्परिहारार्थमा माऽस्कामित्वादिमन्त्रेण तर्पणमभि-
मन्त्रयेत् । तस्य च मन्वस्यापमर्थः—हे भूमौ पतितशी त्वं मेषया धेनसमुज्जया
च सह मां प्रत्याकृन्तन्पुनरापतीऽसि तस्मान्मर्षीवामिन्निवर्षं धीर्षं च वा निर्वर्षीर्मां
विनाशयेति । अनेन मन्त्रेण मन्त्राणां विनाशकत्वात् तन्निवर्षणं चोच्यते ।

(सवनाहृत्यादिमन्त्राणामभिधानम्)

'इन्द्रो वृषकारेण- इन्द्रस्य चस्कन्देति विप्रुषः' इति । आभिषन्ववत इत्यनुवर्तते । तमिषः मन्त्रः पञ्चमः ।

इन्द्रस्य चस्कन्देति । इन्द्रः सोमरसविन्दुः पृथिवीमनु चस्कन्द पृथिव्या पतित इत्यर्थः । स च इन्द्रो ह्रतः अन्वथः नक्षत्रेऽनुसंहरति सुलोकेऽन्तरिक्षलोके मूलोके च । तदेतदभिषेत्स्व स्पर्शते स्व-

“अग्नौ मन्त्राऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।

आदित्यान्मायवे वष्टिर्वृष्टेरन्नं तवः मन्त्राः” ॥ इति ।

योऽभ्यर्च्यो धामित्यादिनाऽभिधीयते धामिभं च योनिमनु अन्तरिक्षरूपमिदं स्थानमनुसंहरति । मन्त्रं पूर्वा योनिः पृथिवीमनु चस्कन्देति पूर्वोक्तस्थानावधिषेचः, एतन्मनुसंहरति । तृतीये योनिं सुलोकरूपमादित्यस्थानमनुसंहरति, तमिषं विन्दु स्थानेष्वनुसंहरन्तं इन्द्रं जुहोमि मनसा हृतमिव भावयामि । कुत्र होम इति तदुच्यते-अनु सक्त होत्रा इति । यस्यां दिशि इन्द्रः पतितस्तद्व्यविरक्त-होमयोग्याः तत्र दिशो याः सन्ति तास्वनुक्रमेण जुहोमि । यथाऽर्थं इन्द्रो हृत आदित्यादिस्थानमनुसंहरन्तं संहरन्नुपकरोति तथा भावयामित्यर्थः । त एते मन्त्रा वाचस्त्वववे पञ्चमेष्वस्मान्मनुवाकात्पूर्वं इष्टव्याः । अत्र विनियोगसंग्रहः-

मित्राभ्याक्लिप्तमनन्तं मित्राभ्यामक्षणे सति ।

स्वापिने वाचयेत्सोमं मन्त्रयेत् सवीवृषम् ॥

आमास्कानभिमन्त्र्यांशुर्द्विन्दुं तु मन्त्रयेत् ।

चत्वार एते मन्त्राः स्युरष्टमे त्वनुवाकके ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुर्वेदी-

मतैर्त्तिरीमसंहितामाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ तृतीयाष्टके प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

यो वै देवान्देवयज्ञसेनार्पयति मनुष्यान्मनु-
ष्यवशुत्तेन देववशस्त्वेव देवेषु भवति मनुष्यय-
ज्ञात्ती मनुष्येषु वाग्वाचीनमाश्रयणाद्ग्रहान्गु-

(सवनाहृत्यादिमन्त्राणामभिधानम्)

ह्रीवात्तानुपाश्च गृह्णीयाद्यानुध्वांस्तानुपब्धि-
 मतो देवानेष तद्देवयज्ञसेनांपयति मनुष्यान्म-
 नुष्ययज्ञसेन देवयज्ञस्येव देवेषु भवति मनुष्य-
 यज्ञसी मनुष्येष्वग्निः प्रातःसवने पात्वस्मान्चै-
 श्वानरो महिना विश्वशीभूः । त नः पावको
 द्रविर्षं दधातु (१) आयुष्मन्वः सहस्रक्षाः
 स्याम । विश्वे देवा मरुत इन्द्रो अस्मानस्मि-
 न्द्वितीये सवने न जह्युः । आयुष्मन्तः प्रियमेषां
 बर्धन्तो वयं देवानां सुमती स्याम । इदं तृती-
 यं सवनं कवीनामुतेन ये चमसमैरंघन्त ।
 ते सौमश्वनाः सुवरागशानाः स्विष्टिं नो अग्नि-
 वतींशो नयन्तु । आयतनवतीर्वा अग्न्या आहु-
 तयो ह्यन्तेऽनायतना अन्या या आघारव-
 तीस्ता आयतनवतीर्याः (२) सौम्यास्ता
 अनायतना ऐन्द्रवायवमादायाऽऽघारमा घार-
 येदध्वरो यज्ञोऽसमस्तु देवा ओषधीभ्यः पशवे
 नो जनाय विश्वस्मै भूतायाध्वरोऽसि स
 पिन्वस्व घृतवहेव सोमेति सौम्या एव तदाहु-
 तीरायतनवतीः करोत्यायतनवान्भवति य एवं
 वेदायो यावापृषिवी एव घृतेन व्युनक्ति ते
 व्युक्ते उपजीवनीये भवत उपजीवनीयो भवति
 (३) य एवं वेदेष ते रुद्र भागो यं निरया-
 च्यास्तं जुषस्व विदेगोपत्यं रायस्पोषं

(सवनाद्दृष्ट्यास्दिमन्त्राणामभिधातम्)

सुवीर्यं तं तं ससिमां ससिमां । मनुः पुत्रेभ्यो
 दार्यं ससिमां ससिमां ससिमां । मनुः पुत्रेभ्यो
 निरभजत्स आऽगच्छत्सोऽब्रवीत्क्रयामा निर-
 भागिति न त्वा निरभाक्षमिर्गववीदृजिनस
 इमे सत्रमासते ते (४) सुवर्गं लोकं न प्र
 जानन्ति तेभ्य इदं ब्राह्मणं ब्रूहि ते सुवर्गं
 लोकं यन्तो य एषां पशवस्तास्ते द्रास्य-
 स्तीति तदेभ्योऽब्रवीत्ते सुवर्गं लोकं यन्तो य
 एषां पशव आसन्तानस्मा अददुस्तं पशुभि-
 श्वरन्तं यत्तवास्तौ रुद्र आऽगच्छत्सोऽब्रवी-
 म्यम वा इमे पशव इत्युर्थे (५) महीमि-
 मान्तिर्गवो ज वै तस्य त ईशत इत्यब्रवी-
 यद्यज्ञवास्ती हीयते मम वै वदिति तस्माद्य-
 ज्ञवास्तु नाभ्यवेत्यसौऽब्रवीत्तस्मात्स म-
 जायते ते पशुजाभि मस्य इति तस्मा एतं
 मन्दिभिः सस्र्वावमजुहोततो वै तस्य रुद्रः
 पशुजास्यमन्यत यत्रैतमेवं विद्वामन्धिनः सस-
 सारं ब्रूहीति न तत्र रुद्रः पशुनाभि
 मन्यते (६) ॥

(दधात्ववर्तनवतीषां उपजीवनीये भवत उपजीवनीयो भवति
 मित्थिर्गवो ज वै तस्य रुद्रः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाह्निके

अथ प्रजापतेः भवमोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

(सवनाहुत्यादिमन्त्राणामभिभनम्)

(अथ तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुक्तकः) ।

उपांशुग्रहसंयुक्ता मन्त्रा अष्टम ईरिवाः ।

अथ नवमे सवनाहुत्यादिमन्त्रा वक्तव्याः । तत्राऽऽदौ द्यक्त्वहनन्त्राणां क्रमेण नदिमुञ्चं च ध्वनि विधत्ते—

यो वै देवानोति॥ देवतां वशः कीर्तिदेववशसं तेन देवानो पन्तानोऽर्चयति योजयति मनुष्यामर्षि मनुष्ययशसेन योजयति । स स्वर्गे देवेषु यध्वे देवयशसवानेन भवति । भूलोके मनुष्येषु यध्वे मनुष्ययशसवानेन भवति । तदुभयसिद्धयर्थं क उपाय इति, तदुच्यते—आश्रयणग्रहारवाधनिर्मुक्त्याऽपि पूर्वमिच्छां कृत्वा आश्रयणग्रहार्थमैश्वर्यायवापवाकीन्गृह्णति तान्सर्वाणुपांशुं यथा भवति तथा गृह्णीयात् । मन्त्रा यथा पार्थस्यैर्न श्रूयन्ते तथोच्यते गृह्णीयादित्यर्थः । पानामप्यग्रहादूर्ध्वमावित्र उच्यथाऽग्निहोत्रागृह्णीयात्तानुपनिष्मतो गृह्णीयात् । सर्वादिस्थितेषु यशसंयुक्तानुपनिष्मतो गृह्णीयादित्यर्थः । तत्रोपांशुश्चारणेभ्यो देवानां कीर्तिपात्रिः । तदुच्यते ध्वनिना मनुष्याणां कीर्तिपात्रिः । तेनोभयेन स्वस्पाविधोकेतुवे कीर्तिर्भवति ।

कल्पः—“ अग्निः प्रातःसवने पात्वस्मानिति सस्थिते सवन आहुतिं जुहोति ” इति । पाठस्तु—

अग्निः प्रातरिति । अयमग्निः प्रातःसवनेऽस्माभिरनुष्ठितिं सत्यस्माभ्यां । देवानो विधेवा नराणां स्वामित्वेन संबन्धी । महिना स्वकीयेषु महिना विधेयैर्भूविषस्य सुखभाषकः । स तादृशोऽग्निरस्मभ्यं व्रविर्णे दद्यात् । अर्धं दद्यात् । कीर्तिशः, पावकः शोधयिता । पावकस्य कृत्वाऽस्माञ्छोधयतीत्यर्थः । किं च वयमायुष्मन्तो दीर्घायुषः सहस्रशः मक्षयितुभिः सर्वैः सहितान् सर्वशः स्वाम । सोऽहं प्रातःसवनसमाप्तौ होममन्त्रः ।

कल्पः—“ विधे देवा मरुत इति संस्थिते सवन आहुतिं जुहोति ” इति । पाठस्तु—

विधे देवा मरुत इति संस्थिते सवने देवाः सर्वे देवा अस्मिन्निहोत्रे माध्यादिनेऽसवने नोऽस्माञ्ज-जमुर्मा परित्यजेयुः । वयमायुष्मन्तो दीर्घायुषोऽपि देवानां स्वोक्तदिकं वदन्तस्वेषां सुप्रवत्युग्रहदुर्गैः स्यात् इति धेय । सोऽहं माध्यादिनसवनसमाप्तौ होममन्त्रः ।

(सवनाहृत्यादिमन्त्राणामभिधानम्)

कल्पः—“ इदं तृतीयः सवनं कवीनामिति संस्थिते सवन आहुतिं जुहोति ” इति । पाठस्तु—

इदं तृतीयमिति । कवीनां विदुषामृत्विजा संबन्धि यदिदं तृतीयसवनं तदिदं देवा वसीषो वसुमत्तरं कृत्वा नोऽस्माकं या स्थितिः शोभनो यागस्तां स्थितिमभिलक्ष्य नयन्तु प्रापयन्तु । कीदृशा देवास्तदुच्यते—ये देवाश्चमसं चम-सगणभैरयन्त भेरितवन्तस्ते देवाः सौधन्वनाः सुधन्वन इन्द्रस्य संबन्धिनः क्रमु-नामानः सुवरानशानाः स्वर्गे प्राप्नुवन्तः । तादृशा देवा नयन्तिवत्यन्वयः । सोऽयं तृतीयसवनसमाधौ होममन्त्रः । एतेषु मन्त्रेष्वग्निः प्रातःसवन इत्यव-माधौ मन्त्र ओमासभर्षणीधृत इत्यनुवाकादूर्ध्वं ब्रह्मण्यः । विश्वे देवा इत्ययं द्वितीयो मन्त्रो महाः इन्द्रो नृवदिरथनुवाकादूर्ध्वं ब्रह्मण्यः । इदं तृतीयः सवन-मिति तृतीयो मन्त्रो धृहस्पतिस्तुतस्येत्यनुवाकादूर्ध्वं ब्रह्मण्यः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ अश्वरो यज्ञोऽयमस्तु देवा इति परिहृत्यमाऽऽधारना-धारयति ” इति ।

परिहृत्याद्यन्वेन होमसाधनं काष्ठपात्रमुच्यते । तन्निममाधारं विधत्ते—

आयतनवतीरिति । ह्यमाना आहुतयो द्विविधा आयतनमुक्तास्वद्रहि-ताश्च । आधारेण व्यवस्थापितं होमस्थानं होतव्यानामायतनं यत्सद्रासणे पुरोडासाद्याहुतीनामस्ति । आधारस्य पकरणे विहितत्वात् । सौम्या-स्वशापांश्वयामग्रहा आधाररहितत्वाद्नायतनास्तद्वेदेन्द्रवायद्यज्ञाद्याहुतीनाय-प्यनायतनत्वं प्राप्तम् । अतस्तद्भ्यामुत्सर्गं यदेन्द्रवायवं होतुमादत्ते तदा वान-हस्ते सं धृत्वा दक्षिणहस्तेनाश्वरो यज्ञ इत्यादिमन्त्रेणाऽऽधारं जुहुयात् । वक्षिणं परिधिसंभिमन्त्रवहस्य प्राञ्चमुदञ्चं सोमरसं पातयेत् । सोऽयमाधारः । मन्वा-र्थस्तु—हे देवा अयमस्माकं यज्ञोऽश्वरो हिंसकरहितोऽस्तु । किमर्थमिति तदु-च्यते—ओषधीभ्यः पशवे अनाय वास्माकं सर्वप्राणिभ्यश्च हे सोम त्वमश्वरो हिंसारहितोऽस्तीति घृतवत्सिञ्चेदि । तत्तेन सौम्या ऐन्द्रवायवादिग्रहसंबन्धिभ्योऽ-प्याहुतीरायतनवतीः करोति । यश्चैवं वेद सोऽप्यायतनवाग्भवति । अपि च घृतवदिस्युक्त्या द्यावापृथिव्यावपि घृतेन विविधं क्लेदयति । ते च विविधं क्लेदिते सत्यो सर्वेषां प्राणिनामुपजीवनीये भवतः । य एवं वेद सोऽप्युपजीवनीयो भवति ।

(सत्रनाह्न्यादिसंज्ञासहितानाम्)

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ उक्तसर्वात्मविप्रस्थिताः षड्विपरिध्वङ्गनाहं निर्धर्यं
तस्मिन्नास्थितः सत् सत्त्वं शुद्धोत्प्रेष्यते रुद्र भागो यं निरयाचथा इति ” इति ।

पाठस्तु—

एष ते रुद्रेति । हे रुद्र क्रुरेदेष्वेव संज्ञावस्त्वव भागस्तं (गः, वं) भागं
निरयाचथा देवेभ्यो निष्कृष्य तवैवासाधारणत्वेन याचितवानस्ति, तथाचनं
ब्राह्मणे स्पष्टी भविष्यति, वं याचितं भागं सेवस्व । एवं तु गवां पाठ्यं अनस्व
पुंर्हि शोभनपुत्रं सवत्सरनिष्पाद्यानामोषधीनामविनाशे च विदेर्जानासि । तस्मात्
सर्वमस्वदर्थं संपादयेत्वाभिप्रायः ।

तमिधं संज्ञावहोमं विधातुं पीठिकामारचयति—

मनुः पुत्रेभ्य इति । मनोर्षेहवः पुत्रास्तेषु कनिष्ठो नाभानेदिष्ठनामको बालो
वेदाध्ययनं करोति । तदानीं पिता मनुर्षेभ्यः पुत्रेभ्यः स्वकीयं वनं विभज्य
इत्यवान् । अध्ययनपरं बालं भागरहितमकरोत् । स च बाल आगत्य केन
हेतुना मां भागरहितमकार्षीरिति-पितरनभवीत् । स च पिता त्वां भागरहितं
च कृतवानस्मीत्यनभवीदुक्त्वा च तस्मात्पुत्राय पुत्रायोपादिदेश ।

अनन्तरं च पुत्रस्तेनोपश्रयेण भागं प्राप्तवानित्येतद्दर्शयति—

अङ्गिरस इति । अङ्गिरोन्नमकर इमे गृहर्षभ्यः सत्रमनुतिष्ठन्ति । ते तु
स्वर्गमाविस्ताभयानां नाभानेदिष्ठनामकानामपि तस्मिन्परिष्ठाप्यस्वर्गं न जानन्त्यत-
स्तेभ्य इदं त्वयाश्मिन् वक्ष्यामिदितिपादकं ब्राह्मणं ब्रूहि । तेऽपि सत्रं परिसमाप्त्य
स्वर्गं गच्छन्ती यामोपयुक्तेभ्योऽवशिष्टास्त्वकीयान्पुत्रसर्वास्तुभ्यं दास्यन्ति ।
तोऽयं भागमाप्युपपन्नः । इत्येवं प्रोक्तं पुत्र इदं ब्राह्मणं तेभ्योऽभिदधे । तव-
स्तदीयानवाशिष्टास्त्वकीयान्पुत्रसर्वास्तुभ्यं दास्यन्ति ।

अथ नाभानेदिष्ठस्य रुद्रेण स्रष्टु संवत्स्रं दर्शयति—

तं पशुभिरिति । अङ्गिरोभिर्दत्तान्पशून्स्वगृहे नेतुं तदीये (पापां) यज्ञ-
भुवि यज्ञशेषैः पशुभिः संवत्स्रं नाभानेदिष्ठं रुद्र आगत्य पदीया एते पशव
इत्यब्रवीत् । तस्मात् नाभानेदिष्ठो यज्ञमङ्गिरस इत्यब्रूत्तद्वचनत् इत्यब्रवीत् ।
तवः स रुद्रस्तस्मात्पशुशेषैः पशुभ्यः पशुभिरङ्गिरो न तस्मिन्पितृस्त्वस्मात्तैर्दत्तं पशु-
भ्यमस्वापिदत्तं तव न भोगमस्मित्यब्रवीत् । कस्वार्हं स्वापिदि । तैः पशु-
भ्यः पशुभ्यो इयिते यज्ञसमाप्तेरुभ्यंमवशिष्यते तत्सर्वं ममैव स्वम् । तस्मान्-

(प्रवृत्तहोमादिमन्त्राणामभिधानर्थ)

वापुशामन्त्रेण पञ्चभूमिः केनापि न प्रवेष्टव्या । यदि तत्र शिष्टपथपेक्षाऽस्ति
 तर्हि वां यज्ञे भागिर्भूः कुरु तवस्तुभ्यं इत्तानितान्पशून् मारयिष्यामीति रुद्रोऽभवीत् ।
 ततो नामानेदिष्टस्वस्त्रे रुद्रायैवं मन्थिनः संसावमजुहोत् । मन्थिग्रहं हुत्वा
 संसावस्थं द्रव्यशेषं परिधेर्बहिस्स्थापितेऽङ्गारे हुतवान् । तवस्तुष्टो रुद्रस्वस्त्र
 नामानेदिष्टस्व पशूभ्यैव हिंसितवान् । आरूपांनं परिसमाप्य विधत्ते—

यत्रैतमेवमिति । ऐन्द्रवायवादिपुण्ड्यान्तेषु ग्रहेषु गृहीतेषु ऋतुपाथयोः
 सोमग्रहणात्प्रागेवैन्द्रवायवमन्थिग्रहमन्त्रस्य काठ(र्यं)त्वान्मपुश्च माधवश्रोत्रे-
 तस्मात्तनुवाकात्प्रागेवाध्वरो यज्ञ इत्याधारमन्त्र एव ते रुद्र प्राग इति संसावम-
 न्त्रश्च द्रष्टव्यः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुद्रायजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके .

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ तृतीयाष्टके प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

जुष्टो वाचो भूयासं जुष्टो वाचरूपतये देवि
 वाक् । यद्वाचो मधुमसस्मिन्मा वाः स्वाहा
 सरस्वत्यै । ऋचा स्तोमः समर्धय गायत्रेण
 रथंतरम् । बृहद्रायत्रवर्तानि । यस्ते द्रुप्तः
 स्कन्दति यस्ते अश्शुषाहुच्युतो धिषण्योरुप-
 स्यात् । अध्वर्योर्वा परि यस्ते पवित्रास्स्वाहा-
 कृतमिन्द्राय तं जुहोमि । यो द्रुप्तो अश्शुः
 पतितः पूयिष्यां परिव्रापात् (१) पुरोडा-
 शात्करन्भात् । धानासोमामन्थिन इन्द्र जु-
 कास्स्वाहाकृतमिन्द्राय तं जुहोमि । यस्ते

(प्रवृत्तहोमादिमन्त्राणामभिधानम्)

द्रुप्तो मधुमाश् इन्द्रियावात्स्वाहाकृतः पुनरु-
प्येति देवान् । द्विवः पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षा-
त्स्वाहाकृतमिन्द्राय तं जुहोमि । अथ्वयुर्वा
ऋत्विजां प्रयमो युज्यते तेन स्तोमो योक्तव्यं
इत्याहुर्वाग्नेमा अग्ने एत्वजुगा देवेभ्यो यज्ञो
मयि दधती प्राणास्पज्ञुर्षु प्रजां मयि (२) च
यजमाने चेत्याहु वाचंमेष तर्थाहमुत्वे युनाक्कि
वास्तु वा एतद्यज्ञस्व क्रियते यद्व्याहाभाहीत्वा
बहिष्पवमानश् सपेन्ति पराञ्चो हि यन्ति
पराञ्चिभिः स्तुवते वैष्णव्यर्चा पुनरेत्योप तिष्ठते
यज्ञो वै विष्णुर्धममेवाकविष्णो त्वं नो अन्तमः
ज्ञमं यच्छ सहन्त्य । प्र ते धारा मधुश्चुत
उत्सं कुहते अक्षितमित्याहु यदेवास्य ज्ञान-
स्योपज्ञुर्धति तदेवास्यैतेनाऽऽर्प्याययति (३) ।

(परिवापात्प्रजां मयि तुह्ये चतुर्दश च) ।

इति छण्डयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाहके
प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ तृतीकाण्डे प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

आधारसंज्ञावमन्त्रौ नवमे कथितावुभौ ।

अथ दशमे प्रवृत्तहोमादिमन्त्रा उप्यन्ते ।

कल्पः—“प्रवृत्तः प्रवृत्तः प्रवृत्तहोमो जुहोति जुष्टो वाचो भूवात्तमृचा
स्तोमश् सवर्धमेत्येताभ्याम् ” इति ।

एते काण्डे यद्विहितमृत्विजो वृणीते छन्दाश् स्वेव वृणीव इति, तत्र नो यो
ब्रूवो भवति तेन तेनेमो होमो कर्तव्यो । तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु—

(पवृतहोमादिप्रन्त्राणामभिधानम्)

जुहो वाच इति । अहं वाग्देवतायमेऽपियो भूयासे, तथा वाचां वाचको यो देवस्तत्पारि मियो भूयासम् । हे वाग्देवि शब्दरूपाया वाचः संबन्धि बन्धुपुरं पदं वस्त्रिभ्यं भा मां स्थापय । तत्स्वती जुह्वयेत कुत्वास्तु ।

द्वितीयकण्ठपाठस्तु-

क्राचा स्वोममिति । हे वाग्देवि क्राचा योनिभूतया-लोमे स्वोमे तामा- बुधिं वा समर्धय संपर्धिं कुरु । तथा गायनेण ताम्ना सहितं रथतरं ताम समर्धय । ममत्रस्य धर्तनी वागीं यस्य कृतः- साम्नस्तद्वाग्देवतांनि । वाद्यं यथा भवति तथा ब्रह्मसाम समर्धय । कर्मानुष्ठानार्थं वृतेषु कर्तव्यं क्वसामा- दिगतं यदैकत्वं वापरिहृत्य समर्धयं कर्तव्यं तात्पर्यार्थः ।

कृताः-“यस्ते इप्सो वो यस्त इयेतैः-यस्मिन्-वेशुमहोमाजुहोति” इति । यस्ते इप्स इयेतुद्वयोः पतीकं वतस्यो मन्थीस्त्वैरन्यैः पवमानार्थं प्रस- र्णगारपूर्वं जुहुयात् । वैपुषान्तंघहोतारं च हुत्वा-बाहिष्पवमानवन्वाभ्यांदिनं पव- मानं प्रसर्पन्तीति सूत्रकारेणोक्तत्वात् । तत्र मध्यमिचमाह-

यस्ते इप्स इति । इ-सोम तथ संमन्थी वो इप्सो रसिदिन्दुरथवांशु- विषवणफल्कमोरुयस्त्रावृत्तरिभागात्स्वदिति-भूमौ-यस्यवस्यवर्षोवाहुभ्युतः स्कन्दति । अथवा यस्ते रसिन्दिन्दुः पविवाहशापविवाह्य भूमौ पतति तं इप्सं तं वांशुमिन्द्राय स्वाहाकृतं स्वाहाकारेण समर्पितं कृत्वा जुहोमि ।

अथ द्वितीयायाह-

वो इप्स इति । परिवाषादीनि सवनीयपुरोडाशभ्यन्वाणि । परिवापो लानानां समूहः । पुरोडाशः पसिन्दोः करम्भः सकरः । शाना मृष्टयवतण्डुलाः । सोमः पसिञ्जः । शानाथ सोमथ शानासोमं वस्मात् । मन्थी शुक्रथ ग्रहो । हे इन्द्रोकानां परिवाषादीनां सकाशायो इप्सो भूमौ पतितो यथांशुभूमौ पतितस्त्वं इप्सं तं वांशुं स्वाहाकारेण समर्पितं कृत्वा जुह्वमिन्द्राय जुहोमि ।

अथ तृतीयायाह-

यस्ते इप्स इति । हे सोम यस्ते इप्सो-यद्यमानांभूमौवाग्निन्द्र- यवाग्निन्द्रिमवृद्धिकारी मया स्वाहाकृतः सन्दिबो वा-पृथिव्या-वाग्नेरिस्ताहा परिवः पतितस्त्वंदस्त्वात्सर्वस्मादागत्य-पुनर्देवानप्येति-भाष्योति च इप्समिन्द्राय स्वाहाकारेण समर्पितं कृत्वा जुहोमि ।

(प्रकृतसंज्ञासंज्ञाभाषानामिधानम्)

...सुक्तं सुप्रकारम्— "उदकम् पक्वा मलिनम् नानाम्" ...
...सर्वम्— "सर्वम् उदकम् पक्वा मलिनम् नानाम्" ...
...सर्वम्— "सर्वम् उदकम् पक्वा मलिनम् नानाम्" ...

...सर्वम्— "सर्वम् उदकम् पक्वा मलिनम् नानाम्" ...
...सर्वम्— "सर्वम् उदकम् पक्वा मलिनम् नानाम्" ...
...सर्वम्— "सर्वम् उदकम् पक्वा मलिनम् नानाम्" ...

सर्वम् उदकम् पक्वा मलिनम् नानाम्— "सर्वम् उदकम् पक्वा मलिनम् नानाम्"

...सर्वम्— "सर्वम् उदकम् पक्वा मलिनम् नानाम्" ...
...सर्वम्— "सर्वम् उदकम् पक्वा मलिनम् नानाम्" ...

...सर्वम्— "सर्वम् उदकम् पक्वा मलिनम् नानाम्" ...
...सर्वम्— "सर्वम् उदकम् पक्वा मलिनम् नानाम्" ...

...सर्वम्— "सर्वम् उदकम् पक्वा मलिनम् नानाम्" ...
...सर्वम्— "सर्वम् उदकम् पक्वा मलिनम् नानाम्" ...
...सर्वम्— "सर्वम् उदकम् पक्वा मलिनम् नानाम्" ...

सर्वम् उदकम् पक्वा मलिनम् नानाम्— "सर्वम् उदकम् पक्वा मलिनम् नानाम्"

...सर्वम्— "सर्वम् उदकम् पक्वा मलिनम् नानाम्" ...
...सर्वम्— "सर्वम् उदकम् पक्वा मलिनम् नानाम्" ...
...सर्वम्— "सर्वम् उदकम् पक्वा मलिनम् नानाम्" ...

१ क. 'सर्वम्' । तद्विष्णोः । २ क. क. 'सर्वम्' । ३ क. 'सर्वम्' ।

(कासांचित्पुरोनुवाक्यानामभिधानम्)

अथैतत्तथा प्रवृद्धते पक्षेण दुहताम् । एतेन मन्त्रपाठेन पूर्वेषु पाषेण शुद्धीव-
 स्यास्य सोमस्य यदेव स्वस्वपं शिरावस्थानेनोपशुष्यति तत्सर्वमाप्पायितवेव
 अथैत । सै ते प्राण इत्यस्मिन्ननुवाके सै यज्ञपविराशिषेति मन्त्रेण पशोः शो-
 प्यामञ्जनं विहितम् । पूतेनाकाविति मन्त्रेण पशोः शिरस्यञ्जनं विहितं, समो-
 रुमयोर्मध्यं अत्विजो वृणीत इति वरणस्य विहितत्वाज्जुष्टो वाच इत्यादिकौ
 मन्त्रहोममन्त्रौ तयोरेञ्जनमन्त्रयोर्मध्ये द्रष्टव्यौ । कतुमहमहणात्पूर्वं बहिष्पवमान-
 स्थानुष्येत्पासादङ्गमन्त्राणां यस्ते द्रुप्त इत्यादीनां मधुस्य माधवश्वेत्येतस्माद्गु-
 ष्ठाकात्पार्वीर्नं स्थानं द्रष्टव्यम् । अथ विनियोगसंग्रहः-

जुष्टो द्वे प्रवतो योऽसौ जुहुयात्प्रवृताहुवी ।

यस्मिभिर्वैपुषो होमो वागभ्वर्युर्मवीषि हि ॥

विष्णो सोमं स्पृशेदत्र मन्त्राः सप्त प्रकीर्तिवाः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदायंप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

वैतिसीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ तृतीयाहके प्रथमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

अमिना रयिमभ्रवत्पोषमेव दिवेदिवे । य-
 शसं वीरवत्तमम् । गोमां अग्नेऽविमां अश्वी
 यज्ञो नुवत्सत्सा सद्मिदप्रमुष्यः । इडावां
 एषो असुर प्रजावान्दीर्षो रयिः पृथुजुध्नः सभा-
 वान् । आ प्यायस्व सं ते । इह स्वर्गारम-
 म्रियं विश्वरूपमुप ह्वये । अस्माकमस्तु केव-
 लः । तन्नस्तुरीपमर्ध पोषयित्नु देवं स्वर्गविं
 रराणः स्वस्व । यतो वीरः (१) कर्मण्यः
 सुदक्षो युक्तग्रीवा जायते देवकामः । शिवस्व-
 हरिहाऽऽ गहि विभुः पाष उत त्पना । यज्ञे-

(कासाचित्पुरोनुवाक्यानामभिधानम्)

यज्ञे न उदव । पिशाङ्गरूपः सुमरो वयोधाः
 झृष्टी धीरो जायते देवकामः । प्रजां त्वष्टा
 वि ध्यतु नाभिमस्मे अथा देवानामप्येतु दार्षः ।
 प्र जो देव्या नो दिवः । पीपिवास्त सरस्वतः
 स्तर्न यो विश्वदर्शतः । धृक्षीमहि प्रजामिब्रह्म
 (२) ये ते सरस्व ऊर्ध्वयो मधुमन्तो घृतश्चुतः
 तेषां ते सुम्नर्भीमहे । यस्य ब्रतं पशवो यन्ति
 सर्वे यस्य ब्रतमुपातिष्ठन्त आपः । यस्य ब्रते
 पुंष्टिपतिर्निविष्टस्त सरस्वन्तमवसे हुवेम । वि-
 द्य सरुपर्ण वयसं बृहन्तमर्षो गर्भं वृषममोषधी-
 नाम् । अभीपतो वृष्ट्या तर्पयन्तं त सरस्व-
 न्तमवसे हुवेम । सिनीवाल्लि पृथुहुके वा देवा-
 नामसि स्वतां । जुषस्व हुष्यम् (१) आहुतं
 प्रजां देवि दिदिद्दुडि नः । या सुपाणिः स्वह-
 गुरिः सुपूमा बहुसवरी । तस्यै विश्वास्त्रिये हविः
 सिनीवाल्यै जुहोतन । इन्द्रं वो विश्वतस्परिन्द्रं
 वरः । असितवर्णा हरयः सुपर्णा मिहो वसा-
 ना दिवमुत्पतन्ति । त आऽर्बव्रन्सदनानि
 कृत्वाऽऽदित्पृथिवी घृतैर्व्युद्यते । हिरण्यकेशो
 रजसो विसारेऽहिर्घुनिषातं इव प्रजीमान् ।
 ह्यार्षिभ्राजा उपसः (४) नवेदा यज्ञस्वतीर-
 पस्युवो न सत्याः । आ ते सुपर्णा अभिनन्त
 एवैः छण्यो नोनाव वृषभो यदीदम् । शिषा-

(कसांचित्पुरोनुवास्थानामभिधानम्)

पिन्वय यत्रा नरो मरुतः सिञ्चया मधु । उदु
त्यं चित्रम् । और्वभृगुवच्छ्राधिंमप्नवानवदा हुवे ।
अग्निं संमुद्रवांससम् । आ सवः सवितुर्यथा
मगस्येव भुजिं हुवे । अग्निं संमुद्रवांससम् ।
हुवे वार्तस्वजं कविं पर्जन्यं क्रन्त्यं सहः । अ-
ग्निं संमुद्रवांससम् (८) ॥

(वीर इषः हव्यमुषसो मरुतश्च वृष्टिं मगस्य द्वादश च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

प्रजापतिरेव ते गायत्रो यज्ञ वै प्रजापतेः प्राजापत्या यो वा अयथादे-
वताभिर्हो निशाम्याः स्थ यो वै देवाञ्जुष्टोऽग्निना रविमेकादश ॥ ११ ॥

प्रजापतिरकामयत प्रजापतेर्जायमाना व्याधच्छन्ते मस्रमिमान्वाया या-
यिनां द्विचत्वारिंशत् ॥ ४२ ॥

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ।

(अथ तृतीयाष्टके प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

ये ब्रह्मिष्यवमानाङ्गमन्त्रास्ते दशमे भूताः ।

अथैकादशे काश्चित्पुरोनुवाक्या उच्यन्ते ।

चित्रया यजेत पशुकाम इत्यत्र सवैतानि हवींषि भवन्तीति भूतम् । तत्र
प्रथमस्य हविष आग्नेयस्य पुरोनुवाक्यामाह—

अग्निनेति । अनेनाग्निना रयिं घनानि अक्षवत्सर्वो जनः प्राप्नोति । न
केवलं घनस्य स्वरूपमात्रं किंतु दिवेदिवे तस्य घनस्य पुष्टिमेव प्राप्नोति न तु
हासम् । कीदृशं पोषं, यशसं कीर्तिकरं वीरवत्तमं वीरा अस्मदीयाः पुत्रा
अस्येहि वीरवत्, अतिशयेन तथाविधम् । तत्रैव याजुष्ममाह-गोमाः अग्ने इति ।

(कासाचित्तुरोनुवाक्येनाप्रविधानम्)

हेऽमे पुनरावर्तनाय प्रार्थमानो यज्ञ एतैर्विशेषणैर्विशिष्टो भूयात् । बहवो
गावोऽस्य सन्धीति गोमान् । एवमविमानधीति योष्यम् । नुवरसस्वर्ति-
भूपैर्भनुष्यैद्युक्ता देवाः सस्त्रायो यस्य यज्ञस्य तादृशः । सद्मित्सदैवाप्रमुष्योऽन-
भिभवनीयः । इडावाननवनान् । मजाषान्बह्वपन्यप्रदः । दीर्घः पुत्रः पुनरनुष्ठाना-
दाधीच्छिन्नः । रथिर्बहुधनोपेतः । पृथुमुष्णो विरतीर्षमूलो मन्त्रेष्वनुष्ठानेषु च
मूलभूतेषु च वैकल्परहितः । सभावानरिकलं यज्ञं द्रष्टुं भिलन्त्या विद्वत्समया
युक्तः । असुः प्राणः सोऽस्यास्तीत्यसुरो हेऽसुर प्राणवन्नम एष पुनः पुनः
प्रार्थमानो यज्ञ उक्तविशेषणविशिष्टो भूयात् ।

द्वितीयहविषः सौम्यस्य याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

आ प्यायस्वेति । एतच्चोमर्थं चतुर्थकाण्डे आ नो हिंसीदित्यत्र व्या-
ख्यास्यते । तृतीयहविषस्वाष्टस्य पुरोनुवाक्यामाह—

इह त्वष्टारमिति । इहास्मिन्कर्मणि त्वष्टारं देवमुपह्वय आह्वयामि । क्रीद-
शमर्थं मुख्यं विश्वरूपं विश्वानि रूपाणि गर्भं विकर्तुं योग्यानि यस्यासौ
विश्वरूपस्तम् । स च त्वष्टाऽस्माकं केवलोऽस्तु असाधारणत्वेन पालकोऽस्तु ।
वधैव याज्यामाह—

तन्नस्तुरीपमिति । हे त्वष्टदेव तद्धनं नोऽस्मभ्यं विशेषेण स्थस्य समर्पय ।
क्रीदशं घनं, तुरीपं तूर्णं प्रामोतीति तुरीपम् । अथापि च पोषयित्नु पोषयित्नु । त्वं
च रराणो दानधीतः । यतो यस्मान्नादस्मान्मिलंश्वाहीरः शूरः पुत्रो जायते ।
क्रीदशं तच्छूरत्वमिति तदुच्यते—कर्मण्यो लौकिके वैदिके च कर्मणि कुशलः ।
सुदक्षः सम्प्रमुत्ताही धीमन्कारीत्यर्थः । मुक्ताः सोपामिषद्यार्थं मयुक्ता ग्रावाणो
यस्यासौ युक्तग्रावा सर्वदा सोम्यागस्यानुष्ठातेत्यर्थः । देवकाम ईदृशः सेव-
कोऽस्माकं भूयादिति देवैः काम्यमानो देवान्वा सेवितुं इव्यं कापयते ।

तत्रैव हविषि विकल्पितां पुरोनुवाक्यामाह—

शिवस्त्वष्टारिति । हे त्वष्टस्त्वं शिवः सुखकरः सान्निहास्मिन्कर्मण्यामाह
आगच्छ । उतापि च पोषेऽस्मदीये पोषेविषये त्वन्ना विभुः परनैरपेक्षेण स्वय-
मेव समर्थः । तादृशस्त्वं तस्मिन्स्वस्मिन्पज्ञे नोऽस्मानुद्वोत्कर्षेण प्रादुक्ष ।

तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह—

(काशीचिन्तपुरेनुवाक्यानाम्नामेक्षानुम्)

पिशङ्करूप इति । यस्य त्वष्टुः प्रसादादस्माकं वीरः पुत्रो जायते ।
कीदृशीः पिशङ्करूपः, त्रिवर्गस्य सेवितेत्यर्थः । मुभरः सुदुः पौषकः । वयोवा
दीर्घस्य वयसो धारकश्चिरंजीवीत्यर्थः । श्रुष्टी क्षिप्रकारी सत्यवादी वा । देव-
काम इति पूर्ववत् । यस्य त्वष्टुः प्रसादादीदृशो वीरो जातस्तादृशस्त्वष्टा नाभिं
चक्रस्य नाभिदत्तशस्तां प्रजां पुत्रपौत्रादिरूपामत्मे अस्मासु विध्यतु विशेषेण
समर्पयतु । अथानन्तरं देवानामपि पाथोऽन्वमेतु * प्राप्नोतु ।

अथ चतुर्थस्य हविषः सरस्वतीदेवताकस्य याज्यापुरोनुवाक्ययोः प्रतीके
दर्शयति—

प्र णो देवीति । प्र णो देवी सरस्वतीति पुरोनुवाक्या । आ नो दिवो
ब्रूत इति. याज्या । एतच्चोभयमग्रादिष्णु महीत्यत्र व्याख्यातम् ।

पञ्चमस्य हविषः सरस्वदेवताकस्य पुरोनुवाक्यामाह—

पीपिवांसामिति । सरस्वतः सरस्वन्नामकस्य देवस्य यः स्तनो विश्व-
दर्शतो विश्वविषयकदर्शनोपेतः क्षुधितान्बालानिव पालयितुं जानातीत्यर्थः ।
सादृशं स्तनं यज्ञलक्षणं पीपिवांसमस्मान्वर्धितवन्तं प्रजां पुत्रादिरूपामिवमर्चं च
पुंक्षीमहि । यथा मां पथो दुहन्ति तद्वदेतदेवताकं यागमनुष्ठाम प्रजादिकं प्राप्ताः
स्मैत्यर्थः । तत्रैव विकल्पितां पुरोनुवाक्यामाह—

ये ते सरस्व इति । हे सरस्वः सरस्वन्तमुद्र त्वदीया य ऊर्मयो यधुमन्तो
त्रावुर्धमुका घृतश्रुतो घृतसमानमुदकं क्षारयन्तो वर्तन्ते ते त्वदीयानीं तेषामूर्ध्नि
सैवन्धिं सुम्नं सुखमीमहे प्राप्नुमः । तत्रैव याज्यामाह—

यस्य अतमिति । यस्य सरस्वतः संबन्धिं ज्ञं कर्म पशवो योन्ति द्विपाद-
श्रतुष्पादश्च सर्वे पशवः प्राप्नुवन्ति । एतदीयेन कर्मणा पशवो लभन्ते इत्यर्थः ।
तथा वृष्टिरूपा अपि यस्य अतमुपतिष्ठन्ते सेवन्ते । अत्रौ पास्वाऽऽहुतिरिति
स्यन्नेन वृष्टेरुत्कर्मात्पाश्वत्वात्पृष्टिर्धनपौषकस्य पालको कर्णमानो यस्य अते
निविष्टस्तदीयेन अनेन धनपुष्टेः सुलभत्वात्तादृशं सरस्वन्तं देवस्यार्कं रक्षणाय
इदमे हवयेम । तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह—

दिव्यं ह्यूर्ध्निमिति । अत्र चतुर्थः पादः पूर्ववत् । कीदृशं सरस्वन्तम् ।
दिव्यमर्हतीति दिव्यं, सुगर्भं शोभनाभ्यां पक्षाम्बामुदेवम् । यदा पश्चिच्छवं धृत्वा

* आययतु इति स. पुस्तके पाठान्तरम् ।

(कासीचित्पुरोनुवाक्यानामभिधानम्)

दिवि गच्छति तदानीमेवौ पक्षौ वृष्टयौ । वयसं पक्षिरूपिणं, वृष्टन्तं महान्तम् ।
 अपां युवमं जलानां वर्धितारम् । ओषधीनां गर्भं वीक्षादिमञ्जरिरूपम् ।
 अभीपतो वृष्ट्या तर्पयन्तं वृष्टिरूपेणाभितः पतनारसर्वेषां तृप्तिहेतुं वायुना
 भविमानेजलबिन्दुभिः पक्षसदृशैः पक्षिवदिवि मेघेषु गत्वा जलबाहुल्यं प्राप्य
 स्वयमेवापार्णं वर्धिता भूत्वौषधीषु वीक्षादिरूपेण गर्भो भवति । पुनश्च वृष्टिरूपेण
 सर्वेषः पतन्सर्वं जगत्तर्पयतीत्यर्थः । तादृशं सारस्वन्तमाह्वयामेत्यर्थः ।

अथ षष्ठस्य हविषः सिनीवालीदेवताकस्य पुरोनुवाक्यामाह—

सिनीवालीति । अमावस्या सिनीवालीति श्रुतत्वाद्मावास्पातिष्यभिमानिनी
 देवता सिनीवाली । हे सिनीवालि या त्वं देवानां स्वसाऽसि भूमिनीवद्वितका-
 रिण्यसि दर्शेष्टिसाधमत्वात् । स्तुकं स्तोत्रं, पृथु स्तुकं स्तोत्रं यस्याः सा पृथु-
 द्रुका । तस्याः संवोचनं हे पृथुद्रुके । अनेन सिनीवाली विशेष्यते । तादृशी
 त्वमाहुतमस्माभिः सपन्तात्समर्पितं हविर्जुषस्व । हे देवि नोऽस्मभ्यं मर्णां विदि-
 इति उपचिनु मभूतां कुर्वित्यर्थः । एवैव याज्यामाह—

या सुपाणिरिति । शोमनौ पाणी यस्याः सा सुपाणिः । शोमना अकु-
 लयो यस्याः सा स्वकुन्तिः । सुपमा सुष्ठु प्रसवित्री । बहुसूदरी बहुणां यज्ञानां
 सवित्री । ईदृशी या सिनीवाली तस्यै विश्वारिण्यै विशां पादयिष्यै सिनी-
 बाल्यै हविर्जुहोतन हे कात्विग्यजमाना शुहुत ।

ऐन्द्र उत्तमो भवतीति यदिदं सप्तमं हविः श्रुतं तत्र याज्यानुवाक्ययोः
 मतीके दर्शयति—

इन्द्रमिति । एतच्चोभयं मथमकाण्डस्य षष्ठपवादके व्याख्यातम् ।

इत्थं चित्रायागे याज्यानुवाक्या उक्ताः । अथ करीरिष्टसुपमुक्ता यन्वा उच्यन्ते ।

कल्पः—“अथाऽऽसां धूममनुमन्त्रयतेऽसितवर्णां हरयः सुपर्णा इति” इति ।
 आसां करीरसकुपिण्डीनाममौ हुतानामित्यर्थः । पाठस्तु—

असितवर्णा इति । अभिना दक्षमानाम्यः करीरसकुपिण्डीभ्यो वे निर्गवा
 भूमास्ते दिवमत्पतन्वि । कीदृशा धूमाः । असितवर्णां कृष्णवर्णां हरयो
 मेघनिष्पादनाय रसहरणशीलाः सुपर्णाः प्रसारितपक्षसदृशा मेहमान्निहो

(काशांक्षितपुरोनुवाक्यानिमभिधानम्)

मेघास्वरूपा भूत्वा वसामाः सूर्यमण्डलादिकमाच्छादयन्तस्ते धूमनिष्पाद्याः
स्त्रीदरेषु जलस्य च सदनानि स्थानानि कृत्वाऽऽववृषन्निह कर्षितुमावृत्ताः ।
आदिदन्तरमेव पृथिवी घृतैर्घृतवत्क्षरद्भिरुदकैर्व्युद्यते विशेषेण क्लियते ।

कल्पः— “ अथैनमाहवनीयेऽनुग्रहत्याथास्य धूममनुमन्वयते हिरण्यकेशो
रजसो विसार इति ” इति । एनं पुनर्नवायाः स्तम्बम् । पाठस्तु—

हिरण्यकेश इति । हिरण्यवर्णां अग्निकेशस्थानीया ष्वाला येन धूमेन
सहोत्पद्यन्ते सोऽयं पुनर्नवाजन्त्यो धूमो हिरण्यकेशः । रजसो मेघरूपस्य
रञ्जनस्य विसारे प्रसारणे निमित्तभूते सति अंहति गच्छतरियहिर्मेघरूपमाका-
शस्य रञ्जनं प्रसारयितुं गच्छतीत्यर्थः । वात इव धुनिर्भ्रंजीमान् । यथा वायुः
कम्पमानः शीघ्रगतिभृत्कस्तद्दममित्यर्थः । मेघात्मा शुचिभाजा निर्मलदीप्तिर्मेघ-
रूपेण परिणतोऽपि धूमो विद्युद्रूपया दीप्त्या युक्त इत्यर्थः । सोऽयमीदृशो
धूमोऽस्मदर्थं वृष्टिसृत्पादपरिविति शेषः । उषसः प्रभातकालस्य नवेदा मेघैः
प्रकाशस्याऽऽवृत्त्ये न विद्यते न ज्ञायतेऽनेनेति नवेदाः । सूर्योदयो यथा न
ज्ञायते तथा मेघसमुद्धिरस्त्विदित्यर्थः । वास्तु सस्थानिण्यादिका भूमयस्ताः सत्य-
निष्पादेन यशस्वतीः कीर्तिमत्यो ब्रह्मन्तु । अपस्धुवो न, अप उदकान्धारामन
इच्छन्तीत्यपस्धुवः । तथाविधा इव वर्तन्ते । ताश्च भूमयः सत्या अमोधारम्माः
सुक्षेत्रा इत्यर्थः । एतातामनुग्रहाय पुनर्नवाधूमो वृष्टिं जनयत्विति शेषः ।

अस्मिन्नेव धूमाभिमन्वये तिस्रः कश्चो विकल्पन्ते । तत्र प्रथमा—

आ ते सुपर्णा इति । हे पुनर्नवे ते तव संबन्धिनो धूमाः सुपर्णाः पक्षि-
भदुत्पत्तनशीला एवैरामिनन्त पुनर्गमनैः समन्ताद्दुदकं प्रक्षिपन्तः । तवो
मेघः कृष्णो नीलवर्णो वृषभो वर्षिता भूत्वा नोनाव पुनः पुनर्गर्जनमकरोत् । यदि
यदा यस्मिन्काल इदं सर्वं पर्वते तदा शिवाभिर्न सानुग्रहाभिरिव स्वयमा-
नाभिर्हस्तन्तीभिरिव वृष्टिभिर्युक्तो मिहो मेघ आगाद्यामच्छति । तव कूर्प्यं पतन्ति
वृष्टिधारा इति शेषः । अत्रा स्तनयन्ति अत्राणि च गर्जन्ति । ईदृशमहिमोपेतः
पुनर्नवाधूम इत्यर्थः । अथ द्वितीया—

वाश्वेवेति । उपरितनमन्त्रे मरुव इति पदं प्रयुज्यते, ए एव मरुतोऽश्वेद-
काश्वेन परामृश्यन्ते । एषां मरुतां संबन्धिनी वृष्टिर्यदसर्षि यदा सुष्टा भवति
तदा गर्जनसहिवा विद्युन्मरुवः पति वाश्वेव वाश्यमानेव शब्दं कुर्वतीव विधाति

(कासाभिरपुरोनुवाक्यानामभिधानम्)

शिवोऽपि मतिमान्त्वयैः । त्रिविक्रं सम्भते मरुद्भिः सवध्यत इत्यर्थः । सव
हृष्टोऽपि—सर्वे न भवन्ति । माता यस्तस्यिषं यथा प्रकृत्या शिवोऽपि मति
हमारव कुर्वीणा मनुष्यैरवलोक्यते तेन वस्तेन सवध्यते तद्वादीयं विद्युदित्यर्थः ।

अथ तृतीया—

पर्वतश्चिदिति । हे मरुतं काष्ठमन्वो वजायुधवन्तो यूथं वंदा मीढां कुरुथ
सर्वानी इः स्वैन युष्माकं गर्जने सति पर्वतश्चिद्विभव पर्वतोऽपि चिमेति पृथ्वीदत्ताः
पर्वतः । महिं युद्धस्तिपक्षमायेनात्यन्तं महानूर्ध्वपभागेन वृद्धः । किञ्च
दिवश्चित्, उक्तस्यैव दिवोऽप्युपरि वर्तमानः । सांनु रजत भवतां गर्जने कृति
मीढोऽपि पर्वतसानुः कम्पते । किञ्च यूयमाए इव सप्रियञ्चो वक्ष्ये
स्वयंका इव सप्तैः कीदृशत्व भावध्वम् । ईदृशैर्मरुद्भिर्मुक्तोऽप्यं पुनर्नवाधुवो
सुष्टिमुत्पादयतिवति कम्पयोस्तापयार्थः ।

कल्पः—“ कुरुणीऽप्यः पुरस्तात्पत्न्यङ्मुखोऽवास्त्वितो मर्षित त्मिनेन कस्त-
साऽभिपिनल्लोभिकन्देति ” इति ।

यथाऽर्थस्यैव उपवर्षं सोऽहमसहमानः कन्दवि तथा कुरुष्वस्त्रेण तस्य शरीरं
सर्ववत् । तैठस्तु—

अभि कन्देति । हेऽथाभिकम् सवेतः शब्दं कुरु । स्तनप मेघगर्भितवि-
बोचध्वानं कुरु । गर्भपाषा मेघस्त्रोदरे जलरूपं गर्भपाषेहि । किञ्च, उदन्वते-
दकवता रथेन रथसदृशेन मेघेन सह परिदीय सर्वतो गच्छ । विषितं विमुक्त-
इति स्वयंस्वयं कुरु इति वर्षमध्वजलाधारसदृशं मेघं सुकर्वं सुस्ते-
नाऽऽकुरु कुरु । म्भग्भवेनं स्थानं इति निपादा भिन्नरेवमस्ते चोदकपूर्णाः सन्त
षोडशोऽभितेन स्थलेन सेवा भवन्तु ।

अर्थाभये धामं कुरु पुरोहाशमहाकर्षीत् निर्बिन्देनमरुतः सप्तकपाठः सौदीभिक-
कपालवित्येतेषां हविषां क्रमेण वाज्यानुवाक्या उच्यन्ते । तथा च कौषथ्यकः—
“ इरवीं एते मत्तनिं त्वं त्वा विदंश्चुवामि मुरीणिं त्वं जगतकेदी दिवो नो वृष्टि
मरुवो ररीध्वं पिन्नन्वयो मरुतः सुदानव उदु रयं विचमिति ” इति ।

तत्रोऽऽस्य हविषः पुरीनुवसक्यामाह—

त्वं त्वा विदिति । हेऽजर विनाशरहिषाम्ने यद्द्वानि सान्मुदकानि ते
धामा इ त्वदीयं स्थानं शिकरीऽर्षीः च वृषन्ति विनाशकन्देव । त्वं तु त्वा-

(कासंभिःपुरोनुवाक्यानामभिधानम्)

विचान्मन्मुदकान्यन्मुतानि विचान्मरहितानि कूर्निवि बोधः । तत्र दृष्टान्तः—
पशुर्न वषसे तूणे मक्षिते सति पशुरिव । यथा गवादिकः पशुस्तुर्गं मक्षमित्यत्र
शीरमच्युतं करोति तद्वदित्यर्थः । तत्रैव याज्यामाह—

अग्ने भूरीणिति । हेऽग्नेऽयतस्य मरणरहितस्य तत्र धाम भूरीणि स्या-
न्नाग्नि बहुनि ज्ञातवेदो वेत्र स्वभात् इति श्रीणि संबुद्धधन्वन्धमिविधेकस्यिति ।
जातं जाद्वेत्सि ज्ञातवेदः । द्योतनर्माज्ञो देवः । स्वभात्सर्वोऽज्यजाती वदस्या-
स्कीर्ति स्तन्नावान् । किंच, पायिनां लोके साप्रायुक्तान्मैन्दुजास्त्रिक्रशयानां सा
स्यः सन्नि द्याः संदधुस्त्वे त्वमि सम्मन्त्रस्थापितबन्धः । पूर्वोऽपि अत्र विद्वे-
कणम् । पुरातन्कोऽनादिस्मंदासपत्न्यायका इत्यर्थः । विश्वमिन्द्र पृष्टताग्ने, कृति
वर्षं संबुद्धधन्वन्धमि विशेषणम् । विश्वमिन्द्रसि प्रीणयतीति विश्वमिन्द्रः । मृष्ट-
थासौ बन्धुश्चेति पृष्टबन्धुः । तत्र मद्रिया कीदृश इति जिज्ञासया सः पृष्टमिति
तस्य बन्धुरिव स्नेहं करोतीत्यर्थः । नवस्यग्नेवृत्तसुप्रान्नात्वां स्वस्ति त्विदमप्यज्या-
द्वैन्दुजास्त्रिक्रवदकृष्णादेव यौदो वृष्टिं संपादुयेति यात्यर्थः ।

द्वितीयस्य हविषः पुरोनुवाक्यमापाह—

द्विवो नो कृच्छिमिति । हे मरुतो नोऽस्मर्थं द्विदः सक्रशादूर्ध्वं रक्षिष्वं
ज्ञातस्यत । तत्रथायस्याभुक्तानस्य स्यमित्यतो युष्मो वर्षधिकुरिन्दस्य संवस्त्रिमीर्वाह-
मपिन्वतोदकधाराः सिञ्चत । हे वृषस्त(स्त्व)मेतेन स्तनयित्नुना गस्त्रेणभ्राजेके
सहावाङ्गेहि अन्वरात्क्षिमुत्तममच्छ । किं कृष्वम् । अथो तितरां विज्ञान् ।
कीदृशस्त्वम् । जसून्प्राणान्वाप्ति इवातीत्यसुरः । नोऽस्माकं द्विदं पात्रकः ।
तत्रैव याज्यामाह—

पिन्वन्त्सप्र इति । सुदानवः सुष्टु अलङ्घनपरा मरुतोऽप्यं पिन्वन्ति द्विद-
न्ति । तत्र दृष्टान्तः—पयो दूतवादिदयोऽशामुव इति । पयोवद्विषि अविप्रसक्तो-
ध्याहर्तृद्वयः । आभवन्ति यज्ञभूमिरामच्छन्वीर्याभुव काल्विग्यजमानास्ते सुधा
विदयेषु यज्ञेषु पयो दूतं च सिञ्चन्ति तद्वत् । अत्यशब्दोऽथवायी । सुधा
धाधधेकाण्डे मन्त्र आम्नायते—‘अथोऽसि हयोसपयोऽसि नरोऽसि’ इति ।
निर्वचनं तद्ब्राह्मणे पठयते—अयोऽसीत्याह । तस्मादथः सर्वान्पशुन्त्वेषि
इति । वाजिशब्दो वेगवन्तं मेघमाच्छेद । अत्यं नाथमिव भिहे सेचनार्थं वाजिर्षु
विनयन्ति, यथाऽथशिक्षका असं शिक्षयन्ति एवं मरुतो वर्षार्थं मेघं विधेयी

(कासाचित्पुरोनुवाक्यानामभिधानम्)

कुर्वन्तीत्यर्थः । विधेयीकृत्य चाक्षितमुपक्षयराहितं स्तनयन्तं गर्जन्तं पेचमुत्तं दुह-
न्ति निरन्तरजलप्रसवणं यथा भवति तथा वर्षयन्ति ।

तत्रैव विकल्पितामर्थां पुरोनुवाक्यामाह—

उदभ्रुत इति । उदभ्रुत उदकदानुंस्तान्मरुत इत्येतं माप्नुव पार्थयत हे करिव-
ग्यजमानाः । वाक्कान् । ये विधेयैषि मरुतो वृष्टिं जुनन्ति प्रयच्छन्ति । पार्थ-
गार्थां वृष्टान्तः—गर्दां बुभुक्षिता कन्या तुष्टा पीडिता सती यथा कोशास्या-
कोशाति । यथा मातापितरौ मत्याकोशाति रोदिति तथैते यजमानादयो
वृष्टिं वचसा पार्थयन्त इत्यर्थः । मरुतामनुग्रहे वृष्टान्तः—वेरुं तुञ्जाना
पत्येव जायेति । वेरुं पानादिकामां कन्यां तुञ्जानाऽऽभावभाणा माऽभिरोदीः
किं वेऽभिलषितविति वदन्ती पत्या सह जायेव । यथा मातापितरौ कन्या-
मनुगृह्णातस्तथा मरुत कास्विग्यजमानाननुहन्तीत्यर्थः ।

तत्रैव विकल्पितामर्थां याज्यामाह—

धृतेनेति । हे मरुतो धृतेन धृतसदृशेन मधुना मधुरेण जलेन धावापृथिवी
लोकद्वयं समुक्षत, या आपो भूषावृक्षितास्ताभिरोवधीः पयस्वतीः सारवतीः
रुणुत कुरुव । हे मरो जलस्य नेतारो मरुतो यत्र देशे मधु मधुरमुदकं सिञ्चथ
तत्र देश ऊर्जे सारोपेतमन्त्रं तुमर्ति शोभनबुद्धियुक्तां मजां च पिम्बथ सिञ्चथ
संपादयेतेत्यर्थः ।

अथ तृतीयस्य हविषो याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयामि—

उद्दु त्यमिति । उद्दु त्यं जातवेदसमिति पुरोनुवाक्या । चित्रं
द्वेषान्नामिति याज्या । एतच्चोभयं प्रथमकाण्डस्य चतुर्थपत्राठके व्याख्यातम् ।

कल्पः—पुरस्तात्स्विद्वकृतः क्षुवाहृतीरुपजुहोत्योर्वभृगुवच्छ्राचिममवानवदाहव
इति तिकाः ” इति । तत्र प्रथमामाह—

और्वभृगुवादिति । और्वाद्य कषयस्यद्वच्छ्राचिं समुदे वसन्तमग्निमुद्दिश्य
जुहोषीत्यर्थः । द्वितीयामाह—

आ सन्नमिति । सवितुः प्रसवमिव भगस्य भोगमिव । अधिमिरयादि
पूर्ववत् । तृतीयामाह—

(कासीचिंतुरोनुवाक्यानामभिधानम्)

हुवे वातस्वनमिति । वातवत्स्वनो ज्वालाघ्वनिर्यस्य स वातस्वनम् ।
कार्त्तं विद्वांसम् । सर्वैर्मनुष्यैः पर्जन्यवत्कन्दनीयमपेक्षणीयम् । सहो बलवन्तं
समुद्रवाससमग्निमुद्दिश्य हुवे जुहोमि । अत्र विनियोगसंग्रहः—

याज्वानुवाक्ये विप्रार्थां क्रमात्सप्तैष्टिषु स्थिते ।
अग्न्याग्नेधेऽथ सौम्ये स्यादा प्या सं त इति द्वयम् ॥
इह त्वाष्ट्रे चतस्रः स्युः प्र ण आ न इति द्वयम् ।
सरस्वत्याः स्त्रियः(याः) पीपि चतस्राः पुंसरस्वतः ॥
सिनीवा द्वे सिनीवाल्था इन्द्रमिन्द्रं तथैन्द्रके ।
कार्त्तार्यामसितेत्युक्तं पिण्डीभूमस्य मन्त्रणम् ॥
विकल्पाद्विरचत्वारो वर्षाङ्गा धूमन्त्रणे ।
अग्ध्यं छण्यवस्त्रेण पिनष्टि कन्दनाथ हि ॥
त्वं घामच्छदि पाग्याः स्युर्दिवो मारुतयागके ।
वैकास्त्रिकं तत्र युग्ममुतु चित्रं च सौर्यके ।
और्वञ्जयाञ्चोपहोमाः पञ्चानिश्चिहोदिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वकीये वेदार्थप्रकाशे छण्यजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमपत्राठक
एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्त्तं निवारयन् ।
पुमर्थीश्वंतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीपाद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरायतारस्य श्रीमद्भजाधिराजपुरमेश्वरस्य
श्रीवीरबुक्कपहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-
चिते वेदार्थप्रकाशे छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये ।
तृतीयकाण्डे प्रथमः पत्राठकः ॥ १ ॥

(पञ्चमानस्यज्ञानविधिः)

(अथ तृतीयसंज्ञके द्वितीयः प्रपाठकः) ।

(इह मयमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

यो वै पञ्चमानसाम्भारोद्भविविद्वान्यजतेऽनु
 पञ्चमानस्य रक्षति न पञ्चमानसेभ्योऽथ चिच्छयते
 श्येभ्योऽपि मायवत्तन्ना अनु त्वाऽऽ रभे
 स्वस्ति मा सं पारक सुपर्णोऽसि त्रिदशस्य
 अनु त्वाऽऽ रभे स्वस्ति मा सं पारय सवाऽसि
 जगतीऽन्वा अनु त्वाऽऽ रभे स्वस्ति मा सं
 पारयेर्यादिते (१) वै पञ्चमानसाम्भारोद्भा-
 स्तान्य एवं विद्वान्यजतेऽनु पञ्चमानस्य रक्षति
 न पञ्चमानसेभ्योऽथ चिच्छयते यो वै पञ्चमानस्य
 संततिं वेत् सवमानस्येति न पुराऽऽयुषः प्र
 मीयते पञ्चमानस्येति विन्दते प्रजा पञ्चमानस्य
 ग्रहा गृहान्तेऽथ वा अस्येतेऽगृहीता द्रोणक-
 लज्ञ आभवनीयः पूतभृताभ्यदगृहीत्वोपाकु-
 र्यात्पञ्चमानसि (२) छिन्वात् चिच्छय-
 मानमध्वर्याः प्राणोऽनु विच्छयेतोपयामग-
 हीतोऽसि प्रजापतये त्वेति द्रोणकलज्ञमभि मू-
 षेडिन्द्राय त्वेत्प्रध्वनीयं विश्वेभ्यस्तथा देवेभ्य
 इति पूतभृत् पञ्चमानस्येव तत्सं तन्नोति सर्व-
 मायुरेति न पुराऽऽयुषः प्र मीयते पञ्चमानस्य-
 वति विन्दते प्रजाम् (३) ।

(एते वि द्विन्वारिश्शब्) ।

(पविमानग्रहणयदिविः)

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्ति तं वगर् ।
निमेषे तमेहं वन्दे विद्यातीर्थमेहं ॥
आद्यप्रपाठके दीक्षां पारम्भं पशुतो पुरां ।
यद्गृह्ण्यमानान्त्वं न्यूनं तत्सर्वमीरिव ॥
मतिनिर्माह्वयन्तं पविमानग्रहादिकम् ।
यन्न्यूनं पशुतो वज्रं वधयेतेऽस्मिन्प्रपाठके ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ वस्ये हि कुरु तस्यै प्रसिद्धिं तस्यै त्वुहि तस्यै मेऽ-
वस्ये इति पुरस्तत्तद्गृह्ण्यमानाद्यजमानो अपति वशोहीतारं व्यावहे
व्यवधानं च इतिहीतारं अपति स्येनोऽसि मायज्जन्दा इति मध्यम्ययां च
स्वीधीयान्त्वं न्यूनं तत्सर्वमीरिव इति पविमानं द्वितीयं वन्दे च कुत्रिं कुत्रियेन च
इति । तमिममन्वारोहजां विधत्ते—

दीक्षां वन्दे । वेदिव्यवधानो गोर्ध्वविनः पविमाने आभेदेः पविमानं इत्ये-
वमाभेदेः पविमानवधमताः स्वीधीयैः सौवर्धेः सौवर्धेः सौवर्धेः सौवर्धेः पविमानोऽस्त्वान्वो
व्यवधानो मन्त्रैराहीति न कदाचिदर्थं पविमानेभ्यो विन्देत्तौ भवेति । स्पिन
इत्याद्येषां पन्थाः । हे वेदिव्यवधानं त्वं स्येनीऽसि स्येनवन्त्वाविगदिरसि । गोपन-
जन्दा मायज्जन्दास्कीऽप्यसि । अवस्त्रवामन्वारमेऽनुक्रमेणाऽऽरोहाणि प्रथमोपि
निर्विज्ञेन मां संपारय सन्धेः पारं नय । संपिषे मन्त्रमुपास्मि गायतेऽपीदं नवतु
स्वीधीयास्तु मध्यम्यां पञ्चम्यां स्वीधीयां गोर्ध्वानार्थां वपत् । सुपर्ण

(पवमानग्रहत्रयाविधिः)

इत्यादिर्द्वितीयो मन्त्रः । हे माध्यादिन पवमान त्वं सुपर्णोऽसि सुपर्णवदुत्पतितुं समर्थोऽसि । शेषं पूर्ववत् । तमिमं मन्त्रमुच्चा ते जातमन्त्रस इत्यादिकमाध्यादि-
नपवमानस्तोत्रे मध्यमायामुचि गण्यमानायां जपेत् । सवेत्यादिस्तृतीयो मन्त्रः ।
हे आर्भवं पवमान त्वं सखाऽसि भासनामकपक्षिवत्पतितुं समर्थोऽसि । शेषं
पूर्ववत् । तमिमं मन्त्रं स्वादिध्रियेत्येतस्मिन्नार्भवपवमानारूपे स्तोत्रे मध्यमाया-
मुचि गण्यमानायां पठे(जपे)त् ।

अथ द्रोणकलशादीनामभिमर्शने विधानं प्रस्तौति-

यो वा इति । योऽयं बहिष्पवमानादिशब्दैरभिधीयमानः स्तोत्राविशेषवत्स्वः
पवमानोऽस्ति तस्य संततिमविच्छेदप्रकारं यो यजमानो वेद् स यजमानः संपूर्ण-
मायुः प्राप्नोति । जन्मकाले कर्मणा देवैश्च परिकल्पितारसंपूर्णांशायुषः पुरा केना-
प्यपमृत्युन ऽसौ न श्रियेत मजापशुसमृद्धश्रायं भवति । द्रोणकलशादिनामका-
लयो ग्रहा इम एन्द्रवायवादिग्रहवन्मन्त्रैर्गृह्णन्तामिति । तत्र तावत्पवमानस्य संव-
न्धिम एते ग्रहाः संततिमिच्छन्त्यर्थं गृह्णन्तामिति प्राप्तं सोऽयं पक्षो न संभवति ।
मन्त्रकाण्डे ऋषयर्हर्तुर्ग्रहयोर्मध्ये पवमानग्रहार्थानां मन्त्राणापनाम्नात्त्वात्पण्डका-
ण्डे तद्विध्यमावाच । तदेतदुच्यते-अथवा अस्पृतेऽगृहीता द्रोणकलश इत्या-
दिना । यद्यपि पवमानस्य संवन्धिम एते द्रोणकलशाध्वनिपूतभूतस्तूर्णी
गृहीता एव तथाऽपि मन्त्राभावादगृहीतप्रामास्तेषु चागृहीतेषुपाकरणे पवमान-
विच्छेदस्तस्मिन्विच्छिन्नेऽध्वर्युपाणविच्छेदः स्यादिति मन्त्रैस्तानभिमुञ्चेत् । ततश्च
मोक्तविच्छेद इत्यर्थः । मन्त्रैस्तदभिमर्शने विधत्ते-

उपयामेति । मन्त्रार्थस्तु हे सोमस त्वमुपयामेन पार्थिवपात्रेण कलशेन
गृहीतोऽसि । इयं वा उपयाम इति श्रुतेः पार्थिवपात्रमुपयामशब्दस्यार्थः । तेन
गृहीतं त्वां मजापशुसमृद्धश्रायं भवति । अनेन मन्त्रेण द्रोणकलशमभिमुञ्चेत् ।
उत्तरयोरपि मन्त्रयोरुपयामगृहीतोऽसीत्यनुषज्यते । तत्राऽऽध्वनीयः कलशः पूत-
भूत्कलशाश्लोपयामशब्दस्यार्थः । हे सोमरसोपयामेन मन्मयेन माण्डेनाऽऽध्वनी-
यकलशेन त्वं गृहीतोऽसि । अतस्त्वामिन्द्रार्थमभिमुञ्चायि । अनेन मन्त्रेणाऽऽ-
ध्वनीयमभिमुञ्चेत् । हे सोमरसोपयामेन मन्मयमाण्डेन पूतभूत्कलशेन गृहीतोऽ-
स्पृतस्त्वां दिव्यम्भो देवैर्भ्योऽभिमुञ्चायि । अनेन मन्त्रेण पूतभूतमभिमुञ्चेत् । तेन

(सवन्निरूपणम्)

पात्रत्रयाभिमर्शनेन पवमानस्तोत्रं संततं करोति । यद्यप्येवु पात्रैर्वैश्वदेवादि-
वत्समन्वकं ग्रहणं नास्ति तथाऽपि रसस्तेष्वस्ति । अत एव सूत्रकार आह—
' अभिषुतपध्वर्युरञ्जलिना संसिञ्चति तमुन्नेताऽन्तरेषु णो(चो)ऽत्योत्तरत आध-
वनीयेऽवनयति ' इति, ' उद्धातारो द्रोणकलशं प्रतिष्ठाप्य तस्मिन्नुदीचीनदर्शं
पवित्रं वितन्वन्ति, पवित्रस्य यजमानो नाभिं कृत्वा तस्मिन्होतृचमसेन धारां
स्नावयति ' इति च, ' पूतभृतो बिल उदीचीनदर्शं पवित्रं वितस्य य आधव-
धीये राजा तमसर्वं पूतभृतपवनीय ' इति च । तदेवं त्रिवु पात्रेषु सोमरसत्पा-
वस्थितत्वादाभिमर्शनमन्त्रेण संस्कृतत्वाच्च केनापि प्रकारेण गृहीता एव पवमान-
ग्रहा भवन्ति । तेन पवमानस्य सुतत्त्वाद्यजमानोऽप्यायुरादिकं प्राप्नोति । च
एते पूर्वोक्ता अन्वारोहमन्त्रा अभिमर्शनमन्त्राश्च मूर्धानं मधुभेत्यनयोःरनुवाकयो-
रन्तराले दृष्टव्याः । अत्र विनियोगसंग्रहः—

रथेनस्त्रीभ्यवमानेषु त्रिवु मन्त्रान्क्रमाज्जपेत् ।

प्रजेन्ना विश्वे मन्त्राः स्युरुपयायादिकान्तमः ॥

तैर्द्रोणकलशादीनां स्पर्शो मन्त्रान्तु षण्मताः ॥

इति श्रीमत्सामणान्तर्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तुनीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठकेऽ-

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ तृतीयाहके द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

श्रीणि वाध सधनाग्यथ तृतीय* सर्वनमव
लुम्पन्त्यन*श कुर्वन्त उपा*शु* कृत्वोपा*शु-
पात्रेऽ*शुमवास्य तं तृतीयसवनेऽपिसुज्याभि
धुणुयाद्यवाप्याययति तेना*शुमद्यदभिषुणोति
तेमर्जापि सर्वाण्येव तत्सर्वनाग्य*शुमन्ति शुक्र-
वन्ति समावृत्तियाणि करोति द्वौ समुद्रौ वित-
तावज्जुषौ पर्यावर्तते जठरेषु पादाः । तयोः

अक्षयतो अति यन्त्ययमपर्यन्तः (१) सेतु-
 माउति यन्त्ययम् । द्वे द्रव्येती सततीं वस्त
 एकः केही विश्वां सुर्वनानि विद्वान् । तिरौ-
 धयेत्यसितं वसानः हुक्रमा इत्ते अनुहारं
 लथि । देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वत तदसुरा अकुर्वत
 ते देवा एतं महायज्ञमपर्यन्तमेतन्वताग्निहोत्रं
 अतमकुर्वत तस्माद्द्विर्मतः स्याद्द्विर्त्तग्निहोत्रं
 जुह्वति पौर्णमासं यज्ञमग्नीषोमीयम् (२)
 पशुमकुर्वत दार्ष्यं यज्ञमाग्नेयं पशुमकुर्वत दे-
 श्वदेवं अतःसवनमकुर्वत वरुणप्रघासान्माध्यं-
 किम् सवनं स तपसे धान्पितृवर्गं ज्यम्भकार-
 स्तृतीयसवनमकुर्वत तमेषामसुरा यज्ञमन्ववाजि-
 गोसप्तं मांश्वेवाकन्तेऽनुबभूवर्त्तव्या वा इमे
 देवा अभुवाभिति तदध्वरस्योध्वरस्यं ततो देवा
 अभवन्पराऽसुरा य एवं विद्वान्सोमेन यजते
 भवत्यामना पराऽस्य आतृष्यो भवति (३) ॥
 (अपश्यन्तोऽग्नीषोमीयमात्मना परा श्रीणि ६) ।

इति सुखायन्यायसंविद्विद्वत्सुखायसमेता तृतीयाहके
 द्वितीयपपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे द्वितीयपपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

आयानुवाके विहिताः पवमानमहास्रयः ।

अथ द्वितीये सप्तानि निरूप्यन्ते । ततः प्रातःसधेनगतं उवाशुमहपात्रे
 सोमाशुपदीपं तस्य वांश्वीस्तृतीयसवनगताभिषेकसंज्ञं विद्वान्-

(सर्वमनिरूपणम्)

त्रीणि वावेत्ति । प्रातःसर्वमं माध्यादिने सवने तुवीयसवने वेत्येके सवनाणि
 त्रीण्यवश्यं भवन्ति । सूयते सोम एव प्रातःसवने माध्यादिने च न तुर्वीयसवने ।
 अशीवमेव तथाभिपूयते । अत एव षडकाण्डे मत्स्य्याः सोमाहस्तसवने
 सवन्नायते—“पदस्य द्वे सवने समयुक्तान्मुखेनेकं यन्मुखेन समयुक्तं सवन्नायते”
 सवने शुक्रवती प्रातःसवन् च माध्यादिने च तस्मात्तुवीयसवने कर्त्तव्यमिति
 पुण्यन्ति धीर्तेभिर्द हि मन्यन्ते” इति । अथेवं सवि सोमाहस्तसवने तुर्वीयस
 सवने कर्त्तव्यो यजमानास्तत्सवनेन कर्त्तव्यमिति विनाशत्रति । सूयते सोमाहस्तस
 त्यस्य सवमन्त्रार्थसमसंभवात्सव सवनेन कथं सिध्यतीति उदुच्यते—अत्र
 शुक्रवती इत्यत्र तस्मिन्प्रशुपात्रे कंचिदजनिपुत्रं सोमाहस्तसवने तुर्वीयसवने
 यन्तं महातं निधाय तुवीयसवने तस्यंशुमन्त्रे संसुक्तमभिपूयत् । अत्र
 भिक्षोः वसंशुं वसुधीवरीमिन्द्रप्रप्यमयुजे । तेनऽऽप्ययज्ञेन सवनेन कर्त्तव्य
 म्पुण्यमिन्द्रसोमंशुमुक्तं भवति । अंशुना सहाभिपूयं कृत्वा निष्पद्यताहृदि
 मुक्तमपि भवति । एवं च सवि तत्तथा सवि तुवीयसवनेन सहा सवमभिपूय
 सवन्नायति सोमयज्ञेमांशुमुक्तानि शुक्रवन्ति सूयमानसोमांशुगतरत्तत्रन्ति कदा
 तुल्यव्रीणाणि कृत्वानि भवन्ति ।

अथानन्तरभाविनोर्मन्त्रयोर्विनीयोगप्रापस्त्व आह—“ पश्यन्त्यन्तो महा
 नवेभन्वे द्वौ समुद्राविति पूतभूदाधवनीयो द्वे द्रवसी इति द्रोणकलशम् ” इति ।
 पादसू—

द्वौ समुद्राविति । तत्र प्रथममन्त्रेण समुद्रद्वयत्वरवमहोरावहृयत्कार्क वाऽर्क
 रोप्य पूतभूदाधवनीयो स्तुभेदे । द्वौ समुद्रौ वित्तौ विस्तारिवृत्त्यांकीर्णौ
 कदाचिद्व्यशुभ्यन्तौ । तादृशवितौ पर्यायेणाऽऽवर्तेते । तत्र दृष्टान्तः—जहतां
 सभूमस्मोदरे पादा इव यथा पादसदृशा कर्मणः समुद्रमध्ये पर्यायेणाऽऽवर्तेते
 प्रथममेक आगच्छति पश्चादपर इति तथा पूतभूत्कदाचिदुमुभ्यते कदाचिद्व्यशुभ
 नपि इति पर्यायः । तौ समुद्रात्मकौ पूतभूदाधवनीयो पुनरहोरावत्तौ वर्तेते ।
 तयोर्मध्यस्थमहोरात्मकं अन्ताः पश्यन्तोऽवितिमन्धि उत्तरन्ति । अथान्यं रावित्त्वम
 पश्यन्तो अन्तः सेतुसदृशेण नौत्प्रेण साधनेनातिषन्ति । उत्तरस्य हविर्धानि
 स्थोपरिष्ठाप्ये परिभितेऽवस्थितस्याऽऽवृत्तनीयस्य विरोहितत्वादपरमन्त इत्यु
 च्यते । तस्मिन् हविर्धानस्य प्रधुरे विरोधानरहिते पूतभूतोऽवस्थितत्वात्परमन्त
 इत्युच्यते । अथान्यं पश्यन्तोऽवस्थितत्वात्परमन्तः समुद्रत्वम् । अथ तेषामन्त

आदित्यात्मना स्तुयते—एक आदित्यो द्वे ब्रधनी अहोरात्रे उभे वाससी
 वसेत्ऽहस्कार्याश्चादयति । कीदृशे ब्रधनी, सतती सातत्येनाविच्छेदेन वर्तते ।
 न सङ्को रात्रेश्च मध्ये कश्चिद्विच्छेदोऽस्ति । कीदृश एक आदित्यः, केशी केश-
 समानरश्मियुक्तो विधा भुवनानि विद्वान्तर्वाङ्गिकान्स्वरश्मिभिः प्रकाशयमानः ।
 उक्तयोर्बलयोर्मध्ये रात्रिरूपं वस्त्रं मलिनमहोरूपं तु शुक्लम् । यदा रात्रिरूपम-
 तितं वस्त्रं वसानो वर्तते तदा स्वात्मरूपं निरोधाय गच्छति । अथ पार्थे
 जीर्णाया रात्रेः पश्चादनुहाय तदसितं वस्त्रं परित्यज्य शुक्लमहोरूपं श्वेतं वस्त्र
 मादत्ते । यथाऽऽयमादित्यः कदाचित्तिरोहितो भवति कदाचिदाविर्भवत्येवमयं
 त्र्योणकलशोऽपि हविर्धानस्याधस्तात्तिरोभूतो वर्तते । हारियोजनग्रहणाय तस्मान्-
 लोदशाङ्कहिरानीत आविर्भवति । तस्मादयमादित्यसदृश इत्यर्थः ।

अथ यस्य सोमयागस्य प्रकरणोक्तेभ्यो मन्त्रेभ्यो विधिभ्यश्चान्याम्परिशि-
 ष्टान्मन्त्राविधीश्च वर्षादिस्तुमिदमौषानुवाक्यकाण्डमारब्धं तमिमं सोमयागं
 विधातुं प्रस्तौति—

देवा वा इति । देवाः पूर्वमसुरविजयार्थं यज्ञे यद्यदङ्गमकुर्वन् तत्सर्वमसुरा
 अपि ज्ञात्वा यथैवाकुर्वन् । ततो देवानां जयाभावे सति पुनरपि विचार्य जयो-
 प्रायमेवं सोमार्थं महायज्ञं निश्चितवन्तः । तं च महायज्ञमसुरा यथा न जानन्ति
 तथा मच्छन्मनुष्ठितवन्तः । तेष्वामिहोमं जुहुम इति बहिः
 प्रसिद्धं कृत्वा रहसि दीक्षन्तमकुर्वन् । यस्मादमिहोमं सायं प्रातर्द्विर्वह्निर्जुहति
 तस्मादभ्यन्तरे क्षरिपानरूपं सर्वं सायं प्रातश्चेति द्विरनुष्ठेयम् । तथा बहिः पौर्ण-
 मासं यज्ञं प्रसायाभ्यन्तरेऽग्नीषोमीयं पशुमकुर्वन् । तथा बहिर्दक्षसंवाच्ययोग्यं
 यज्ञं प्रसायाभ्यन्तरे औज्येयं सवनीयं पशुमकुर्वन् । तदध्यातुमार्यरूपं वैश्वदेवं
 पशुं बहिः प्रसार्यान्तः प्रातःसयनमकुर्वन् । तथा वरुणप्रघ्रासान्बहिः प्रसार्या-
 न्तर्माभ्यंदिनं सदनमकुर्वन् । तथा साकमेधाग्निपुत्रं यम्वकांश्च बहिः प्रसार्या-
 न्तस्तुतीससवमकुर्वन् । तदानीमसुरा देवैः क्रियमाणं यज्ञमनुक्रमेणावगन्तु-
 म्च्छंस्तदानीं बहिः प्रसारितैरमिहोवादिभिर्हविर्गजैर्भ्रान्ता अन्तस्त्वं गोप्यं
 सोमयागमनुक्रमेणानवगतवन्तः । ततोऽवगन्तुमशक्ताः परस्परमिदमब्रुवन्—
 इमे देवा अप्वर्तन्त्या अस्माभिर्भूर्विरतुं हिंसितुमशक्या अभूवन्निति । तच्चस्मात्का-

(सोमवेदप्रधानम्)

रजान् ध्वयन्तेऽमेन सोमयागेनेत्यध्वरवं तस्य संपन्नम् । ततोऽध्वरानुष्ठानोद्देवा
विजयिनोऽभवन्नसुराश्च पराभूताः । इदानीं सोमयागं विधत्ते—

य एवमिति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

द्वावित्यवेषाते पूतभूतं चाऽऽववनीयकम् ।

द्वे द्योणकलशं पश्येन्पन्नौ द्वाविह वार्जितौ ॥

इति श्रीयज्ञायणार्षाविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋषयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ तृतीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

परिभूरभिं परिभूरिन्द्रं परिभूर्विश्वान्देवान्प-
रिभूर्मां सह अद्वावर्चसेन स नः पवस्व हां
गवे हां जनाय शमर्वते हां राज्ञोर्षधीभ्योऽ-
च्छिन्नस्य ते रयिपते सुवीर्यस्य रायस्पोषस्य
ददितारः स्याम । तस्य मे रास्व तस्य ते
मक्षीय तस्य त इदमुन्मृजे प्राणाय मे वर्चोदा
वर्चसे पवस्वापानाय ध्यानाय द्वाचे (१)
इक्षकृतुभ्यां चक्षुर्भ्यां मे वर्चोदौ वर्चसे पवे-
थां श्रोत्रायाऽऽत्मनेऽङ्गेभ्य आर्युषे वीर्याय
विष्णोरिन्द्रस्य विश्वेषां देवानां जठरमासि
वर्चोदा मे वर्चसे पवस्व कोऽसि को नाम
कस्मै त्वा कायं त्वां यं त्वा सोमेनातीतुपं यं
त्वा सोमेनामीमदं सुप्रजाः प्रजयां भूयासं
सुवीरो वीरैः सुवर्चा वर्चसा सुपोषः पोषैश्चि-
श्वेभ्यो मे रूपेभ्यो वर्चोदाः (२) वर्चसे

पवस्व तस्य मे रास्व तस्य ते भक्षिय तस्य
 त इदमुम्भजे । बुभूषन्नवेक्षेतैष वै पार्त्रियः
 प्रजापतिर्यज्ञः प्रजापतिस्तमेव तर्पयति स एनं
 तुमो भूत्वाऽभि पवते ब्रह्मवर्चसकामोऽवेक्षेतैष
 वै पार्त्रियः प्रजापतिर्यज्ञः प्रजापतिस्तमेव तर्प-
 यति स एनं तुमो ब्रह्मवर्चसेनाभि पवत आभ-
 याषी (३) अवेक्षेतैष वै पार्त्रियः प्रजापति-
 र्यज्ञः प्रजापतिस्तमेव तर्पयति स एनं तूत
 आयुषाऽभि पवतेऽभिचरन्नवेक्षेतैष वै पार्त्रियः
 प्रजापतिर्यज्ञः प्रजापतिस्तमेव तर्पयति स एनं
 तूतः प्राणापानाभ्यां वाचो दक्षकतुभ्यां चक्षु-
 भ्यांश्च ओत्राभ्यामात्मनोऽङ्गैभ्य आयुषोऽस्तरेति
 ताजकत्र धन्वति (४) ।

(वाचे रूपेभ्यो वर्षोदा आभयाषी पञ्चवत्परिःशक्त) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

अनुवाके द्वितीये तु सोममागविधिः स्मृतः ।

अथ तृतीयानुवाके सोमावेक्षणमुच्यते ।

कल्पः—“ परिभूरभिमिति सर्वं राजानं माणाय न इत्युपाश्शुसबनं वाचे न इत्यैन्द्रवाचवं दक्षकतुभ्यां न
 इति मैत्रावरुणं चक्षुभ्यां न इति शुक्रामग्धिनौ ओत्राय न इत्याभिनमात्मने
 न इत्याग्रयणमङ्गैभ्यो न इत्युकथयमायुषे न इति भुवम् ” इति, “वेजसे न
 ओम् मे वर्चसे मे वीर्याय मे वर्षोदा वर्षसे पवस्वत्येतैः प्रतिभन्वमविम्राहा-

(सोमावेक्षणामिधानम्)

न्वोद्विधिनम् ” इति, “ विष्णोर्जठरमसीति द्रोणकलशमिन्द्रस्येत्याधवनीयं विश्वेषां देवानामिति पूतभुतं कोऽसि को नामेत्याहवनीयम् ” इति, “ विश्वेषो मे रूपेभ्य इति सर्वे राजानम् ” इति च । एष पथममन्त्रपाठस्तु—

परिभूरग्निमिति । हे सोम स्वमग्निं परिभूः परितो व्यासवानसि । एवमिन्द्रं विश्वान्देवांश्च व्यासवानसि । मां तु ब्रह्मवर्चसेन सह तिष्ठन्तं व्यासवानसि । स त्वं नोऽस्मान्पवस्व शोधय । हे राजन्स्मदीयाम्भो गोजनाभौषधीभ्यः शंसुतं प्रयच्छ । हे रायेपते धनपते त्वत्प्रसादाद्द्वयमाच्छन्नस्थानुपध्वस्तस्य सुवीर्यस्य शोभनपुत्रोपेतस्य धनपोषस्य दानारो भवाम । तस्य दानार्थिनो मम रास्व धर्म देहि । तस्य तादृशस्य ते तव रसं भक्षयि काञ्चे मासे पिबानि । तस्यै पतिस्व ते तव प्रसादादिदमपेक्षितं फलमुन्भुज उत्कर्षेणात्पुण्यलं करोमि । अनेन मन्त्रेण सर्वे राजानं सामान्याकारेणावेक्षते । उपरितमैस्तु मन्त्रैस्त्वत्प्रसादात् सोमं विशेषाकरेणावेक्षते । तेषां मन्त्राणां पाठस्तु—

प्राणायेति । हे उपांशुपात्र त्वं वर्चोदा बलप्रदोऽसि । ततो मे प्राणाशो-
च्छ्वासाय वर्चसे बलाय पवस्व मां शोधय । अपानयित्वादिषु मन्त्रेषु मे वर्चोदा
वर्चसे पवस्वोति शेषोऽनुवच्यते । सूत्रोक्तान्पन्थ्यामपानादीनि संबोध्य सोऽं पू-
रित्वाऽपानायेत्पादयो मन्त्रा गोजनीयाः । अपानो निःश्वातोऽधोवातिः ।
व्यानो विश्वरूपसिः । वाक्प्रसिद्धा । दक्षक्रतू प्राणापानौ । “ प्राणो वै दुक्ताऽपानः
क्रतुः ” इति श्रुतेः । चक्षुषी मसिद्धे । अत्र दुक्तामन्थिनोर्द्विवाहवोवाविति द्वि-
वचनान्तत्वं द्योतयितुमनुषज्जमानस्य पुनः पाठः । श्रोत्रं मसिद्धम् । जात्प-
नीयः । अङ्गानि हस्तपादादीनि । आयुः मसिद्धम् । वीर्यं सामर्थ्यम् । विष्णो-
रिन्द्रस्येत्यनयोर्मन्त्रयोर्जठरमसिर्वाद्यनुवच्यते । हे द्रोणकलश त्वं विष्णोर्जठर-
मसि । अनो वर्चोदास्त्वं वर्चसे मां पवस्व । एवमाधवनीयपूतभुतोर्मन्त्राविन्द्रस्य
विश्वेषां देवानामित्येती योज्यौ । हे आहवनीय त्वं कोऽसि प्रजापति-
रूपोऽसि । को ह वै नाम प्रजापतिरिति श्रुत्यन्तरात् । तथा को नाम कः शब्दस्तव
नाम भागसाधकत्वेन सुखहेतुत्वात् । अतः कस्मै प्रजापतितुष्टये त्वामपेक्षे काय
सुखार्थं त्वामपेक्षे । हे आहवनीय यमेवंविधं त्वां सोमेनातीतुषं सर्पितवानस्मि ।
तथा वं त्वां सोमेनामीमदं हर्षितवानस्मि । अतस्त्वत्प्रसादात्पञ्चया भृत्यरू-

(सोमावेक्षणविधानम्)

पयो सुपजाः शोभनमूत्युक्तौ भूयासम् । वैरैः पुत्रपौत्रादिभिः सुवीरैः शोभन-
 पुत्रपौत्रादिभुक्तौ भूयासम् । वर्षसा वलेन सुवर्चाः शोभनदल्लयुक्तौ भूयासम् ।
 पौषैर्घनादिपुष्टिभिः सुपोषः शोभनतत्पुष्टियुक्तौ भूयासम् । हे सर्वतनूतिरूप्य सौमि मे
 विश्वेभ्यो रूपेभ्यो मम पूर्वोक्तप्राणापानादिर्लक्षकलसिद्धयर्थं वर्चोदास्तं वर्षसं मा
 शोधयस्वेत्यादि पूर्ववत् ।

इदानीमेवैर्भूतिब्रह्मवत्सायुर भिचाराधिना सोमावेक्षणं कर्मण विदत्ते--

ब्रह्मपञ्चति । ब्रह्मवन्भावितुभिश्छलैर्धर्मकर्म इत्यर्थः । पात्रिभ्यः पात्रेऽपरिथित
 एव सोमः प्रजापतिस्वरूपः । अनेन साभ्यो यज्ञोऽपि प्रजापतिस्वरूपः । अतोऽ-
 नेनावेक्षणेन तमेव प्रजापतिं तर्पयति । स च तृप्त एव यजमानमधैर्घादीमभितः शोभ-
 यति । एवमुत्तरेष्वपि योज्यम् । चतुर्थपर्वणि स्वेनमभिचाराधिक्यं वैरिणं यज्ञा-
 स्तीं प्रजापतिः प्राणादिभ्योऽभ्यरेति वैरिणं वियोजयतीत्यर्थः । स च वैरी
 तदानीमेव प्रथन्वति जियते । अत्र प्राणापानाभ्यामित्यनेन सह पीनरुक्तर्यं निवा-
 रयितुं दक्षकतुभ्यामित्यस्य योगक्षेपाभ्यामित्यर्थो व्याख्यानार्थः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः--

आदौ समष्टिरूपेण परिभुः सोमपीक्षते ।
 प्राणेषुपाशुमन्येषु मे वर्चोऽयनुपज्यते ॥
 अवाऽऽन्तर्यामिकं व्याप्तं शिला वाचैन्ववायवे ।
 दक्षेदि मैत्रावरुणं चक्षुः शुक्रं च मन्थिनम् ॥
 भोजेत्साश्विनमारमाऽऽघ्नयणमङ्गेभ्य उक्थयकम् ।
 आ भुवं वी बोहशिनं विष्णोस्तु घोणकुम्भकम् ॥
 इन्द्रेत्याधवनीयारुणं जठशेषस्तयोर्हयोः ।
 विश्वे पूषभूतं कोऽस्ति वीक्षेताऽऽहवनीयकम् ॥
 विश्वे पश्येत्सर्वसोमान्मन्त्राः सप्तदशोरिताः ॥

इति श्रीमत्सामणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थमकारे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयमपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(एतदनुपस्थानंमन्त्राभिधानम्)

३ गे० तत आदिं द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

१५५ः स्वस्तिर्विधमः स्वस्तिः पशुर्वेदिः
 परकुर्वः स्वस्तिः । यज्ञिया यज्ञकृतः स्य मे
 भाऽस्मिन्वह उष ह्येध्वमुष मा खावापुथिबी
 ह्येतामुपाऽस्तावः कस्तज्ञः सोमो अग्निह्वं
 वेदा उष यज्ञ उष मा होवा उपह्वे ह्यन्ता
 नमोऽस्ये नसमे असस्ये भा यशोऽयोऽशिर्या-
 इधनीधमुष तिष्ठते यज्ञो वै मसः (१) यज्ञं
 वाव स तद्दहन्तस्मा एव नमस्कृत्य सदः प्र
 सर्पत्यात्मनोऽनार्ये नमो रुद्रार्थं मसमे नम-
 स्कृत्या भा पाहीत्याग्नीध्रं तस्मा एव नम-
 स्कृत्य सदः प्र सर्पत्यात्मनोऽनार्ये नम इन्द्राय
 मसमे इन्द्रियं मे धीर्ये भा मिधेधीरिति
 होत्रार्यमाशिर्पमेवेतामा शास्त इन्द्रियस्य वीर्य-
 स्थाऽऽश्रयताय या वै (२) देवताः सदस्याति-
 माप्यन्ता यस्ता विद्वान्प्रसर्पति न सदस्या-
 तिमाच्छेति नमोऽभ्ये मसमे इत्याहिता वै
 देवताः सदस्यातिमाऽर्पयन्ति ता य एवं विद्वान्-
 प्रसर्पति न सदस्यातिमाच्छेति हृदे स्थः क्षिधिरे
 समीची भाऽहसस्पात सूर्यो भा देवो दिव्या-
 दहसस्पात वायुरन्तरिक्षात् (३) अग्निः
 पुथिव्या यमः पितृभ्यः सरस्वती मनुष्येभ्यो
 देवीं दारु मा मा सं ताप्तं नमः सदसे नमः ।

(स्था पश्चानमन्त्रामिवावाम्)

सदसस्पतये नमः ससिनां पुरोगाणां चक्षुषि
 नमो दिवे नमः प्रायश्चा. अहं दधिषव्योदत-
 स्तिष्ठान्यस्य सद्ने सीद् वाऽस्मत्पाकतर
 उच्चिवत् उदुद्धतश्च गेषं पातं मां यावापृथिवी
 अयाहः सदो वै प्रसपन्तम् (४) पितरोऽनु
 प्र सर्पन्ति स एनमीश्वरा हिंसितोः सदः
 प्रमृष्यं दक्षिणार्धे परेक्षेताऽर्गन्त पितरः पितृ-
 मानहं शुष्माभिर्भूयास* सुप्रजसो मया यूयं
 मूयास्तेति तेभ्यः एव नमस्कृत्य सदः प्र सर्प-
 स्वारमनोऽनात्स्यै (५) ॥

(पत्नो वा अन्तारह्वात्मसपन्तं मयस्विस्ताश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ तृतीयका । तां १४६२ न १ अनुवाकः) ।

कल्पः—“स्फयः स्वस्तिरित्यत्करे वेदिकरणानि परास्योपतिष्ठते ” इति ।
 पाठस्तु—

स्फयः स्वस्तिरिति । स्फयः खननहेतुः । विषनो भूमिषट्दनहेतुः । पशु-
 स्तुषादिच्छेदनहेतुः । परशुवृक्षादिच्छेदनहेतुः । तत्रायं स्फयः स्वस्तिरविनाशहे-
 तुरस्तु । एवमितरेष्वपि बोध्यम् । एतैः स्फयादिभिर्निष्पन्ना वेदिरपि नोऽस्माकं
 स्वस्तिरस्तु । हे स्फयादयो मूयं यज्ञिषा यज्ञाह्वा अतोऽथ यज्ञकृतः स्थ यज्ञ-
 र्त्सपादका भवत । वे मूयं यामास्मिन् यज्ञ उपह्वयध्वमनुजानीत ।

कल्पः—“ उप मा यावापृथिवी इति यावापृथिवी उपाऽऽस्ताव इति
 वहिष्पवमानास्ताव कलश इति कलशं सोम इति सोममग्निरित्यग्निमुप देवा
 इति देवानुप यज्ञ इति यज्ञमुप मा होत्रा इति होत्रकान्छयेतां ह्यवन्तां ह्यवसा-
 मिति यथाच्छिक्कं सर्वानुपजति ” इति । एतेषां पाठस्तु—

(स्फुट्यानुपस्थानमन्त्राणां १)

उप मेति । इमे द्यावाप्राथम्यां मामुपह्वयेतां मामनुजानीताम् । अथमास्तावो
 बहिष्पवमानदेशः । अत्र यथायोगमनुर्ध्वद्योतनायोपशब्दः प्रयुक्तः । एवं द्योण-
 कलशादिषु योज्यम् । तत्र तत्रोपशब्दश्चानुपह्वयोतनाय प्रयुक्तः । उपह्वयते-
 स्मिन्नित्युपह्वयो यज्ञस्तस्मिन्ध्वजे प्रशास्तुब्राह्मणाच्छंस्वादयो होत्रका मामुपह्वय-
 न्ताम् । एतैर्भन्वैर्धयावद्यज्ञानुपस्थातव्यम् ।

आहवनीयस्योपस्थानं विधत्ते-

नमोऽभय इति । नमस्काराभावे मत्वं यज्ञं हन्तीति मत्स्वहा तस्मै मत्स्वरे-
 ष्वये नमोऽस्तु । तस्य प्रसादान्मत्स्वस्य यज्ञो यज्ञानुष्ठानकीर्तिर्धामर्थात्प्राप्नोतु ।
 अस्मिन्ध्वजे मत्स्वशब्देन यज्ञ उच्यते । यज्ञमेव सोऽग्निस्तदा इति यदा नम-
 स्कारो न क्रियते । अथस्तस्मा एव नमस्कृत्य सदःप्राप्तौ सत्त्वां यजमानशरी-
 रस्वाऽऽर्तिर्न भवति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ नमोऽभये मत्स्वज्ञ इत्याहवनीर्व नमो रुद्राय मत्स्वज्ञ
 इत्याग्निं नम इन्द्राय मत्स्वज्ञ इति होत्रीयम् ’ इति । उपतिष्ठत इत्यनुवर्तते ।

तत्राऽऽहवनीयोपस्थानं विधायाऽऽग्नीध्रस्योपस्थानं विधत्ते-

नमो रुद्रायोति । आग्नीध्रिये धिष्णियेऽवास्थितोऽग्निर्भस्वहा रुद्रस्वस्मै रुद्रः यं
 नमोऽस्तु । अनथा नमस्कृत्या हे रुद्र मां पाहीत्यनेन मन्त्रेणाऽऽग्नीध्रमग्निमुप-
 तिष्ठेत । तस्मा इत्यादि पूर्ववत् । अयं होत्रीयस्य धिष्णियस्योपस्थानं विधत्ते-

नम इन्द्रायोति । परमैर्धर्मयोगाद्धोत्रीयो धिष्णियोऽग्निरिन्द्रो यज्ञवादी
 तस्मै नमोऽस्तु । हे इन्द्र मदीयभिन्द्रियं वीर्यं च मा विनाशय । अनेन मन्त्रेण
 होत्रीयस्योपस्थाने सत्याग्निभवे मार्थितवान्भवति । सा वाऽऽशीरिन्द्रियस्य
 धीर्यस्याविनाशाय संपद्यते । उक्तमन्त्रयोपस्थानं प्रशंसति-

या वै देवता इति । आग्निरुद्रेन्द्वरूपा या देवताः सदस्यवास्थितयज-
 मानादीनातिं प्रापयन्ति यो यजमानस्तरुक्तं विद्वांस्ता देवताः प्रसर्पति नमस्कारेण
 भजतेऽस्ती सदासि प्रविष्टोऽप्यसि न प्राप्नोति । तस्माच्चमोऽभय इत्यादीन्पूर्वो-
 क्तान्मन्त्रान्पठेत् ।

कल्पः—‘ दृढे स्थः शिथिले समाया इति द्यावापृथिवी उपतिष्ठते सूर्यं वायु-
 मग्निं यमं सरस्वतीं सदसो जगत्प्रेति रुद्रं वापिति यथासिद्धं सर्वानुपजति ।
 इति । तवः(त्र) मथ्यमम् ’

(सम्याद्युपस्थानतामस्यमन्त्रम्)

कृते स्व इति । हे वावापृथिवी उपस्थानरहितः धां कश्चित्ते अपि युक्त्युपस्थानात् इति सपीथी अनुकृते समौ दृष्टे स्थः । अत उपस्थानात् कं धिक्कृत्वात् इति । पाठम् । द्वितीयमन्त्रपाठस्तु-

सूर्यो मेहि । युलोकाविमयान्मया उतादहसो मां सूर्ये देवः वातु ।
उत्तरमन्त्रपाठस्तु-

वायुरिति । वायव्यमिसरस्वतीमन्त्रेषु पदास्वित्यनुज्ञानीयम् । हे द्वाररूपे देव्याद्युपस्थात्तरं मां युदां ना संतापमिति संतापयुक्तं ना कुरुतम् ।

ममः सक्त इति । कल्पः—“ममः सक्त इति सरो ममः सक्तस्यतप इति मन्त्रानं ममः सक्तीनां पुरोगाणामित्युत्विजो ममो दिवे ममः पुथिक्का इति वावापृथिवी उपस्थाप ” इति ।

कुम्भिकमन्त्रान्ते चक्रुव इतीदमाम्भतम् । पृथिवी पञ्चमानस्य सत्त्वयस्यदी-
यकार्यमिष्वादकत्वात् । ते च स्वरव्यापारे पुरतो गच्छन्तीति पुरोमानन्तेनां
मन्त्रान्ते चक्रुवत्यानीयाय क्वस्वपयोगाधिक्याय ममः ।

कल्पः—“अहं हेधिमस्येस्यावतनाद्युगं निस्व ” इति ।

औदुम्बरा दक्षिणभागे यजमानस्याऽऽवतनम् । अत एव सूत्रकारे आह—
“अपस्व, मन्त्रसक्तं यजमानायतनम् ” इति । पाठस्तु—

अहं हेधिमस्येति । धारणसमर्थं स्थानं द्विधियुक्त्यनोत्पन्नस्यैधिमस्यस्य ।
अहिस्यस्यस्यस्यस्यस्यः । सर्वमदुपश्रवकांस्त्रिणात् । यजमानायतने सन्तुपन
हे वृण सक्तोऽस्मात्स्थालादुत्तिष्ठ । योऽन्यः पुरुषोऽस्मात्पाकतरो वास्तवसेऽप्युज्-
स्वस्यान्मस्य सवने स्थाने विष्ट ।

उच्छ्रित इति । कल्पः—“ उभिवक्त उदुम्बरा मेवमित्युपविशति ” इति ।

ये पुरुषा मतो अग्भूतास्ते निवन्तो न्यग्भूतेषु निवाद्दस्य विद्यथानत्वाद् ।
ताम्पुरुषानहमुपेपमुद्रतोऽस्मि । येऽपि मत् उद्गतास्ते पुरुषा उद्गन्व उच्छ्रित-
पुच्छस्य विद्यमानत्वात् । तानप्यहमुद्गेषुमुल्लङ्घ्योपरि गम्यासम् ।

पातं मेति । कल्पः—“पातं मा वावापृथिवी अद्याह इत्युपविश्य जपति”
इति । अद्यास्मिन्दिवसे यदिद्महःशब्दवाक्यमभिष्टोमात्पातं उवाच्यं हे वावा-
पृथिव्यो पातं तस्मिन्नुहनि वैकल्प्यं यथा न भवति तथा सत्तापस्यथः ।

यदुर्कं तुनकारेण—“ आगन्त पितरः पितृमाविधि धृष्टवाचं इरेते न
इति । तदेतद्विकते—

(भक्षमन्त्राभिधानम्)

सदो वा इति । सदः प्रसर्पन्तं यजमानमनु पितरः प्रसर्पन्ति तं यजमान-
मनपस्कृताः पितरो हिंसितुं यमवन्धि । अतः सदसो दक्षिणभागमवक्षेमाण
आगन्तेत्यादिमन्त्रं पठेत् । हे पितर आगन्त नः सदसः स्थानमागच्छत । आग-
तैर्युष्माभिरहं पितृमान्भूयासं यूयं च मया सुप्रजसः शोभनात्यधुका भूयास्त ।
अनेन मन्त्रेण पितृणां नपस्कृतत्वाद्यजमानस्थाऽऽर्तिर्ना भवति ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

स्फय उत्करे परिक्षिप्तं स्फयं तथैवोपनिष्ठवे ।

उप द्युभुवी अयेषूप मा इत्यनुषज्यते ॥

आस्ता चेति स्तोत्रदेशं कलेति द्रोणकुम्भकम् ।

सोमः सोमं चाग्निरग्निमुप देवेति देवताः ॥

उप यज्ञेति यज्ञं तमुप भेवि तु होमकान् ।

ममत्वयविधिः स्पष्टो दृढे स्थो द्युभुवी भजेत् ॥

सूर्यः सूर्यं वायुर्वायुं पात्वित्येषोऽनुषज्यते ।

आग्निर्धमः सस्तेतान्दे द्वारौ सदसो भजेत् ॥

सदो ब्रह्मा चाविष्णुं द्यौर्भूर्नमःपञ्चभिः कृपात् ।

अहे तृणं निरस्योच्चीत्युगविशपात्र वा जपेत् ॥

आगन्त दक्षिणं पश्येन्मन्त्रा विशतिरीरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमफाशे ऋष्यामजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ तृतीयाहके द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

भक्षेहि माऽऽ विशं दृष्टायुत्वार्यं शंसनु-
त्वार्यं रायस्पोषाय वर्चसे सुप्रजास्त्वायेहि
वसो पुरोर्वसो प्रियो मे हृदोऽस्याश्विनोस्त्वा
बाहुभ्याः सद्यसां नृचक्षंसं त्वा देव मांम
सुचक्षा अथ रुयेषं मन्द्राभिभूतिः केतुर्यज्ञानां

(अथैवाभवानिम्)

'वाग्जुषाणां सोमस्य तृप्यतु मन्द्रा स्वधीष्य-
 दितिरनाहतशर्णिं वाग्जुषाणां सोमस्य तृप्य-
 त्वेहि विश्वचर्षणे (१) शंभूमयोभू स्वस्ति
 मा हरिवर्णं प्र चर क्रवे कक्षाय रावस्यो-
 षाय सुवीरतायै मा मा राजन्वि-धीमिपोऽमा
 मे हृदि शिषा धंधीः । 'चर्षणे शुष्मायाऽऽयुवे
 चर्षसे । वसमद्रणस्य सोम देव ते मतिविदः
 प्रातःसवनस्य गायत्रच्छन्दस इन्द्रपीतस्य नरा-
 शंसपीतस्य पितृपीतस्य मधुमत उपहृत-
 स्योपहृतो भक्षयामि रुद्रचर्षणस्य सोम देव
 ते मतिविदो माध्यंदिनस्य सर्वनस्य त्रिष्टुप्छ-
 न्दस इन्द्रपीतस्य नराशंसपीतस्य (२)
 पितृपीतस्य मधुमत उपहृतस्योपहृतो भक्षया-
 न्यादित्यमद्रणस्य सोम देवते मतिविदस्तृती-
 यस्य सर्वनस्य अगतीछन्दस इन्द्रपीतस्य
 नराशंसपीतस्य पितृपीतस्य मधुमत उप-
 हृतस्योपहृतो भक्षयामि । आ प्यायस्व
 समेतु ते विश्वतः सोम वृष्णियम् । भवा वाजस्य
 संगये । हिन्व मे गात्रा हरिवो गणान्मे
 मा वि तीतृषः । शिवो मे सप्तर्षिनुष विश्व
 मा मेऽवाहनामिति (३) गाः । अपाम
 सोममधुतां अभुवन्दर्शम् ज्योतिरविदाम देवा-
 न् । किमस्मान्कृणवदरातिः किमु धृतिरिमत
 मर्त्यस्य । यन्म आत्मनो मिन्दाऽभूदमिस्तरपु-

(भक्षयन्वाभिधानम्)

नराऽहाजातवेदा विचर्षणिः । पुनरग्निश्चक्षुर-
दात्पुनरिन्द्रो बृहस्पतिः । पुनर्मे अश्विना युवं-
चक्षुरा धत्तमक्षयोः । इष्टयजुपस्ते देव सोम
स्तुतस्तोमस्य (४) शस्तोकथस्य हरिवत्
इन्द्रपितस्य मधुमत उपहृतस्योपहृतो भक्ष-
यामि । आपूर्याः स्याऽऽ मां पूरयत प्रजया च
धनेन च । एतत्तै तत् ये च त्वामन्वेतत्तै
पितामह प्रपितामह ये च त्वामन्वत्र पितरो
यथाभामं मन्दध्वं नमो वः पितरो रसाय नमो
वः पितरः शुष्माय नमो वः पितरो जीवाय
नमो वः पितरः (५) स्वधायै नमो वः
पितरो मध्यवे नमो वः पितरो घोराय पितरो
नमो वो य एतस्मिँल्लोके स्थ युष्मास्तोऽनु
येऽस्मिँल्लोके मां तेऽनु य एतस्मिँल्लोके स्थ
युवं तेषां वसिष्ठा भूयास्त येऽस्मिँल्लोकेऽहं
तेषां वसिष्ठो भूयासं प्रजापते न त्वदेताम्यस्यो
विश्वा जातानि पदि ता बभूव (६) यत्का-
मास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो
रयीणाम् । देवकृतस्यै नसोऽवमजनमासि मनु-
ष्यकृतस्यै नसोऽवमजनमासि पितृकृतस्यै नसोऽ-
वयजनमस्यप्सु धीतस्य सतेम देव ते नृभिः
सुतस्येष्टयजुषः स्तुतस्तोमस्य शस्तोकथस्य यो
भक्षो अश्वसनिर्यो गोसनिस्तस्य ते पितुर्भि-
भंक्षकृतस्योपहृतस्योपहृतो भक्षयामि (७) ॥

(विश्वकर्षणे विष्टुष्टुन्दस इन्द्रवीतस्य नराशस्सपीतस्याति स्तुतस्त्वोमस्य
जीवाम नमो वः पितरो बभूवुः षतुधरवारिः षञ्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

स्वमाद्युपस्थानमन्त्रा ये ते षतुर्थे सपीरिताः ।

अथ पञ्चमे भक्षमन्त्रा उप्यन्ते ।

कल्पः—“ भक्षेहीति भक्षनाह्वियमाणं वतीक्ष्य ” इति । पाठस्तु—

भक्षेहि मेति । हे भक्षयोग्य सोमरस त्वं वीर्घामुत्सादिसिद्धयर्थमागच्छ मा
मविश । सुखकारित्वं देहे शतनुवम् । हे वसो निवासहेतोऽस्मात्वासमितुमागच्छ ।
हे पुरोवसो वासयित्पूर्णा धनरदीना मध्ये मथमं वासयित्पुर्यान्मे इदो नम वित्तस्य
मियोऽसि ।

अश्विनोरिति । कल्पः—“अश्विनोस्त्वा वाहुभ्यां सध्यासमिति प्रतिगृह्य” इति

हे भक्षाश्विनोर्देवानां भिज्जोर्बाहुभ्यां त्वा सध्यासं गृह्णामि ।

कल्पः—“ नृचक्षसं त्वा देव सोमेरपवेक्ष्य ” इति । पाठस्तु—

नृचक्षसमिति । हे सोम नृचक्षसं नृश्वष्टे पश्यति वादशं त्वां तुषक्षाः
सुष्टु षष्टाऽहमवख्येवमवेक्षे ।

कल्पः—“ मन्त्रामिभूनिरिति मातःसवने सर्वानैन्द्राम्भक्षयति नराशस्-
सपीतस्येति नाराशस्सान्द्रध्वद्गणस्येति माध्यंदिने सवने सर्वानैन्द्राम्भक्षयति
नाराशस्सपीतस्येति नाराशस्सानादित्यवद्गणस्येति तृतीयसवने सर्वानैन्द्राम्भ-
क्षयति नराशस्सपीतस्येति नाराशस्सान्द्रध्वद्गणस्येति सप्तमसवने सर्वानैन्द्राम्भ-
क्षयति नराशस्सपीतस्येति यथादेवतं वा ” इति ।

अत्र नाराशंसनाकाणां चमसानां लक्षणं सूचकारेणैव दर्शितम्—“ भक्षि-
तामाप्यायन्त्याप्यायस्व समेतु त इति ते नाराशंसाः ” इति । पाठस्तु—

(भक्षमन्त्रामिधानम्)

मन्त्राऽभिभूतिरिति । सुखस्थिता वाग्देवता सोमस्य अवाणा सोमं सेवन्
 माना तृप्यतु । कीदृशी वाक् । मन्त्रा हर्षहेतुः । अभिभूतिर्विघ्नानामभि-
 भवित्री । यज्ञानां केतुः कारणभूता । आदर्शार्थं पुनरपि मन्त्रस्यादिना पार्थक्ये ।
 मन्त्रा हर्षहेतुः । स्वर्वाची सुष्ठु आभिमुख्येन वर्तमाना । आदितिरस्त्वृहणीया ।
 अनाहतशीर्ष्णी । शिरःशब्देन प्राधान्यात्प्राश्नो लक्ष्यते । अप्रतिबुद्ध-
 मारम्भेऽर्थः । वागित्यादि पूर्ववत् । चर्षणयो मनुष्याः । विश्वे चर्षणयः
 स्वभूता यस्यासौ विश्वचर्षणः । तथाविध हे सोमेसागच्छ । कीदृशः सोमः ।
 शंभूः शान्तेर्माषयिता । मयोभूः सुखस्य भावयिता । तादृशः सञ्चित्पन्वयः ।
 हे हरिद्वर्णं हरिद्वर्णं स्वास्ति मा मचर मथा वान्तिरूपो विनाशो न भवति
 तथा मां प्रविश । किमर्थं कृत्वादिसिद्धयेर्धम् । दक्ष उस्ताद्वः । हे राजन्मा
 वान्युपव्रजेण मा विचीभिषो विशेषेण मा भीषय । हृदयपुण्डरीकेऽवस्थितं मन्त्रो
 हार्दि । तच्च मनस्विषा त्वदीयया दीप्त्या मा वधीर्हिंसां मां कुरु । मनसि
 हिंसारहिते सति वृषादयः सिध्यन्ति । वृषेन्द्रियम् । शुष्मो बलम् । आयुर्दी-
 र्घायुः । वचंः कान्तिः । हे सोम देव ते तव चंचन्धि यत्पातःसर्वं तस्य
 संबन्धी यो मधुमान्स इतरैरुपहृतोऽनुज्ञातः, तस्योपहृतस्याहमप्युपहृतो भक्षयामि ।
 कीदृशस्य ते । वसुमद्गणस्याष्टसंख्याका वसवो यस्मिन्गणे सोऽयं वसु-
 मान् । तथाविधो गणो यस्य तव स त्वं वसुमद्गणस्तथाविधस्य । मति-
 विदः श्रद्धायुक्तानां यजमानानां मतिं वेत्तीति मतिमित्तस्य । कीदृ-
 शस्य प्रातःसवनस्य । गायत्रच्छन्दसो बहिष्पवमानादिषु मन्त्रेषु गायत्र्यारुर्ध्वं
 छन्दो यस्य तद्गायत्रच्छन्दस्तस्य । इन्द्रपीतस्येन्द्रेण पीतः सोमो यस्मिन्सवने
 इन्द्रपीतं तस्य । नराशंसपीतस्य पितृपीतस्येति पदद्वयं नराशंससप्तमक्षणा
 एव प्रयोक्तव्यं नान्येत्त्येकः पक्षः । सर्वत्र पठिविषमिदपरः पक्षः । नरैः
 चास्यन्त इति नराशंसाः पितृविशेषास्तैः पीतः सोमो यस्मिन्सवने तन्नराशंस-
 पीतं तस्य । अथमेवार्थः पितृपीतस्येत्यनेन स्पष्टीकृतः । रुद्रवद्गणस्याऽऽदित्य-
 वद्गणस्येत्येतावपि मन्त्रौ पूर्ववद्गव्यारुधेयी । तत्रोभयत्र मन्त्रादिरनुषज्यते ।

कल्पः—“ भक्षितानाप्यायन्प्यायस्व सभेतु त इति ते नाराशं-
 साः ” इति । पाठस्तु—

आ प्यायस्वेति । हे सोम त्वमाप्यायस्व सर्वदो वर्चस्व । ते तव

(भक्षयन्वामिथान्)

वृत्तिर्वादीर्षन्किञ्चः सनेतुं सक्तः संगच्छताम् । त्वमनिः बाणः सप्तमः संगथे
संगथेन निर्विषो भक्षः ।

। कल्पः—“हित्वा मेः गात्रा हरिव इति भक्षयित्वा नमिदेवास्मि-
सुखात्वेत- इति । पाठस्तु—

हित्वा मेः गात्रिति । हे हरिवो हरिवर्ण सोम-मे-गात्रा ममस्यमिति हित्वा
धीमन्म । मकीमाः गणस्युवादिसेभूमाणा विरहितुषः सोमपाते तुष्णात्प्रहितो मम
भूत्वा किमु तर्पेदाः तदिच्छन्नुह । किञ्चः त्वं शिषो भूत्वा समर्पिषुषं चिच्छन्-
सकलपरिधिस्त-मसीधोऽप्याणानुपतिष्ठस्व । तर्पयेत्सर्वः । किञ्चः मेः मकीमां
नमिपयित्वा मया मा अघोऽहारेण वा निर्गच्छेत्सर्वः ।

कल्पः—“समित्पाणय उजेतारं पुरस्करयामतीक्ष्णयन्त्यपाम- सोममिति
महीयां वक्षतः” इति ।

अतः पूर्वोक्ताः सर्वे मन्वाः क्रतुग्रहानुवाकात्पूर्वं ब्रह्मणः । अथ सप्त-
त्येवं तु मन्वोऽवमुधाङ्गत्वावुरुहि राजेत्यनुवाकेः प्रत्यस्तेषु वरुणस्य पाप
इत्यस्मात्पुरिष्ठावृषहन्वः । पाठस्तु—

अपाम-सोममिति । ययं सर्वे सोममाम तेन पीतेनामृता देवा अमून् ।
आशंसार्थोविनाथ भूतार्थनिर्देशः । ज्योतिरादित्यस्वरूपमदर्श इष्टवेन्तो देवानि-
न्द्रादीनविदाथ उच्छ्वन्तः । ईदृशानस्मानरातिः पापस्त्वः शत्रुः किं कृणवाकिं
करिष्यति । मर्त्यस्य मनुष्यशरीरधारिणो वा धूर्तिहिंसा सेवममृत् किमु जनु-
वांनस्मान्किं नाम करिष्यति । अथवा धूर्तिरमृत, अस्मद्विषया हिंसा स्वमेव
महा । सा तादृशी मोऽस्मात्पापत इति किमु वक्ष्याम् । कल्पः—

“यंश्च आत्मनो भिन्दाऽभूदिति भिन्वयाउऽहं वनीयमुपतिष्ठन्ते” इति । पाठस्तु—

यन्म आशमन-इति । मे मम ऋत्विजो यद्दङ्गमात्मनो भिन्दाऽभूत्स्व-
त्समिभ्यदिवं हिंसितमभूत्, अभिस्तदङ्गं पुनराहाराहरतु । कीदृशोऽभिर्जातवेदा
जातमुत्सन्नं यज्ञच्छिद्रं वेत्तीति जातवेदाः-विचक्षणस्तत्पुनः समाधातुं विचक्षणः ।
सर्वेषु त्रिकल्पिते मन्वान्तरमाह—

पुनराभिरिति । यज्ञे यद्दङ्गं न्यूनं भवति तेन यजमानस्यैव चक्षुर्हीयते ।

१ क. वन्ता । अतो दे । २ अ. क इते ह ।

(मक्षमन्त्रादिधानम्)

“ मक्षं पराभवन्तं यजमानोऽनु पराभवति ” इति अस्मत्पर्याय-
 श्लाघन्तमाधानेन यजमानाय मक्षमेव चक्षुः पुनर्दत्तवान् । स्यैवेत्योः श्लो-
 विश्वं यज्ञैः सभाधाक मदीयं चक्षुः पुनर्दत्तवन्तौ । अग्निनोऽनुवाकप्रदयोर्दो-
 यादोणीश्चक्षुर्दत्तसामर्थ्यमाधत्तम् ।

कल्पः—“ सर्वे हरियोजनं मक्षयन्दीहयजुषस्तं देवे सोम ” इति षाठस्तु-
 इहयजुषस्त इति । हे सोम देव ते तव संभिरसमुपहृतैरनुज्ञोत्तरनुज्ञातोऽहं
 मक्षयापि । कीदृशस्य ते, इहयजुष इहसत्तनानि यागसाधनानि यज्ञैकियस्य
 सोऽयमिहयजुस्तस्य । स्तुताः स्तोभाः साभावृत्तिरक्षणानि स्तोत्राणि यस्य
 सोऽयं स्तुतस्तोमस्तस्य । अस्तानि शंसितान्युक्त्यानि शलाभि यस्य
 सोऽयं अस्तोक्तस्तस्य । हरिर्हरितवर्णः । सोऽस्यास्तीति हरिर्वास्तस्य । इन्द्रो
 पीवस्तस्य । मधु माधुर्वमस्यास्तीति मधुर्वास्तस्य । अन्यैरनुज्ञात उपहृतस्तस्य ।

कल्पः—“ आपूर्वाः स्थाऽऽमा पूरयतेत्युत्तरवेद्याः चोवाक्युष्य ” इति ।
 चोवाक्युष्यश्चिष्टान्धानासोमभागान् । षाठस्तु—

आपूर्वा इति । हे धावाः सोमयोवा युवमापूर्वाः स्थ सर्वतः पूर्वाः
 स्थिताः । अतो मां मजया च धनेन च सर्वतः पूरयत । यन् आत्मन
 इत्पादयो मन्त्रा हरिरसि हरियोजन इत्यनुवाकान्ते ब्रह्म्याः ।

कल्पः—“ सर्वे स्वं स्वं चमसमनून्धन्ते धींतिपुरोडाशश्चकलानुपवृत्त
 एतत्ते तत ये च त्वामान्वित्येतैः प्रथिमन्त्रम् ” इति ।

चमसमनून्धन्ते चमससमीपे । षाठस्तु—

एतत्ते तत इति । हे तवस्मत्पितरेशपुरोडाशश्चकलरूपं ते तवस्वं, ये चान्ये
 स्वामनुगतास्तेषामप्येतदकाम् । त्वामहेतिमन्त्रे ये च त्वामन्वित्युत्तरानुपवृत्तः ।
 प्रथितामहेति मन्त्र एतत्त इति पूर्वानुपवृत्तः । हे पितरः सर्वेऽपि युवम-
 नून्धन्त्येकैर्धिया मक्षामानं स्वस्वभागानुत्तरेण मन्त्रं हृष्टा भवत ।

कल्पः—“ नमो वः पितरो रसायेति नमस्काराञ्जपति ” इति । षाठस्तु—

नमो वः इति । हे पितरो गुण्याकं यो रसः सादस्तस्यै नमः । एवमुत्तरम् ।
 गुण्याम इत्याप । जीवायः शिवायः । स्वधायै मक्षीयइतिर्दान्ये । मन्त्रे

कोशाम् । चोराय शिंकारूपोऽग्रकार्याम् । हे पितरो युष्मभ्यमपि नमोऽस्तु ।
ये युष्मभ्यैः सहैतस्मिन्पितृलोके स्थ ते युष्माननुवर्तन्वाम् । ये युष्मस्मिंल्लोके
स्थवे युष्मं मामनुवर्तन्वम् । अन्यैर्बृहभिः सह ये मूयमेतस्मिन्पितृलोके स्थ
तेषामन्येषां वसिष्ठा वासयितृवमा युष्मं भूयास्त । ये च मनुष्या अस्मिंल्लोके
मया सह स्थितास्तेषां मनुष्याणां वासयितृवमो भूयासम् ।

कल्पः—“ प्रजापते न त्वदेतानिनि प्रजापत्यमर्चां विदित्स्ते ” इति ।
विद्युष्य गच्छेद्युरित्यर्थः । पाठस्तु—

प्रजापते नेति । हे प्रजापते त्वदन्वः कोऽपि पुरुष उरपजानि तान्येतानि
विधानि न परिभूय परिभविषुं सपथो नाभूत् । परिभवः सृष्टेरप्युपलक्षणम् ।
सृष्टिसंहारयोः शक्त इत्यर्थः । अतस्ते तव वयं मरकाया जुहुम-
स्वत्कलमस्माकमस्तु । वयं धनानां पतयः स्याम । एतस्य तत्तेस्याद्या
मन्वा वापमद्य सवितरित्पस्मादनुवाकारपूर्वं ब्रह्मव्याः ।

देवकृतस्येति । “ देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि मनुष्यकृतस्यैनसोऽवयज-
मसि पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमस्मात्कृतस्यैनसोऽवयजनमस्यन्यकृतस्यैनसोऽव-
यजनमस्येनस एनसोऽवयजनमसि स्वाहेत्याहवनीये वृक्षकलान्यभ्यादाय ” इति ।

अत्र शकलानामभ्याधातारः सर्वेऽपि हरियोजनभक्षिणः । आत्मकृतस्वे-
त्यादिमन्त्रवयं चात्मानरगतम् । हे शकल देवविषये यद्दस्माभिः कृतमेनस्व-
स्यावयजनं विनाशकमसि । एवं मनुष्यपितृमन्त्रयोर्पोज्यम् ।

कल्पः—“ अपरेण चात्वालमास्तावे वा मत्यश्चस्वमसिधः स्वं स्वं वमसर-
समवशेष भक्षयन्त्यप्सु धौवस्य सोम देव त इति ” इति । पाठस्तु—

अप्सु धौवस्येति । हे सोम देव मक्षालनाभिषक्षादिविशेषणोपेतस्य ते संनन्वी
यो मक्षणभागोऽथसनिरश्मदो यथा गोसनिर्गोप्रदस्त्वदीयस्य तस्य मक्षभागस्य
वितृभिरपि स्वभक्षत्वेन स्वीकृतस्येतरैरनुज्ञातस्मांशमन्यैरनुज्ञातोऽहमात्राणेन
मक्षयामि । देवकृतस्याप्सु धौवस्येत्येते मन्वा हरिरसीत्येतस्मादनुवाकादूर्ध्वं ब्रह्मव्याः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

मक्ष भक्ष्यं (क्षं) पतीक्षयाभि गृहीत्वा नृ च वीक्षवे ।

मन्त्रेति भक्षयेत्रेषा वसुरुन्नादिभेदतः ॥

(भक्षमन्त्रामिधानम्)

आप्या माक्षितमाप्याम्ब हिन्व नाम्बभिमर्शनम् ।
 अपाम कृत्वाऽवभृथं समायात्थप्रतीक्षणम् ॥
 मन्त्रे पुनर्भजेदग्निमिष्टाद्याङ्कारियोजनम् ।
 आपू वेद्यां शेषवाप एतत्ते त्रिभिरावपेत् ॥
 गुरोडाशाशकान्भूमौ नमश्चमसिनां जपः ।
 भजा चमसिनो यान्ति देववह्नौ समिन्नयम् ॥
 अप्सु जिघ्रन्ति तच्छेषं द्वाविंशतिरिहोदिताः ॥

अथ भीमांसा ।

तृतीयाभ्यामेस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“भक्षेहीत्यनुवाकोऽयं सर्वो भक्षणयोऽभ्युत ।
 ग्रहणादौ यथाऽलिङ्गं विभज्य व्यवतिष्ठते ॥
 अविधेर्ग्रहणादीनां भक्षणे निश्चिच्छस्तु सः ।
 अर्थाक्षिभेषु तेष्वेव यथाऽलिङ्गं विभज्यते ॥

‘स्योतिष्ठोमे हुवस्य सोमस्य शेषभक्षणं विहितम्—’ अभिधुत्वाऽऽहवनीये
 कृत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सवसि भक्षयन्ति’ इति । तस्मिन्भक्षणे ग्रहणावेक्षणनिग-
 रणसम्पञ्जरणरूपाश्चत्वारो व्यापाराः सन्ति । मन्त्राश्च भक्षेहीत्याद्यनुवाके समा-
 म्नात्तः । तत्र भक्षणं यथा साक्षाच्चोदितं न तथा ग्रहणावेक्षणनिगरणञ्जरणानि
 चोदितानि । न चाविहितेषु मन्त्रा विनियोगमर्हन्ति । समारूपा तु भक्षानुवाक
 इत्येवंरूपा भक्षणमात्रविषया । तस्मात्कृत्स्नस्याप्यनुवाकस्य भक्षण एव विनियोग
 इति प्राप्ते ब्रूमः—अविहितान्मपि ग्रहणादीन्वर्थाक्षिप्तानि । तद्व्यतिरेकेण भक्षणा-
 संभवात् । अतस्तेष्वप्यनुवाको यथाऽलिङ्गं विभज्य विनियोक्तव्यः । तत्र भक्षेही-
 त्पारभ्याशिनोस्त्वा नाहुभ्यां सद्यसासमित्यन्वो ग्रहणं प्रकाशयति । एहीत्वां-
 ह्वानस्य नाहुभ्यां स्वी करवाणीत्येतस्य च दर्शनात् । नृचक्षुः स्या देव सोम
 तुषक्षा अवरूपेष्वमित्ययं भागोऽवेक्षणं प्रकाशयति । शोभनचक्षुरहं मनुष्येषु प्र-
 कृत्यातं त्वामवोक्षिषीवेत्यभिधानात् । हिन्व मे मात्रा इत्यादीनां मेऽवाकृनामिभक्ति
 गा हरयन्तः सम्पञ्जरणं प्रकाशयति । मात्राणीणमेनाधोभागे नामेरत्तिक्रमानिषेधेने

१ क. प्र. क. च. अर्थात्तेषु । २ स. च. क. च. ‘त्याख्यातस्य । ३ स. च. क.
 च. ‘वेक्ष इत्य’ ।

अ तदवगमात् । अरणं नार्थाक्षिप्तं तेन विनाऽपि भक्षणसिद्धेरिति चेत् । न ।
अरणपर्यन्तरूपैव सार्थकभक्षणत्वात् । न च अरण्ये पुरुषव्यापारःभावः । सम्पुण्य-
वेशनादेर्भक्ष (अर)णार्थत्वात् । मन्दाभिभूतिरित्यादिर्भक्षयामीत्यन्तो भक्षणं
प्रकाशयति । तस्माद्विज्ञेन समाख्यां वाधित्वा विभज्य विनियोगः कर्तव्यः ।

तत्रैवान्वाचिन्तितम्—

“ मन्त्रेति वसुमद्भेति कूर्धं तर्पणभक्षयोः ।

विभक्तव्यमुताशेषं तृप्तिसंयुक्तभक्षणे ॥

लिङ्गनाद्विभागो नैवं नो तृप्तिर्भक्षणतोऽप्यतः ।

लिङ्गस्यासंभवे वाक्यशेषात्सर्वोऽस्तु भक्षणे ॥”

मन्त्राभिभूतिरित्यादिर्जुषाणा सोमस्य दुष्यन्वित्यन्तो भागो इत्याया
अरुषिर्नभिभक्षण्याः सोमं सेवमानाया णिज्ञायास्तूर्धं प्रकाशयति । वसुमद्भ-
णस्येत्यादिर्भक्षयामीत्यन्तो भागो भक्षणप्रकाशकः । तत्र पूर्वलिङ्गेन विभज्य
विनियोग इति चेन्नैवम् । न खलु तृप्तिर्भक्षणादन्वयेन व्यापारेण जायते । किं
तर्हि भक्षणानुनिष्पादनी हि सा । तथा सधि कस्मिन्व्यापारे तृप्तिप्रकाशको
भागो विनियुज्येत । ततो लिङ्गेन विनियोगासंभवाद्भक्षणमन्त्रवाक्यस्य शेष-
स्तृप्तिप्रकाशकभागो भविष्यति । उपसृक्तञ्च तत्रायं भागस्तृप्तिसहितभक्ष-
प्रकाशेन पुरुषोत्सार्हजनकत्वात् । तस्मान्मन्त्रादिः सर्वो भक्षणे विनियुज्यते ।

तत्रैवान्वाचिन्तितम्—

“ इन्द्रपीतस्येति भक्षमन्त्राशः किमिद्वैन्दके ।

केवलेऽन्यत्र चोहाद्वा सर्वत्रोत यथाभुतम् ॥

एवञ्च एव समर्थत्वानुष्णमिवाव्यभक्षणम् ।

ऋहो वाऽन्येषु कर्मकयेऽप्यस्त्यहो भक्षभेदतः ॥

इन्द्रेण यस्मिन्सवने सोमः पीत इतीरणात् ।

सवनस्थेषु सर्वेषु मन्त्रोऽनुद्देन पठ्यते ॥”

भक्षमित्ये कश्चिदंश इन्द्रपीतस्येत्येवंविधः भूयते । तत्रेन्द्रेण पीतस्य
सोमस्य शेषं भक्षयामित्यर्थो भवति । तथा सत्यस्य मन्त्रस्येन्द्रप्रदानशेषभक्षणं
एव समर्थत्वानुद्देवायं मन्त्रो विनियुज्यते, न तु मैत्रावरुणादिशेषभक्षणे । तस्माद-

(भक्षमन्त्राभिधानम्)

मन्त्रकमेव तद्भक्षणमित्येकः पूर्वपक्षः । इन्द्रपीतस्येतिपदस्थासमर्थत्वेऽपि मित्रा-
वरुणपविस्येत्येवमुद्दे सति सामर्थ्यं भविष्यति । नन्वाग्नेययामस्य प्रकृति-
त्वात्तद्गतस्याग्नेये जुष्टमिति मन्त्रस्य विकृतौ सौर्यं चरौ सूर्याय जुष्टमित्युद्देः
क्रियते । इह तु कर्मैक्याजोह इति चेत् । न । कर्मभेद इव मक्षेभेदेऽन्युहितुं
शक्यत्वादिति द्वितीयः पूर्वपक्षः । इन्द्रपीतस्येत्यत्र बहुव्रीहिर्दृष्टव्यः । तत्पुरुषत्वे
समासस्येति सूत्रेणान्तोदात्तत्वमसङ्गात् । आद्युदात्तं चैतत्पदान्नातम् । इन्द्र-
मातिषदिकं तु स्वत आद्युदात्तम् । तथा सति बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति
सूत्रेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानात्समस्तं पदमप्याद्युदात्तमेव संपद्यते । इन्नेण
पीतः सोमो यस्मिन्सवन इति विग्रहात्सवनपरत्वे सत्येन्द्रभक्षण एवेति
नियन्तुमसमर्थत्वात्सर्वभक्षणेऽवनूहेनार्यं मन्त्रः प्रयोक्तव्यः । विशेष्यं च सवनं
तस्मिन्वाक्य एवमाप्नातम्—मातःसवनस्य गायत्रछन्दस इन्द्रपीतस्येति । तस्मा-
दस्यः पक्षो रादान्तः ।

तत्रैवान्धश्चिन्तितम्—

“ऊहपक्षे यदुसं तच्चिन्तयते न्यायपञ्चके ।
इन्ने हुतेऽथ तच्छेपे होत्रकैश्चमसस्थिते ॥
सोमोऽभ्युर्नीय देवेभ्यो हुत्वा संमहयते तदा ।
इन्द्रो न लक्ष्यो लक्ष्यो वा न गोपेऽन्यार्थता यतः ॥
उचीत एव संवद्धो न पूर्वो देवान्तरैः ।
अत इन्द्रस्य सिद्धचर्थं लक्ष्योऽसावितरैः सह ” ॥

पूर्वाधिकरणे योऽयमूहरूपो द्वितीयः पूर्वः पक्षः, तत्प्रसङ्गात्कृत्वाचिन्तारूपेण
न्यायपञ्चकेनोहविषयश्चिन्तयते । मैत्रावरुणनाक्षणाच्छंसिपोत्रादथ कवित्जो
होत्रकाः । तेषां सन्ति चमसाः । पात्रविशेषस्थिताः सोमरसाश्चमसाः । तैर्वप-
ट्कारानुवपट्कारयोर्होतव्यम् । तेषां चमसानामैन्द्राद्योतुर्वपट्कारे प्रथममिन्द्रो
हुतः । अनन्तरं चमसस्थे हुतशेषे पुनः सोमान्तरमभ्युर्नीयं तेन देवान्तरेश्चो
होत्रका जुह्वति । तत्र मैत्रावरुणो मित्रं वयं हवामह इति मन्त्रेण मित्रावरुणी
यजति । नाक्षणाच्छंसी—इन्द्र एवा वृषभं वयमिति मन्त्रेणेन्द्रं यजति । पोवा

१ क. घ. क. “कृतत्वा” । २ स. च. एन्ने । ३ स. च. “व हे” । ४ स. “का
अनुवपट्कारे जु” ।

(मक्षमेन्नाभिधानम्)

मस्तौ यस्थ हि क्षय इति मन्त्रेण भरुतो यजति । एवं हुत्वा पश्चात्सोमो
 भक्षयति । तस्मिन्मक्षयणणे मित्रावरुणपीतम्पेति मन्त्र ऊहनीयः । तदानीमिन्द्र-
 मित्रावरुणपीतस्येयेवं मित्रावरुणाभ्यां सह नेन्द्रे उपलक्षणीयः । कुतः । शेष-
 स्थान्यार्थत्वात् । इन्द्रशेषे पुनरभ्युचीतस्य तेन शेषेण सह मित्रावरुणाद्यर्थत्वं
 सति तस्येन्द्रसंबन्धराहित्यात्पुनरुचीतस्यैवाभ्यार्थत्वं न पूर्वशेषस्येति चेत् ।
 उच्यते । अत्र काले मित्रावरुणाद्यर्थोऽयमितिसंकल्पाभावात् । प्रदानकाले तु पूर्वशेषेण
 सहैव मित्रावरुणादिभ्यः प्रदीयते । तस्मादिन्द्रसंबन्धराहित्यात्नेन्द्रे लक्षणीय
 इति प्राप्ते श्रुतः—मा भूत्संकल्पः । तथाऽप्युच्यते कश्चिदप्ययं पेशावरुणा-
 दियामार्थमेव । न तु तस्य पूर्वानुष्ठितेन्द्रयामार्थत्वं संभवति । तस्मादुचीते पेशा-
 वरुणादिसंबन्धः शेष इन्द्रसंबन्ध एवेत्युभयभक्षणे मित्रावरुणादिभिः सहैन्द्रेऽ-
 न्युपलक्षणीयः । तत्रैवान्याच्चिन्तितम्—

“ द्विदेवशेष आदित्यस्थाल्या आश्रयणाभिधानम् ।

स्थालीं मासस्ततः पात्नीवतस्य ग्रहणे सति ॥

तद्ग्रहणे द्विदेवाः किं सार्धं पात्नीवतस्य ते ।

उपलक्षणा न वा पूर्वन्यायेनास्तुपलक्षणम् ॥

अन्य आश्रयणात्पात्नीवतो नैतस्य विद्यते ।

आकाङ्क्षा पूर्वशेषेषु परनीवानेव लक्षयते ॥”

ऐन्द्रवाशवाद्यो द्विदेवत्याः । तेषां शेष आदित्यस्थालीमागच्छति । पुनरपि
 तस्याः स्थाल्या आश्रयणस्थालीमागच्छति । तस्या आश्रयणस्थाल्याः पात्नी-
 वतो गृह्यते । तस्य पात्नीवतस्य भक्षण ऐन्द्रवाशवादय उपलक्षणीयाः । पूर्वा-
 भिकरणे यथा मित्रावरुणादिभिः सहैन्द्र उपलक्षितस्तद्वादिति प्राप्ते श्रुतः—
 यदुपाश्रुपाश्रयेण पात्नीवतमाश्रयणाद्गृह्णातीत्याश्रयणपात्रस्यापादानत्वात्तथा-
 चतो निःसृतस्य सोमरसस्य तत्संबन्धे ज्ञाते सति पश्चात्पात्नीवदेवतयै ग्रहण
 भवति । तथा सत्यत्यन्तमिन्द्रस्य पात्नीवतस्य पूर्वशेषेष्वाकाङ्क्षा नास्ति । पुन-
 रभ्युचीतस्तु सोम ऐन्द्रशेषेण संसृष्टः । तस्य संसृष्टस्य भक्षणे मित्रावरुणादीना-

१ ख. च. 'तः । ह' । २ ख. च. तस्य शेषस्ये' । ३ ख. च. 'बन्धदे' । ४ ख.
 न. छ. च. गृह्यते । ५ ख. च. 'णे मैत्रा' ।

(भक्षमन्त्राभिधानम्)

मिवेन्द्रस्यापि संबन्धो नापैतैति वैषम्यम् । तस्मात्पात्नीवतभक्षण इन्द्रवाप्यादयो नोपलक्षणीयाः । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ सह पत्नीवता त्वष्टा तद्ग्रहे लक्ष्यते न वा ।

सह त्वष्टा पिबेत्युक्तेर्देवत्वात्सोऽपि लक्ष्यते ॥

सहत्वमात्रं त्वष्टुः स्यात् पातृत्वमशब्दनात् ।

चोदनायामभानौच न देवोऽपि न लक्ष्यते ” ॥

तस्मिन्नेव पात्नीवतग्रहे शेषभक्षणमन्त्रेण पत्नीवता सह त्वष्टाऽप्युपलक्षणीयाः । कुतः । त्वष्टुरपि तद्देवत्वात् । तच्च होमयन्त्रादवगतम् । अत्रा ३६ पत्नी-
वा ३ः सजूर्देवेन त्वष्टा सोमं पिब स्वाहेत्यस्मिन्मन्त्रे पत्नीवन्त्वग्निं प्लुतान्नेम
पूने संबोध्य तैस्य त्वष्ट्रा देवेन सह पिबेत्यभिधानात्पातृत्वेन पत्नीवत इव
त्वष्टुस्तद्देवत्वम् । ततः पत्नीवत्त्वष्टुर्पातस्येत्युपलक्षयामिति शोभे ब्रूमः—यानकर्म
सहावस्थानमार्थं त्वष्टुः सजूरित्यनेन पदेन प्रतीयते, न तु पातृत्वमसंबोधिदस्य
त्वष्टुः पिबेत्यनेन सामानाधिकरण्याभावात् । न च पातृत्वसहभावप्रायेण पातृत्वम् ।
सहैव दशाभिः पुत्रैर्मारं वक्षति गर्दभीत्यत्र पुत्राणां द्रोहृत्वादशनात् । आस्ता
मन्त्रविधिवत्त्वात्त्वष्टुर्देवतात्वमिति चेन्न । पात्नीवतमाग्रथनाद्गृहणातीत्यत्र त्वष्टु-
रप्रतीतिः । तस्माद्देवता त्वष्टा नोपलक्षणीयाः । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ पत्नीवन्तस्त्रयस्त्रिंशद्देवास्तान्मादयेत्परी ।

लक्ष्यो न वा याऽप्ययोक्तेर्देवत्वात्पलक्षणम् ॥

एकोऽग्निर्यजमानेन मादितोऽन्ये तु वह्निना ।

अतोऽग्नेरेव देवत्वान्मान्येषामुपलक्षणम् ” ॥

तस्यैव पात्नीवतग्रहस्य धात्र्यायामग्निं संबोध्य पत्नीवत्त्वाधारिणस्तत्राग्नि-
शब्देनान्मादयेत्यभिधीयते—“ पत्नीवतस्त्रिंशत्वं त्रींश्च देवाननुष्वघमावह मादमस्व ”
इति । अनुष्वघमनुष्वदानम् । अत्र हूयमानेन सोमरसेन मादनीयत्वाद्भक्षीर्धैर्वा
तद्देवत्वम् । अतस्तेऽपि भक्षणे लक्षणीया इति चेन्न । यजमानेन मादनीयत्वात्-
अग्नेरेव देवत्वात् । यस्मिंश्चिद्देवतास्तु वह्निना माद्यन्त इति न तेषामत्र देवत्वम् ।
तस्मान्नोपलक्षणम् । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

१ स. घ. क. च. तद्गुणं लक्षणेन च । स । २ क. घ. क. 'त्वष्टात्वं त्व' । ३ स. च.
'माना' । ४ स. घ. क. च. 'त्रे पात्नी' । ५ घ. क. 'इत्या तथा या' । ६ क. घ. क.
च. 'तां च देव' ।

“ सोमस्यास्य इति प्रोक्ताऽनुवचत्कारदेवता ।
 लक्ष्या न वा देवतात्वाल्लक्ष्या त्रिंशद्विलक्षणा ॥
 प्रकृतौ विद्यमानोऽग्निरनुद्देशादलक्षितः ।
 उद्देशेन्द्रो लक्षितोऽतो विकृतांश्चपि तत्तथा ” ॥

सोमस्याग्नेः धीहीत्यनुयजतीति श्रूयते । तत्रानुवचत्कारस्य भान्त्ववर्णिकोऽग्निर्देवता । न च अयस्त्रिंशत्तामिव बह्वैरदेवतात्वम् । मन्त्रे बहूर्नि संवोध्य सोमपाशुत्वाभिधानात् । तस्मादाग्निर्लक्षणविध इति चेन्न । प्रकृतावलक्षितत्वात् । ऐन्द्र-प्रथमस्य प्रकृतिरितरे विकृतिरूपाः । तथा हि-ऐन्द्रः सोमो गृह्यते मीयते च । ऐन्द्रेणैव सोमः । अनैन्द्रेषु सोम एव नास्तीति सर्वे सोमधर्मा ऐन्द्रेणैव । अनैन्द्रा अधर्मकाः । धर्माकाङ्क्षायां चोदकेन सधर्मका इति विकृतित्वम् । गृह्यमाणस्य मीयमानस्य च सोमस्यैन्द्रत्वमिन्द्राय त्वा वसुमत इत्यादिर्महणमन्वा-दवगम्यते । तस्य प्रकृतिभूतस्येन्द्रप्रथमस्य भक्षणेऽग्निरनुवचत्कारदेवो नोप-लक्षितः । कुवः । महणे तदुद्देशाभावात् । इन्द्रस्तुद्देशयत्वादुपलक्षितः । एवं विकृतावप्युद्देशदेवानामेवोपलक्षणं न्याय्यम् । तस्मादाग्निर्नोपलक्ष्यः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्-

“ अमन्त्रप(म)क्षमाभित्य कृत्वाचिन्तान्तरत्रयम् ।

ऊहोऽस्ति नो वा सोऽस्त्यत्र विकृतौ तस्य संभवात् ॥

सोमेनेति विधेः सर्वप्रदानेषु समत्वतः ।

अधिकारेष्वनुहोऽतो नैन्द्रे निर्मन्त्रभक्षणम् ” ॥

उक्ताभ्यः पञ्चम्यः कृत्वाचिन्ताभ्यः पूर्वस्मिन्नधिकरणे सोऽयमनैन्द्रेष्वमन्त्र-भक्षणमिति प्रथमः पूर्वः पक्षस्तमेव मनसि निधाय पुनः कृत्वाचिन्तानां प्रथ-ममिधीयते । अनैन्द्रेषु करीत्या विकृतित्वेनोहसंभवादस्त्यूह इति चेन्न । अनै-न्द्राणां विकृतित्वासंभवात् । सोमेन यजेतेत्युत्पत्तिभ्रुतः सोमः कर्मणोऽर्कं न तु प्रदानविशेषस्य कस्यचिदङ्गम् । स एव च सोमः सर्वप्रदानेष्वभ्यस्यत इति सर्वाणि समप्रदानानि । अत ऐन्द्राणामनैन्द्राणां च प्रकृतिविकृतिभाषासंभ-वात्तास्त्यनुहः । इन्द्राय त्वा वसुमत इत्यादिमन्त्रो लिङ्गादैन्यविषयोऽस्तु ।

१ स. ऐन्द्रस्यः सो । २ स. व. ऊ. च. "जेत त" । ३ स. च. "नये । ऊ" ।
 ४ क. व. ऊ. जुहोति । ५ स. व. ऊ. च. विधिः । ६ स. च. अधिकारेऽप्यनु" । ७ स.
 व. ऊ. च. "अप्यस्य" ।

(भक्षणमन्त्राभिधानम्)

नेवावता प्रकृतिविकृतिभावः सिध्यति । तस्माद्भक्षणमन्त्रस्य लिङ्गाद्वैन्द्रमात्रविष-
यत्वाद्गैत्रेणैवमन्त्रभक्षणः । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ समन्त्रकममन्त्रं वा स्याद्वैन्द्रात्मादिभक्षणम् ।

ऐन्द्राग्नेष्पीन्द्रपीतत्वसंभवात्समन्त्रकम् ॥

न पानमशरीरस्य युक्तं दानं तु मिश्रितम् ।

मन्त्रोऽयं तु न मिश्रार्हस्तस्मादेतदमन्त्रकम् ” ॥

यदेतद्वैन्द्राद्यं गृह्णावीति विहितं शेषभक्षणं तत्रेन्द्रामिन्द्र्यां पीतः सोम इन्द्रेणापि पीतो भवतीति लिङ्गेनैव विनियोगात्समन्त्रकं भक्षणमिति चेन्नै-
वम् । नवमाध्याये वक्ष्यमाणदेवताधिकरणन्यायेनाशरीरस्येन्द्रस्य पानासंभ-
वात् । अथ पीतशब्देन दानं विवक्ष्येत तदानीमिन्द्राय दत्तः सोम इति
मन्त्रार्थो भवति । न चात्र यजमान इन्द्रमुद्दिश्य ददौ किंत्विन्द्राशी
उद्दिश्य । तस्माद्दानं मिश्रविषयं, मन्त्रस्तु न मिश्रविषय इत्यमन्त्रकमत्र
भक्षणम् । अथैवान्यच्चिन्तितम्—

ऐन्द्रदानेऽपि गायत्रमात्रयुक्तेऽथवेतरैः ।

छन्दोभिरपि युक्ते स्यादाद्यो मन्त्रे तथोक्तिवः ॥

इयोः समो बहुव्रीहिरेकच्छन्दास्तु न कश्चित् ।

नानाछन्दस्येन्द्र एव कृत्वाचिन्तेत्थर्मारिता ॥

सवनार्थेन्द्रपीतोक्तिरित्युद्घाटनमस्ति ॥

तेन सर्वप्रदानेषु मन्त्रपाठो यथास्थितः ” ॥

तस्मिन्नेव भक्षणमन्त्रे गायत्रछन्दस इन्द्रपीतस्येति श्रूयते । गायत्रमेव छन्दो
मस्येति मन्त्रपदे समासामिधानादेकच्छन्दोयुक्त ऐन्द्रे सोमे, भक्षणमन्त्र इति
चेन्नैवम् । बहुच्छन्दोयुक्तेऽपि बहुव्रीहिः समानावादेवकारं परित्यज्य गायत्रं
छन्दो यस्येतिविग्रहसंभवात् । एकच्छन्दस्कस्तु सोमो न कल्पस्ति ।
तस्मान्नानाछन्दस्के सोम ऐन्द्रप्रदान एव मन्त्रो गान्धर्व । तदेवं
कृत्वाचित्तात्रयं समाधितम् । द्विविधा कृत्वाचिन्तोद्घाटना तु भागेषु
सिद्धान्तिना दर्शिता ।

१ स. च. मिश्रगम् । २ स. घ. द. च. "आर्भस्त" । ३ क. ख. घ. ङ. च. विहिते ।

४ क. ल. घ. ङ. "मे न भ" ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णमञ्जुर्वेदी-

यतैचिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ तृतीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

महीनां पयोसि विश्वेषां देवानां तनूः॑ ध्यास-
 मय पृषतीनां ग्रहं पृषतीनां ग्रहोऽसि विष्णो-
 र्हेदयमस्येकमिष विष्णुस्वाऽनु वि चक्रमे
 भूतिर्दध्ना घृतेन वर्धतां तस्य मेघस्थं वीतस्य
 द्रविणमा गम्याज्योतिरसि वैश्वानरं पृथिवी
 दुग्धं यावती यावांपृथिवी महित्वा ग्रावञ्च
 सप्त सिन्धुषो वितस्थुः । तावन्तामिन्द्र ते (१)
 ग्रहं स होजा गृहणाभ्यस्तृतम् । यत्कृष्णशकुनः
 पृषदाज्यमवमृशेच्छुद्रा अस्य प्रमायुकाः स्युष्य-
 च्छ्वाऽवमृशेच्चतुष्पादोऽस्य पशवः प्रमायुकाः
 स्युष्यत्स्कन्देद्यजमानः प्रमायुकः स्यान्पशवो वै
 पृषदाज्यं पशवो वा एतस्य स्कन्दति यस्य
 पृषदाज्यं स्कन्दति यत्पृषदाज्यं पुनर्गृह्णाति
 पशून्वास्मै पुनर्गृह्णाति प्राणो वै पृषदाज्यं
 प्राणो वै (२) एतस्य स्कन्दति यस्य पृषदाज्यं
 स्कन्दति यत्पृषदाज्यं पुनर्गृह्णाति प्राणमेवास्मै
 पुनर्गृह्णाति हिरण्यमवधार्य गृह्णात्यमृतं वै हि-
 रण्यं प्राणः पृषदाज्यममृतमेवास्मै प्राणे दधाति

(पृषदाज्याभिधानम्)

ज्ञतमानं भवति ज्ञतायुः पुरुषः ज्ञतेन्द्रिय
 आयुष्येबेन्द्रिये प्रति तिष्ठत्यश्वमवं द्रापयति
 प्राजापत्यो वा अश्वः प्राजापत्यः प्राणः स्वादे-
 वास्मै योनेः प्राणं निर्मिमीते वि वा एतस्य
 यज्ञश्छिद्यते यस्य पृषदाज्यं स्कन्दति वैष्ण-
 व्यर्चा पुनर्गृह्णाति यज्ञो वै विष्णुयज्ञेनैव यज्ञं
 सं तनोति (३) ॥

(ते पृषदाज्यं प्राणो वै योनेः प्राणं द्वाविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

अनुवाके पञ्चमे तु भक्षमन्त्रा उदीरिताः ।

अथ षष्ठे पृषदाज्यमुच्यते ।

कल्पः—“ आज्यग्रहणकाले चतुर्गृह्णां गृह्णाति चतुरूपमिति दधन्याज्यमा-
 नीय महीनां पयोऽस्तीति पृषदाज्यधान्यां पञ्चगृहीतं पृषदाज्यम्” इति । षाठस्तु-
 महीनामिति । हे पृषदाज्यं त्वं महीनां गवां पयोऽसि । विशेषां सर्वेषां
 देवानां तनूरसि । शरीरस्थविष्टेतुत्वात् । पृषत्यो मरुतामथोः । अधास्मिन्दिने
 पृषतीनां ग्रहस्थानीयं त्वामृष्यासं वर्धयामि । त्वं पृषतीनां ग्रहोऽसि
 ग्रहस्थानीयमसि । विष्णोर्यज्ञस्य हृदयं प्रियमसि । हे इष सर्वै-
 र्देवैरिष्यमाणं विष्णुयज्ञस्त्वामेकं मुख्यं विश्वक्रमे विशेषेण स्वीकृतवान् । अत्र-
 त्येन घृतेन दध्ना च तव भूतीर्माहात्म्यं वर्धताम् । तस्य षादशस्येष्टस्य
 देवेभ्यो हुतस्य वीतस्य देवैर्भक्षितस्य च यद्द्रविणं फलमस्ति तर्मां पत्यागम्या-
 दागच्छतु । त्वं वैश्वानरे ज्योतिरसि विशेषां नराणां हितस्य मासकमसि ।
 पृथिव्यै दुग्धमसि श्वेतवर्णाया गोः क्षीरमसि । अस्य च पृषदाज्यस्य

पृषदाज्यार्थत्वादग्नीषोमीयपशुमपाठके पृथिव्यै त्वाऽन्तरिक्षाय त्वेत्येतस्मादनु-
वाकात्पूर्वमयं मन्त्रो ब्रह्मव्यः ।

कल्पः—‘ अग्नीध्रे मतिपस्थाता दधिधर्मैः गृह्णात्यौदुम्बकां सुभ्युपस्तीर्य
यावती द्यावाभिधी इति दधि गृहीत्वाऽग्निधर्मः ’ इति । पाठस्तु—

यावतीति । सप्त सिन्धवः समुद्राः । ते च भागवतस्कः पञ्चमस्कन्धे स्मर्य-
न्ते—‘ आरोदेक्षुरतोदक्षुरोदश्रुतोदधिषण्डोदक्षुरोदश्रुतोदोः सह जलधयः । हे
इन्द्र द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ महित्वा स्वकीयेन महिम्ना यावती यावत्यौ
यत्परिमाणे वर्तेते । किंच सप्त सिन्धवो वा यावद्वितस्थूर्यावन्ते कालं स्थिता-
स्त्वावन्तं ग्रहं गृह्णामि सर्वस्मिन्देहे सर्वस्मिन्काले त्वदीयं ग्रहमूर्जां तारेण तहा-
स्तुतमविनाशित्वं यथा भवति तथा गृह्णामि । सोऽयं मन्त्रो ग्रहपपाठक इन्द्र
मरुत इत्यस्मादनुवाकादूर्ध्वं ब्रह्मव्यः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ पृषदाज्यं स्कन्धमभिमन्त्रायोऽभ्यवहृत्य निर्णिष्य सुच-
रातमानं हिरण्यं सुच्यवधायेदं विष्णुर्विचक्रम इत्यन्यत्पृषदाज्यं गृहीत्वाऽग्नेनाव-
क्राम्याऽऽद्यतने सादयेत् ’ इति । तत्र पुनर्ग्रहणं विधत्ते—

यत्कृष्णाशकुन इति । पृषद्भिर्दधिभिन्दुभिर्मिश्रमाण्यं पृषदाज्यम् । तस्य पक्षिस्पर्शे
शस्पर्शे भूमिपतनेन विनाशे च पुनर्ग्रहणं प्रायश्चित्तं तेन पशुविनाशो न भवति ।

स्वेतत्पुनर्ग्रहणं पशुविनाशदोषपरिहारेण पशस्य प्राणविनाशदोषपरिहारे-
णापि प्रशंसति—

प्राणो वा इति । ग्रहणपाने हिरण्यस्य मक्षेपं तत्परिमाणं च क्रमेण विधत्ते—

हिरण्यमवधायेति । गृहीतस्य पृषदाज्यस्याश्वभुस्तस्पर्शानं विधत्ते—

अश्वमवेति । अश्वस्य प्रजापत्यक्षिजन्यत्वात्प्राणस्य च स प्राणवसुधने-
त्वादिभूयो प्रजापतितुष्टत्वाभिधानाच्च तयोरेककार्यत्वे सति प्राणस्य स्वकीययो-
नित्वाद्वाधाभिर्माणं सिध्यति ।

पृषदाज्यस्य पुनर्ग्रहणे विष्णो त्वं नो अन्नम इति मन्त्रं विधत्ते—

विष्वा इति । विष्णो त्वं न इति मन्त्रो जुष्टो वाच इत्यनुवाके द्या-
स्त्वामः । अन्नस्तम्भस्य मते विषदं विष्णुरिति वैष्णवी । सा च युञ्जते मन
इत्यत्र व्याख्याता । अत्र विनियोगसंग्रहः—

(स्तुतकामिधानम्)

अहीति पृषदाज्ये स्यादावतीति वधिग्रहे ।

इदं विष्णुर्विष्णवी स्यादिह मन्त्रास्त्रयो पताः ॥

इति श्रीभारतार्यणाचार्यविरचिते माधवयि वेदार्थमकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
ब्रह्मोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ तृतीयपाठके द्वितीयप्रपाठके तप्तमोऽनुवाकः) ।

देवं सवितरेतत्ते माऽऽह तत्र च सुव प्र
च यज ब्रह्मस्पतिर्वसाऽऽशुभ्रया प्रचो भा
गात् तनुपात्साम्नः सत्वा व आक्षिपः संस्तु
सत्या आकृतय क्रतं च सत्यं च वदत स्तुत
देवस्य सवितुः प्रसवे स्तुतस्य स्तुतमस्यूर्ज
मह्यं स्तुतं ब्रह्ममा मा स्तुतस्य स्तुतं गन्धा-
च्छस्त्रस्य शस्त्रम् (१) अस्यूर्ज मह्यं शस्त्रं
ब्रह्ममा मा शस्त्रस्यै शस्त्रं गन्धादिन्द्रिषाबन्तो
बनामहे घुक्षीमहि प्रजामिषम् । सा मे
सत्याऽऽशीर्देवेषु भूयाद्ब्रह्मवर्चसं माऽऽ गन्धात् ।
यज्ञो बभूव स आ बभूव स प्र जज्ञे सवाकृधे ।
स देवानामधिपतिर्वभूव सो अस्मा अधि-
पतीन्करोतु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ।
यज्ञो वा वै (२) यज्ञपतिं ब्रह्मे यज्ञपतिर्वा
यज्ञं ब्रह्मे स यः स्तुतशस्त्रयोर्ब्रह्मविद्वान्ब्रजते
तं यज्ञो ब्रह्मे स इष्ट्वा पापीयान्भवति य एनयो-

(स्तुतशस्त्रमिधानम्)

दोहं विद्वान्यजते स यज्ञं दुहे स इष्ट्वा वसीया-
 न्भवति स्तुतस्य स्तुतमस्यूर्जं मया स्तुतं दुहामा-
 मा स्तुतस्य स्तुतं गम्याच्छस्त्रस्य शस्त्रमस्यूर्जं
 मया शस्त्रं दुहामा मा शस्त्रस्य शस्त्रं गम्यादि-
 त्याहैष वै स्तुतशस्त्रयोर्दोहस्तं य एवं विद्वान्य-
 जते दुह एव यज्ञमिष्ट्वा वसीयान्भवति(३) ॥

(यज्ञं वै शस्त्रं दुहं द्वाविंशतिथ) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाह्नके
 द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

पृषदाज्यं भवेत्यष्टे मन्त्रश्च दधिघर्मगः ।

अथ सप्तमे स्तुतशस्त्रे अभिधीयेते ।

कल्पः— ब्रह्मन्स्तोष्यामः प्रकाश्वरित्युच्यमाने देव सवितरेवते माहेत्वनुष्टुत्य
 राशिमरासि क्षयाय त्वा स्यां जिन्वेत्युक्त्वो स्तुवेति मसौवि इति । पाठस्तु—

देव सवितरिति । हे सवितर्देवायमुद्धातो स्तोत्र्याम इत्येतद्वाक्यं ते मुञ्चं
 माह वरस्तोत्रं त्वं मसुवे मकर्षेणानुज्ञां च देहि । प्रपण च मकर्षेण च यागं मि-
 ष्यादय । हे उद्घातारो दुहसंपतिरेवाहं ब्रह्मा न तु मनुष्यमात्रः । सोऽहं वो वसी-
 मीति शेषः । आयुष्पत्या क्रवो मा मात । आयुःस्थानीयो निर्वाहोऽ-
 स्यामुच्यसीति आयुष्मती । तस्या क्रवः सकाशान्माऽप्रगच्छत क्रगक्षरो-
 च्चारणे सावधाना भवतेत्यर्थः । तथा तनूपास्तामो मा गच्छत । स्तोत्रस्य
 तनूः शरीरमेव क्रवतां तनूं पार्ष्णिति तनूर्पं सामं । क्रगक्षरामिन्विकिर्हि साम्ना
 क्रियते । ततस्तस्मिन्पुपमप्रमत्ता भवतेति । गीयमाने स्तोत्रे वो युष्मार्कं संव-
 न्धिन्धा यजमन्विषया-आशिषो याः सन्धि-वाः सदाः सत्याः सन्तु । पाश्च
 भयतामाकृतयः संकल्परूपास्ता अपि सत्याः सन्तु । युषं वनसर्वं यथार्थं

(स्तुतशस्त्राभिधानम्)

स्मरत् । वाचा च सत्यं वदथ । सवितुर्देवस्य प्रसवेऽनुज्ञायां सत्यां स्तुत
स्तोत्रं पठत ।

कल्पः—“स्तुतस्य स्तुतमसीति स्तोत्रमनुमन्त्रयते शस्त्रस्य शस्त्रमसीति
शस्त्राभिन्दिमावन्त्रो वनामहे इत्युभयत्रानुवणति” इति । पाठस्तु—

स्तुतस्येति । सोऽयं मन्त्रो याजमानः । उद्गातुभिर्गीयमान हे स्तोत्र त्वं
स्तुतस्य स्तुतमसि स्तोत्रस्यापि स्तोत्रमसि । स्तोत्रजातानुत्तममसीत्यर्थः । प्राद्वर्षं
स्तुवं स्तोत्ररूपं त्वां मत्सं मदर्थंमूर्धं दुर्हां सारं दुहे । ततः स्तुतस्यः स्तुतमुत्तमं
स्तोत्रं मां प्रत्यागम्यादागच्छतु । एवं होतृभिः शस्त्रमान हे
शस्त्र त्वं शस्त्रस्य शस्त्रमसि शस्त्रजातानुत्तममसि । शेषं पूर्ववत् । पुत्रयोः
स्तुतशस्त्रयोः प्रसादादिन्दिमावन्त इन्दिमैरनिकैर्युक्ताः सन्तो वनामहे
स्वापेक्षितफलं भजामहे । प्रजां पुत्रादिश्रुवाभिषमन्त्रं च कुक्षीमहि । तेषां द-
याम् । किंच देवेषु विषयभूतेषु मे मदीया यजामीत्याशीर्थाऽस्ति सा सत्या
भूयात् । जस्रवर्चसं यज्ञानुष्ठानरूपं मां प्रत्यागम्यादागच्छतु । उत्तरोत्तरमभि-
वर्धतामित्यर्थः । इदानीमनुष्ठीयमानो यज्ञः संपूर्णो भवति । स यज्ञ आब-
भूव पुमरप्यावृत्तो भवतु । स यज्ञः यज्ञोऽस्माननालस्येनानुष्ठानुपपत्तिं यजातवान् ।
अत एवास्मद्वेहे स यज्ञो वाकृधे पुनः पुनरनुष्ठानेन वर्धताम् । स यज्ञोऽस्माभि-
रिष्यमानानां देवानामधिकं पालयिता भवतु । स यज्ञोऽस्मानप्यधिपदीनधिकमनु-
ष्ठानस्य पालकाऽकरोतु । वधमपि तस्य यज्ञपुरुषस्य प्रसादादधीणां यज्ञसाधनानां
धनानां पदयो भूयास्य ।

तदिदमनुमन्त्रणं स्तुतशस्त्रयोर्दोह इति वैदिकैः परिभाष्यते, यमिर्न दोहं विधत्ते—
यज्ञो वा वा इति । अत्र दोहनं नाम रिक्तीकरणं वा दोग्धरिभ्य तदर्थेनात् ।
वथा सत्येतिद्विचार्थे—किं यज्ञो यजमानं रिक्ती करोति किंवा यजमानो यज्ञ-
मिति । तत्र यतो दोहमद्विद्वान्भ्यः कोऽपि दोहनामकमभिपन्त्रणमज्ञात्वा यजेत तमेवं
पुरुषं यज्ञो रिक्ती करोति । स चेष्टा वरिदो भवति । विदांस्तु यज्ञं दुग्ध्वा
वसीयान्धवसीति । यज्ञप्येवदभिपन्त्रणं सर्वत्र संचारि यथाऽपि बहिष्पवमापस्तो-

इत्याऽऽश्वयज्यस्य प्रथमभावित्वात्तदर्थस्तोत्रमन्त्र कृत्यमहानुवाकात्प्रथमवठ-
नीयः । अक्षयन्स्त्वैन्द्राममहानुवाकादूर्ध्वं पठनीयः । अत्र विनियोगसंयुक्तः—

देव ब्रह्मा सौति गानुन्स्तुतस्य यजमानकः ।

स्तोत्रं श्लेषमन्त्र शसस्य मन्त्रयेच्छरुमितयोः ॥

इन्द्रः शेषः स गायन्तो मन्त्रा अत्र प्रथो मताः ॥

अत्र प्रथममन्त्र कर्त्तव्यं वा गात तनुवात्साम्ने इत्यत्राक्षराभिन्त्यन्वयकतया
सामानि कवः शरीरं रक्षन्तीत्युक्तम् । सोऽश्वयर्थो नवमाभ्यासस्य द्वितीयपादे
विनिश्चितः—

“सामर्थं प्रति मुख्यं स्याद्गुणो वा वासुपाठवः ।

मुख्यमभ्यस्तितुं पाठो गुणो गतिर्क्षरैः स्तुतेः ॥”

रथंवरं गायतीत्यादौ यद्दानं विहितं तदेतत्सामशब्दार्थं इति प्रतिपादितं
संस्कारितं च । श्वेतद्वानमृत्वं यदि प्रधानकर्म स्यात् । कृतः । यागपयोगाद्बहि-
रध्वयज्यकाण्डेऽपि पठयमानत्वात् । गुणकर्म चेद्भीहिमोक्षणादिवद्यागपयोगमध्य
एव यज्ञमनुष्ठीयेत् । ततो यागाद्महिर्गानस्य विभक्तिदादिवत्फलं कल्पनीयम् ।
मध्यकाण्डेन गानं तु प्रयाजादिवदुपकारकम् । तस्मान्मुख्यमेतन्न गुणकर्मैति
भावे नूनः—न तावद्बहिः पाठः प्रधानकर्मत्वं कल्पयितुं शक्नोति । भूमि-
रधिकशुष्केऽपि न्यायेन प्रयोगपाटवाय गानाध्ययनोपपत्तेः । यथा भूमिरधिको
भूमौ रथमासिक्त्याभ्यासं करोति यथा छात्रः शुष्केऽपि प्रयोगपाठं संवा-
दयति तद्वत् । नापि गुणकर्मत्वे प्रयोजनाभावात्प्रधानकर्मत्वमिति वाच्यम् । अनेन
संस्कारवैकर्मक्षरैः स्तुतिसंभवात् । आच्यैः स्तुतये प्रुष्टैः स्तुतव इति स्तुतिविधानात् ।
तस्माद्दृगक्षराणां स्वरविशिष्टत्वाद्दक्षराभिन्पकिर्तुं प्रयोजनमिति । अदृष्टस्याक-
ल्पनीयत्वाद्दानं संस्कारकर्म ।

द्वितीयाध्ययस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“प्रथमं शंसतीत्यादौ गुणतोत्र प्रधानता ।

दृष्टा देवस्मृतिस्तेन गुणता स्तोत्रशस्त्रयोः ॥

स्मृत्यर्थत्वे स्तौतिशस्योर्धात्वोः प्रौढार्थनाशनम् ।

तेनादृष्टमुपेत्यापि प्राधान्यं +स्तुतये पठम् ॥

+ न्यायमाह्लाक्षितरे तु ” श्रुतये ” इति पाठः ।

(स्तुतशस्त्राभिधानम्)

ज्योतिष्टोमे भ्रूयते—“ पठगं संसति निष्केवल्यं संसति आज्यैः स्तुवते
 पृष्ठैः स्तुवते ” इति । पठगनिष्केवल्यशब्दौ शस्त्रविशेषनामर्णौ । आज्यपृष्ठ-
 शब्दौ तु स्तोत्रशक्तित्वेन विनाधिकरणे व्याख्यातौ । जपगीतमन्त्रज्ञानाद्या
 स्तुतिः शस्त्रं, प्रगीतमन्त्रज्ञानाद्या स्तुतिः स्तोत्रं, तयोः स्तुतशस्त्रयोर्गुणकर्मत्वं
 युक्तम् । तुषविभोकवद्दृष्टार्थत्वलाभात् । पठ्यमानेषु मन्त्रेष्वनुस्मरणेन देवता
 संस्क्रियत इति प्राप्ते ज्ञमः—स्तोत्रव्याप्या देवतायाः स्तावकैर्गुणैः संबन्धः
 स्तोत्रिणसतिधात्वोर्वाच्योऽर्थः । यदि मन्त्रवाक्यानि (णि) गुणसंबन्धाभिधान-
 पराणि तदा धात्वोर्मुखात्त्वार्थलाभाच्छ्रुतिरनुगृहीता भविष्यति । यदा तु गुण-
 द्वाराणानुस्मरणीयदेवतास्वरूपप्रकाशनपरानि मन्त्रवाक्यानि (णि) स्युस्वदा वा-
 त्वोर्मुख्यार्थो न स्यात् । लोके हि देवदत्तश्वतुर्वेदाभिज्ञ इत्युक्तेः स्तुतिः प्रती-
 यते । तस्य वाक्यस्य गुणसंबन्धपरत्वात् । (* यश्चतुर्वेदाभिज्ञो देवदत्तस्तवाकार-
 येत्युक्तौ स्तुतिर्न प्रवृत्त्याकारणपरत्वेन वाक्यस्य गुणसंबन्धपरत्वमावात् ।
 तथाऽत्रापि पठ्यमानगुणविशिष्टो यः स देव इत्येष मन्त्रवाक्यानां (णां)
 देवताप्रकाशनपरत्वं तावच्चेत्स्यात्) ततश्चाऽऽज्यैर्देवं प्रकाशयेत्पृष्ठैर्देवं प्रका-
 शयेदित्येवं विध्वर्यपर्यवसानाद्धात्वोर्मुख्यार्थो वाच्येव । ततो धातुस्तुतिमनाधितुं
 श्लोत्रशस्त्रयोः प्रधानकर्मत्वमभ्युपेतव्यम् । तत्र इष्टं प्रबोद्धं नास्तीति चेत् ।
 तर्ह्यपूर्वमस्तु ॥

इति श्रीमत्सत्यज्जाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋग्वेदसंहितायां तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

* यश्चतुर्वेदाभिज्ञो देवदत्तस्तवाकारयेत्युक्तौ स्तुतिर्न प्रवृत्त्याकारणपरत्वेन वाक्यस्य गुणसंबन्धपरत्वमावात् इति पाठो वर्तते ।

१ स. च. 'स्य गुणद्वारेण देवदत्तस्वरूपोपलक्षणपरत्वेन गुं' । २ स. 'स्तुति' ।

(तृतीयसवनमाध्यदिनसवनगतहोमविशेषमन्त्राभिधानम्)

(अथ. तृतीयाह्निके. द्वितीयपाठके ऽष्टमोऽनुवाकः) ।

इयेनाय पत्नये स्वाहा वदस्त्वयमभिगूर्ताय

नमो विष्टम्पाय धर्मणे स्वाहा वदस्त्वयमभि-

गूर्ताय नमः परिधये जनप्रथमाय स्वाहा

वदस्त्वयमभिगूर्ताय नम ऊर्जे होत्राणां स्वाहा

वदस्त्वयमभिगूर्ताय नमः पर्यसे होत्राणां

स्वाहा वदस्त्वयमभिगूर्ताय नमः प्रजार्पतये

मनषे स्वाहा वदस्त्वयमभिगूर्ताय नम ऊत-

मृतपाः सुवर्षादस्त्वाहा वदस्त्वयमभिगूर्ताय

नमस्तुम्पन्तां होत्रा मधोर्घृतस्थं यज्ञपतिमु-

पय एनसा (१) आहुः । प्रजा निर्भक्ता

अनुतप्यमाना मधुभ्यो स्तोकावप तौ रराध ।

सं नस्तुभ्यां सृजतु विश्वकर्मा घोरा कर्षयो

नमो अस्वेभ्यः । चक्षुष एषां मनसश्च संधौ

बृहस्पतये महि पदेद्युमजमः । नमो विश्वकर्मणे

स उ पास्वस्माननभ्यास्तोमपान्मन्यमानः ।

प्राणस्थं विद्वान्तसमरे ने धीर एमश्चकृजोमहि

वद एषाम् । तं विश्वकर्मन् (२) प्र मुञ्जा

स्वस्तये ये मक्षयन्तो न वसून्यानुहुः । यान-

जयोऽन्वतप्यन्त धिष्णिषा ह्यं तेषामवया

दुरिष्ठेयै स्विष्टिं नस्तां कृणोतु विश्वकर्मा ।

नमः पितृभ्यो अभि ये नो अरुषन्त्यज्ञकृतो

यज्ञकामाः सुदेवा अकामा वो दक्षिणां न

पीभिम मा नस्तस्मादेनसः पापयिष्ट । चावन्तो

(तृतीयसवनमाभ्यंदिनसवनगतहोमानिशेषमन्त्राभिधानम्)

वै संदस्यास्ते सर्वे दक्षिण्यास्तेभ्यो यो दक्षिणी
 न (३) नयेदभ्यो वृश्च्येत यद्वैश्वकर्माणानि
 जुहोति सदस्यानिव तत्प्रीणात्यस्मे देवाभ्यो
 षपुषे षिकित्तमत् यमाशिरा दंपती वाममंश्रुतः ।
 पुमान्पुत्रो जायते विन्दते वस्वथ विश्वे अरपा
 एधते गृहः । आर्शादाया दंपती वाममंश्रुता-
 मरिष्टो राघः सचता* समोकसा । य आऽसि-
 षत्संदुग्धं कुम्भ्या सहेटेन वाममंश्रुतिं जहातु
 सः । सर्पिर्धीवी (४) पीष्यस्य जाया
 पीषानः पुत्रा अर्कशासो अस्य । सहजानिर्यः
 सुमत्स्यमान इन्द्राघाऽऽशिर* गृह कुम्भाऽ-
 दात् । आशीर्म ऊर्जमुत् सुप्रजास्त्वमिधं
 दधातु द्रविण* सर्वचंसम् । संजयन्क्षेत्राणि
 सहसाऽहमिन्द्र छण्वानो अन्या* अधरामस-
 पत्नान् । भूतमंसि भूते मा धा मुखमसि मुखं
 भूयासं धावापृथिवीभ्यो त्वा परि गृह्णामि
 विश्वे त्वा देवा वैश्वामराः (५) प्र कथाव-
 यन्तु दिवि देवान्द*हान्तरिक्षे वयांसि
 पृथिव्यां पार्थिवान्भुवं ध्रुवेण हविषाऽव सोमं
 नयामसि । यथा नः सर्वमिज्जगदयक्ष्म* सु-
 यना असत् । यथा न इन्द्र इद्विशः केवलीः
 सर्वैः सर्वभक्षः कर्त्तु । यथा नः सर्वा इदि-
 शोऽस्माकं केवलीरसत् (६) ॥

(तृतीयसवनमाध्यंदिनसंवनगतहोमविशेषमन्वाभिधानम्)

(एनंता विभक्तमन्वो दक्षिणा न सर्पिणीवी वैधानरार्धत्वारिःशब्ध) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

प्रसूतिमन्वणं प्रोक्तं सप्तमे स्तुतशस्त्रयोः ।

अथाष्टमे तृतीयसवनगता माध्यंदिनसवनगता होमविशेषमन्वा उच्यन्ते ।

कल्पः—“ अथ षमसाञ्जुहोति श्येनाय पत्नये स्वाहेति वषट्कृते जुहोति
वट्स्वयमभिगूताय नमः स्वाहेत्यनुवषट्कृते, एवमुत्तरैः प्रचरत्येतावन्वानापूर्वेषु
अन्वेषेण वषट्कृते वषट्कृते जुहोत्युत्तरेणानुवषट्कृते ” इति । पाठस्तु—श्येनाय पत्नय इति । श्येनरूपाय पत्नयशोलाय ‘इन्द्र ऋभुभिः’ इत्यनया
याज्ययो प्रतिपाद्याय देवाय स्वाहा इति मस्तु । वट्शब्दोऽनश्चमित्यस्मिन्नर्थे वर्तते ।
स्वयमेव सोमपार्थे गन्तुमद्यतः स्वयमभिगूतोऽवश्यं स्वयमभिगूताय नमोऽस्तु ।
विष्टम्भाय विष्टम्भायित्रे शत्रूणां विनाशयित्रे धर्मणे धारकायास्माकं पौषकभेन्द्रा-
वरुणा स्तुतपाप्मिनि याज्यया प्रतिपाद्याय देवाय स्वाहुतम् । परिधये परितो धार-
यित्रे जनप्रथनाय जनानां प्ररुषापनायेन्द्रश्च सोमं विवतमिति याज्यया प्रतिपा-
द्याय स्वाहुतम् । होत्राणां होमकर्तृणामूर्ज ऊर्गुशयान्नप्रशमाऽऽवे वहन्तु सतय
इति याज्यया प्रतिपाद्याय स्वाहुतम् । होत्राणां होमकर्तृणां पयसे क्षीरप्रदा-
यामिव नः सुहवा इति याज्यया प्रतिपाद्याय स्वाहुतम् । प्रजापतये प्रजानां
पालकाय, मनवेऽस्माभिर्मन्त्रव्याय ‘इन्द्राविष्णु विवतम्’ इति याज्यया
प्रतिपाद्याय स्वाहुतम् । हे ऋतवाः रथपालक हे सुवर्षाट् स्वर्गपापक
श्रुतमस्मदीयं यज्ञं पाठयेति शेषः । तस्मै तुभ्यामेवं स्तोममर्हत इति याज्यया
प्रतिपाद्याय स्वाहुतम् । व एते मस्थितयाच्याहोमाः ।

कल्पः—“ तुभ्यन्वा* होत्रा इति सर्वांहुर्या अपति ” इति । पाठस्तु—

१ स. व. क. “तिर्मन्त्र” । २ स. व. क. च. “ते जु” । ३ स. क. च. “होतीत्युत्तरेणोत्” ।

४ क. व. क. च. “सु। हे।”

(तृतीयसवनमाष्यंदिनसवनगतहोमविशेषमन्त्राभिवानम्)

तुष्यन्तामिति । होवा मधोवृत्तस्येति हूयमाना देवा मधुरेण वृत्तेन तुष्यन्तु ।
त एते मन्त्रास्तृतीयसवनगताः कदा चन स्वरारित्पस्मादनुवाकावूर्ध्वं ब्रह्म्याः ।

कल्पः—“यज्ञपतिमृषय एनसाऽऽहुरित्वाग्निभिये पञ्च वैश्वकर्मणानि हुत्वा ”
इति । यत्र मथनामृचमाह—

यज्ञपतिमृषय इति । यदा मथाः सर्वा निर्भंका अचरहिवा अनुतप्यमाना
भवन्ति तदानीं यज्ञपतिमेतता संयुक्तमृषयः सर्वेऽप्याहुः । यज्ञपत्यपराधादेव
पृष्ट्याक्षभावे तत्पञ्चाभावे प्रजानामनुतापो जायते । कोऽयं यज्ञपतेरपराध इति
बहुष्यते—मधुर्वसन्तर्तुस्तत्संनन्धिनी चैत्रवैशाखमासौ मध्व्यो स्तोको व्योवि-
होमानुष्ठानेन स्तोतुं योग्यौ । वादशयोर्मासयोरनुष्ठानमकृत्वा तौ मासौ यत्पहं
यज्ञपतिरपराध, अनेनापराधेन पापी यजमान इत्पृषय आहुः । अतोऽयं विश्व-
कर्मा नोऽस्मान्यज्ञपतींस्ताम्यां पाताम्यां संसूयतु । यथा तयोर्मासयोर्भ्यो-
विद्योममनुविष्ठापस्तथा प्रेरयत्वित्मथैः । अथ द्वितीयामाह—

बोरा ऋषय इति । पूर्वोक्ता ऋषयस्ते बोरा उत्रा अस्मदपराधमभिव्य
पापीयानमिति अनानामग्रे निन्दकत्वात् । अत एभ्य ऋषिभ्यो नमोऽस्तु नम-
स्कारेण ध्यान्ताः सन्धोऽस्मान्मा निन्दन्तु । एषामृषीणां चक्षुषोऽस्माकं मनसश्च
संशो संधाननिमित्तं बृहस्पतये नमोऽस्तु । ऋषयो यथाऽस्मान्समनुग्रहेण कटा-
क्षेण वीक्षन्ते वर्षं च यथा कर्मानुष्ठानेनापराधरहिताः सन्धो मनसा भक्तिं कुर्व-
न्तथाऽयं बृहस्पतिरनुगृह्णातु । महि षड्धुमदिश्वेतानि त्रीणि नमःछन्दस्य
विशेषणानि । नमस्कारोऽयमष्टाङ्गनेपेतत्वान्महान् । तदनुग्रहपर्यन्तमुत्पादनामावा-
दयं नमस्कारः सीदतीति सत् । भक्तिरसेनात्यन्तमादिभूतत्वाद्ब्रह्मत् । विश्ववि-
षयं कर्म सृष्ट्यादिरूपं यस्यासौ विश्वकर्मा प्रजापतिस्तस्यै नमोऽस्तु । अत
सोऽपि विश्वकर्माऽस्माननुष्ठानमवर्तनेन पातु । अथ तृतीयामाह—

अनन्यानि । हे विश्वकर्मअनन्यास्त्वद्व्यतिरेकेण गत्यन्तररहितानस्मा-
भ्योमथान्भवमानोऽसोमपानप्येते सोमेषा इत्येवानुग्रहं कुर्वन्वातुमर्हती (सी) वि-
शेषः । तत्र दृष्टान्तः—माणस्य विद्वान्त्समरे न धीर इति । यथा लोके धीरः
पुरुषः परकीयस्य माणस्याऽऽपदं विद्वान्त्समरे न मुञ्च इव करुणया सं पावि
तद्वत् । अयं यजमानः प्रमादादस्वादिकारिणा तमोगुणेन वृतः सजेवामृषीणा-

(तृतीयसवनमाध्वेदिनसवनगतहोमविशेषमन्त्राभिधानम्)

मिमीं मेहि चक्रवान्महात्तमपराधं कृतवान् । तमपराधिनं प्रभुश्च हस्मात्पराधात्प्रक-
र्षेण पौचय । किमर्थं स्वस्तये विनाशराहित्याय । अथ चतुर्थीमाह-

ये भक्षयन्त इति । ये यज्ञारो भक्षयन्तो न भक्षयन्त इत्य मशुभिः मना-
न्यानुहुः पूजितवन्तो यज्ञभिक्षालेपेण धनमर्जयित्वा प्रहृत्यैव भोगार्थं संसृष्टि-
यन्त इत्यर्थः । विष्णयानिवांसिनोऽन्नयो मत्नस्वतप्यन्वाहो संसेत्तमं यज्ञ इति
तद्विषये खेदं कृतवन्तः । तेषां यष्टृणां या वुरिष्ठिर्वृद्धो यामो यामाम्भस्वत्सुखे-
नश्च तस्या अवया विनाशयित्री येयमिष्टिर्गस्तामिष्टिं नोऽस्माकं विश्वकर्मा
स्विष्टिं करोतु । अथ पञ्चमीमाह-

ममः पितृभ्य इति । ये नोऽस्मानभ्यस्वन्नाभिसूत्र्येन पश्यन्ति ते यज्ञस्य
कारयितारोऽस्माकं यज्ञं कामयमानाः सुरेवाः सुष्टु श्रोतमानास्तादृशा हे पितरो
मयं प्रमादात्तस्यादीभिरकामा यज्ञं कर्तुमिच्छारहिताः सन्तो वो मुळमभ्यं दक्षिणां
दक्षिणोपलक्षितं यज्ञं न नीनिम नैव नीतवन्तस्तस्मादेतसोऽस्मान्मा पापमिष्टु त्रेण
पापेनास्मान्पापिष्ठान्पा कुरुत । तैरेतैर्मन्त्रैर्होमं विधत्ते-

याचन्तो वा इति । यज्ञसत्कार्या द्रष्टुमागत्यावस्थिता ये मत्सङ्गारो सर्वे
दक्षिणाहारीस्तेषामदानेन यत्पापं तन्निकारमाय यथोक्तानि वैश्वकर्माणामि जुहुयात् ।
अथ च होम कर्त्विग्दक्षिणानन्तरमादीष्टिं कृत्वा तन्पन्था उद्दु त्पं जातयेदस्ते-
मित्यस्थावसाने द्रष्टव्याः ।

कल्पः--'पुनभुतो विल उदीचीनदशं मवित्रं विलत्प अस्मिन्मन्त्रमात्रः पुन-
स्तापस्यइतिष्ठन्तसह एत्माऽऽशिरमवनयभ्यस्मे देवासो वपुमे चिक्रिससोति जग-
समिः ' इति ।

आशिरशब्देन मशिनं दध्यधिधीयते । आग्नीध्रे पत्न्याऽशिरं मशिव्वेति सूत्र-
कारेणोक्तवान् । तत्र पथमाया ऋचः पाठन्तु--

अस्मे देवाम इति । देवासो हे देवा अस्मे अस्माकं वृष्टे ह्यरीराय
चिक्रिसस । अस्माकं शरीरं यथा पापराहितं भवति तथा कुरुतेत्यर्थः । यत्कीरं
दोहनपात्रस्थमेवाक्षतादिप्रक्षेपेण खनी भवति तादृशं दधि रेफान्ताशःशब्देनाभि-
धीयते । चिक्रिसाविशेषं पाप्य देवती पत्नीयजमानावाशिरा दध्ना ये वृष्टं
सौन्दर्यमश्नुतस्तेन कृत्वा पुमान् पुनो जायते वसु च विन्दते । अथापि ये विश्व
एतत्संबन्धिनः सर्वेऽरया ज्ञानयन्तः । एतस्य गृहं पश्ये । अथ द्वितीयामाह-

(हृत्पीपसवनमाध्यांदिनसवनगतहोमाविशेषमन्त्राभिधानम्)

धावापृथिवीभ्यामिति । कल्पः—“धावापृथिवीभ्यां त्वा परिपृक्षापी-
त्यञ्जलिना परिगृह्य” इति । हे भुव धावापृथिवीसदृशः भ्यामञ्जलिपुटाभ्यां
त्वां स्वी करोमि ।

कल्पः—“विश्वे त्वा देवां वैश्वनराः पञ्चावधन्विति भुवं मध्यास्य”
इति । पाठस्तु—

विश्वे त्वेति । हे भुव वैश्वानरा विश्वेषां नराणां हितकारित्वेन संबन्धिनः
सर्वे देवास्त्वां पञ्चावधन्वु स्वस्थानाञ्जलयन्तु । त्वं च दिवि देवान्दृष्टी
कुरु । अन्तरिक्षे बभ्रांसि पक्षिणो दृष्टी कुरु । पृथिव्यां पर्वतादीन्दृष्टी
कुरु । न तु त्वदीयेन चलनेन सर्वं जगञ्जलय ।

कल्पः—भुवं भ्रुवेणेति पुरस्तात्पर्यङ्गुडासीनो होतृचमसे भ्रुवमवनयति ३
इति । पाठस्तु—

भ्रुवं भ्रुवेणेति । यथं भ्रुवेण हविषेदानीमवनीयमानेन ऋक्स्थाळीगतेन सोमरसेन
पूर्वं होतृचमसे स्थितं ऋक् सोममवनयामासौ अधस्तात्त्रयामस्तस्योपरि त्वां
सिञ्चाम इत्यर्थः । यथा वेन प्रकारेण नोऽस्माकं सर्वमिजगत्सर्वमेव जङ्गलं
गवादिकमथस्यं रोगरहितं सुमनाः शोभनमनस्कमसज्जवेत् । यथा च नोऽस्माकं
द्विष्टः प्रजाः सर्वा अपि केवली रोगरहिताः समनसोऽनुकूलमनसश्चेन्द्रः करदि-
श्रथं कुर्यात् । यथा च नोऽस्माकं सर्वा इद्दिशो दिग्वातीन्धः सर्वा एव प्रजा
अधीनाः स्फुरिति शेषः । किंचास्माकं केवलीरसज्जसाधारणवेन वर्तेरन् । यथै-
वसर्वे सिञ्चयति तथा होतृचमसेऽवनयामीति पूर्ववान्वयः । त एते मन्त्रा बृहस्पति-
सुतस्य हरिरसीत्यनघोरनुवाकयोर्बध्ने गृह्ण्याः । अत्र विनियोगसंग्रहः—

श्वेना तृतीयसवने सप्तभिधमसाहुतिः ।

वषट्कृते मन्त्रहोमो बडित्यनुवषट्कृते ॥

तुम्भन्तां सर्वचमसान्हुत्या जगति मध्यमे ।

सवने वैश्वकर्माख्यहोमा मन्त्रैस्तु पञ्चभिः ॥

यज्ञ-बोरा-अनन्या-ये भक्षयन्तो-नमः पिभिः ।

पुतभूत्याशिरं त्वस्मे क्षिपेन्मन्त्रचतुष्टयात् ॥

भूतं ऋक्मवेक्षेत प्रतिप्रस्थातुकर्म तत् ।

धावाऽञ्जली गृहीत्वा विश्वे होतृचमसे मधेत् ॥

(प्रतिगरानन्तरभाविमन्त्राभिधानम्)

ऋवमेकी करोत्वन्न मन्वान्त्वोऽश्वितीरितः ।

अष्टमे त्वनुवाकेऽस्मिन्नष्टार्षिणविरिरीरिताः ॥

इति श्रीमत्सामणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहियामाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयपाठकेऽ-
ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ तृतीयाष्टके द्वितीयपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

यद्वै होताऽध्वर्युर्मभ्याह्वयते वज्रमेनममि
प्र वर्तयत्युक्थशा इत्याह प्रातःसवनं प्रतिगीर्यं
त्रीण्येतान्यक्षराणि त्रिपदा गायत्री गायत्रं
प्रातःसवनं गायत्रियैव प्रातःसवने वज्रमन्त-
र्थेत्त उक्थं वाचीत्याह माध्यंदिनं सवनं प्रति-
गीर्यं चत्वार्येतान्यक्षराणि चतुष्पदा त्रिष्टुप्त्रै-
ष्टुभं माध्यंदिनं सवनं त्रिष्टुभैव माध्यंदिने
सवने वज्रमन्तर्थेत्ते (१) उक्थं वाचीन्द्राये-
त्याह तृतीयसवनं प्रतिगीर्यं सप्तैतान्यक्षराणि
सप्तपदा शकरो शकरो वज्रो वज्रैणैव तृतीय-
सवने वज्रमन्तर्थेत्ते ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वा
अध्वर्युः स्याद्यो ययासवनं प्रतिगरे छन्दांसि
संपादयेत्तेजः प्रातःसवन आत्मन्द्धितेन्द्रियं
माध्यंदिने सवने पञ्चस्तृतीयसवन इत्युक्थशा
इत्याह प्रातःसवनं प्रतिगीर्यं त्रीण्येतान्यक्ष-
राणि (२) त्रिपदा गायत्री गायत्रं प्रातः-
सवनं प्रातःसवन एव प्रतिगरे छन्दांसि सं

(प्रतिगरेभिस्तत्राभिधानस्य)

पादयत्ययो तेषां के माध्यमी तेषां प्रतिःसवनं
 तेषां एव प्रतिःसवनं आत्मन्धत्त उक्तं कीर्त्त-
 र्थाह माध्यंदिनं सवनं प्रतिगीये चत्विदि-
 ताभ्यक्षराणि चतुष्पदा त्रिष्टुत्रिष्टुषु माध्यंदि-
 नं सवनं माध्यंदिनं एव सवनं प्रतिगरे उ-
 क्त्वाऽसि सं पादयत्ययो इन्द्रियं वै त्रिष्टुमि-
 न्द्रियं माध्यंदिनं सवनम् (३) इन्द्रियमेव
 माध्यंदिने सवनं आत्मन्धत्त उक्तं काञ्चीन्द्रा-
 वेत्याह तृतीयसवनं प्रतिगीये समेताभ्यक्षराणि
 सप्तपदा शकरी शकरी पशवो जागती तृतीयस-
 वनं तृतीयसवनं एव प्रतिगरे उक्त्वाऽसि सं पादय-
 त्ययो पशवी वै जागती पशवस्तृतीयसवनं पशु-
 नेव तृतीयसवनं आत्मन्धत्ते यद्वै होताऽध्वर्यु-
 म्भ्याह्वयत आब्वमस्मिन्दधाति तद्यज्ञ (४)
 अपहनीत पुराऽस्य संवत्सराद्गृहं आ वैवीर-
 ष्णोऽसा मोद ह्वेति प्रत्याह्वयति तेनैव तद्वं
 हते यथा वा अन्यता प्रतीक्षत एवमध्वर्युः प्रति-
 गृहं प्रतीक्षते यदभिप्रतिगृणीयाद्यथाऽऽर्थतया
 समुच्छते तद्दिगेव तद्यद्वर्चाऽस्त्वयेत यथा
 धर्मज्ञोऽभियते तादृशेव सप्रवाहुत्वा अन्वि-
 तागृहीत उक्तिव एतेनानुजाय (५) अत्रः
 प्रकीर्त्त उक्तपदाऽसिनी प्रतिगरोऽध्वर्युश्चाय एव

(प्रतिगरानन्तरमाविमन्त्राभिधानम्)

विद्वान्प्रतिगुणार्थञ्जाद एव भवत्याऽस्य प्रजायी
 बाजी जायत इयं वै होताऽसावध्वर्युर्वदासीनः
 शशंसत्यस्या एव तद्धोता नेत्यास्त इव हीय-
 मर्थो इमामेव तेन यजमानो दुहे यत्तिष्ठन्प्र-
 तिगुणात्यमुष्या एव तदध्वर्युर्नेति (६) तिष्ठ-
 तीव ह्यसावर्थो अमूमेव तेन यजमानो दुहे
 यदासीनः शशंसति तस्मादितःप्रदानं देवा उप
 जीवन्ति यत्तिष्ठन्प्रतिगुणानि तस्माद्दमुतःप्रदानं
 मनुष्या उप जीवन्ति यत्प्राक्दासीमः शशंसति
 प्रत्यङ्गतिष्ठन्प्रतिगुणाति तस्मात्प्राचीनश्चेतो
 धीयते प्रतीचीः प्रजा जायन्ते यद्वै होताऽध्व-
 र्युर्मभ्याह्वयते वर्जभेनममि प्र वर्तयति पराङ्गा
 वर्तते वर्जमेव तन्नि करोति (७) ॥

(सर्वमे वर्जयन्तर्धत्ते षीण्येतान्वक्षरांणीन्द्रियं पार्थ्वीदिनश्च सर्वं नोर्द्धा-
 तुणामध्वर्युर्नेति वर्तयत्यष्टौ च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाहके
 द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

उक्ताः प्रस्थितावाप्यारूपहोमाद्या अष्टमेऽस्त्रिजाः ।

अथ नवमे प्रतिगरानन्तरमाविमन्त्रा वक्तव्याः । संसितुर्भन्वेज धोस्ताहने
 प्रतिगरस्तस्य प्रतिगरस्वानन्तरमाविषु मन्त्रेषु पथममुत्वाद्य विनियुक्ते—

यद्दे होतेति । यदाशंसनकाले होतःऽध्वर्युर्माभिमूर्ख्येनाऽऽह्वयति । आह्वान-
मन्त्रस्तु शोसावोभिवि । तस्याध्वर्युः—हेऽध्वर्यो शस्त्रं पठानि पद्मीयशसपठ-
काले प्रतिगराय त्वं सावधानो भवेति पदेन पदध्वर्युं प्रति होतुराह्वानं तदेतद्-
अपहारमर्थं होता करोति । तस्मान्द्वेतुमयुक्तवज्रनहारं समाधार्तुं पातःसवनप्रति-
गरादूर्ध्वमुक्त्यशा इति मन्त्रेण होतारं स्तुवीत । उक्तं शस्त्रं शंसतीत्युक्त्यशाः
सम्यक्शंसितवानसीति मन्त्रार्थः । प्रतिगरप्रकारस्त्वापस्तम्बेन दर्शितः—“अध्वर्युः
सदोभित्ते पाङ्गुस्त्रं उपाविश्येदा वैवहूरिवि शस्त्रं प्रतिगरेष्वंज्जवत्यध्वर्यो शोसावो-
भिवि होतुरभिज्ञाय प्रक्षिणमावर्तमानः शोसामोदैवेति मत्याह्वयते शंसापोद्
इवेति वा ॥ इति । प्रतिगर्तुं पार्श्वं धारयमाजः सौभित्ते प्रत्यङ्गुतिष्ठन्संबोधन-
माश्रुत्य होतारं परमाह्वयते । हे होतः शोसा सर्वथैव मोद् एवास्माकं त्वदी-
येन प्रतिगरेणोति मन्त्रार्थः । क्वापि समासाधामयमेव प्रतिगरः प्रणवादिः पठयते ।
अस्तिविति प्रणवस्यार्थः । कृत्स्नशससमासावङ्गीकारवाचिना प्रणवेनैव प्रति-
गरः । मत्युत्तरकथनं प्रतिगरशब्देनोच्यते । पातःसवने यानि शस्त्राणि तेषां
सर्वेषां प्रतिगरमुक्त्वा तद्वसनेन अक्षरमुक्त्यशा इति मन्त्रं पठेत् । अत्राक्षर-
गतवित्त्वेन त्रिपदा गायत्री स्मार्यते । तथा च गायत्र्या तद्युक्तं पातःसवनं
स्मर्यते । पातःसवने स्मृतया नापत्रैव होतुपयुक्तं वज्रपन्तार्हितं करोति । अथ
मन्त्रान्तरमुत्पाद्य विधत्ते—

उक्तं वाचीति । पूर्वपद्व्याख्येयम् । उक्तं शस्त्रं त्वदीयायां वाचि
सम्यक्प्रवृत्तमिव मन्त्रार्थः । पुनरपि मन्त्रान्तरमुत्पाद्य विधत्ते—

उक्तं वाचीति । वज्रो वै शंकरोऽत्युक्तत्वाद्भ्रजस्य शाकरत्वम् । अनेन
सुशाक्षरेण शाकवरेण वज्रेण होतुपयुक्तं वज्रपन्तार्हितं करोति ।

अथ विहितं मन्त्रत्रयं प्रकारान्तरेण प्रशंसितुमुपोद्घातमाह—

ब्रह्मवादिन इति । यः पुरुषः सवनानुरूपेण अष्टन्दांसि कर्तुं जानाति पातः-
सवने गायत्री माध्यन्दिने सवने त्रिष्टुप्पृथ्वीपसवने अगतीत्येवंविधानि अष्टन्दांसि ।
यानि च प्रतिगरेऽभिहिते सति पञ्चात्सपादनीयानि । एतत्संपादने यः समर्थः
स एव मुख्योऽध्वर्युः स्यात् । किञ्च, पातःसवने समाप्ते सति स्वात्मनि
वर्तमानो धारयेन्मोध्यन्दिने समाप्ते सर्वोन्दिष्यं धारयेत्तृतीयसवने समाप्ते सति
वशात्पर्येत एव मुख्योऽध्वर्युरित्येवं ब्रह्मवादिनः परस्परमाहुः ।

(प्रतिगरानन्तरभाविभन्त्राभिधानम्)

सूत्रमभ्यमन्त्रेण सवनोचितच्छन्दःसंपत्तिं तेजोधरणं च दर्शयति—

उक्त्यज्ञा इति । अतः सवनगतानां स्तोत्रशस्त्राणां गायत्रीछन्दस्कृत्वात्पा-
पः सवनस्य ऋद्धिष्पवमानगता उपास्यै गायत्रेत्याद्या आचमस्तोत्रगता अग्न आ-
माहीत्याद्याश्च गायत्रीछन्दस्काः । तथा शक्तेष्वपि द्रष्टव्यम् । गायत्र्युपदेशेन
त्राच्छुभ्रसंपूर्तेर्गायत्र्यास्तेजोरूपत्वम् ।

द्वितीयमन्त्रेणोचितच्छन्दःसंपत्तिविन्विद्यधारणं च दर्शयति—

उक्त्यं वाचीति । माध्यंदिनपवमाने ष तु त्रवेति सूक्तस्य त्रिष्टुप्छन्दस्कृ-
त्वात्तरसवनं त्रिष्टुभं प्रजापतेरुरसो बाहुभ्यां चेन्द्रेण सहोत्पत्त्यादिन्द्रसृष्टस्थोऽिन्द्र-
वस्य त्रिष्टुप्त्वम् ।

तृतीयसवनोचितच्छन्दःसंपत्तिं पशुपाप्तिं च सप्ताक्षरमन्त्रेण दर्शयति—

उक्त्यं वाचीति । शकवरीजगत्योः पशुपाप्तिहेतुत्वं सवनगतस्तोत्रशस्त्राणां
जगतीछन्दस्कृत्वात्सवनं जागतम् । अतः शकवरीद्वारां सवनोचितच्छ-
न्दःसंपत्तिस्तृतीयसवनस्य पशुपाप्तिहेतुत्वात् पशुत्वम् । अथ मर्याद्वाचं विधत्ते—

अद्वै होतोति । आ समन्ताद्भवने पीडयते येन रोगविशेषेण च रोगविशेष
आप्यः) प्रदा होताऽध्वर्युं संबोध्य शोसायोमिति षष्टुमाभिमुरूपेनाऽऽह्वयमेव तदा-
नीभस्मिन्नाध्वर्यो रोगविशेषं स्थापयति । सावदानत्वहेतोश्चित्केशस्योपब्रवत्वात् ।
ऋशोगस्थापने यथाध्वर्युर्नापहनीत न निराकुर्यात्तदानीमस्याध्वर्योर्गृहे संवत्सरात्पुनरेव
प्रजा आवेवीरन्सर्वरोगादिभिः पीडयेरन् । तदस्तत्परिहाराय शोस्ता मोद
इमेति मन्त्रेणाध्वर्युः प्रत्याह्वानं कुर्यात् । तेनैव प्रत्याह्वानेन तुदन्प्राह्वानं कर्तुं
रोगजातमपहवे विनाशयति । मन्त्ररूपस्याऽऽभिमुरूपेनाऽऽह्वानस्य प्रत्युत्तररूप-
माह्वानं परिहारः । मन्त्रस्यावमर्थः—हे होतस्त्वं शोस्ता सर्वथा यस्मैव मोद
इवास्माकं हर्ष इव हर्ष एवेति । इदानीमध्वर्योरवमत्तत्वं विधत्ते—

यथी वा इति । यथा लोके पुञ्जन्तं यादिर्न प्रत्याभिमुरूपेन विप्रवां वाचं
वक्तुं प्रतिवादी सावधानः प्रतीक्षते । यथा वा राज्याप्त्यादिकं यदि सेवको
शुभ्य आभिमुरूपेन नियतां वाचं वक्तुमप्रवतः प्रतीक्षते, एवमसावध्वर्युः प्रतिगरं
प्रत्युत्तरं वक्तुं सर्वदा सावधानः प्रतीक्षेत ।

प्रतिगरकालमतिक्रम्य वा वस्वात्कालात्प्रागेव वा प्रतिगरे वाचं दर्शयति—

(प्रतिगरानन्तरभाविमन्त्राभिधानम्)

यदभिप्रतीति । अर्धर्षसमाप्तिः प्रतिगरस्य कालस्तस्याभितो यदि प्रतिगृणी-
यात्तदा यथा प्राप्तीति वा काले प्रत्युत्तरभाभाषमाण आसत्तदा वाचा समुच्छत
आभिमुख्येन वा वाग्दम्ब्या तथा नियतया वाचा हीनो भवतीत्यर्थः । तदे-
तदकाले प्रतिगरोच्चारणं तादृग्भवति । प्रतिगरविस्मरणे चार्धं दर्शयति—

यदूर्ध्वार्चाविति । अर्धर्षसमाप्तेरनन्तरं यदि प्रतिगरो लुप्यते । तत्र दृष्टान्तो
यथा लोके चोरन्यादादिभयाकुले महारण्ये येषु धावद्भ्यः सार्यगतेभ्यः पुरुषेभ्यः
सकाशात्कश्चिद्वाधितुमशक्नो हीनो गच्छन्संश्वोरादिरूपद्रुतो भवति । तदे-
तदूर्ध्वप्रतिगरोपनं तादृगेव । तस्मात्सावधानः प्रतिगरकालं प्रतीक्षेत ।

उद्गातृहोतृसाम्येनाभ्यर्थाः प्रतिगरं प्रशंसति—

प्रवाहुग्वा इति । ऋत्विजामुद्गातृहोत्रभ्वर्युणामुद्गीथा उत्कृष्टगानविशेषाः
प्रवाहुग्वा समाना एव । समानार्थं कथमिति तदुच्यते—उद्गातृणां सामगानामुद्गी-
थनाञ्च गानविशेषः प्रसिद्धः । प्रस्तावमन्त्रादुपरितना भक्तिरुद्गीथः । स च
प्रवावपुरःसारं गीयते । एवमुक्त्यर्थसिर्ना होतृणां संबन्धी प्रणव उद्गीथः ।
अभ्वर्युणां तु प्रतिगरं उद्गीथः । तथा च भूयते—“ ओमिति सामानि गायन्वि ।
ओश्शोमिति शस्त्राणि शस्त्रसन्ति । ओमित्यभ्वर्युः प्रतिगरं प्रतिगृणाति ॥
इति । ओं ओश्शा मोद् इवेति जुवन्सामवदुच्चारयति । प्रतिगरोवेदनं प्रशंसति—

य एवं विद्वानिति । होतुः शंसनकाल उपवेशनमभ्यर्थाश्च प्रतिगरकाल
उत्थानं क्रमेण विधत्ते—

इयं वै होतेति । होतृभूमिस्वरूपत्वादयमासीनः शंसनेनोपवेशनेनास्या
एव भूमेर्होता नापगच्छति । भूमिश्चाऽऽसीनेव दृश्यते । किञ्च, तथा सति यज्ञ-
मानो भूमिं वृधे । तत्रत्यं सारं गृह्णातीत्यर्थः । अभ्यर्थाः स्वर्गरूपत्वादुत्थित
एवायं प्रतिगृणीयात् । तथा सति अयमभ्वर्युस्मुष्या द्विवो नापगच्छति । द्यौश्च
सिद्धतीव दृश्यते । उपरिवर्तमानत्वात् । किञ्चाभ्यर्थाः उत्थितत्वेन यज्ञमानो दिवं
वृधे । तत्रत्यं सारं गृह्णाति । प्रकाशन्तरेणोपवेशनोत्थाने प्रशंसति—

यदासीन इति । यस्मादासीनो होता शंसति तस्माद्देवा इतःप्रदानमुप-
जीवन्ति । अस्मिन्लोके यत्प्रदीयते हविस्त्वंतुर्जीवन्तीत्यर्थः । यस्मादभ्वर्युस्ति-
ष्ठन्प्रतिगृणाति तस्मान्मनुष्या अमुतःप्रदानमुपजीवन्ति । अमुष्य लो(क्यालो)
काहेवैः प्रेरितं वर्षमुपजीवन्तीत्यर्थः । होतुः प्राङ्मुखत्वमभ्यर्थाः यत्प्रङ्मुखत्वं
च विधत्ते—

(प्रतिनिर्वाहमन्त्राभिधानम्)

वत्प्राक्कासीन इति । यस्माद्योता प्राङ्मुखस्तस्मात्प्राचीनं पत्नीक्षेत्राभिमुखं
रेतः स्थाप्यते । यस्माद्भ्रुवुः प्रत्यङ्मुखस्तस्मात्पजाः क्षेत्रविमुक्ता उत्पद्यन्ते ।

होतुरभ्याह्वानात्पूर्वमिडा देवहूरिति मन्त्रे जपतः प्राङ्मुखस्याभ्यर्चयित्वा-
ह्वानादूर्ध्वं प्रत्यङ्मुखत्वात् परावृत्तिं विधत्ते—

यद्देहोतेति । यद्यपि शोसावोमिति-होतुरभ्याह्वानं सकृदेव तथाऽपि
प्रतिनिर्वाहार्थं द्वितीयानुवादस्तरिभन्नेव काले प्राङ्मुखस्य परानवृत्तिं विधातुं
तृतीयानुवादः । अत एवाऽऽपस्तम्बेनोक्तम्—“ मदक्षिणमावसमानः शोसा
मोद्देवेति मत्प्राह्वयेत ” इति । अत्र विनियोगसमहः—

मत्प्राह्वयेत शोसावो सवनेषु त्रिपुत्रेत् ।

उक्त्यादिमन्त्रांस्तीनत्र मन्त्राभ्यन्तार इतिवाः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते मातृदीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णसुवेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ तृतीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

उपयामगृहीतोऽसि वाक्षसर्दसि वाक्पाभ्यां
त्वा क्रतुपाभ्यामस्य यज्ञस्य भ्रुवस्याध्यक्षाभ्यां
गृह्णाम्युपयामगृहीतोऽस्यतसर्दसि वाक्षपाभ्यां
त्वा क्रतुपाभ्यामस्य यज्ञस्य भ्रुवस्याध्यक्षाभ्यां
गृह्णाम्युपयामगृहीतोऽसि श्रुतसर्दसि ओत्र-
पाभ्यां त्वा क्रतुपाभ्यामस्य यज्ञस्य भ्रुवस्या-
ध्यक्षाभ्यां गृह्णामि देवेभ्यस्त्वा विश्वेदेवेभ्य-
स्त्वा विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो विष्णवुरुक्रमैष ते
सोमस्तः रक्षस्व (१) तं ते इश्रक्षा माऽर्च
रूपन्मायि वसुः पुरोवसुर्वाक्पा वाचं मे पाहि
मायि वसुर्विदहंसुश्रक्षुपाश्रक्षुर्मे पाहि

(प्रतिनिर्ग्राहमन्त्राभिधानम्)

मयि नमः संयदमः शोचपाः शोचं मे पाहि
 भूरसि श्रेष्ठो रश्मीनां प्राणसः प्राणं मे पाहि
 भूरसि श्रेष्ठो रश्मीनामपानप्रा अपानं मे पाहि
 शो न इन्द्रवायु मित्रावरुणावाश्विनावभिदासुति
 आतृव्य उत्पिपीते इभस्पती इदमहं तमश्रं
 प्रादयामि यथेन्द्राहसं जमश्वेतयामि (२) ।

(इक्ष्वा आतृव्यश्रयोदश च) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके

द्वितीयप्रपाठके इक्ष्वाऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके इक्ष्वाऽनुवाकः) ।

उक्तः प्रतिगरः साङ्गः समन्वो नमो स्फुटम् ।

अथ दशमे प्रतिनिर्ग्राहमन्त्रा इत्यनेन ।

कल्पः—“ इक्ष्वाऽनुवाकः इति वाक्ष्यदतीति प्रतिनिर्ग्राहं गृहीत्वा न ताद-
 धवि ” इति । पाठस्तु—उपयामेति ।

हे प्रतिनिर्ग्राह त्वमुपधायेन पार्थिवधायेण गृहीतोऽसि । वाक्षो वाग्निद्विजं
 सत्वावास्थितोऽसि । “ वाग्वा एषा श्वेन्वापयः ” इति श्रुतेः । तादृशं त्वां
 पाचः पालकाभ्यां ऋजोर्धिस्य पालकाभ्यां ऋजस्मन्नित्नाशिनोऽस्य यज्ञस्याप्य-
 क्षाभ्यां स्वाभिश्चन्द्रविन्दवासुभ्यां सुहामि, यदर्थं गृह्णामि त्पर्यः ।

कल्पः—“ इक्ष्वाणां प्रतिनिर्ग्राह्याणां इक्ष्वादिप्रोपस्थानावनयनपदाना-
 षुत्तरोत्तरैर्धैः ” इति ।

अस्वायमर्थः—प्रतिनिर्ग्राहनामका मे अहा रेन्द्रवायवमैत्रावरुणाशिनसं-
 न्धिनस्तेषां अहणादिक्रियाऽऽम्नानफेष्णोत्तरोत्तरैर्धैर्देवस्येति ।

तत्रेन्द्रवायवमैत्रावरुणाशिनसंघोत्तरोत्तरैर्धैर्देवस्येति ।
 अहणन्त्य उक्तः । अत्रावरुणप्रतिनिर्ग्राहस्य
 अहणन्त्यः—

(प्रतिनिर्वाणमन्त्राभिधानम्)

उपधांमेति । अर्त्तं सत्ये यज्ञी वा तर्त्तं सीदतीत्युतसीत् ।

आधिनप्रतिनिर्वाणमन्त्रः—

उपधांमेति । अर्त्तं ओत्रेन्द्रियं तर्त्तं सीदतीति अर्त्तसत् “ अर्त्तुर्वैवावरुणः सोममाधिनम् ” इति अर्त्तन्तरात् ।

देवेभ्यस्त्वेति । कल्पः—“ देवेभ्यस्त्वेत्यादित्यपात्रेण प्रतिपस्थातांऽऽदित्य-
स्थाल्यां संपातमवनीय ” इति ।

हे ऐन्द्रवायवप्रतिनिर्वाण इवार्थं एवामवनपामीति शेषः । एवं विश्वे-
वेभ्यस्त्वा विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति मन्त्राभ्यामुत्तरयोः संपातावनयनं कुर्यात् ।
गणमाधाम्येन विश्वेदेवेभ्य इति समासनिर्देशः । प्रत्येकमाधाम्येन विश्वेभ्य इति
व्यासनिर्देशः ।

विष्णोर्विति । कल्पः—“ विष्णवुरुक्रमेष ते सीपस्तः रक्षस्वित्थीदित्यपात्रेण
प्रतिपस्थातांऽऽदित्यस्थालीमिदधाति ” इति ।

तं ते दुश्मन्ता माऽर्क् त्वदित्येष आम्नातो मेभ्यशेषः ।

हे उरुकम विष्णो रक्षणार्थमेव सोमस्तवावीनः । अर्त्तस्य रक्षस्व । ते ते
त्वदीयं तोमं दुश्मन्ताः पापदृष्टिः पुरुषो माऽर्क्त्वेभ्यमा प्राक्षीत् ।

कल्पः—“ ग्रहपञ्चमुरादाय सिपमः हीतारस्येतिवृत्त्य मयि वसुः पुरोवसुरिति
ग्रहः होत्रे प्रयच्छति ” इति । पाठस्तु—

मयि वसुरिति । वसुर्वीनरूपः सोमो मयि वर्तते । सं कीदृशः । पुरोवसुः
पुररुक्तेवरत्तमस्तवनः । पैदा पुरस्थात्पाणादीनां वासुर्विदा । तथाविधस्त्वे
वाक्या वाचः पाठेकः । अतो मम वाचं पार्हि ।

मयाऽनेन मन्त्रेणैन्द्रवायवग्रहो होमं दत्तं एवंमुत्तराध्वी मन्त्राध्वी वैत्राविक्रान्ता-
धिनग्रही देवी । तयोः पाठस्तु—

मयि वसुरिति । विद्वंसुत्तैभ्यसमस्तवनः । सैयद्वसुः धातिसमस्तवनः ।

मूरसि श्रेष्ठ इति । कल्पः—“ हुते पाऽऽदित्यमुपतिष्ठते मूरसि श्रेष्ठो
रश्मीनां प्राणपाः प्राणं मे पार्हीति ” इति ।

हे हस्तस्थ सोम त्वं भूर्गतिं सुखानां शोभायिताऽसि । अतो रश्मीनां सुखं

मकाशकानां वस्तुनां मध्ये त्वं श्रेष्ठोऽसि । त्वमेव पाणस्य फलकस्तस्मान्मे पाणी
पाहि पाळव ।

ब्रह्माऽमेन मन्त्रेणैन्द्रवायमग्रहहोमादूर्ध्वमादित्योपस्थानं तथैवोत्तरेण मन्त्रेण
पैत्रावरुणग्रहहोमादूर्ध्वमादित्यमुपतिष्ठते । पाठस्तु—

धूरसि श्रेष्ठ इति । हे पैत्रावरुण ग्रह त्वं धूरसि दुःस्वानां हिसिवाऽसि ।
शेषं पूर्ववत् । आश्विनग्रहहोमादूर्ध्वमादी तूपस्थानमन्त्रः शास्त्रान्तरे द्रष्टव्यः ।

कल्पः—“ यदि मन्त्रेण यजमानः पूर्वो माऽतिक्रान्तो भ्रातृव्य इति प्राञ्चो-
मादङ्गुष्ठेनाङ्गुलिमवगृह्णीयाद्यो न इन्द्रवायू अभिदासतीति ” इति । पाठस्तु—

यो न इन्द्रेति । हे इन्द्रवायू यो भ्रातृव्यो नोऽस्मानभिदासति ह्यिषस्ति,
उत्पिषतिऽस्मानुत्तङ्गव्य सोमं पिषति हे शुभ्रस्पती शुभस्य कर्मणः पाळमि-
षारो तं भ्रातृव्यमहमवरं पादयाम्यपकृत्य पातयामि । इदंमितिशब्देन तर्जण्याऽ-
ङ्गुस्वाङ्गुष्ठेनावग्रहव्यभिर्नीय पदशर्यते । हे इन्द्र यथाऽहं भ्रातृव्यादुत्तमः
संश्रितयानीहलोकपरलोकज्ञानवान्भूपासं तथा स्वमनुगृहाणेति शेषः । मित्रावरु-
णाविति द्वितीयमन्त्रेऽश्विनाविति तृतीयमन्त्रे च शेषं सर्वमनुपच्य स्फारुयेमम् ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

उपेलि प्रतिनिर्माणा ग्रहीतव्यास्त्रिभिः क्रमात् ।

देवेभ्यो निमयेच्छेषांस्त्रिभिरादित्यपात्रके ॥

विष्णो तत्पात्रमाच्छाद्य द्विदेवत्वग्रहानपि ।

होत्रे दद्यात्त्रिभिः सूर्यमुपतिष्ठेत् भूर्दयात् ॥

यो नस्त्रिभिस्तर्जनीं वामङ्गुष्ठेनोपपीडयेत् ।

इन्द्रमित्राश्विभिर्निन्वा मन्त्राः पञ्चदद्यात् त्वे ॥

ए एते मन्त्रा क्रतुग्रहानुवाकात्पूर्वं द्रष्टव्याः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यत्तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(त्रैधातकीयोष्टिर्नचयमन्त्रार्मिधामम्)

(अथ तृतीयाष्टके द्वितीयप्रपाठः एकादशोऽनुवाकः) ।

प्र सो अग्ने तवोतिभिः सुर्वाराभिस्तरति
 वाजकर्मभिः । यस्य त्वं सस्यमाविथ । प्र
 होत्रे पूर्व्यं वचोऽमये भरता बृहत् । विपां
 ज्योतींश्चि विभ्रते न वेधसे । अग्ने त्री ते
 वाजिना त्री षधस्था तिस्रस्ते जिह्वा ऋतजात
 पूर्वीः । तिस्र उं ते तनुवो देववातास्ताभिर्नः
 पाहि गिरो अप्रयुच्छन् । सं वा कर्मणा
 समिषा (१) हिनीमीन्द्राविष्णु अपंसस्पारे
 अस्य । जुषेथां यज्ञं ब्रविणं च धत्तमरिष्टैर्नः
 पथिभिः पारयन्ता । उभा जिग्यथुर्न परां
 जयेये न परां जिग्ये कतरश्चनैर्नोः । इन्द्रश्च
 विष्णो यदपस्पृधेथां त्रधा सहस्रं वि तदैरये-
 धाम् । त्रीण्यायुश्चि तथ जातधेदस्तिद्य आज-
 नीरुपसंस्ते अग्ने । ताभिर्दवानामवो याक्षि
 विद्वानथं (२) भव यजमानस्य शं योः ।
 अभिस्त्रीणि त्रिधातुन्या क्षेति विदथा कविः ।
 स त्रीश्रेकादशा इह । यक्षच्च पिप्रयच्च
 नो विप्रो वृतः परिष्कृतः । नभन्तामन्यके समे ।
 इन्द्राविष्णु इन्द्रहिताः शम्बरस्य नव पुरो
 नवतिं च अयिष्टम् । शतं बर्चिनः सहस्रं च
 साकं हृथो अप्रस्यसुरस्य वीरान् । उत माता
 महिषमन्ववेनदमी त्वा जहति पुत्र देवाः ।

अथात्रवीद्वृत्रभिन्द्रो हनिष्यन्त्ससे विष्णो
वितरं वि कंबस्व (३) ॥

(इषाऽथ त्वा नमोदश च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

यो वै पर्वमानानां त्रीणि परिभूः स्फ्यः स्वस्तिर्भक्षेहि महीनां
पयोऽसि देवं त्वितरेतत्ते श्येनाय यद्वै होतोपयामगृहीतोऽसि वाक्ष-
सदसि प्र सो अन्न एकादश ॥ ११ ॥

यो वै स्फ्यः स्वस्तिः स्वाधायै नमः प्र भुञ्च तिस्रतीव
वदंस्वारिःशत् ॥ ४६ ॥
हरिः ॐ ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

प्रतिनिर्मांसमन्त्रास्तु दशमे परिकीर्तिताः ।

अथैकादशे त्रिधातवीयेष्टिविषया मन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—“ प्र सो अन्न इत्युष्णिहककुभौ धाम्ये दधात्यमे च्ची ते वाजिना
श्री पशुस्थेति त्रिधातया परिदधाति सं वा कर्मजोभा जिभ्यश्चुरिति पाष्यानु-
वाक्ये उत्तरे संयाज्ये ” इति । धाम्ययोः पथमामाह—

प्र सो अन्न इति । हेऽमे यस्य यजमानस्य त्वं सरूपश्राविथ सस्त्वित्सेहं
पालितकृनासि स यजमानस्तवोतिभिः शालनैः प्रकर्षेण तरवि संसारं क्लेशमपिवर्तते ।
कीदृशीभिरुतिभिः । सुवीरसभिः शोभनपुत्राद्यपरेषुहेतुभिः । धार्जकर्मभिः, अन-
निमित्तानि कर्माण्युद्योगा च्योसोमूतीनां ता वाजं कर्मोणस्तोभिः । द्वितीया धाम्या-
माह—

(तैत्तिरीयवेत्तिविषयसन्नामिधानम्)

अ होष इति । हे कृत्विञ्चो यूपसमये वचः स्तुतिरूपं वाक्यं सकूर्णेन श्रवत पोषयत । कीदृशं वचः। पूर्वं पूर्वैर्हविभिः पठितं नृहृत्पौत्रं विषां त्रिषोष्ठे-
णसम्पत्कं पालकम् । कीदृशयाग्रये । हेने-होपविष्पादकम् । तेषञ्जेऽग्न्यङ्घ्रिभ्यम्
विधाने । अग्नेर्दृष्टान्तः—ज्योतीन्वि विभ्रते नेति । यथा राशिभ्योऽपि अग्नेर्विभि
प्राप्स्येते सुधीयं स्तुतिं कुर्वन्व तद्वदित्यर्थः । अथ परिधानीप्रासाह—

अग्ने श्री त इति । हेऽग्ने ते तव श्री वाजिना ऋषः पुरोहाया भवन्तीति
व्यस्यसिञ्चौ विहितस्वात्कीप्यन्वानि यद्वा सोमैवाधिसानात्पत्स्याणि श्रीणि । यथा
श्री षड्स्था सहस्थानानि श्रीणि परस्परमुक्तानि लोकप्रवक्ष्यापयाहववीपसार्ह-
पत्यदाक्षिणाधिरुप्राणि वा । हेऽकतजाव *अवाञ्छानात्मनः समुत्पन्नं हे तव पूर्वीः
पूर्वसिद्धा निह्वास्त्रिसः साचिवकराजसवामसत्स्या इष्टमाप्त्सनिह्नपरिहारामिन्तारहे-
स्य इ अपि च देववाता देवैर्वाताः प्राप्तस्ते तव तनुस्तित्तस्तमितस्तनुमिरामि-
द्विद्युदादित्यरूपमिर्नाऽस्त्रान्वाहि । किं कुर्वन्तु गिरो अपयुञ्जन्स्मदीयाः स्तुती-
रस्यत्पादयज्ञस्याधिः कर्तं ममादं परिहरन्तित्यर्थः । अथ पुरोनुवाक्या—

अं वं कर्णमेति । हे इन्द्राविष्णु वा युवाभवेत् कर्मणा संज्ञिनोऽपि कर्ण-
वर्णयामि । इवा हविलंक्षणेनाचो न च संज्ञिनोऽपि । किंतिमिचमिदि वदुःपदे-
अस्यापसः पारेऽनुष्ठीयमानस्य कर्मणः पारनिमित्तमविक्षेत् परित्याप्त्यर्थम् ।
किञ्च, अस्पदीयमिदं यज्ञं जुषेथमस्मभ्यं च इक्षिणं संपादयतः ।
किं कुर्वन्तौ । अरिष्टैर्नः पथिभिः पारयन्ता मिनाक्षरहितैरनुष्ठानमर्णैरस्यान्क-
र्षणः प्रारं प्रापन्नन्तै । अथ याज्याप्राह—

उक्तं अग्नेयधुरिति । हे विष्णो, इन्द्रश्च त्वं चोमौ विग्यधुर्व्यं प्राहन्तौ
न पराजयथे कदाऽपि पराजयं न प्राप्नुथः । इतोरनुष्ठोऽरुभयोर्मध्ये कवरश्चान्-
न्यतरोऽपि न पराजिग्वे पराजयं न प्राप्तवान् । यद्यदा युवधुमावपस्त्वेषां
स्पर्धा कुर्यातां त्वं यज्ञदा सहसं दक्षिणास्तोष्य दातव्यं गोसहस्रं विधा
विभज्यैरमेषां शीतवन्तौ । अथ च विभागः समकण्ठे स्वष्टाम्नावः ।

अथ स्विष्टच्छदः पुरोनुवाक्यमाह—

श्रीपयस्युक्षीति । हे जातवेदस्तवाऽऽयुषि आयुर्वृद्धिकारणानि हवीषि
स्वोमसांतामपपुरोडाशस्त्वेण श्रीणि । हेऽग्ने ते तवोवस ऋषःकालतदश्च आज्या-

* कतासत्यात्परमात्मन इति स. पुस्तकस्थपदात्परम् ।

(त्रैधातव्येतिविधयन्त्राभिधानम्)

नीराविभौरूपा व्याघ्रास्त्रिस्त आहवनीयादिषु विषु स्थानेषु भिविधास्ताभिर्जा-
 छाभिर्देवानामवो रक्षकं हविर्विद्वान्यक्षि यज । अथानन्तरं यजमाभाय नो भव
 सुखप्रदो भव । योर्भव दुःखवियोजको भव । अथ स्विष्टकृतो याज्यास्ता
 संयाज्यामाह-

अग्निस्त्रीणीति । कविर्विद्वानयमाग्निर्विद्वथेषु यज्ञेषु त्रीणि हवींष्प्राक्षेति सर्वतः
 प्राप्नोति । “अथः पुरोडाशा भवन्ति ” इत्युक्तत्वाद्यविधां त्रिस्त्वम् । कीदृशानि
 त्रीणि हवींषि । त्रिधातुनि “उत्तरउत्तरो जायान्मवति” इत्युक्तत्वाग्निप्रकाराणि ।
 सोऽग्निरिहास्मिन्कर्मण्येकादशाभिर्देवैरुपेतांस्त्रीन्गणांस्तर्पयत्विति शेषः । “ये
 देवा दिव्येकादश स्थ ” इत्यनुवाके गणप्रयं विस्पष्टयाम्नातम् ।

अथ तत्रैव विकल्पितरूपां संयाज्यामाह-

यक्षञ्चेति । अग्निर्देवानां दूत आसीदित्युक्तत्वाद्दूतरूपोऽयमग्निर्यक्षश्च देवा-
 न्यक्षतु च । ब्राह्मणजात्यभिमानित्वाद्धिपरूपोऽयमग्निर्दोऽस्मान्निप्रयञ्च शीणयतु
 च । कीदृशोऽग्निः । परिष्कृतो दूतत्वचिह्नैरलंकृतः । अन्यशब्दः शत्रुवाची ।
 कर्मत्ययः कृत्स्नार्थे । समशब्दः सर्वशब्दपर्यायः । अन्यके समेऽस्मत्तोऽन्ये
 कृत्स्नताः शत्रवः सर्वेऽपि नभन्तां नश्यन्तु ।

अथ यधानहविषो विकल्पितां पुरोनुवाक्यामाह-

इन्द्राविष्णु इति । हे इन्द्राविष्णु शम्बरनामकस्यासुरस्य संबन्धिन्यः
 पुरो नगरीः अधिष्ठं ध्रुवां नाशितवन्तौ । कियदीनैगरीः । नव नवति च । एको-
 नशतसंख्याका इत्यर्थः । कीदृशीः । इन्द्र हिंसा दृढाः । किञ्च, असुरस्य संब-
 न्धिनो वार्धिनो दीप्तिमतः शतं सहस्रं च धीरान्प्रधानभूतानमात्यादीनप्रति पक्ष-
 राहित्यं यथा भवति तथा साकं हयः ।

अथ तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह-

उत मातेति । उत मातेन्दस्य देवस्य माता महिषं महान्तमिन्द्रमन्ववेन-
 दनुक्रमेण ज्ञापितवतीत्यर्थः । कथं ज्ञापितवतीति तदुच्यते-हे पुत्रेन्द्र त्वमि-
 शन्नून्हेत्वा तूष्णीं स्थिते सति सर्वेऽप्यमी देवास्तां जहति परित्यजन्तीति ।
 अथ मातृबोधनादूर्ध्वमिन्द्रो वृत्रं हनिष्यन्वधोद्युको विष्णुं प्रत्येतदजधीत्-हे
 सखे विष्णो वितरं विक्रयस्व विशिष्टतरं पराक्रमं कुल शीघ्रं वृधं जर्हीति । तथा-
 विधौ हे इन्द्राविष्णु अस्पदमर्हिं संपादयतमेति तात्पर्यार्थः ।

(आतिमाह्वयतमन्वाभिधानम्)

अथ दिनियोगसंग्रहः—

म सो वैवातवीयेष्टौ द्वे धाम्ने अत्र इत्थसौ ।
 त्वेव परिधापीया सनुदाक्या समित्यसौ ॥
 उभेधि माग्या त्रीणांवि संयाज्यास्त्रिस्त ईरिताः ।
 इन्द्रानुवाक्योत याज्या दश मन्वा इहोदिताः ॥

इति श्रीमत्साधणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋष्ययजुर्वेदीय-
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठक
 एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तपो हार्दं निवारयन् ।
 पुणर्थोऽधतुरो देवाद्द्विद्यातीर्थमद्देशरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमद्देशरापरान्तारस्य श्रीमद्वाजापिराजपरमेश्वरस्य
 श्रीवीरनुक्रमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-
 चिते वेदार्थप्रकाशे ऋष्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
 तृतीयकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

अग्ने तेजस्विन्तेजस्वी त्वं देवेषु भूयास्ते-
 जस्वन्तं मामायुष्मन्तं वर्षस्वन्तं मनुष्येषु कुरु
 दीक्षार्यं च त्वा तर्पसश्च तेजसे जुहोमि तेजो
 विदसि तेजो मा मा हासिन्माऽहं तेजो हा-
 सिषं मा मां तेजो हासीदिन्द्रौजस्विञ्जो जस्वी
 त्वं देवेषु भूया ओजस्वन्तं मामायुष्मन्तं वर्ष-
 स्वन्तं मनुष्येषु कुरु ब्रह्मणश्च त्वा क्षत्रस्य च

(अतिमाह्वयसमन्त्राविषयम्)

(१) भोजसे जुहोम्योजोविदस्योजो वा
 हासीन्माऽहमोजो हासिर्षं वा मामोजो हासी-
 त्मूर्यं आजस्विभ्राजस्वी त्वं देवेषु भूया आज-
 स्वन्तं मामागुष्मन्तं वर्चस्वन्तं मनुष्येषु कुरु वा-
 योश्च त्वाऽर्पा च आजसे जुहोमि सुवर्दिदासि सु-
 वर्मा मा हासीन्माऽह* सुवर्हासिर्षं वा मा*
 सुवर्हासीन्मरिषि मेधां मरिषि प्रजां मघ्याभिस्तेजो
 दधातु मरिषि मेधां मरिषि प्रजां मयीन्द्र इन्द्रियं
 दधातु मरिषि मेधां मरिषि प्रजां मरिषि सूर्यो
 आजो दधातु (२) ॥

(क्षत्रस्य च षडपि त्रयोविंशतिश्च) ।

अत्रि इत्यमरकृते दीप्यते तिस्रिसंज्ञितायां तृतीयाऽङ्के
 तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुव्रक्तः ॥ १ ८ .

यस्य तिस्रस्तिस्रं श्रेष्ठयो वेदेष्वोऽस्त्रिकं जगत् ।
 निर्भये तमहं वन्दे त्रिधा तिस्रमहे चरम् ॥
 प्रतिनिर्मास्यपर्यन्ताः सप्तमर्षसहादयः ।
 प्रपाठके द्वितीये तु मन्त्रमुक्ताः प्रपञ्चितः ॥
 अथावशिष्टा मन्त्राद्यास्तृतीयेऽस्त्रिप्रपाठके ।
 उच्यन्ते वैकुण्ठाध्याये समन्त्रा विषयः क्रमात् ॥

कल्पः—“सहैवाध्ययुषाऽऽर्च्यं प्रतिपस्थाताऽऽदत्त ऐन्द्रं केषा सौर्यमुजोताऽमे
 तेजस्विन्निष्पन्नोयं प्राप्तिपरमाया हुत्वा जेजोविदसीत्सप्तमन्त्रम्ये” इति ।

तत्र इत्येवमध्यमऽस्तु—

अमे तेजस्विन्निति । तेजः कान्तिर्बर्चो बलम् । हीक्षायास्तपसश्च संबन्धि
 यत्तेजस्तत्ताभार्यं हे आग्नेयातिभ्रातृ त्वां जुहोमि । अनेन होमेन वीक्षानिम-
 नास्तपश्च विविधेन सिद्ध्यन्ति वरपयममिमायः । अनुपस्यणमन्त्रपाठस्तु—

(अतिग्रहगतमन्त्राभिधानम्)

तेजोविदसीति । हेऽओ त्वं घेजोभिज्ञोऽथत्स्वत्वमादात्तेजो घीं ना वस्तिपन्तु ।
अहर्षि तेजो व वस्तिपक्वान्तिस्मि । तस्मात्सर्वथा तेजो मां ना वस्तिपन्तु ॥

कल्पः—“ इन्द्रोऽजस्विन्नित्यैर्न्द्रे नेष्टा हुत्वौजोविदसीत्यनुमन्वयते ॥ इति १
पाठस्तु—

इन्द्रोऽजस्विन्निति । बलहेतुरष्टमो धातुरोजः । हे ऐन्द्रतिग्रास आस-
नादेः आभिषणात्तेश्च संबन्धि यदोजो बलकारणं तदर्थं त्वां जुहोमि ॥

कल्पः—“ सूर्यं आजस्विन्निति सौर्यमुनेना हुत्वा सुवर्षिदसीत्यनुमन्वयते ॥ इति १
पाठस्तु—

सूर्यं आजस्विन्निति । शरीरकान्तेर्बहिर्भूता रश्मिस्वभावा दीप्तिर्ग्राहः । हे सौर्वी-
विग्राह वायोरर्षां च संबन्धि यद्आजस्त्वर्थं त्वां जुहोमि । हे सूर्यं त्वं
सुवर्षिदसीति स्वर्गमार्गाभिज्ञोऽसि ।

कल्पः—“ तान्हुत्वा सदासि प्रत्यङ्मुखा मक्षयन्ति मायि नेवाभिर्येतेः स्वं स्वं
यथालिङ्गन् ॥ इति । पाठस्तु—मायि मेधामिति ।

मन्त्रवर्धयोर्धाराणसामर्थ्यं मेधा । अत्र विनिवोगसंभ्रमः—

अग्नेऽतिग्रहसामर्थ्यं हुत्वा तेज उपस्विन्निति ।

सधैः सौर्ययोर्भक्षेन्मयतिति अन्वोर्दिवाः ॥

अथ भीमांसा ।

कृष्णाय आदस्पाष्टमपादे चिन्वितम्—

“ आतिदेशोऽतिदेशो वा बहून्यातिग्रासयोर्भक्षः ।

विकृतौ पुनरुक्तत्वादेपोऽङ्गतरवज्जवेत् ॥

प्रकृतोर्विकृतीनां च क्षाम्याय स्यात्पुनर्वचः ।

साम्ये च गुणकामानां पवृत्तिः प्रकृताविव ॥ इति ।

अमारभ्य भूयते—“ य एव विद्वानग्निं चिनुते ॥ इति । “ उपस्तम्भर्न वा
एतद्यज्ञस्य यदतिग्राहाः ॥ इति । अतिग्राहसंज्ञका गृह्या मन्त्रस्योपष्टम्भकत्वा-
दनुष्ठेया इत्यर्थः । अत्र चीयमानस्यः श्रेयतिग्राहाणां च विकृतिष्वतिदेशो
नास्ति । कुतः । पुनरुक्तिवैधर्म्यप्रसङ्गात् । विकृतौ सौवर्षिदसीत्यनुमन्त्रे—“ अथा-

(अतिब्राह्मणमतमन्वाभिधानम्)

द्वोऽग्निप्रक्षिप्तोमेनानुषजन्नि समुत्थयेन तपतिरात्रेण तं द्विरात्रेण तं त्रिरात्रेण ”
 इत्यादि । अयमर्थः—इष्टकचित्तमग्निमनु तस्मिंश्चितेऽग्नाविष्टोऽग्नाद्यनुष्ठानमिति ।
 तथाऽग्निष्टोत्रः प्रकृतिः । उक्त्यादयो विकृतयः । यदि विकृतिषु चोदकश्रित-
 मग्निवतिदेशोत्तदान्मिमुक्त्यादिषु चोदकादेव तत्प्राप्तेः पुनर्विधानमनर्थकं स्यात् ।
 अविद्यासाध्य विकृतिषु पुनर्विधीयन्ते—“ प्रथमे गृह्णीयात् ” इति । तस्मात्पु-
 नर्विधानार्थवत्त्वात् विकृतावगम्यातिभ्राष्ट्रातिदेशो नास्तीति प्राप्ते ब्रूमः—
 ऐन्द्रवायवादिग्रहादिनामङ्गान्तराणामुक्त्यादिविकृतिषु यथाऽविदेशोऽभ्युपगत-
 स्वथाऽग्निचयनस्थाविद्यासायां चातिदेशः स्यात् । नल्लक्षणः सङ्कल्प-
 वृत्तशोदकः कानिचिदङ्गन्यतिदिशेऽन्तराण्युपेक्षत इति मुक्तम् । अति-
 देशमाज्ञानमपि पुनर्विधानं प्रकृतिविकृतिसाम्यार्थम् । यथा प्रकृतावति-
 भासायां प्रत्यक्षविधिस्थया विकृतिध्वपीति तत्साम्यम् । न च साम्ये
 प्रयोजनाभावः । गुणकामप्रवृत्तेस्तत्प्रयोजनत्वात् । “ श्वेनचितं चिन्वति
 स्वर्गकामः ” इत्यादिना श्वेनाकारादिगुणफलभूतस्वर्गादिकामाः श्रुताः ।
 ते चोपदिष्टमाश्रयणपेक्षन्ते । तस्मादथातोऽग्निमिति वाक्येन प्रकृतावति-
 श्चोमे कामुचिदुक्त्यादिविकृतिषु चाग्निचयनलक्षण आश्रय उपदिश्यते ।
 अन्वास्तु तु धाजपेवादिविकृतिषूपदिष्टस्याऽऽश्रयस्माभावादतिदिष्टस्य चाना-
 श्रयत्वाद्गुणकामानां नास्ति प्रवृत्तिः । तस्मात्पुनर्विधानवैयर्थ्याभावाद्-
 स्वातिदेशः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
 वैचिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(स्तोत्रोपाकरणप्रतिगराङ्गमन्त्राभिधानम्)

(अथ तृतीयाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

वा॒युर्हि॑ क॒र्ताऽग्निः॑ प्र॒स्तोता॑ प्र॒जाप॑तिः सा॒म
 ष॒हस्पति॑रु॒द्राता॑ विश्वे॒ देवा॑ उ॒पगा॑ताशो म॒रुतः॑
 प्र॒तिह॑तार इन्द्रो॑ नि॒धनं॑ ते दे॒वाः प्रा॑णभूतः
 प्रा॒णं मा॒यि द॒धत्वे॒तद्वै॑ सर्व॑म॒ध्वर्यु॑रु॒पाकु॑र्व॒शुद्रा॑-
 तृ॒श्व उ॒पाक॑रोति ते दे॒वाः प्रा॑णभूतः प्रा॒णं
 मा॒यि द॒धत्वि॒त्याह॑तदे॒व सर्व॑मा॒त्मन्ध॑त्त इडा
 दे॒वह॑र्मनु॒यंज्ञ॑नी॒र्षह॑स्पतिरु॒क्थाम॑दानि श॒सि-
 षद्वि॒श्वे दे॒वाः (१) स॒क्त॒वाचः॑ पृथि॒वि मा॒तर्मा
 मा॒ हि॒सी॒र्मधुं॑ म॒निष्ये॒ मधुं॑ ज॒निष्ये॒ मधुं॑
 व॒क्ष्यामि॑ मधुं॑ व॒दिष्या॑मि मधु॑मतीं दे॒वेभ्यो॑
 वा॒र्चमु॒द्यासः॑ ह्य॒श्रुषे॑ण्यां म॒नुष्ये॒भ्यस्तं॑ मा
 दे॒वा अ॑व॒न्तु शो॒भायै॑ पि॒तरोऽनु॑ म॒दन्तु॑ (२) ॥

(श॒सिषद्वि॒श्वे दे॒वा अ॒ष्टावि॒श्वति॑श्व) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

अग्निमन्त्रसंगता मन्त्रा प्रथमे समुदीरिताः ।

अथ द्वितीये स्तोत्रोपाकरण-तिगराङ्गमन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—“ अथाध्वर्युः स्तोत्रमुपाकरोति वायुर्हि कर्ताति प्रस्तोत्रे वहिमुष्टिं
 प्रपच्छति सर्वेषु पवमानेष्वेवमुपाकरणे ” इति । पाठस्तु—

वायुर्हि कर्ताति । मातव्यस्य साम्नः पश्चाद् भागा हिंकारः प्रस्ताव उच्यते ।
 प्रतिहारो निधनं चेति । एतद् हिंकारनिधनरूपावाद्यन्तौ भागौ सर्वेः पठनीयौ ।

द्वितीयं प्रस्तावभाषं प्रस्तोता गायति । तृतीयमुद्गीथभागमुद्गाला गायति । चतुर्थं प्रतिहरभाषं प्रतिहर्षां गायति । एतेषु गायत्सु सर्वेऽध्वर्युत्विजोऽध्वर्युव्यतिरिका ओमित्युपगायन्ति । यजमानस्तु हो, इत्युपगायति । त एते सर्वे वाय्वादिदेवत्वरूपेण मन्त्रेण प्रतिपाद्यन्ते । सर्वदेवताजनकस्य प्रजापतेः समीकरूपत्वेन छत्ससापरूपत्वं, वाय्वादीनां प्रजापत्येकदेशत्वेन सामैकदेशार्हिकारादिकर्तृत्वम् । त एते वाय्वादय इन्द्रान्ता देवाः प्राणपोषकास्तस्मात्सार्धं मयि स्थापयन्तु । तमेवं मन्त्रं विनियुक्ते—

एतद्दे सर्वमिति । यदाऽध्वर्युर्मुद्रात्सु उपाकरोति स्तोत्रपाठानुज्ञां प्रयच्छति तदानीमेतदेव वाय्वादिरुपार्हिकर्तृत्वादिकं सर्वमुपाकरोत्यभ्यनुजानाति । वस्वादावुरित्यादिमन्त्रेण सर्हिर्भुष्टिपदानरूपमुपाकरणं कुर्वादिति तात्पर्यार्थः । तस्मिन्मन्त्रे वै देवा इति भागमध्वर्युर्ज्ञेयात् । तेनैतदेव वाय्वादिरूपं हिंकरतृत्वादिकं सर्ववात्मनि स्थापितवान्भवति ।

कस्यः—“ अध्वर्युः सदोबिले प्राङ्मुख उपविश्येहा देवहरिति अर्धं पविगरिष्यञ्जराति ” इति । १४४स्तु—

इहा देवहरिति । येयमिहा देवगोरूपा सेयमत्र देवहर्देवानामाह्वयित्री । यस्तु यतुः सोऽय यज्ञनीर्यज्ञमवर्षकः । यश्च बृहस्पतिः सोऽयमुक्थामदानि शंतिपच्छंसति । जस्यैः शस्त्रैर्जयमानो मदो हर्षो येषु मन्त्रवाक्येषु तानि वाक्याभ्युक्त्यास्तदानि । ये विधे देवास्तेऽत्र सूक्तवाचः सूक्तानां वक्त्ररः । हे मातरूपे प्रायेषि यथोकानामिहादिदेवानामनुग्रहादपराधरहितं मां त्वं मा हिंसीः । त्वदनुग्रहादहं मधु मनिष्ये मधुवत्प्रियमेव कार्यं मनसा चिन्तयिष्यामि । तथा मधु अनिष्ये मधुवत्प्रियं कर्मफलमुरदायिष्यामि । तथा मधु वक्ष्यामि मधुवत्प्रियस्य हविषो देवान्यति वहनं करिष्यामि । तथा मधु वदिष्यामि मधुवत्प्रियं पविगररूपं वाक्यमुच्चारयिष्यामि । तथा पविगरं ओथामोद इवेति, एतादृशादूर्ध्वं शस्त्रान्ते वाचमुक्थशा इत्यादिरूपामुद्यासं सवनत्रये कथयामि । क्रीदशीं वाचम् । देवेभ्यो मधुमतीं देवानां मधुवत्प्रियां मनुष्येभ्यः शुश्रूषेण्यां मनुष्यैर्होत्रादिभिः धोतुमिष्यमाणाम् । तं तादृशीं वाचं जुवाणं मां शोभायै धार्धिकंपमादानावत्सुवशोभायै देवा अवन्तु पूर्वोक्ता इडादयः सर्वेऽपि पालयन्तु । पिवरक्षानुमदन्तु सनीषिनेर्षं वागित्युपलालयन्तु । अत्र विनियोगसंग्रहः—

(अदाम्बाहुग्रहायेक्षितमन्त्राभिधानम्)

वामुः स्तोत्रमुपाकुर्याच्छर्त्तं पविगारिष्ववा ।

जपितम्प इहामन्त्रो ह्यै मन्त्राविह कीर्तितौ ॥

इति श्रीमत्सामणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे ऋष्यायजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ तृतीयाष्टके तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

वसंवस्त्वा प्र वृहन्तु गायत्रेण छन्दसाऽग्नेः
प्रियं पाथ अपेहि रुद्रास्त्वा प्र वृहन्तु त्रैष्टुभेन
छन्दसेन्द्रस्य प्रियं पाथ अपेह्यादित्यास्त्वा
प्र वृहन्तु जागतेन छन्दसा विश्वेषां देवा-
नां प्रियं पाथ अपेहि भान्दासु ते शुक्र
शुक्रमा धूनोमि भन्दनासु कोतनासु नूतनासु
रेशीषु मेपीषु वाशीषु विश्वभृत्सु माष्वीषु ककु-
हासु शक्ररीषु (१) शुक्रासु ते शुक्र शुक्रमा
धूनोमि शुक्रं ते शुक्रेण गृह्णाभ्यक्तौ रूपेण सूर्य-
स्य रश्मिभिः । आऽस्मिन्नग्रा अचुष्यवुर्दिवो
धारा असश्वत । ककुह* रूपं वृषभस्य रोचते
बृहत्सोमः सोमस्य पुरोगाः शुक्रः शुक्रस्य
पुरोगाः । यत्रे सोमादाभ्यं नाम जागृवि तस्मै
ते सोम सोमाय स्वाहोशिक्ष्वं देव सोम
गायत्रेण छन्दसाऽग्नेः (२) प्रियं पाथो
अपीहि वशी त्वं देव सोम त्रैष्टुभेन छन्दसे-
न्द्रस्य प्रियं पाथो अपीह्यस्मत्सस्ता त्वं देव

(अद्याभ्यां कुग्रहोपेक्षितमन्त्राभिधानम्)

सोम आगतेन छन्दसा विश्वेषां देवानां प्रियं
 पाथो अपीक्षा नः प्राण एतु परावत आऽन्त-
 रिक्षाद्विस्परि । आयुः पृथिव्या अध्यमृतमंसि
 प्राणाय त्वा । इन्द्राग्नी मे वर्चः कृणुतां वर्चः
 सोमो बृहस्पतिः । वर्चो मे विश्वे देवा वर्चो
 मे धत्तमश्विना । दधन्वे वा यदीमनु वोचद्म-
 ह्नाणि धेरु तत् । परि विश्वानि काव्या नेमि-
 श्वकर्मिवाभवत् (३) ।

(शर्करीष्वभेर्बृहस्पतिः पञ्चविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

उपाकृतिः प्रतिगरणपञ्चकौ द्वितीयके ।

अथ तृतीयानुवाके द्वाव्दाभ्यां शुभ्रहौ मत्पेक्षिता मन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—“ उपनखस्य राज्ञस्तीनश् शून्मवहति वसवस्त्वा म बृहन्तु गाय-
 त्रेण छन्दस्तेत्येवैः प्रतिमन्त्रम् ” इति । पाठस्तु—

वसवस्त्वेति । हे तोषांशो वसुनामका देवास्त्वा प्रवृहन्तु वासता वदान्-
 स्तोमसदात्तमूहात्प्रकर्षेण पृथक्कुर्वन्तु । केन साधनेन । गायत्रेण च्छन्दसा ।
 तवाऽऽकर्षणे छन्दः साधनम् । तथाविधस्त्वमश्रेः प्रियं पाथोऽन्वभावमुपेहि ।
 एवं दिनीमितुतमिमन्त्रौ योज्यौ ।

कल्पः—“ तैरेनं चतुराधूनोति पञ्चकल्पः सहकत्वो वा मान्दास्तु त इत्ये-
 वान्पति विमज्ज ” इति । पाठस्तु—

मान्दास्तु त इति । अत्र होतृवमसे वसतीवरीनामिकाभ्योऽद्भ्यः सकाशा-
 रिक्रपद्व्युदकं निषिच्य तैः पूर्वोकैलिभिः तोषांशुभिरेनं होतृवमसं मान्दास्वि-
 त्पादिमन्त्रैराधूनोति चमसस्थमुदकं प्रकम्पयेदित्यर्थः । मान्दास्वित्पादीनि सप्त-

(आश्विन्यांशुग्रहावेक्षितमन्त्राभिधानम्)

म्यन्वानि द्वादश पदान्दपां गोप्यानि नामानि । तेशुक्रं शुक्रमा धूनोमीषितावान्वा-
दशस्वपि पदेष्वनुवच्यते । अनुपङ्गन्धोतनायैवाऽऽदावन्ते च द्विः पाठः । मन्दगतय
आषो मन्दाः । हे शुक्रं दीप्यमानं सोम ते तत्र संवन्वि शुक्रं दीप्यमानं सारं
मन्दास्वप्स्वाधूनोमि सर्वतः कम्पमामि । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । मन्दनाशु-
भद्रासु कल्याणकारिणीषु, कोतनासु ज्ञानकारिणीषु, भूतनास्वमिनवासु, रेशीषु-
शामिगमनेन भुवो हिंसिकासु, मेवीषु सार्वमानासु, वाशीषु शब्दवतीषु विश्वभूतसु
विश्वस्य धारिकासु, माधीषु मधुररत्नवतीषु, ककुहासु ककुत्सदृशीषु मधानभू-
तासु, शकरीषु शक्तिमतीषु, शुक्रासु दीप्यमानासु । एतेतान्द्वादश मन्त्राननु-
पङ्गेण सह पतिविभक्त्य चतुष्पञ्चकृत्यः सप्तकृत्यो वा द्वादशमन्त्रैराधावनं
कुर्यात् ।

कल्पः—“ अंशुमदाभ्यं वा पथमं गृह्णाति शुक्रं ते शुक्लेण शृङ्ग्या-
मीति दध्नः पयसो निम्नाभ्याणां वा ” इति । पाठस्तु—

शुक्रं त इति । हे दधिदध्न्य ते शुक्रं तव सारं शुक्लेण सोमादिस्त्वेषा
सारेण सह गृह्णामि । केन साधनेनेति तदुच्यते—ये सूर्यस्य रश्मयोऽहो
रूपं रत्नारुधेन तेन रूपेण ।

कल्पः—“ आऽस्मिन्नुग्रा अचुष्यवुरित्यादाय ” इति । पाठस्तु—

आऽस्मिन्नुग्रा इति । अस्मिन्वात्र उग्रा धारास्तीग्राः सोमरत्नधारा आचु-
ष्यवुरागत्य पतिताः । किंच पतितास्ता धारा अस्तथैव पथे संगवाः ।

कल्पः—“ ककुह* रूपमिति हरति ” इति । पाठस्तु—

ककुह* रूपमिति । वृषभस्य वर्षयितुरिन्द्रस्य ककुहं ककुदत्सधान-
भूतं रूपं वृष्टिलक्षणं स्वरूपं रोचते शोभते । वन(च) बृहत्पौडम् । अर्धं
सोमो बलीरूपो राजरूपस्य सोमस्य देवस्य पुरोगाः प्रथमगामी शुक्रो
दीप्यमानो रत्नः शुक्रस्य दीप्यमानस्येन्द्रस्य पुरोगाः ।

कल्पः—“ यत्ते सोमादाभ्यं नाम आगुवीति ज्ञहोति ” इति । पाठस्तु—

यत्ते सोमेति । हे सोम ते यन्नामादाभ्यं केनाप्यतिरस्करणीयं आगुवि-
सदा आगरणशक्तिं हे सोम तस्मै सोमाय सोमनाम्ने ते स्वदीपाय स्वाहा
हुयमिदमस्तु । कल्पः—

“ आधवनानंशुम्पज्ञातान्निधायोशिक्ष्वं देव सोम गायत्रेण छन्दस्तेत्येतैः ”

यदिमन्त्रमनुसन्धनमेकैकं महामिषवेद्यपि सुजाति ” इति । पाठस्तु—

उक्षिक्तवमिति । हे सोम देव त्वमुक्षिक्तमनीयस्तथाविधमभ्यर्मांशुरूपस्त्व-
यभेः पियं पाथोऽञ्जभावं यथा प्रतिपद्यसे तथा मायत्रेण छन्दसा सोमसमूहात्पु-
ष्यकृत इदानीमपीहि पुनरपि सोमसमूहं गच्छ । एवं द्वितीयतृतीयांशुविषय-
पौरुत्तरमन्त्रयोर्गोपनीयम् । सर्वेषां माभिर्ना वशोऽस्यास्तीति वशी द्वितीयो-
ऽशुरस्मानु सस्त्रिवापीतिमन्त्रादस्मत्सत्त्वा तृतीयोऽशुः ।

कल्पः—“ अंशुं गृह्णन्नेकग्रहायाऽऽश्वं राजानमुपरे न्युष्य स्रद्धमिषुरस्य
वामदेव्यं मनसा मायमानोऽनवानं गृह्णाति यदि व्येवानेदा नः प्राय एवु
प्रायव इति यतमानं हिरण्यमभिव्यंनेमातामच्युंयंजमानश्च ” इति । पाठस्तु—

आ नः प्राण इति । परावतो दूरदेशात्प्राणो नोऽस्मान्मरत्येतु आगच्छतु ।
अन्तरिक्षादप्यागच्छतु । दिवस्पति स्वर्गस्योपरि स्थितोऽप्यागच्छतु । हे हिरण्य
पृथिव्या अभ्युपरि त्वमायुरमृतमसि आयुर्हेतुरमृतत्वहेतुश्चासि । गार्हर्षं त्वा
प्रायस्य प्राणास्थितय एवं क्षिपामीति शेषः ।

कल्पः—“ इन्द्राग्नी इत्युदकमुपस्पृश्य ” इति । पाठस्तु—

इन्द्राग्नी इति । यावेताविन्द्राग्नी तौ मे वचः कृणुतां बलं कुरुवाम् ।
यथा सोमो बृहस्पतिश्चोमौ वचः कृणुवाम् । विश्वे देवाश्च मे वचः
कुरुन्तु । हेऽश्विनौ मे वचो घत्तं संपादयतम् ।

कल्पः—“ दधन्वे वा यदीमित्यनिरुक्तया प्राजापत्यया प्राण्यापान्वान-
वानं जुहोति ” इति । पाठस्तु—

दधन्वे वा इति । वेर्वेतव्यस्य गन्तव्यस्य यज्ञस्य संबन्धीनि ज्ञप्त्याणि
परिवृढानि दीक्षादीन्यङ्गन्यनुदोचदनुक्रमेण वेदो वाक्ते । यदीमित्येतादृशं यदस्ति
तद्दु दधन्वे तदप्यहं मनसि धारयामि । वेदोक्तं किमपि न विस्मरामीत्यर्थः ।
काव्या काव्यसदृशानि विस्पष्टमनभिहितानि विश्वानि सर्वाण्यङ्गानि पर्यभ-
वन् । अर्थं यज्ञः परितो व्याधवान् । व्याप्तौ दृष्टान्तः—नेमिश्चक्रमिवेति ।
यथा रथस्य षक्रं छत्रं परितो नेमिर्व्याप्नोति तद्वन् । अत्र देवता-
विशेषस्य कस्यचिदपि विस्पष्टमप्रतीतत्वादीयमनिरुक्ता प्राजापत्या । ततः
प्राजापत्ये जुहोमीति वात्सर्थाः । अत्र विनियोगसंभ्रमः—

(अदाभ्यांशुमहार्धमन्त्रब्राह्मणाभिधानम्)

वसविभिर्गृहीतव्या नद्ध सोमांशवसवः ।
 मान्दा द्वादश मन्वास्तैश्वमसस्था अपोऽशुभिः ॥
 आधूनोत्यथ शुक्रं तेऽदाभ्यपात्रे दधिग्रहः ।
 आऽस्मिन्नदाभ्यमादत्ते ककुहं सोऽपनीयते ॥
 यत्ते जुहोत्युशिकपोकानंशूनभिववत्रये ।
 त्रिभिः संसृजवे ह्या नः स्वर्णोपरि समुच्छ्वसेत् ।
 इन्द्रा स्पृष्ट्वोदकं होषो दधन्वे पञ्चविंशतिः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयमपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ तृतीयाष्टके तृतीयपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

एतद्वा अपां नामधेयं गुह्यं यदाधावा मा-
 दासु ते शुक्र शुक्रभा धूनोमीत्याहापामेव
 नामधेयेन गुह्येन दिवो वृष्टिमवं रुन्धे शुक्रं
 ते शुक्रेण गृह्णामीत्याहेतद्वा अहो रूपं यद्रात्रिः
 सूर्यस्य रश्मयो वृष्ट्या ईशतेऽह्न एव रूपेण
 सूर्यस्य रश्मिर्दिवो वृष्टिं व्यावयत्याऽस्मि-
 न्प्राः (१) अच्यवृत्त्याह यथायजुरेवैत-
 त्ककुहः रूपं वृषभस्य रोचते बृहदित्या-
 हेतद्वा अस्य ककुहः रूपं यद्वृष्टीं रूपेणैव
 वृष्टिमवं रुन्धे यत्ते सोमादाभ्यं नाम जागृवी-
 त्याहैष ह वै हविषा हविर्यजति योऽदाभ्यं
 गृहीत्वा सोमांशं जुहोति परा वा एतस्योऽऽयुः
 प्राण्य एति (२) योऽहो गृह्णात्या नः प्राण

(अत्राभ्यांशुभहार्थमन्त्रब्राह्मणाभिधानम्)

एतु परावत इत्याहाऽऽयुरेव प्राणमात्मन्धत्तेऽ-
 मृतमसि प्राणाय त्वेति हिरण्यमामि व्यनित्य-
 मृतं वै हिरण्यमायुः प्राणोऽमृतेनैवाऽऽयुरात्म-
 न्धत्ते शतमानं भवति शतायुः पुरुषः शते-
 न्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठत्यप उष
 स्पृशति भेषजं वा आपो भेषजमेव कुरुते (३)॥

(उभ्रा एस्यापस्त्रीणि च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

अत्राभ्यांशुभहार्थस्तु मन्त्राः पोक्तास्तृतीयके ।

अथ चतुर्थे तेषां ब्राह्मणमुच्यते ।

तत्र मान्दास्वित्यादिमन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

एतद्वा अपामिति । एतदेव मान्दा इत्यादिप्रजातमसां गोष्वं नामधेयं, लोके
 प्रतिपद्यमानाद्द्वैदिकमन्त्र एव प्रतीयमानतया गोष्वत्तम् । आधुयन्ते सर्वतः
 कम्पन्त आपो धैर्मान्दादिमन्त्रैस्ते मन्त्रा आधावाः न एव आधावा इति यदेतदेव
 गुह्यं नामेति पूर्वशान्धवः । तस्मादबभिमामिदेवतानां प्रीत्यै मान्दादिमन्त्रान्यठेत् ।
 ततो मुखेन नामधेयेन देवताः परितोष्य दिवः सकाशाद्बुद्धिं संपादयति ।

ग्रहणमन्त्रो त्वहो रूपेण सूर्यस्य रश्मिभिरित्यमुषं च व्यचष्टे—

छाकं त इति । राशिरिति यदेतदेवाहो रूपमहर्निरूप्यते येन तदह्नो रूपं
 निरूपकमित्यर्थः । एतावदहर्नातोऽधिकमित्यह्न इयथा राश्या निरूप्यते । तेयं
 राशिः सूर्यस्य रश्मयश्च गृष्टिस्वामिभूताः । न खलु राशिरूपं सूर्यरश्मियुक्तं च
 कालं युक्तवा वृष्टेरन्यः कालोऽस्ति । तस्मादेतं मन्त्रभागं पठन्तहो निरूपकेण
 राशिलक्षणेन कालेन सूर्यस्य रश्मिभिर्युक्तेन च कालेन दिवः सकाशाद्बुद्धिं
 भूमौ पातयति । पानादानमन्त्रस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति—

(अदाभ्यांशुभ्रहर्मन्त्रमाह्वानाभिधानम्)

आऽस्मिञ्जुग्रा इति । हरणमन्त्रे प्रधानरूपवाचिभ्यां ककुहं रूपमिषि पदाभ्यां वृष्टिर्विषक्षितेति दर्शयति—

ककुहमिति । होममन्त्रे सोमायेति देवतामुद्दिश्य दधिद्रव्यहवने स्वास्मिन् दर्शयति—

यत्ते सोमेति । यो यजमानोऽशाम्यनामकं दधियहं मृहीत्वा सोमाम देवाय जुहोति एव एव यजमानो हविषा इच्छा हविःस्वरूपं देवमुद्दिश्य वज्रतीक्ष्णकृत् । हिरण्यस्योपरि आसमन्त्रे प्राणशब्देनाऽऽयुर्विषक्षितमित्येवं दर्शयति—

परा वा इति । यो यजमानोऽशुनामकं सोमरसं पात्रे मृद्धाभ्येवस्माऽऽयुः प्राणः परैति गच्छत्यतो मन्त्रेणाऽऽयुष्पदं प्राणमात्मन्धेव स्थापयति ।

हिरण्यस्योपरि आसविशेषं विधत्ते—

अमृतमसीति । श्वासवायोर्बहिः परित्यागः प्राणनमन्त्राकर्षणमपाननं माध्यस्थेन धारणं व्यानम् । “ अथ यः प्राणापानयोः संधिः स व्यानः ” इति श्रुत्यन्तरात् । हिरण्यस्योपरि व्यानमेव स्वात्मन्यायुर्धारयति ।

हिरण्यस्याऽऽयुष्परिमाणं विधत्ते—

शतमानमिति । इन्द्राग्नी इति मन्त्रेण यद्(उ)दकस्पर्शस्तमिदं विधत्ते—

अप उपस्पृहातीति । आपो वै शान्ता इत्यन्वयं श्रुतत्वाद्वापं भेदयत्वम् ।

एतेऽदाभ्यांशुभ्रहर्मन्त्रा आददे यावेत्यनुवाक्यात्पूर्वं दष्टव्याः ।

अत्र मीमांसा ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्नेतम्—

यददाम्यं गृहीत्विति गृह्णांशुमिति द्वयम् ।

तद्योगो वा गुणो यागः स्वादान्दश्रांशुनामतः ॥

ग्रहयोरेव नाम स्वादानन्दर्शद्विषिभ्योः ।

गुणोऽतस्तस्य वाक्येन ज्योतिष्टोमनिर्णयिता ॥

अनारभ्य श्रूयते—अदाम्यं गृहीत्वा सोमाय यजतेऽशुं गृह्णातीति च ।

तत्रादाम्यशब्दस्य ज्योतिरादिवत्पूर्वनामत्वात्तत्रामकं यागे यजत इत्याख्यातेन विधीयते । अंशुमित्यत्र यजतेरश्रवणेऽपि नाश्विदेशकस्योद्देशात्पूर्वागविधिः । न चात्र द्रव्यदेवतयोरभावः, ग्रहणालिङ्गेन ज्योतिष्टोमनिर्णयित्वाव-

(विकृतिरूपद्रव्याहरोत्पृथग्निहाभिवानय)

यती तदीयविष्यन्तादिदेशेन तस्मिन्नेति प्रोक्ते ज्ञेयः—भवत्वद्राम्यास्तुशब्द-
योर्न्यक्तत्वम् । ते च नामनी ग्रहयोरेव स्यातां न दृ पागयोगुहृत्वेति शब्दस्या-
न्तरमेव पाठात् । बजात्तिस्तु व्यवहितस्वादयोऽपि यजिरंशुवाक्ये नास्ति ।
तस्माद्ग्रहयोरत्र विधिः । ग्रहणं च ज्योतिष्टोमगम्यं तोषरसस्य संस्काररूपो
गुण ईन्द्रवायवतदिग्रहणसमानरूपत्वान् । यद्यप्यपकृतो ज्योतिष्टोमस्तथाऽपि
तत्संयन्धिग्रहणद्वारा वाक्वाज्ज्योतिष्टोममाहितम् । अत्र एव तोषार्थमद्राम्यं
गुहृत्वेति निर्दिश्यते । अथवा वैत्तिरीधानां षष्ठकाण्डस्य षष्ठ्यपाठके प्रकर-
णिकं विधियोजकं वाक्यं द्रष्टव्यम् । तस्माज्ज्योतिष्टोमो गुणविधिः ।

तृतीयाध्यायस्य षष्ठे पादे चिन्तितम्—

ग्रहधर्मा अनारभ्योक्तार्थदाभ्यवृत्ते नाहे ।

विद्यन्ते वा पकरणादाद्यो वाक्यादिहान्तिमः ॥

अनारभ्य इति महौ भुतावैशुं गुहणातीति । अद्राम्यं गृहीत्वेति च । ययोः
सादनसंस्कारादयो ग्रहधर्मा न विद्यन्तेऽनारभ्याधीतेऽवैन्द्रवायवादिष्वेव पक-
रणेन व्यवस्थापितत्वादिति चेन्नैवम् । ग्रहाः साद्यन्त इत्यादिवाक्येन ग्रहधर्म-
त्ववधये तयोरपि ग्रहयोरनिवार्यत्वात् । न चैन्द्रवायवादयः पकराणि नो
ज्योतिष्टोमो हि पकराणि । तस्मात्सन्ति तयोर्धर्माः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

वैश्विख्यसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके त्रयोऽनुवाकः) ।

वायुरसि प्राणो नाम सन्नितुरार्धिपरस्येऽपानं
मे द्वाश्रक्षुरसि ओत्रं नाम धातुरार्धिपरस्य आ-
नुमं वा रूपमसि वर्णा नाम बृहस्पतेरार्धिपरस्ये
प्रजां मे वा ऋतमसि सूर्यं नामेन्द्रस्वाऽऽधिपरस्ये
क्षत्रं मे वा भुतमसि भव्यं नाम पितृणामार्धि-

(विकृतिरूपद्रावशादशेषाभिर्महाभिवानम्)

पत्येऽपामोषधीनां गर्भं धा ऋतस्य त्वा व्यो-
 मन ऋतस्य (१) त्वा विभूमन ऋतस्य त्वा
 विधर्मण ऋतस्य त्वा सत्यायतस्य त्वा ज्यो-
 तिवे प्रजापतिर्विराजमपश्यत्तथा भुनं च धर्म्म
 चासृजत ताम्नाविभ्यास्तिरोऽध्वं प्राणा जमदीभि-
 स्तर्पसाऽपश्यच्चया वै स पृथ्वाङ्कामानसृजत
 तत्पृथ्वीनां पृथ्वित्वं यत्पृथ्वी गृह्यन्ते पृथ्वीनेव
 तैः कामान्यजमानोऽर्धं रुन्धे वायुरसि प्राणः
 (२) नामेत्याह प्राणापानावेवाव रुन्धे चक्षु-
 रसि ओत्रं नामेत्याहाऽऽयुरेवाव रुन्धे रूपमसि
 वर्णा नामेत्याह प्रजामेवाव रुन्धे ऋतमसि
 सत्यं नामेत्याह क्षत्रमेवाव रुन्धे भूतमसि मर्चं
 नामेत्याह पशवो वा अपामोषधीनां गर्भः
 पशुं वा रुन्धे एतावद्द्वै पुरुषं परि-
 सस्तद्देवा इ रुन्धे ऋतस्य त्वा व्योमन इत्या-
 हेयं वा ऋतस्य व्योमेनामेवाभि जयत्युतस्य
 त्वा विभूमन इत्याहान्तरिक्षं वा ऋतस्य विभू-
 मान्तरिक्षमेवाभि जयत्युतस्य त्वा विधर्मण
 इत्याह द्यौर्वा ऋतस्य विधर्म दिवमेवाभि
 जयत्युतस्य (४) त्वा सत्यायेयाह दिशो
 वा ऋतस्य सत्यं दिशं एवाभि जयत्युतस्य
 त्वा ज्योतिष इत्याह सुवर्गो वै लोक ऋतस्य
 ज्योतिः सुवर्गमेव लोकमभि जयत्येतावन्तो

(विकृतिरूपद्वाद्दशाहोपपृश्निग्रहाभिधानम्)

हे देवलोकास्तानेवाभि जयति द्वा सं पयन्ते
द्वाक्षरा विराड्भ्रं विराड्विराज्येवाचाद्ये प्रति
तिष्ठति (५) ।

(ज्योतिर्गते ऋतस्य प्राणः पञ्चानेव विधर्म दिवमेवाभि जयत्युतस्य
षड्वर्षस्वारिश्वाच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

धातुर्थोऽशोरदाभ्यस्य मन्त्रध्यारूपानधीरितम् ।

अथ पञ्चमेषमिष्टोमशेषं परित्यज्य विकृतिरूपस्य द्वादशाहस्य घोषाः पृश्नि-
ग्रहा उत्पन्थे ।

कल्पः—“ माळतं यजुर्मानमनुद्रुत्व वायुरसि प्राणो नामसि दशभिः पृश्नि-
ग्रहाणां मन्त्रैर्दश मानानि मिमीते ” इति ।

इन्द्राय त्वा वृषभ इत्यादीनि प्राळतानि यजूषि सोमोन्मानकरणानि । तदे-
तद्यजुर्जातमुच्चार्य वायुरसीत्यादिभिर्मन्त्रैः सोमस्योन्मानं कुर्यात् । पाठस्तु—

वायुरसि प्राण इति । हे सोम त्वं यजमानेन पीतः सञ्जशरीरमध्ये धारणा-
दिना वायोराप्यायनकारित्वाद्वायुरसि सामान्वाकारेण वायुर्भूत्वा विशेषाकारेण
प्राणो नामसि । बहिरनिर्गमनशीलस्त्वमुच्छ्वासरूपोऽसि । तादृशस्त्वं सवितुः
भेरकस्य परमेश्वरस्याऽऽधिपत्ये स्थित्वा मे मत्समाधानमन्त्रःप्रवेशवन्तं वायुविशेषं
दा देहि । तथा चक्षुः श्रोत्रधोराप्यायनकारित्वात्तदुभयरूपोऽसि । अथो धातु-
र्देहोन्द्रियादिस्रष्टराधिपत्ये स्थित्वा मत्समायुर्देहि । यथा शरीरावयवसौष्ठवलक्षणस्य
रूपस्य कान्तिलक्षणस्य वर्णस्य च हेतुत्वात्तदुभयरूपोऽसि । अतस्तदुभय-
कारिणो बृहस्पतेराधिपत्ये स्थित्वा मत्सं पुत्रपौत्रादिरूपां प्रजां देहि । तथा
मनसा चिन्तयमानस्य [ऋतस्य] वाचोच्चार्घमाणस्य सत्यस्य च हेतुत्वात्तदुभय-
रूपोऽसि । अतस्तदुभयपालकस्येन्द्रस्याऽऽधिपत्ये स्थित्वा मत्सं वलं देहि । तथा
शरीरमध्ये यद्भूतं पूर्वं सिद्धं धातुवैषम्यं यच्च मव्यमितः परं भविष्यत्तदु-
भयसमाधानहेतुत्वात्तदुभयरूपोऽसि । अतस्तदुभयसमाधातुणां पितृणामाधि-

(गयामथनगतपरःसंज्ञकातिपाठविशेषामिधानम्)

पञ्चममन्त्रफलमुपसंहरति—

एतावद्वा इति । प्राणायान्स्वास्थ्यप्रभृति पशुप्राणिभ्यः च मातृकलमु-
क्तेतावद्वेष पुरुषं परिवो वर्तते । पुरुषस्य सर्वतोऽपेक्षितं कलमित्यर्थः ।उत्तरस्मिन्मन्त्रपञ्चके व्योमन इत्यादिभिः पञ्चभिश्चतुर्थ्यन्तपदैर्लोकत्रयस्य
दिशां स्वर्गस्य च विच्छिन्नत्वात्तद्विजयः कलमित्येतद्वर्शयति—

ज्ञातस्य स्मेति । ज्ञातशब्दः सत्यवाची ।

कामुप्रापके पूर्वमन्त्रपञ्चके लोकजयहेतावुत्तरमन्त्रपञ्चके चावस्थितां संस्थां
प्रशंसति—इति सामिति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

वाचुर्दश द्वावशाहे पृथिव्यग्रहणमन्त्रकाः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते भाष्ये वेदार्थप्रकाशे ऋष्यमजुर्वेदी-

वैश्वदेवसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अत्र तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

देवा वै यद्यज्ञेन पावार्कन्धत तत्परैरर्वा-
 कन्धत तत्पराणां परत्वं यत्तर्कं गृह्यन्ते यदेव
 यज्ञेन नावर्कन्धे तस्यावर्कत्वं । यं प्रथमं गृह्या-
 तीममेव तेन लोकमभि जं यं द्वितीयमन्त-
 रिक्षं तेन यं तृतीयममुमेः तेन लोकमभि
 जयति यदेते गृह्यन्तं एषां लोकानामभिर्जित्वे
 (१) उत्तरेष्वहःस्वमुतोऽर्वाञ्चो गृह्यन्तेऽभि-
 जित्येषेमाह्लोकान्पुनरिक्षं लोकं प्रत्यवरोहन्ति
 यत्पूर्वेष्वहःस्वितः पराञ्चो गृह्यन्ते तस्मादितः
 पराञ्च इमे लोका यदुत्तरेष्वहःस्वमुतोऽर्वाञ्चो
 गृह्यन्ते तस्मादमुतोऽर्वाञ्च इमे लोकास्तस्मादया-

(गणमयनगतपरसंज्ञकातिश्रावविशेषमिधानम्)

तयाम्नो लोकार्थमनुष्या उर्यं जीवन्ति ब्रह्मवा-
दिनो वदन्ति कस्मिंस्तयाद्दृग्भ्य ओषधयः सं
भवस्त्वोषधयः (२) मनुष्याणांमर्जं प्रजापतिं
प्रजा अनु प्र जा न्त इति परानन्विति ब्रह्मा-
यद्गृह्णाम्यद्दृग्भ्यो गृह्णामीति तस्मा-
द्दृग्भ्य ओषधयः । भवन्ति यद्गृह्णाम्योष-
धीभ्यस्त्वा प्रजा । गृह्णामीति तस्मादोषधयो
मनुष्याणामर्जं यद्गृह्णामिति प्रजाभ्यस्त्वा प्रजाप-
तये गृह्णामीति तस्मात्प्रजापतिं प्रजा अनु प्र
जायन्ते (३) ।

(अभिर्जिभ्यः ओषधयोऽष्टाचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदात्तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
तृतीयप्रपाठक षष्ठोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पृश्निमहाख्या उन्मानविशेषाः पञ्चमे भुक्ताः ।

अथ षष्ठे गवामयनगताः परःसंज्ञका अतिश्रावविशेषा उच्यन्ते ।

कल्पः—“ त्रिषु परःस्तामसु त्रिनतिश्रावान्गृह्णात्युपयामगृहीतोऽस्यद्दृग्भ्यस्त्वो-
षधीभ्यो जुष्टं गृह्णामीति प्रथमेऽहनि गृह्णाम्योषधीभ्यस्त्वा षष्ठाभ्य इति
द्वितीये प्रजाभ्यस्त्वा प्रजापतय इति तृतीये एतानेवाऽऽबुक्तानवर्कितानसु
तानूर्ध्वानापृत्तांश्च विषुवति ” इति ।

अस्ति गवामयनं नाम संवत्तरसर्जं, तस्य पूर्वमासषट्कमुत्तरमासषट्कं
चेति द्वौ मासौ, तयोर्मध्ये विषुवत्संज्ञकमेकं प्रधानमहर्भवति । तस्य चाहः
पूर्वभाषानि परःस्तामनामकानि त्रिण्यहानि भवन्ति । तानि पूर्वस्य मासष-
ट्कस्थान्तिभ्यः । तथा विषुवतोऽह्ने उत्तरभाषीन्धमन्तराण्यर्वाक्स्तामनामानि
त्रिण्यहानि भवन्ति । तान्युत्तरस्य मासषट्कस्थाऽऽदिभूतानि । एतासि परः-

(गवामथनगतपरःसंज्ञकान्तिग्राह्यविक्रमभिधानम्)

साननामकेषु विष्वहःसु क्रमेणोक्तैश्चभिर्भन्वैस्त्रयोऽतिग्राह्याः सोमरक्षा ग्रही-
तव्याः । अर्वाचसापनामकेषु विष्वहःसु तेषामेव मन्त्राणां विपरीतक्रमेण त्रयोऽ-
तिग्राह्या ग्रहीतव्याः । त्रिषुवन्नामके तु मुख्यदिने समाम्नातक्रमेण विपरीतक्रमेण
चेत्येव षडतिग्राह्या ग्रहीतव्याः । तन्निदानविशेषान्विधातुं प्रस्तौति—

देवा वै यदिति । पुरा यज्ञमनुतिष्ठन्तो देवा विश्वास्थमानातिग्राह्यरहितेन
केवलेन यज्ञेन यत्फलं न मातवन्तस्तत्फलं परास्थैर्ग्रहैराप्नुवन् । पारमन्य-
भीष्टसमार्थं यत्प्रवृत्तिं पराः । विधत्ते—

यत्पर इति । समुदायाकारेण पशस्य विशेषाकारेण पशंसति—

यं प्रथमामिति । विषुवतोऽङ्क उपरितनेष्वहःसु विपरीतक्रमं विधत्ते—

उत्तरेष्वहःस्थिति । अनुतोऽन्वयादर्शाञ्चो व्युत्क्रमस्थितान्गृह्णीयात् । तथा
सति पूर्वानुष्ठितैरनुलोकमंगतैर्ग्रहैः पृथिव्यन्तरिक्षदुलोकानभिधित्यैव पुनर्दुलो-
काङ्गलोकं पत्यारूढवान्भवति ॥ अथाऽऽम्नातक्रमं विपरीतक्रमं च भित्तिरवा
पुनः पशंसति—

यत्पूर्वेष्वहःस्थिति । विषुवतोऽङ्कः पूर्वेष्वहःसु इतः प्रथमादतिग्रा-
ह्यादारभ्य क्रमेणैव पराञ्चो गृह्यन्ते । परमुत्तममश्नन्तीति पराञ्चः । प्रथमं
गृहीत्वा ततः परं द्वितीयोऽतिग्राह्यः । द्वितीयं गृहीत्वा ततः परं तृतीयोऽति-
ग्राह्यः । एते पराञ्चः । यस्मादेवं गृह्यन्ते तस्मादितो भूलोकादारभ्य त्रयो
लोकाः पराञ्च उत्तरोत्तरगतयो भवन्ति । विषुवद उत्तरेष्वहःस्वमुतस्तृतीय-
ग्रहावावम्पार्वाञ्चोऽधस्तना गृह्यन्ते । प्रथमेऽहनि तृतीयो ग्रहो द्वितीयेऽहनि
द्वितीयो ग्रहस्तृतीयेऽहनि प्रथमो ग्रहः । त एतेऽर्वाञ्चः । यस्मादेवं तस्माद्मुतो
दुलोकादधस्तनोऽन्तरिक्षलोकस्तस्मादधस्तनो भूलोकः । त एतेऽर्वाञ्चो
लोका यस्मात्पराञ्चोऽर्वाञ्चश्च परस्परविलक्षणं अत एवापुनरावृत्तत्वादगवत्साराः ।
तस्मान्मनुर्ध्या अगतसाराङ्गैकानुपजिवन्ति । अतः स्थानान्युपभुक्तत्वेन गतसाराणी
भवन्ति तानि नःपेक्षन्ते, किंत्वभुक्तपूर्वाणि नूतनानि स्थानान्यपेक्षन्ते ।

पश्यन्मन्त्रवयं विधातुं प्रस्तौति—

ग्राह्यादिना इति । लोके शब्दश्चः सकाशादोपधय उत्पद्यन्त इति यत्तत्क-
र्मात्सकान्कृतः कारणात् । तथा मनुष्याणामोपधयोऽभामिति यत्तदपि कृतः
कारणात् । तथा मजापतिमनु मजाः मजायन्त इति वदेतदपि कृतः

(सोमाङ्गस्त्रनाऽऽश्रावयेत्यादिमन्त्रविधिः)

कारणादित्येवं ब्रह्मवादिभिः पृष्ठः कश्चिद्बुद्धिमान्परानन्वित्युत्तरं ब्रूयात् ।
परतोऽतिग्राह्यग्रहणमन्त्रा उत्कृष्टत्वात्परशब्दाभिधेयाः । तदनुष्ठारेण यथोक्तमे-
तन्नयं संपद्यते । तत्र प्रथमं मन्त्रं विधत्ते—

यद्गृह्णातीति । हे प्रथमातिग्राह्य त्वामद्भ्यः सकाशाद्गृह्णामि । किम-
र्थम् । ओषधीभ्य ओषध्यात्परमर्थम् । अनेन मन्त्रेण प्रथमं गृह्णीयात् ।
यस्मादेवं गृह्णाति तस्माद्भ्यः सकाशादोषधयः सम्बन्धवन्ति । द्वितीयमन्त्रं
विधत्ते—

यद्गृह्णातीति । हे द्वितीयातिग्राह्य त्वामोषधीभ्यः सकाशाद्गृह्णामि ।
किमर्थम् । प्रजाभ्यः प्रजाजीवनार्थम् । अनेन द्वितीयातिग्राह्यं गृह्णीयात् ।
यस्मादेवं गृह्णाति तस्मादोषधयो मनुष्याणामन्नं भवन्ति ।

अथ तृतीयं मन्त्रं विधत्ते—

यद्गृह्णातीति । हे तृतीयातिग्राह्य त्वां प्रजार्थं प्रजापत्यर्थं च
गृह्णामि । प्रजाः सर्वा अपि प्रजापतिमाश्रित्य यथा प्रजापतिरन्नित्यनेना-
भिप्रायेण गृह्णामीत्यर्थः । अत्र विलियोगसंग्रहः—

“पराभिधा अतिग्राह्यास्ते गवामयने त्रयः ।

तेष्वद्भ्य ओषधीभ्यश्च प्रजाभ्यश्चेति मन्त्रकाः ॥ इति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधुक्षीये वेदार्थमकाशे ऋष्यायजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके सप्तमाऽनुवाकः) ।

प्रजापतिर्देवतुर्गणैर्मजत तदनु यज्ञोऽसु-
ष्यत यज्ञं छन्दार्थसि ते विष्वक्त्रो व्यंकाम-
न्त्सोऽसुराननु यज्ञोऽपांकामयज्ञं छन्दार्थसि ते
देवा अमन्यन्तामी वा इदमभूवन्वद्दुयस् स्म

(सोमाहृत्वेनाऽऽश्रावयेत्यादिमन्त्रविधिः)

इति ते प्रजापतिमुपाधावन्सोऽश्रवीत्प्रजाप-
 तिश्छन्दसां वीर्यमादाय तः प्र दास्यामीति
 स छन्दसां वीर्यम् (१) आदाय तदेभ्यः
 प्रायश्छन्दानु छन्दाश्श्रयाक्रामन्छन्दाश्सि
 यस्ततो देवा अभवन्पराऽसुरा य एवं छन्दसां
 वीर्यं वेदाऽऽश्रावयास्तु औषडञ्ज ये यजा-
 महे वषट्कारो भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो
 भवति ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मै कर्मध्वर्युरा
 श्रावयतीति छन्दसां वीर्यायेति ब्रूयादेतद्वै (२)
 छन्दसां वीर्यमा श्रावयास्तु औषडञ्ज ये
 यजामहे वषट्कारो य एवं वेद सर्वीर्येषु
 छन्दोभिरर्त्तन्ति रत्तिं चाश्चति यदिन्द्रो बृत्रम-
 हंभ्रमेध्यं तदद्यतिर्निरावपदमेध्यं तद्य कस्मा-
 दिन्द्रो यज्ञ आ सःस्थानोरित्याहुरिन्द्रस्य वा
 ष्पा यज्ञिषां तनूर्ययज्ञस्तामेव तद्यजन्ति य
 एवं वेदोपनं यज्ञो नमति (३) ॥

(छन्दसां वीर्यं वा एव तदुच्यते) ।

इति ऊष्णश्रुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाहके
 तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(सोमाङ्गत्वेनाऽऽश्रावयेत्यादिमन्त्रविधिः)

(अथ तृतीयकाण्डे तृतीयमपादके सप्तमोऽनुवाकः) ।

पठे मोक्ष अतिमासा गवामयनिकाः ।

अथ सप्तमे सोमाङ्गत्वेनाऽऽश्रावयेत्यादयो मन्त्रा विधीयन्ते—

प्रजापतिरिति । कदाचित्प्रजापतिर्विद्वाननुरांश्च पुराऽज्जत सृष्टवान् । ताननु-
 र्तन यज्ञोऽप्यसृष्टत । यज्ञमनु ऋन्दांसि च ससर्ज । तदानीं ते देवा परस्परैक-
 मत्प्राभावादिष्वश्रो नानागतयो भूत्वा व्यकामन्दिविधं देशं गताः । अथ स
 यज्ञोऽनुराननुसृत्य देवेभ्योऽप्राकामत् । तं च यज्ञमनुसृत्य ऋन्दांस्यपि देवेभ्योऽ-
 प्राकामन् । तदानीं ते देवाः परस्परैकमयं पृथ्वीं विचारितवन्थो धर्मं यदेषां
 प्राप्य स्थिताः स्मस्तदिदं सर्वं प्राण्यसुरा देवादीभ्योऽपि अमवचिनि विचारं
 ते देवास्तथाविधं परिभवन्त वाना प्रजापतिम् । अथ देवैरुपलक्षितः
 प्रजापतिस्तानुपतरेवमब्रवीत् । छन्दसां वैदिकमन्त्राणां मध्ये वीर्यं तारमादाय
 बुध्मर्थं तत्प्रदास्यामीत्युक्त्वा तथैव कृतवान् । अथ तृतीयमनु सर्वाणि ऋन्दां-
 स्यसुरेभ्योऽप्यकम्य देवान्प्राप्नुवन् । तानि ऋन्दांस्वनुसृत्य यज्ञोऽप्यसुरेभ्योऽप्यकम्य
 देवान्प्राप्नोत् । ततो देवा विजयिनोऽभवन्सुरास्तु पराभूताः । अथ
 मन्त्राविधत्ते—

य एवं छन्दमामिति । यो वीर्यं वेद स स्वयमेव विजयी भवति ।
 तस्य ज्ञातुः पराभवति । तस्माद्वीर्यं विदित्वा मसृञ्जीत । आश्रावयेत्यादि-
 मन्त्रपञ्चकं तद्वीर्यम् । एतेषां मन्त्राणामर्था यो वै सप्तदशमित्यस्मिन्ननुवाके
 [सं० का० १ प्र० ६ अ० ११] प्रपञ्चिताः । इत्यङ्गत्वेन तत्र विधिः ।
 अत्र तु सोमाङ्गत्वेन । सोमस्येष्टिविकारत्वाभावेन चोदकात्ते मन्त्रा अध्याप्ताः ।

इदानीं तानेतामन्त्रान्प्रशंसति—

ब्रह्मवादिन इति । कस्मै कस्मै कामाव ययोजनायाश्चनुराश्रावणं
 करोतीति ब्रह्मवादिभिः पृष्ठो हु. देवानुत्तरं ब्रूमात् । प्रजापतिनोऽब्रुवन्विषांकां
 छन्दसां पुनर्वीर्यंमाषित्वाप्राप्ययुराश्रावयतीत्युत्तरम् । स एवोत्तरवादी वीर्यं
 दर्शयितुमाश्रावयेत्वादिमनुब्रवीति । इदानीं वीर्यं वदन् प्रशंसति—

य एवं वेदेति । अस्मिन्यज्ञे लोकव्यवहारे वा धर्मवेदी यत्किंचिदेवादिकं
 पूजयति तत्सर्वं सर्ववीर्येव ऋन्दाभिः पूजितवान्भवति ।

अथैतैर्यन्त्रैर्भुक्तं यज्ञं प्रशंसति—

यदिन्द्रो ब्रह्ममिति । इन्द्रो ब्रह्म हतवानिति यत्तदेतद्ब्रह्मरूपमपेक्ष्यमवशिष्यम् । किंचायदिन्द्रो यतीनपावपत्साक्षात्ब्रह्मस्य जगत्सृष्टिविति यत्तदपि पापरूप-
परवादयज्ञियम् । अथैवं सति कस्मात्कारणाद् यज्ञ आ संस्थातोः सत्प्राप्तपर्य-
न्तमैन्द्रः संपन्न इति ब्रह्मवादिन आहुः । तत्र बुद्धिमत्त्वानेवमुत्तरं ब्रूते—इन्द्रस्य हि
द्वे तन्वावपयज्ञिया-यज्ञिया च । शर्यं कूर्वती क्षत्रादीर्निहसन्ती तनूरयज्ञिया ।
सा च राजसी । यज्ञ इति यदेवेन्द्रस्यैव यज्ञिया यज्ञाह्नी तनूः । सा च सात्त्विकी
यज्ञियम इति । यज्ञे हृदिषा पूजनीयो यज्ञाङ्गदेवतारूपः सात्त्विकविग्रह इत्यर्थः ।
तत्तस्मिन् यज्ञे तामेषे सात्त्विकीं यज्ञाह्नीं तनूं यजमानाः प्रयजन्ति । यज्ञरूपतनुवेदनं
प्रशंसति—य एवमिति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ आभावघोत्यादयोऽत्र पञ्च मन्त्रा उदीरिताः ।

आभावपाद्वि सोमार्थमत्र प्राक्तनमिष्टिगम् ” ॥ इति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते मध्वव्याख्ये वेदार्थप्रकाशे ऋण्ययजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ तृतीयाह्नके तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाणो घृतप्रतीको
घृतयोनिरेधि । घृतं पीत्वा मधु चारु मर्च्यं
पितेव पुत्रमभि रक्षतादिमम् । आ वृश्च्यते वा
एतद्यजमानोऽग्निभ्यां यदेनयोः ज्ञतं कृत्याया-
न्यन्नावभृथमवैत्थायुर्दा अग्ने हविषो जुषाण
इत्यवभृथमवैष्यञ्जहुयादाहुत्यैवैनां इमयति
नाऽऽतिमार्च्छति यजमानो यत्कृसीदम् (१)
अप्रतीत्तं मयि येनं यमस्य बलिना चरामि ।
इहैव सच्चिरवदये तदेतत्तदग्ने अनुषो भवामि ।

(अचभुवाङ्गहोमास्त्राभिधानम्)

विश्वलोप विश्वदास्यस्य त्वाऽऽमञ्जुहोम्वरधा-
 देकोऽहुतादेकः समसनादेकः । ते नः कृष्णन्तु
 • षेवजर्ष सदः सहो वरेण्यम् । अयं नो वभसो
 पुरः सस्फानो अभि रक्षतु । गृहाणामसमर्थे
 बहवो नो गृहा अमन् । मं त्वं नः (२) नभ-
 मस्फत ऊर्जे नो धेहि भद्रया । पुनर्नो नष्टमा
 क्ताधि पुनर्नो रधिमा क्ताधि । देव मस्फान
 सहस्रपोषस्येशिषे स नो रास्वाज्यानि * राय-
 स्पोष * सुवीर्य * संवत्सरीणा * स्वस्तिम् ।
 अभिर्वाव यम इयं यमी कुमीर्द वा एतयमस्य
 यजमान आ दत्ते यदोषधीभिर्वेदि * स्तुणाति
 यदनुपौष्य प्रभायाङ्गीवज्जमेनम् (३) अमु-
 ष्मिँल्लोके नेनीयेरन्यत्कुसीदमप्रतीत्तं मयीत्सु-
 पौषतीहैव सम्यमं कुमीर्द निरवदायानृणः
 मुवर्गं लोकमेति यदि मिश्रमिष चरेदजलिना
 मक्तुप्रदास्ये जुहुयादेष वा अभिर्वैश्वानरो
 यत्प्रदास्यः स एवैन * स्वदस्यह्नीं विधान्यामि
 काष्ठकार्यामपूपं चतुःशराषं पक्त्वा प्रातरेतेन
 कक्षमुपैषिद्यदि (४) दहति पुण्यसमं भवति
 यदि न दहति पापसममेतेन ह स्म वा ऋषयः
 पुरा विज्ञानेन दीर्घसत्रमुपं यन्ति यो वा उप-
 द्रष्टारमुपश्रोतारमनुख्यातारं विद्वान्यजते
 सममुष्मिँल्लोक इष्टाफुल्ले

(अवभृथाङ्गहोमाभिधानम्)

ब्रह्मा वायुरूपश्रोताऽऽदित्योऽनुस्रयाता तान्श्च एवं
 विद्वान्यजते सममुष्मिह्योक् इडापूर्तेन गच्छतेऽयं
 नो नभसा पुरः (५) इत्याहासिर्वै नभसा
 पुरोऽस्मिमेव तदाहैतन्मे गोपायेति स त्वं नो
 नभसस्पत इत्याह वायुर्वै नभसस्पतिर्वायुमेव
 तदाहैतन्मे गोपायेति देवं सःस्फानेत्याहाभौ
 वा आदित्यो देवः सःस्फानं आदित्यमेव
 तदाहैतन्मे गोपायेति (६) ।

(कुर्तादं त्वं न एनमोषेद्यदि पुर आदित्यरेव तदाहैतन्मे गोपायेति) ।

इति ऋष्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सोमाङ्गनाश्रावणादीनां पञ्चाणां सप्तमे विधिः ॥

अथाऽष्टमेऽवभृथाङ्गहोमाद्यो वक्तव्याः ।

कल्पः—“ आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाण इत्यवभृथमवैष्यन्नाहेवनीधे हुत्वा ”

इति । षाटस्तु—

आयुर्दा अग्न इति । हेऽग्ने त्वमायुर्दा पृथि यजमानस्याऽऽमुष्यदो भव ।
 कीदृशस्त्वम् । हविषो जुषाणो हविः त्वमानो हुतमतीको धृतोपक्रम
 आभारमयाजादीनां वृतेन ह्यमानत्वात् । हुतधोभिरवसानेऽभ्यनूयाजादौ
 धृतमेव योनिर्धालोत्पत्तिकारणं यस्यासौ वृतयोनिः । तादृशस्त्वं मधु
 स्वादुतमं चारु शोभितरथेन निर्मलं गन्धं मृतं पीत्वा पिता पुत्रसिबेर्न
 यजमानमभिसो रक्ष । अनेन मन्त्रेण होमं विधत्ते—

आ वैष्णव्यते वा इति । एनमोराहवनीयगार्हपत्यमोर्हविः पकं कृत्वाऽ-
 भावभृथहविषो वारुणपुरोडाशस्य पकस्य होममकृत्वाऽभ्यन्न जलसमीपेऽ-
 वभृथकर्मार्थं गच्छतीति यदेनेनापराधेन यजमान आहवनीयगार्हपत्याभ्याम-

(अवभृशाद्ग्रहोपासमिधानम्)

श्रिभ्यां विच्छिन्नो भवति । अतोऽबभूथं जिगमिषुरायुर्दां अन्न इति मन्त्रेणाऽऽ-
 ष्यमाहवनीये जुहुयात् । एतथैवाऽऽहुत्यैनावाहवनीयगार्हपत्यौ शान्तौ करोति ।
 तयोः शान्तयोः सतोर्द्यजमान आति न प्राप्नोति । कल्पः—“ आहवनी-
 यावुल्मुकमादाय वेदिमुपौषति यत्कृसीदमपतीतामिति ” इति ।

अवभृथोदवनीयान्बन्ध्याख्येभ्यः कर्मभ्य ऊर्ध्वमथ वेदिदाहः । मन्त्रपाठस्तु—
 यत्कृसीदमिति । यत्कृसीदमृणमपतीत्तमनर्षितं मयि वर्तते, येन यमस्य
 बलिमोत्तमर्णस्य बालिः प्रत्यर्षणीयमृणं येनाहमृणेन युक्त इदानीं वर्ते तदेतदृण-
 मिहैव सत्स्मिन्नेव जन्मनि यज्ञदेशे वर्तमानो निरवदये निःशेषेणापाकरोमि ।
 तत्तेनैव कारणेन हेऽग्ने यमरूपादुत्तमर्णादहमनृणो भवामि ।

कल्पः—“ यदि विश्विष्व चरेदञ्जलिना सकृन्मदाग्ये जुहुवाविश्वलोप
 विश्वदावस्य त्वेति ” इति ।

अन्वक्षे यदङ्गं संकीर्णमिदं यजमानोऽनुतिष्ठेत्तस्य सांकर्यस्य परिहाराय
 वेदिदाहं दावाभौ सकृन्जलिना जुहुयात् । मन्त्रपाठस्तु—

विश्वलोप इति । हे विश्वलोप सर्वस्य पापस्य विनाशक हे तन्वत्स्वच्छे
 विश्वदावस्य कृत्स्नपापदहनाय प्रवृत्तस्य दावाभिरासत्वात्त्वे त्वां जुहोमि । अनेन
 होमेन संतुष्टा अग्नयस्त्रयस्तेष्वेकोऽग्ने होमेनाऽऽगतमर्षीत्यम्भात् । अहुवं होम-
 रहितमर्षीत्यहुनात्तादृश एकः । समसनं समस्त्रमप्यतीति समसनात्तादृश एकः ।
 ते त्रयोऽप्यग्नयोऽस्माकं भेषजं कृष्वन्तु । कुषः परिहारं कुर्वन्तु । तथा सद्यो
 निरासस्थानं कुर्वन्तु । सहो बलं कुर्वन्तु । वरेण्यं वरणीयं धनादिकं
 भेषजं कुर्वन्तु ।

कल्पः—“ अथ नो नमसा पुर इत्येतेष्वथानाक्षणमुपस्थाप ” इति ।

मध्यममन्त्रपाठस्तु—

अथ नो नमसेति । अवभृशः पुरे वर्तमानो नमसा संस्फानस्तेजसा
 वर्धमानो नोऽस्मानभिरक्षतु । किमर्थं गृहाणामसमर्थे समर्षिः सम्याभिनाशस्तद्वाहि-
 त्यार्थम् । ततोऽग्निरक्षणान्नोऽस्माकं बहवो गृहा असन्तन्तु । द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—

स त्वं नो नमस इति । नमसस्वव आकाशस्य पालक हे वावो सं त्वं
 नोऽस्मभ्यं भक्षयाऽनुग्रहरूपया वाचोर्जं वेदि अन्नादिरसं मयच्छ । किंचास्माकं
 नष्टमन्नादिरसं पुनराकृषि आनीय देहि । पुनरप्यस्मभ्यं रक्षिमपेक्षितं धनमानीय
 देहि । तृतीयमन्त्रपाठस्तु—

(अत्रभुयाङ्गहोमाद्यभिधानम्)

देवेति । हे संस्कारान् सम्भगभिवृद्धियुक्ताऽऽदित्य देव त्वं सहस्रपोम्स्य
सहस्रसंख्याकधनपश्चाद्भिपुष्टेरीशिषे मधुर्भवसि । स त्वं नोऽस्मभ्यं राख्य देहि ।
किं किमिति तदुच्यते—अज्यानिपक्षीणत्वं दारिद्र्यामात्रं रामस्पोषं धनपुष्टिं
सुवीर्यं शोभनापत्यं संपत्सरीणां तत्संवत्सरसंबद्धां स्वरितमनिष्टनाशरूपां
संपदं च । अध वेदिदाहं विधातुं प्रस्तौमि—

अभिषांचेति । यमस्य वज्रिणा चरामीत्यस्मिन्मन्त्रेऽभिधीयमानो यमोऽभिरेव ।
वक्ष्य होमाधारत्वेन नियतत्वात् । इयं वेदिरूपा भूमिर्धमी । यजमानो वेदिसधम्ना
सुमेरिर्गत्वा मन्वर्षिं कुर्यात्तदानीं यमस्य भृत्या गले रज्ज्वा बद्धमेनं यजमानं स्वर्ग-
लोकं भृशं नयेयुः । इदानीं दाहं विधत्ते—

अहोहोमिति । उपौषति दहेदित्यर्थः । इहैवस्मिन्नेव अन्तर्नि मङ्गलदेश
एवावस्थितः सन्यसं प्रति विद्यमानं कुसीदमुष्णं निःशेषमनेन दाहेनापाकत्वात्सन्व-
त्सुष्णरहितः स्वर्गं प्राप्नोतीति । विश्वलोपेतिमन्त्रेण होमं विधत्ते—

यादि विश्वमिचेति । यद्यङ्गजातं संकीर्णमेव यजमानोऽनुतिष्ठेत्तस्य साक-
र्मन्त्रपरिहाराय वेदिदाहके दावामौ सकूनञ्जलिना जुहुयात् । एष एवाग्नि-
शानरः सर्वपुरुषसंबद्धः सर्वपुरुषापेक्षितव्यवहाराय पर्याप्तत्वात् । स एवाग्निः
सकुहोमेन तुष्टो विश्वचारिणमेनं यजमानं स्वदयति स्वावू करोति । विश्वगदोषर-
हितं करोतीत्यर्थः । अध वेदिदाहप्रसङ्गेन नृबिस्थमन्यदपि किंचिदाहस्यं कर्मा-
न्तरं विधत्ते—

अह्नोऽभिधान्यामिति । एकाष्टका नाम पाषण्ड्याश्रमी । सा चाह्ना
विधानी प्रतिषदादितिथीनां प्रवर्तयित्री । संवत्सरनामकस्य पुरुषस्य पत्नीत्वात् ।
अत एवान्यत्र श्रूयते—“ एषा वै संवत्सरस्य पत्नी भदेकाष्टका ” इति ।
अथवा गवामयने संवत्सरसन्ने यान्यहान्यनुष्ठेयानि कर्मणि तेषामियं प्रवर्तयित्री ।
तदारम्भकास्तत्वात् । अत एवान्यत्र श्रूयते—“ संवत्सराय दीक्षितव्यमग्नयः एका-
ष्टकायां दीक्षेत् ” इति । द्विमस्थः शारावः । तथाविधशारावचतुष्टयपरिमित-
श्रद्धमिमितमपुष्पेकाष्टकायां पक्त्वा तेजात्पन्तमुष्णेन्रूपेण परेत्युः प्रोत्तरण्ये
कक्षं वहेत् । अपूपस्योपसृमुत्कं मक्षिष्य तस्योपरि जीर्णानुषां मक्षिषेत् । तदेत-
त्सर्वं कर्तव्यम् । तथा कृते सति पयधमपुष्पमिधः कक्षं कक्षं दहति
तुदानीं कक्षं कक्षं दिरेपदं दहनं कृतं तत्कार्यं सुष्ठुसमं भवति । सम्भयारं मन्त्र-
इत्यर्थः । अदाहे तु पापसमं तत्कार्यं विनश्यति ।

(वृषालम्भास्यकर्मभिधानम्)

कक्षवहनेन यदेतदामिवाक्षिज्ञानं तदेतद्रवामयनादिमौडकर्मरम्भे परीक्षणीयवि-
त्येतद्वर्षयति—

एतेन हेति । एतेन कक्षदाहरूपेण निर्विघ्नसंपूर्तिज्ञानेन निश्चित्य दीर्घं
संवत्सरसत्रादिकं प्रौढं कर्म पूर्वं महर्षयः मारम्भन्ते ।

अथायं नो नभसेत्याद्युपस्थानमन्त्रत्रयं व्याख्यातुं प्रस्तौवि—

यो वा उपद्रष्टारमिति । इष्टं श्रौतं कर्म पूर्वं स्मार्तं कर्म । तदुभयफलैश्च
स्वर्गलोके संगच्छते । कोऽसौ योऽन्यादीनामुपद्रष्टादिरूपतां ज्ञात्वा यजते तस्ये-
वमिष्टापूर्वफलसंगतिः । अथ मन्त्रान्वयाचष्टे—

अयं नो नभसेति । पुरोदेशे नमस्ता ज्वालया युकोऽग्निर्दरयतेऽशोऽग्निर्नमस्ता
पुर इतिशब्दाभ्यां विवक्ष्यते । तादृशमग्निमेव प्रत्युपस्थात्वा मदीयमेतत्कर्मफलं
गोपायेति प्रार्थितवान्भवति । नभसि संचारेण तत्पालकत्वाद्वायुरेव नमस्तस्यतिः ।
राशिभिः सर्वत्राभिवर्धमानत्वादादित्य एव देवः संस्फानः । अथाऽऽयुर्दा इति
मन्त्र उक्तः हि राजित्यस्मादनुवाकात्पूर्वं द्रष्टव्यः । यत्कुसीदमित्यादिमन्त्रास्तु
तस्मादूर्ध्वं द्रष्टव्याः । अथ विनिधोगसंग्रहः—

आयुस्त्ववभृथमेप्तोर्होम आहवनीयके ।

यत्कु वेदिं दहेत्तत्र विश्वं सक्त्वाहुतिर्भवेत् ॥

अयं त्रिमिरुपस्थानं षण्मन्त्रा अष्टमे स्थिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ तृतीयाष्टके तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

एतं शुभानं परि वो द्दामि तेन ऊर्ध्वन्ती-
श्वरत प्रियेर्ण । मा नः ज्ञानं अनुषां सुभागा
रायस्पोषेण समिषा मदेम । नमो महिन्न उत
चक्षुषे ते मरुतां पितस्तदहं गृणामि । अर्जु
मस्यस्व सुयजा यजाम जुष्टं देवानामिदमस्तु

(वृषालम्भाख्यकर्माभिधानम्)

हृद्यत् । देवानामेष उपनद्ध आसीदुपां गर्भ
 ओषधीषु न्यक्तः । सोमस्य द्रुप्तमवृणक्ति
 पूषा (१) बृहन्नद्विरभवत्तदेषाम् । पिता
 वरसानां पतिरधिष्यानामर्थो पिता महतां
 नगराणाम् । वस्तो अरायुं प्रतिधुक्पयिषुं
 आमिक्षा मस्तु वृतमस्य रेतः । स्वां गावोऽ-
 धुणत राभ्याय स्वां हृषन्व मरुतः स्वर्काः ।
 वृषभश्चस्य ककुभिं शिषियाणस्ततो व उग्रो
 वि मञ्ज वभूनि । गृद्धेन वा एष पशुनां
 यजते यस्यैतानि न कियन्त एष ह त्वै समु-
 द्धेन यजते यस्यैतानि कियन्ते (२) ।

(पूषा कियन्त एषोऽष्टौ च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयवैश्विरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अष्टमे केदिदाहोऽयं माधाम्येन मपञ्चितः ।

अथ नवमे वृषालम्भाख्यं किंपितृकर्माभिधीयते ।

कल्पः—“ वृषभे गोषु जीर्णे यूनः कर्णभाजोपतिशङ्करूपस्तन्नस्तुरीपमित्ये-
 वाभ्यापथेन गोमपि सृजत्येतं युवानमिति ” इति ।

विशङ्करूपस्तन्नस्तुरीपमित्येतौ नाशरथौ । एतं युवानमित्यथत्यः । तत्पाठस्तु-
 एतं युवानमिति । हे गावो वो धुम्भ्यभेत्तं युवानं वृषभमहं परिददामि ।
 तेन धियेज सह कीद्वन्तीश्वरव । नोऽस्मान्मा शात । यतो यूयं अनुवा सुमाना
 जन्मनैव सुहुं भागवत्यस्तवोऽस्माकं शापो भवतीभिर्न कार्यः । किंनु वरुणं

(वृषाळन्मास्यकर्माभिधानम्)

इत्थानित्यनुग्रहः कार्यः । मुष्माकं मत्तादाहृतं वनपुष्ट्याञ्जनेन च संभवेन सन्ध-
 ग्मथा भवति तथा इहाः संभवेन ॥ कल्पः—“ अथ जीर्णमालवते प्राजा-
 वत्यैर्भ्रं त्वाहं वा नमो महिम्न इति उपाकरणेऽनुवर्षये तृतीयया वर्षा जुहोति
 चतुर्थ्या इतिः पञ्चम्या सौविष्टकपम् ” इति ।

एवं वृषानमित्यनुवाकादिनपेक्ष्य तृतीयदिभ्यवहृष्टः । तत्रोपाकरणवन्प्रपाठस्तु—
 नमो महिम्न इति । हे मरुतां पितर्देवानां जनक मजापते त्वदीयसि
 सुहृन्मादित्स्वाय महिजे नमः । उतोपि च चक्षुषे इष्टित्स्वाय सर्वगोचरज्ञानाय
 त्वदीयाम नमः । तन्मक्षिपं विन्दितवर्हं युष्माभि कुम्भं त्रवीमि । तच्च मरु-
 त्वमनुमन्यस्व । सुपजा घोमनेन यज्ञस्तामनेन वृषभेण वयं वजसम् । इदं वृष-
 भरूपं इत्थं देवानां जुष्टं मियमस्तु । वषाहोममन्त्रपठस्तु—

देवानामेष इति । एष वृषभो देवानामुपनाहो वन्दनहेतुरासीत् । इत्या
 बलीवेदां इवासिमन्वृषभे देवाः परित्यगिश्येन सक्त इत्यर्थः । ए च वृषभो
 हृतः सन्नेषेष्वापां संवन्धी गर्भो भूत्वा पुनरोपधीषु न्यक्तो वृष्टिरूपेणाचोमुत्तः
 पवितः । सोऽयं अलरूपो गर्भः कथं संपन्न इति तदुच्यते—पूषा सोमस्य
 वृत्समवृणीताऽऽदित्यः सल्लितात्मनञ्जस्य वृत्तं रश्मिभिर्दृष्टीवदान् । तच्च
 वृत्सरूपं अउभेर्वा रश्मीर्भा संवधी वृहस्पौढोऽग्निः ऋतसदृशो मेषोऽभवत् ।
 देवानां मिय एष वृषभ अङ्कुरितरूपेण बहो हृत आदित्यं पश्य रश्मिरूपेण
 चन्द्रसंनन्धि अउं भूमी वर्धमानं गृह्णीत्वा मेषरूपतामबलम्ब्य मेषोदरे अलरूपी
 गर्भो भूत्वा वृष्टिरूपेणोपधीष्ववः पक्ति इत्यर्थः । अनेनाग्नौ पास्ताऽऽदृष्टिः
 सन्धगिर्यादिभ्रतरथः संगृहीतो भवति । इदमाद्यङ्कुरोममन्त्रपाठस्तु—

पिता वत्सानामिति । ये गर्वा वत्सास्तेषामयं वृषभः पिताऽग्निधानां
 गर्वा पविने केवलादिदानींवनानां अउानां पिताऽथो अपि च मरुतां गर्गराधां
 पिता । गम्भीरध्वमिर्गृह्णा बहवो वृषभा गर्गरास्ते च अरीरपुष्ट्या महान्वः ।
 पूर्वं ब्रह्माग्रपादानां महान्तो वृषमाः संपेतास्तेषामप्यनं पिता । किंच मया-
 मुदरे गर्भरूपो यो वत्सो यच्च अराभुरूपं गर्भस्त्रिकरणं यच्च पतिभ्रुदोहन-
 पावस्थं दुग्धं यच्च पयिष्व ऊधस्थममृतसमानं क्षीरं वा चाकंमिक्षा रन्चनेन

१ क. क. "पि चक्षु" । २ क. क. "वर्द इ" ।

(पशुप्रायश्चित्तविशेषाभिधानम्)

विष्णुना यच्च मस्तु नवनीतं यदपि पृक्तं घृतं तत्तर्षमस्य वृषभस्य रेव
एतदीयसारमूतरत्तपरिणामरूपम् । पृक्तं महाभागो वृषभो देवांस्तर्षयस्त्विति-
यामः । तौविद्वल्लवमन्त्रपाठस्तु—

स्वां गावोऽवृणतेति । हे वृषभ गावः तवांस्त्वां राक्षयावावृणतास्मात्कनर्ष
राजा भवस्त्विति वृषवत्यः । स्वर्काः सुध्ववर्चनीया मरुतो देवास्त्वां हवन्व
त्वामेव हविःस्वरूपमाह्वयन्ति । क्षत्रस्य क्षत्रियजातेः ककुभि ककुत्तमाने
प्रधानभूते वर्ध्मन्शरीरे शिश्रियाण आश्रित्य बलस्त्वेषणावस्थितः क्षत्रियजातौ
प्रधानभूते राजविग्रहे त्वमेव बलस्त्वेषणावस्थितोऽस्ति । यथा वृषभस्य
सर्वेषु पशुषु बलाधिक्यमेवै राजविग्रहस्य सर्वनियामकत्वं दृश्यते इति राज-
विग्रहेभ्यं वृषभः स्थित इत्युपचर्यते । ततो राजतद्वशास्त्वमुग्रो भूत्वा नोऽस्मदर्थं
शाम्भूणां वसूनि तेभ्यो विभज । एवं युवानमित्यादिभिर्मन्त्रैः साभ्यानि यानि
कर्माणि तानि विधत्ते—

अयुद्धेन वा इति । यस्य यजमानस्यैताभ्यङ्गानि कियन्त एव यजमानः
सर्वाङ्गसमूहेन पशुना यागं करोति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

गोयुधे णिर्णवृषभस्थाऽऽलम्भं यदि वाञ्छति ।

तदा युवानं वृषभं समैतामिति योजयेत् ॥

नमोऽजीर्णशुपाकुर्याद्विवानां तद्वपाहुतिः ।

पिताऽङ्गहोमस्त्वां गावः स्वित्छल्लवश्च वार्षिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकारे ऋष्यायजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयमपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ तृतीयपठके तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

सूर्यो देवो दिविषद्भ्यो धाता क्षत्राय वायुः

प्रजाभ्यः । बृहस्पतिस्त्वा प्रजापतये न्योति-

ष्मतीं जहोतु । यस्यांस्ते हरितो गर्भोऽथो

योनिर्हिरण्ययी । अङ्गान्यहर्तुता यस्यै तां देवः

(पशुपायश्चित्तविशेषाभिधानम्)

समंजीगमम् । आ वर्तन वर्तयं वि निवर्तन
वर्तयेन्द्र नर्दबुद । भूम्याश्वतसः प्रदिशस्ताभिरा
वर्तया पुनः । वि ते भिनशि तकरीं वि योनिं
वि गवीन्यौ । वि (१) मातरं च पुत्रं च वि गर्भं
च जरायुं च । वहिस्ते अस्तु बालिति । उरु-
द्रसो विश्वरूप इन्दुः पवमानो धीरं आमर्शं
गमंम् । एकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पदी
पञ्चपदी षट्पदी सप्तपद्यष्टापदी भुवनाऽनु
प्रथता* स्वाहा । मही शौः पृथिवी च न
इमं यज्ञं मिमिक्षताम् । पिपृता नो मरी-
ममिः (२) ॥

(ग्वेदीन्यौ वि चतुश्चत्वारिंशच्च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुषाकः ॥ १० ॥

(अथ तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुषाकः) ।

नवमे श्रीर्णवृषभालम्न ऋकोऽनुषाकके ।

अथ दशमे पशुपायश्चित्तविशेष उच्यते ।

कल्पः—“ मद्यष्टापदीत्यनुष्येष घाता राविः सूर्यो देव इत्याहुती
भूत्वा ” इति । मद्यतिरात्रादिषु पशुविकृतिभूतायां छाग्यां सैत्राभामि-
नमष्टापदी गर्भिणीति भुभ्येत तदा द्वे आहुती जुहुयात् । पाठस्तु—

सूर्यो देव इति । सूर्यो देवो दिविपदाममिषुष्यथर्थं भाषा देवः कत्राव
वदमिषुष्यथर्थं वासुः प्रजाभिषुष्यथर्थं गृहस्पतिः प्रजापतिभाष्यथर्थं ऋषोविष्वती
तां जुहोषु ।

कल्पः—“ अथैनाममिन्वयवे मस्यास्त इति ” इति । पाठस्तु—

(पशुप्रायश्चित्तविशेषाभिषेकम्)

यस्यास्त इति । यस्यास्ते हरितो हतसारो हरितवर्णो वा गर्भः,
योनिर्हरिण्यपी इत्सारा हरितवर्णो वा, यस्यै यस्या अङ्गान्यहुरुवाऽपिह्वा
(कुटिलाणि) धामिनां देवैः संगतां करोमि । कल्पः—“ आ वर्तन वर्तयेति
प्रवृत्तिर्गर्भमावृत्य ” इति । पाठस्तु—

आ वर्तनेति । वर्तन गर्भस्य प्रवर्तक हे देव गर्भमावर्तय । हे निर्मलं
गर्भस्य निर्गमकश्चैव गर्भं निवर्तय निर्गतं कुरु । हे इन्द्रेण नर्दनुव गर्भस्य
शब्दमिदमिच्छामकपूर्वाञ्चित (?) भूम्या याश्चतस्रः प्रकृष्टा दिशस्तामिः पुन-
गर्भमावर्तय वदुष्यासं कुर्त्रियथः । कल्पः—“ वि ते भिनञ्जीति गर्भमाञ्छिनत्ति”
इति । पाठस्तु—“ वि ते भिनञ्जीति ।

हे वशे ते तव वक्रौ विभिनश्चि विञ्छिञ्चि योनिं च विभिनश्चि । गभीष्मो
पुनश्चस्थानीयौ योन्मन्तगतगतिविशेषनिमित्तभूतौ प्रवर्तकौ भावरं पुत्रं गर्भं धरायु
च विभिनश्चि विञ्छेयामि । कल्पः—“ बहिस्ते अस्तु बाहिर्यन्तरा
सुविद्यनी गर्भं निरस्य ” इति । पाठस्तु—

बहिस्त इति । हे (वे) बाल्बालहेतुप्राणवृत्तिरूप धारमा बहिः सर्व-
ध्याप्यस्त्विति विभिनञ्जीति पूर्वव हेतुः । कल्पः—“ उरुव्रप्तो विभरूप
इन्दुरिति गर्भरसाय पात्रमुपोहति ” इति । पाठस्तु—

उरुव्रप्त इति । उरुव्रप्तो बहुसारावयवो विश्वरूपो नानारूप इन्दुः
शुकः पद्मानः शुक्लरूपो धीरः स्थिरः । इदंशो षः प्रजापद्मरूपोऽवयवसंघात
आनञ्ज गच्छतु गर्भं जननान्तरमित्यर्थः । कल्पः—“ एकपदी द्विपदीति पुर-
त्वास्त्विरुक्तो जुहोति ” इति । आप्यमित्यर्थः । पाठस्तु—

एकपदीति । एषा बशैकपद्यादिरूपा भुवनाणि भूतजातान्यनुक्रमेणैवमथ-
त्वात् । कल्पः—“ गर्भं पुरोडाशं चोत्तरेण गार्हपत्यस्य शामिषस्य वा ऋषि
भस्मभुषोष्य मही घौरिति शीतेन भस्मनाऽभिसम्पू(सु)क्ष ” इति । पाठस्तु—

मही घौरिति । मही घौः पृथिवी चैर्भो नो भक्षं विमिक्षतामातिश्रवां
नोऽस्याम् भरीपामिभरणमकरैः पिश्रुतां पालयताम् । अत्र विमिक्षोभसंग्रहः—

सूर्यो वृत्वाऽऽर्घ्यं गर्भिण्या यस्या इत्यनुमन्त्रणम् ।

आवर्तं गर्भमावृत्य वि ते गर्भं छिनात्ति हि ॥

(वाङ्मयापुरोनुवाक्याभिधानम्)

बाहिर्यमं निरस्योवोरैन्तरा वी(रोर्वि)पि भाजनम् ।

एकहोमो मही भस्माच्छादनं गर्भठाशयोः ॥

अनुवाके तु दशमे मन्त्रा अष्टावुदीरिताः ॥

इति श्रीमात्स्ययणाचार्यविरचिते माधव्ये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहितामाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥१०॥

(अथ तृतीयाष्टके तृतीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

इदं वांमास्ये हविः प्रियमिन्द्राबृहस्पती ।
 उर्यं मदश्च शस्यते । अर्यं वां परिं पिच्यते
 सोमं इन्द्राबृहस्पती । चारुर्मदाय पीबये ।
 अस्मे इन्द्राबृहस्पती रयिं वत्तं शतग्विनम् ।
 अश्वान्तं सहस्रिणम् । बृहस्पतिर्नः परिं
 पातु पश्वाद्भुक्तोर्त्तरस्मादधरादघायोः । इन्द्रः
 पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिभ्यो वरिवः
 छणोतु । वि ते विष्वग्वास्तजूतासो अग्ने भ्रा-
 मासः (१) शुचे शुच्यश्चरन्ति । तुविभ्रक्षा-
 सो दिव्या भवन्वा वना वनन्ति धृषता रु-
 जन्तः । त्वामग्ने मानुषीरीडते विशो होत्राविदं
 विविचि रत्नघातमम् । शुहा सन्तं सुभग
 विश्वदंशतं तुविभ्रणसं सुयजं घतभियम् ।
 घाता दंशतु नो रयिमीशानो जगतस्पतिः ।
 स नः पूर्णेन वादनत् । घाता प्रजायां उक्त
 राय ईशो धातेदं विश्वं भुवनं जजान । धाता

पुत्रं यजमानाय दातां (२) तस्मां उ ह्यर्थं
 घृतवद्विधेम । धाता ददातु नो रयिं प्राचीं
 जीवातुमक्षिताम् । वयं देवस्थं धीमहि सुम-
 तिः सत्यराधसः । धाता ददातु दाज्ञुषे वसूनि
 प्रजाकामाय मीढुषे इरोणे । तस्मै देवा अमू-
 ताः सं व्ययन्तां विश्वं देवासो आदितिः स-
 जोषाः । अनुं नोऽद्यानुमतिर्यज्ञं देवेषु मन्यताम् ।
 अग्निश्च ह्य्यवाह्नो भवतां दाज्ञुषे मयः ।
 अन्विदनुमते त्वम् (३) मन्पासै शो च नः
 कृधि । ऋत्वे दक्षाय नो हिनु प्र ण आयुःपि
 तारिषः । अनुं मन्यतामनुमन्यमाना प्रजाव-
 स्तः रयिमक्षीयमाणम् । तस्मै वयः हेडसि
 माऽपि भूम सा नो देवी सुहवा शर्म यच्छतु ।
 यस्यामिदं प्रदिशि याद्विरोचतेऽनुमतिं प्रति
 भूषन्त्यायवः । यस्या उपस्य उर्वन्तरिक्षः सा
 नो देवी सुहवा शर्म यच्छतु (४) राकाम-
 हः सुहवाः सुष्टुती हुवे शृणोतु नः सुमगा
 बोधतु मना । सीव्यत्वपः सुच्याऽच्छियमा-
 नया ददातु वीरः ज्ञातदायमुक्थ्यम् । धास्ते
 राके सुमतयः सुपेडसो याभिर्ददासि दाज्ञुषे
 वसूनि । तामिनो अथ सुमना उपागहि
 सहस्रपोषः सुभगे रराणा । सिनीवाल्लि या
 सुपाणिः । कुहूमहः सुमगां विश्वनापसमस्मि-
 न्यज्ञे सुहवां जोहवीमि । सा नो ददातु अ-

(यज्ञ्यापुरोनुवाक्यमिमानम्)

वर्षं पितॄणां तस्यास्ते देवि हविषा विधम ।
 कुह्रुदेवानाममृतस्य पत्नी हव्या नो अस्य
 हविषाश्चिकेतु । सं द्राष्टुषे किरतु भूरिं वामः
 रायस्पोषं चिकितुषे दधातु (५) ॥

(भामासो दाता स्वमन्तरिक्षः सा नो देवी सुहवा कर्म यच्छतु
 श्रवणं चतुर्विंशतिश्च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अग्ने तेजस्विन्वायुर्वसव एतद्वा अषां नामधेयं वायुरसि देवा वै
 यद्यज्ञेन प्रजापतिर्देवासुरानां शुदा एतं युवानः सूर्यां देव इदं वामे-
 कादश ॥ ११ ॥

अग्ने तेजस्विन्वायुरसि छन्दसां वीर्यं भातरं च षट्त्रिंशत् ॥१६॥
 हरिः ॐ ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

दशमे पाशुकं गर्भमायाश्चिन्मुदीरितम् ।

अथैकादशे याज्याः [पुरोनुवाक्या]स्तत्रैन्द्रावाहंस्वपुरोनुवाक्या—इदं वामास्थ
 इति ये कामयेत राज-यजनोऽन्वो जायेतेति चरौ । पाठस्तु—

इदं वामास्थ इति । हे इन्द्रावृहस्पती इदं हविर्वामास्थे प्रियमस्तु ह्यपते
 वा । उक्तं शल्लं मदी हर्षहेतुः प्रतिगरश्च शस्येन युवामे(वां प)वीत्यर्थः । तत्रैव
 याज्याः—

अयं वां परीति । अयं हवीरुः तेषां वां परिचिच्यते युवाम्यामर्थे
 परित्यज्यते । हे इन्द्रावृहस्पती चरुरयं वां युवयोः पीते मया च परिचिच्यते ।

तत्रैव विकल्पिता पुरोनुवाक्या—

अस्मे इति । हे इन्द्राबृहस्पती युवामस्मभ्यं शतभिनपश्वावन्तं सहस्रिणं च रथिं घत्तम् । तत्रैव याज्या—

बृहस्पतिर्न इति । बृहस्पतिर्नोऽस्मान्पश्वादुतापि चोचरस्मादधराश्वाधामोर्हि-
सकात्पातु । इन्द्रश्च पुरस्तादुव मध्यतो नः पातु । सखा सस्त्रिभ्योऽस्मभ्यं तस्मा
बृहस्पतिरिन्द्रश्च वरिवः सुखं छणोतु । यस्याऽऽहिताग्नेरन्यैराग्निभिरमयः कस्तु-
भ्यन्व इत्यत्र विविचीष्टौ पुरोनुवाक्या-

वि ते विष्वगिति । हेऽग्ने शुचे ते श्रुचयो दीपयो विष्वक्सर्वतो विच-
रन्ति । किदंशो वातज्जतासो वामुना मेरिता भामासोऽन्याग्निपश्रणेन क्रोचनशी-
कास्तुविश्रक्षातो नदूनां शोभका दिव्या छुलोकरस्थानार्हा नवग्वा नुवनगतयो
नित्याभिनवा इत्यर्थः । प्रवता रुजन्तो धर्षणेन बलात्कारेण वैशुष्ममङ्ग-
कुर्वन्तः । तथापिवा दीधिर्विशेषा वनाऽस्मदीयानि वननीयानि हवींषि वनन्ति
संभजन्ताम् । तत्रैव याज्यामाह—

त्वामग्ने माह्वपरिति । हे सुभग सौभाग्ययुक्ताग्ने पानुषीर्विशो मनुष्यरूपाः
प्रजास्वामीद्वे स्तुवन्ति । कीदृशं त्वां होत्राविदं होमविशेषाभिज्ञं विविर्हि
निभितानामग्नीनां विवेक्षुं रत्नधत्तमं रत्नमण्यादीनां धनानामतिशयेन संपादकं
गुहा गोष्पेषु पन्थेषु स्थानेषु वा स्मृतं वर्तमानं विश्वस्य प्रदर्शयितारं तुविष्मणसं
सुमनुचमनस्कं सुयज्ञं ब्रुह यष्टुं शक्यं धृत्वभिर्यं शुक्तोक्तिम् ।

अथ दक्षिकारूपानां हविषां याज्यानुवाक्या उच्यन्ते । तानि हवींषि
दोषिणा निर्वपेत्यजाकाम इत्यादौ विहितानि । तेषां स्वरूपं तत्रैवाऽऽम्नातम्—
“ धात्रे पुरोडाशं द्वादशकपात्रं निर्वपत्यनुमत्यै चरुं राकामे चरुं
सिनीवारभ्ये चरुं कुञ्जे चरुम् ” इति ।

तत्र मध्ये हविषि पुरोनुवाक्यामाह—

धाता द्वादरिवाति । धाता विश्वस्य धारयिता भगवत्सर्विर्णगतः पाठक
ईशानः परमेश्वरो नोऽस्मभ्यं रथिं धनं ददातु । स परमेश्वरो नोऽस्मान्पूर्णेन समु-
द्येन प्रणेन वापनत्संभजतां संयोजयत्वित्यर्थः । तत्रैव याज्यामाह—

धाता प्रजाया इति । अयं धाता प्रजायाः पुत्रादेरिह ईष्टे स्वापी

(याज्यापुरोमुवाक्याभिधानम्)

भवति । उतापि च राय ईधे धनस्यापि स्वामी भवति । धाता सर्वमिदं भुवनं
माणिजार्त्तं जजानोत्वादितवान् । स च धाता यजमानाय पुत्रं दास्यति । तस्मा
च्च तथाविधायैव देवाय ह्यमिदं घृतवद्विधेयं घृतमुक्तं करवाय ।

अथ तत्रैव विकल्पितामन्यां पुरोनुवाक्यामाह—

धाता ददातु न इति । स च धाता जीवातुमक्षितां जीविनाय पर्या-
धानक्षीणां मार्तीं प्रकर्षेणास्मास्वनुकूर्त्वा रयिं नोऽस्मभ्यं ददातु । सत्यराधसः
सत्येन यज्ञेनाऽऽराधका वयं देवस्य सुभतिमनुग्रहयुक्तं चित्तं धीमहि ज्ञापयेम
माधेयाम इत्यर्थः । अथ तत्रैव विकल्पितामन्यां याज्यामाह—

धाता ददात्विति । स धाता दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वसूनि ददातु ।
कीदृशाय । प्रणाकामाय दुरोणे स्वगृहे मीढुषे देवानामाज्येन सेधितवते । असृवा
मरणरहिता विधे देवासः सर्वे देवाः सजोषाः समानमीतिरदितिर्देवाश्च तस्मै
तथाविधयजमानार्थं संन्ययन्तां तद्गृहे संवृत्यायविष्ठन्ताम् ।

अथ द्वितीयहविषः पुरोनुवाक्यामाह—

अनु नोऽद्योति । अथास्मिन्विषमनुमविशब्दाभिधेया देवता नोऽस्माकमिव
यज्ञं देवेष्वनुमन्यतां देवानामग्रे प्रशंसान्वित्यर्थः । ह्यवाहनोऽभिष्व- दाशुषे
हविर्दत्तवते यजमानाय मयो भवतां सुखं भावयतु । तत्रैव याज्यामाह—

अन्विदनुमत इति । हेऽनुमते त्वमान्विदन्वेव मम्यासि तवधेदममुमन्यस्वरेत्यर्थः ।
किञ्च नोऽस्मभ्यं शं कृषि सुखं कुरु । किञ्च नोऽस्माकं दत्ताय कृते
दक्षकृतौ समृद्धयामे हिनु मोतिपुष्पा भव । किञ्च नोऽस्माकमार्युषि चिर-
कालजिविनाभि पवारिषः प्रकर्षेण संपादय ।

अथ तत्रैव विकल्पितामन्यां पुरोनुवाक्यामाह—

अनु मन्यतामिति । अनुमन्यमाना तेषमनुमतिर्देवी प्रजावन्तं पुमादि-
युक्तमक्षीममाणं क्षयरहितम् । एवंभूतं रयिं धनं (न) पोषमनुमन्यताम् ।
वयं तस्यै तस्या अनुमतेर्देव्या हेडासि क्रोधे स्थिता मा भूम । अपि-
शब्दादौदासीन्येऽपि मा भूम, किंत्वनुग्रह एव मयास्म । सा च देवी
सुहृवा सुहृवाहातुं शक्या सती नोऽस्मभ्यं अयं पञ्चतु सुखं ददातु ।
अथ तत्रैव विकल्पितामन्यां याज्यामाह—

(याज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

यस्यामिदमिति । यज्यगद्विरोचते विविधं भासते तदिदं जगद्यस्मानुम-
 त्तिदेव्यां वर्तते । कीदृश्यां पदिशि पकर्षेण दिशत्याज्ञापयतीति प्रदिक्त्वस्याम् ।
 अनुमत्याज्ञाधीनमशेषं जगदित्यर्थः । तामिमामनुमतिं पति आयवो गन्तारो
 यजमाना भूषन्ति हविर्भिरलं कुर्वन्ति । किञ्च यस्या उपस्थः शरीरैकदेश-
 स्तत्स्थानीयमूर्धन्तरिक्षं महदिदमाकाशं विश्वव्यापित्वेन तस्या अवस्थितत्वात् ।
 सा न इत्यादि पूर्ववद् । अथ तृतीयस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

राकामहमिति । सुहवां सुखेनाऽऽह्वानुं शक्यां राकां देवीमहं सुहृदी
 शोभनया स्तुत्या हृद्य आह्वयामि । सुभगा सौभाग्ययुक्ता सा देवी नोऽस्माक-
 माह्वानं शृणोतु । श्रुत्वा च बुध्यतामस्मदभिषेतात्मनैव । किञ्चाच्छिद्यमान-
 याऽविच्छिद्यया सूचीसदृश्याऽनुग्रहबुद्ध्याऽयः कर्म सीव्यतु निविडं करोतु ।
 निर्दोषं करोत्वित्यर्थः । ततः शतदायं बहुधनमुक्थ्यं स्तोत्रशस्त्रादिसहितं शीरं
 पुत्रं ददातु । तत्रैव याज्यामाह—

यास्ते राक इति । हे राके तव याः सुमतयः सुपेशसः शोभनक्रिया-
 युक्ताः सन्ति । किञ्च याभिः सुमतिभिर्दोशेषं यजमानाय वसूनि ददासि, अथा-
 (या) स्मिन्धज्ञे सौमनस्ययुक्ता सती तामिः सुमतिभिरनुग्रहस्वपामिर्नोऽस्मानुपा-
 गक्षनुगृहाण । सुभग इति देव्याः संबोधनम् । किं कुर्वती देवी । सहस्रपोषं
 रराणा सहस्रसंख्यायुक्तां पुष्टिं ददती ।

अथ चतुर्थे हविषि याज्यापुरोनुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

सिनीवालीति । सिनीवाल्लि पृथुष्टक इति पुरोनुवाक्या । या सुपाणिः
 स्वहृगुरिरिति याज्या । एतच्चोभयमग्निना रयिमश्वदित्त्वनुवाके व्याख्यातम् ।

अथ पञ्चमस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

कुहूमहमिति । कुहूशब्दाभिधेयां देवतामहमस्मिन्धज्ञे जोहवीमि भृशमा-
 ह्वयामि । कीदृशीं, सुभगां सौभाग्ययुक्तां विद्वानापसं विदितकर्माणं सुहवां
 सुखेनाऽऽह्वानुं शक्याम् । सा कुहूदेवी नः पितृणामस्मदीयानां पूर्वेषां श्रवणं
 श्रोतुं योग्यं यशो ददातु । हे देवि तस्यास्ते तथाविधयास्त्व हविषा किञ्चम
 परिचर्यां करवाम । तत्रैव याज्यामाह—

(आज्यपुरोनुवाक्याभिधानम्)

कुहूदेवानामिति । इयं कुहूदेवी - मोऽस्यदीयस्यस्य इविषश्चिकेवु सारं
 णानातु । कीदृशी कुहूदेवानां संबन्धि यद्मृतं दशपूर्णमासादिहवीरूपं
 तस्य पत्नी पालयित्री । इत्याऽऽह्वानपृच्छार्हा । वादृशी देवी दाशुषे
 यजमानाय भूरि भूयिष्ठं कामं घननीयं पारलौकिकं फलं संकिरतु सम्यग्ददातु ।
 किंच चिकितुषे त्वदीयमहिमानं ज्ञातवते यजमानाय रायस्त्रेभं दद्यातु घन-
 पुष्टिं संपादयतु । अत्र विनिधोगसंग्रहः—

भवेदिदं वामित्यैन्द्रावाहस्पत्ये चतुष्टयम् ।

वि ते विविचिपद्यामे धानेत्येतन्नतुष्टयम् ॥

देविकास्वाश्रयामे स्यादन्वित्यनुमते चरौ ।

चतुष्टयं स्वाद्राकां तु राकादेव्याश्वरौ तथा ।

सिनी मा सु सिनीवाल्पाः कुहं कृद्धाश्च विंशतिः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे छण्णयजुर्वेदीय-
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयमपाठक
 एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

वेदार्थस्य मकाशेन तमो हार्द-निचरयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्भ्राजाधिराजपरमेश्वरस्य
 श्रीवीरबुद्धमहाराजस्याऽऽज्ञापारिपालकेन माधवाचार्येण विर-
 चिते वेदार्थमकाशे छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
 तृतीयकाण्डे तृतीयः मपाठकः ॥ ३ ॥

(दशागर्भनिर्मितपूर्वोक्तमन्त्रव्याख्याभिधानम्)

(अथ तृतीयाष्टके चतुर्थः पपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

वि वा एतस्य यज्ञं प्रोच्यते यस्य हविरिति
 रिच्यते सूर्यो देवो दिविषद्भ्य इत्याह बृहस्प-
 तिना चैवास्यं प्रजापतिना च यज्ञस्य व्यंज-
 मपि वपति रक्षांश्चि वा एतत्पशुं संचन्ते
 यदेकदेवस्य आलब्धो भूयान्भवति यस्यास्ते
 हरितो गर्भं इत्याह देवत्रैवैनां गमयति रक्षांसा-
 मर्षहत्या आ वर्तम वर्तयेत्याह (१) ब्रह्म-
 जैवेनमा वर्तयति वि ते भिनाग्नि तकरीमि-
 र्याह यथायजुरैतद्वरुणो विश्वरूप इन्दुरि-
 त्याह प्रजा वै पशव इन्दुः प्रजयैवैनं पशुभिः
 समर्षयति दिवं वै यज्ञस्य व्यंजं गच्छति पृ-
 थिवीमतिरिक्तं तद्यज्ञं शमयेदार्तिमाच्छेद्यजमानो
 मही धौः पृथिवी च न इति (२) आह
 यावापृथिवीभ्यामेव यज्ञस्य व्यंजं चातिरिक्तं
 च शमयति नाऽऽर्तिमाच्छेति यजमानो, यस्मि-
 नाऽभि समर्षति स्वमाकृत्या अथो अनयोर्वा
 एव गर्भोऽनयोरेवैर्न दधाति यद्वधेदति तत्रे-
 चपेद्यज्ञावद्येत्पशोरालिम्बस्य नाव येत्पुरस्ता-
 द्भाभ्या अन्यद्वधेदुपरिष्ठादन्यत्पुरस्ताद्द्वै नाभ्यै
 (३) प्राण उपरिष्ठादपानो यावनिव पशुस्त-
 स्याव यति विष्णवे शिपिविष्टाय जुहोति यद्वै

(वशागर्भनिमित्तपूर्वोक्तमन्त्रव्याख्याभिधानम्)

यज्ञस्यातिरिच्यते यः पशोर्भूमा या पुष्टिस्त-
द्विष्णुः शिपिविष्टोऽतिरिक्त एवातिरिक्तं दधा-
त्यातिरिक्तस्य शान्त्या अष्टापुष्टिर्द्विरण्यं दक्षिणाऽ-
ष्टापदी शेषाऽऽत्मा नवमः पशोराण्या अन्तर-
कोश उष्णीषेणाऽऽविष्टितं भवत्येवमिष हि
पशुरुत्सवमिष चमेव मांसमिवास्त्येव यावा-
नेव पशुस्तमाप्त्वाऽर्धं रुन्धे यस्यैषा यज्ञे प्राय-
श्चित्तिः क्रियते हृष्ट्या वसतिान्भवति (४) ॥

(सर्वथेत्याह न इति वै नाम्ना उत्त्नमिवैकविशतिश्च) ।

इति ऋष्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके

चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः) ।

(एतन्न प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःशक्तिं वेदा यो वेदेभ्योऽस्त्रिंशत् जगत् ।
निर्ममे समहं वन्दे विद्यापथिमहेभरम् ॥
प्रपाठके तृतीयेऽपि सोमशेषः कियानपि ।
उक्तः कर्मान्तरं किञ्चिदपि तत्रोपवर्णितम् ॥
प्रपाठके चतुर्थे तु किञ्चिन्नैमित्तिकं तथा ।
पश्चिद्धिर्वावेहोमाश्च वाच्याः काम्याश्च केचन ॥

एत्राऽऽद्येनानुवाकेन वशागर्भस्य दर्शननिमित्ताः पूर्वोक्ता मन्त्रा व्याख्यावन्ति ।
एतन्न प्रथममन्त्रगतयोर्बृहस्पतिप्रजापतिशब्दयोस्तात्पर्यं दर्शयति-

(मन्त्रागर्भनिमित्तपूर्वोक्तमन्त्रव्याख्याभिधानम्)

वि वा एतस्मैति । यस्य यजमानस्य हविरतिरिच्यतेऽन्निकं भवति । वशायाः शरीरमेकं हविष्टेन संकल्पितं तत्र गर्भे सति वषाद्यादिक्यं हविरतिरेक इत्युच्यते । इदंशाभिरिकत्त एतस्य यजमानस्य मज्ञो व्युध्यत एव विगुण एव भवति । तत्र सूर्पो देव इति मन्त्रेण होत्रे सत्ये तन्मन्त्रोक्त्या नृहस्पतिप्रजापतिभ्यां यज्ञस्य व्युद्भवमपि वषादि वैगुण्यं समादधाति ।

अनुमन्त्रणमन्त्रे द्वैः समजीवमित्युक्त्यांशस्य तात्पर्यं दर्शयति—

रक्षांसि वा इति । एकदेवस्य आलम्ब एतां देवतामुद्दिश्योपाकृतः पशुगर्भधारणेन भूषान्मवतीति यदेतेन वैकल्पेन रक्षांसि समवधत्त तत्परिहाराय यस्यास्त इत्यभिर्मन्त्रणेन कृतेन तां देवैः समजीवमित्युक्तत्वाद्देवेष्वेवैनां वशां प्रापितवान्भवति । ततो रक्षांस्थपहन्मन्त्रे । लौकिकस्य गर्भपर्यावर्तनस्य व्यावृत्तये मन्त्रेणैव शरणपर्यवर्धनमित्येतद्दर्शयति—

आ वर्ततेति । उल्लेखेदनमन्त्रस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति—

वि ते भिन्नंतीति । रसधारणार्थप्राज्ञोपोहनमन्त्रगतस्येन्दुशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति—

उरुद्रप्सो विश्वरूप इति । इदि परमैश्वर्यं इत्यस्माद्धातोरुत्पत्तौ इन्दुशब्दः । प्रजानां पशूनां चैश्वर्यरूपत्वादिन्दुत्वम् । अत्र इन्दुशब्दप्रयोगेण प्रजादिभिरेने रत्तं समृद्धं करोति । तस्याभिसमूहनमन्त्रे द्युशब्दस्य पृथिवीशब्दस्य च तात्पर्यं दर्शयति—

दिवं वै यज्ञस्येति । यज्ञस्य संबन्धि यदङ्गं व्युद्धं न्यूनं तद्विवमेव गच्छति । यद्विरिकं तत्पृथिवीं गच्छति । तथा सवि तद्यद्यद्युभयं न शमयेत्तदा यजमान आर्षिं प्राप्नुयात् । अतो मन्त्रे द्यौः पृथिवीतिप्रयोगाच्चाभ्यां तदुभयं शमयित्वा यजमान आर्षिं न प्राप्नोति । अथ विधत्ते—

भस्मनाऽभि समिति । कथं नाम द्यावापृथिवीभ्यां गर्भोऽधमात्मतात्किमेवेति विचार्य एस्यै स्वगाकृत्यै शीतेन भस्मना गर्भमाच्छादयेत् । किंचैव गर्भोऽनयोर्द्यावापृथिव्योरेव समुत्पन्नः अतोऽनेन मन्त्रेण भस्माच्छादने सत्यनयोर्द्यावापृथिव्योरेण गर्भं स्थापयतीति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ पशोर्देवताम्यदङ्गमर्भस्य पुरस्तात्ताभ्या अन्यद्वदाथ दूततेष्ववदवात्सुपरिष्ठादन्तरसीविष्टकृतेषु इति । तदेतद्विधत्ते—

(वशागर्भादर्शनानिमित्तपूर्वोक्तमन्त्रस्य स्वयन्मृ)

यदवधेवतीति । यदि गर्भस्य हृदाद्यङ्गमर्थेत्तदा पशुहृदयाद्यपेक्षया हविरतिरिक्तं भवेत् । यदि वद्वोपपरिहाराय नावधेत्तदा नीमालम्बस्य पशोरथदानं न कृतं स्यात् । अत उभयदोषपरिहाराय न भ्याः पुरस्तात्किंचिदङ्गमवधेदुपरिष्ठाञ्चान्दकिंचिदवधेत् । एवं सति थावाचेय पशुस्तत्सर्वमवर्त्तं भवति । तत्कथमिति तदुच्यते—रिस्थां हि नाम्याः पुरस्तत्प्राणो मुखे तंचरादि । अपान उपरिष्ठात्पुच्छदेशे संचरति । अत उभयवादानेन सर्ववदानसिद्धिः ।

कल्पः—“ गर्भस्य दक्षिणं पूर्वपादं प्रच्छिद्य विष्णुं वि विविधं यजति ” इति ।

तदेतद्विधत्ते—

विष्णव इति । यज्ञो वै विष्णोः पशवः शिविरिति अत्यन्तरात्पशुस्वामी कश्चिद्यज्ञदेवः शिविरित्ये विष्णुत्वात्ते पुंशुषाणु । यज्ञस्य संबन्धि पदङ्गमुपा-
कृत्वात्तिरिक्तं भवति यश्च पशोरूमा बहुभ्यं हविराभिव्यक्तहेतुर्या च पशोः शरीरे पुष्टिराधिक्यहेतुस्वरूपं शिविविष्टस्य विष्णोरधीनम् । अतो विष्णुमुद्दिश्य वद्वोमे सन्धतिरिक्तहेत्वावेवातिरिक्तं स्थापितं भवति । यच्चानिरेकदोषस्य शान्त्यै भवति । त्रयां दक्षिणां विधत्ते—

अष्टाशुद्धिरण्यमिति । अष्टाभिर्वि द्भिर्लीङ्छितमष्टाशुद्धतादृशं हिरण्यं दद्याद्यस्मादिवं वशा संगर्भा स ऽष्टा भिः पादैर्भुक्ता । आत्मा पशोर्देहो यस्माद्व-
तिरिक्तो नवमस्तस्मादष्टाभिर्विद्भिर्भुक्तं हिरण्यमष्टाभिः पादैर्भुक्तेन पशुना च सहशं भवतीति पशुप्रप्त्यै संघो ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ अष्टाशुद्धिरण्यमुष्णीनम ऽऽदेष्ट्य कोशेऽवधाय द्वितीयेऽवधाय तृतीयेऽवधायति ” इति । तदेतद्विधत्ते—

अन्तरकोश इति । य शुकं शवारभ्य योऽऽभ्यन्तरस्युष्णियः कोशस्तस्मिन्-
न्कोशे तद्विरण्यमुष्णीदेयं सर्वता वेत्तनीयम् । यथैव तद्विरण्यं चतुर्भिर्वेष्टितं तथैव गर्भरूपः पशुरपि चतुर्भिर्वेष्टितो भवति । तत्कथमिति तदुच्यते—उत्सवं द्विर्वेष्टनं तस्याभ्यन्तरे चर्त्तं तस्याभ्यन्तरे मात्तं तास्तन्माभ्यन्तरेऽस्थि अस्थनोऽ-
भ्यन्तरे पशोर्जादिः । एवं हिरण्यः च पशुना दृशे सति तद्दानेन यावात्संपूर्णः पशुस्तं प्राप्य स्वादीनं करोति । इदानीमेतद्विष्टं कर्त्तं विधत्ते—

(भूत्यादिकामस्य यज्ञोत्सवार्थमन्त्राणामभिषेकम्)

यस्यैवेति । परस्य यजमानस्य यज्ञोत्सवार्थमन्त्राणां निमित्तीकृत्यं यज्ञोत्सव-
हीमत्त्वा प्रायश्चित्तिः क्रियते स यजमानः प्रायश्चित्तेन यज्ञोत्सवेन यज्ञोत्सव-
वस्तुमत्तरो भवति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवविरचिते वेदाध्ययनशास्त्रे छन्दोगब्राह्मण-
दीयनेत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थपपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ तृतीयाष्टके चतुर्थपपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

आ वा॒यो भू॒ष आ॒चि॒पा उ॒र्ष नः॑ स॒हस्रं॑ ते
नि॒युतो॑ वि॒श्ववार॑ । उ॒र्षो ते॒ अ॒न्धो म॒र्त्यम॑यामि
यस्य॑ दे॒व द॒धिषे॑ पु॒र्वपे॑यम् । आ॒कू॒त्यै त्वा
का॒मां॒य त्वा॒ स॒मृ॒धे त्वा॒ कि॒कि॒टा ते॒ मनः॑
प्र॒जाप॑तये॒ स्वाहा॑ कि॒कि॒टा ते॒ प्रा॒णं वा॒यवे॑
स्वाहा॑ कि॒कि॒टा ते॒ चक्षुः॑ सू॒यां॒य स्वाहा॑
कि॒कि॒टा ते॒ श्रोत्रं॑ वा॒वापृ॒थि॒षी॒भ्याः॑ स्वाहा॑
कि॒कि॒टा ते॒ शान्तं॑ स॒रस्व॒त्यै स्वाहा॑ (१) ।
त्वं तु॒रीया॑ वा॒सिनी॑ व॒शाऽसि॑ म॒रुद्य॑न्वा॒ मन-
सा॒ मर्त्यं॑ आ॒शय॑तु । व॒शा त्वं वा॒सिनी॑ म॒च्छ
दे॒वान्स॑स॒त्याः अ॒न्तु य॒जमान॑स्य॒ कामाः॑ ।
अ॒जाऽसि॑ र॒थि॒ष्ठा पृ॒थि॒ष्याः॑ सी॒दो॒र्घ्वाऽन्तरि॑क्ष-
भु॒षं ति॒ष्ठस्व॑ दि॒दि ते॑ वृ॒हद्भाः॑ । त॒न्तु त॒न्वन्-
ज॒तो भा॒नुम॑न्धि॒हि ज्योति॑ष्मतः॒ पयो॑ रक्ष
धि॒या उ॒तान् । अ॒नु॒त्स॒र्णं व॑यत॒ जोगु॑वामपो

(श्रुत्यादिकामस्य वशात्कर्मभार्यमन्त्राणामनिधानम्)

मनुर्भव जनया दिव्यं जनय । मनसो हवि-
र्शसि प्रजापतेर्वर्णो मात्राणां ते गात्रभाजौ
भूयास्म (२) ॥

(सरस्वत्यै स्वाहा मनुजयोश्च च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतौत्तरियसंहितायां तृतीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

वशागर्भनिमित्तोऽयं हेमोऽस्मिन्प्रथमे श्रुतः ।

अथ द्वितीयानुवाके श्रुत्यादिकामस्य वशात्कर्मभार्यमन्त्राणामनिधानम् ।

कल्पः—“ वायव्यापालभेन भूतिकाम इत्युक्तानि देवतानि वायव्यामुपाक-
रीत्समा वायो भूष शुचिषा इति ” इति । पाठस्तु—

आ वायो भूषेति । हे वायो त्वमागत्य पशुं भूषालंकुरु । हे शुचिषाः
शुद्धहविःपालक त्वं नोऽस्मान्मुग्धच्छ । हे विश्ववार विश्वव्यापक ते सदर्श-
निपुतः सन्ति । निष्कृच्छब्देन वायुगहनमूला अथा उच्यन्ते । श्रे मत्तान्वः
ऋतुरस्यमन्त्रं मद्यं हवैकरं तस्मादुतो तमीषे त्वामयामि प्रःप्नोमि । तज्जे देव
मन्त्रमशोः संचन्धि हविः पूर्वपेषं सोमसदृशमिति मनो दन्विषे मनो भुवदान्ति
तादृशेन हविषा त्वामयामीत्यन्वयः । कल्पः—“ आकृत्यै त्वा कामाय ज्येति
पुत्र्यौ किमपणे जुहोति ” इति । पाठस्तु—

आकृत्यै त्वेति । हे पशो, आकृत्यै मदीयसंकल्पसिद्धयर्थं त्वां पाप-
हृत्वाः कामायामिष्टपालनार्थं त्वां प्राप्य तथा समूत्रे समृद्धिसिद्धयर्थं त्वां प्राप्य
किञ्चिदाकारपूर्वकं ते मनः प्रीणयित्वेद्मात्रपदार्थं प्रजापतये स्वाहा इत्यमस्तु ।
किञ्चिदेत्यनुकरणशब्दः । मनुष्या हि पशूनामाभिमुख्यार्थं मुखमध्ये स्वाजि-
ह्वामुर्ध्वमाकुञ्च्य कविदुष्वानिविशेषं कुर्वन्ति । सोऽयं धरणिः किञ्चिदाशब्दे-
नानुक्रियते । आकृत्या इत्यादिकमपरितनमन्त्रेण नुपश्य सर्वं पूर्ववदुष्यत्येयम् ।

(भूत्यादिकामस्य वक्ष्ये ह्यनुमन्त्रणमभिधानम्)

कल्पः—“ त्वं तुरीयेत्युदीचीं नमिमानःमनुमन्त्रयते ” इति । पाठस्तु—

त्वं तुरीयोति । हे वशे त्वं तुरीयोपरितनमन्त्रे लोकत्रयस्य वक्ष्यमाणत्वात्-
इषेक्षया चतुर्थी वशिनी । वक्ष इन्द्रियनिगमः । वृषभसंयोगापेक्षया अमा-
धात् । वशोऽस्मा अस्तीति वशिनी । वशाऽसि वक्ष्या भवासे । तदेतद्वशि-
नीत्वं वशात्वं प्रतिपादयति । यद्यस्मात्कारणात्पुरुषाभिर्लक्ष्ययुक्तेन मनसा सख्येव
गर्भस्त्वामाह्वयस्वामागत्य त्वदुदरे जयने कृतवान्, तस्माद्द्वितीयतृतीयादि-
पुरुषसंयोगेच्छारहितत्वात्वं वशिनी । अत्रत्याभररहित्याद्दशा । तादृशी त्वं
हवीरूपेण देवान्गच्छ । तेन च गर्भेन यजमानस्य कामाः सत्याः सन्तु ।

कल्पः—“ अजाऽसि रयिष्ठे ते निहन्यमानाम् ” इति ।

अनुमन्त्रयत इत्यनुवर्तते । पाठस्तु—

अजाऽसि रयिष्ठेति । हे पशो त्वयजाऽसि जातितश्छभी भवसि ।
रयिष्ठा भने स्थिता हविःस्वरूपत्वेन देवानां धनभूताऽसि । तादृशी त्वमादौ
पृथिव्यां सीदोषविश्व । तत्र ऊर्ध्वोन्मीता सत्यन्तरिक्षमुपतिष्ठस्व माप्नुहि ।
दिवि ते बृहद्गाः मौढं नेजः । एवं त्रिभु लोकेषु तिष्ठ । कल्पः—“ तन्तुं
तन्वञ्जिति वर्षां जुहोति ” इति । पाठस्तु—

तन्तुं तन्वञ्जिति । हे पशो रजसो रजआत्मकस्य हविषस्तन्तुं तन्वञ्चि-
स्तारं कुर्वन्मानुषादि आद्रिस्यमद्गच्छ । किंच विद्या कृताभ्यञ्जया
संपादिताऽभ्योतिष्ठतः प्रकाशयतः पथोऽस्पर्दीपस्वर्गमार्गान्रक्ष । कल्पः—

“ अनुत्त्वर्षो वयत जग्मुषामप इति हविः ” इति जुहोतीत्यनुवर्तते । पाठस्तु—

अनुत्त्वर्षामिति । हे हृदादीनि पथङ्गानि षोडशानि निर्वर्धनेन समा-
प्त्यर्थं त्वरक्षणाभासम् क्रमपः कर्त्तव्यगमनतिरिक्तं वयत कुहत । हे
पशो मनुर्भव मनुर्वात्पादका भव । ततो देव्ये जनं जनय । अयं च
यजमानो जन्मान्तरे यथा देवजने भवति तथोत्पादय ।

कल्पः—“ मनसो हविरसीति हविःशेषान्नाश्नन्ति ” इति । पाठस्तु—

मनसो हविरसिति । हे पशो त्वं मनसो मन्त्रव्यस्य देवस्य हविरसि
मन्त्रपुत्रेषुर्षः । स्वरूपमसि । तेनोत्पादितत्वान् । तादृगस्य तव गात्राणामङ्गानां
प्राशनाद्वयं गात्रमाजः पुष्टाङ्ग भूयस्य । अथ विनियोगसंग्रहः—

(काम्यपश्वाङ्गभनविधिः)

आ वासो इत्युपाकथांदाकृष्ये पञ्चमिहृतिः ।

एवं मण्डन्तीं मन्वित्वा इन्ममानापतेति च ॥

सन्तु वषाहृतिस्तदनुस्वेति षावहृतिः ।

मनःशेषान्मक्षयन्ति मन्त्रा एकादशोरिषाः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तेत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयाकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ दृतीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

इमे वै सहाऽऽस्तां ते वायुर्ध्रवात्ते गर्भ-
 मदधातां तस् सोमः प्राजनयद्भिरग्रमतस एत
 प्रजापतिराम्नेयमष्टाकपालमपश्यत्तं निर्वपत्ते-
 नैवैनामधेरधि निरकीणात्तस्मादप्यन्यदेवत्या-
 मालयमान आग्नेयमष्टाकपालं पुरस्तात्रिवेपे-
 दग्नेरेवैनामधि निष्क्रीयाऽऽलभते यत् (१)
 वायुर्ध्रवात्तस्माद्वायव्यां यदिमे गर्भमदधातां
 तस्माद्वावापृथिव्यां यत्सोमः प्राजनयद्भिर-
 ग्रमत तस्माद्दक्षीणोभीया यदनयोर्वियत्योर्वा-
 गवदत्तस्मात्सारस्वती यत्प्रजापतिरग्नेरधि नि-
 रकीणात्तस्मात्प्राजापत्या सा वा एषा सर्वदे-
 वत्या यद्वा वशा वायव्यामा लभेत भूति-
 कामो वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन
 (२) माग्नेयेनोर्ष धावति स एवैव भूतिं
 गमयति वावापृथिव्यामा लभेत कृष्णमाण्डः
 प्रतिष्ठाकामो दिव एवास्मै पर्जन्यो वर्षति

(कांश्यापञ्चालभूमिनिधिः)

मानुमन्विहीत्वाहेमानेवास्मै लोकाः प्रयतिष्यन्
 तः करोत्यनुत्वं वयं जोगुवापव इति
 (६) आह यदेव यन्न उल्बणं क्रियते तस्यै-
 वेपा शान्तिर्भनुर्भव जनया देव्यं जनमित्याह
 मानभ्यो वै प्रजास्ताः स्वाऽऽयाः कुरुते मनसो
 हविरसीत्याह स्वगाकृत्यै गात्राणां ते गात्रभा-
 जो भूयास्मेत्याहऽऽशिषमेवैतामा छास्ते तस्यै
 वा एतस्या एकमेवादिवयजं यदालम्बाया-
 मन्नः (७) भवति यदालम्बायामन्नः स्या-
 वप्सु वा प्रवेशयेत्सर्वा वा प्राह्नीयाद्यवप्सु
 प्रवेशयेद्यज्ञेषु तं कुर्यात्सर्वमेव प्राह्नीयादि-
 न्द्रियमेवाऽऽत्मन्धमे सा वा एषा अयाणामे-
 वाधरुद्धा संवत्सरसर्दः सहस्रयाजिनो गृहमे-
 धिनस्त एवैतया यजेरन्तेषामेवेषाऽऽष्टा (८) ॥

(एतन्नेन सारस्वतीमा उभेत यः कामाथ त्वा कामोज्ज
 इत्यन्नो द्विचत्वारिंशश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

मन्वाः काम्यपञ्चालम्नविधिः ।

अथ तृतीये तद्विधिमुच्यते । तत्राऽऽदी तं पञ्चमालम्नानस्य पूर्वं कर्तव्यमष्टा-
कपालं पुरोडाशं विधातुं मस्तौति—

इमे वै सहोति । इमे यावापृथिव्यौ पुरा सहाऽऽस्तापविद्युके अभूताम् ।
ते च सहस्थिते जमे वायुर्व्यवाद्युके अकरोत् । ते च गुनवन्पुना संपरिष्णके
सप्तौ वशास्त्रं गर्भं धारितवत्यौ । तं च गर्भं सोम उत्कर्षादजनयत् । उत्पादितं
उभेदमग्निर्मतिसवान् । तवः प्रजापरिमोक्तकौवत्स्येण पुरोडाशं निरुप्य तस्मा-
द्देवेतां वक्तुं निष्क्रीतवान् । इदानीं विधत्ते—

तस्मादप्येति । यस्मात्प्रभेः सकृदात्मजापतिना वक्ष्यं निष्क्रीता तस्माद्दद्या-
या यद्यन्यमेरन्वा देवता यथाऽपि तदालम्नात्पूर्वप्रभेयं पुरोडाशं कुर्यात् । वेन
पुरोडाशेनाग्नेः सकृदाद्विधा निष्क्रीय तदालम्ने प्रवृत्तो भवति ।

काम्यपञ्चालम्नविधिः । तद्योग्यत्वेवताविशेषान्दर्शयति—

यद्वायुर्व्यवाद्युकेति । कारकत्वस्य पूर्वं दर्शितत्वात्तच्चदेवतात्वं युक्तम् । संश्लिष्टे
यावापृथिव्यौ सदा विद्युकेते । तदा वेणुः इत्यभिप्रायः । समुत्पन्नस्तादृशं
बाणो वदन्म् । तस्मादप्यकारित्वात्सत्स्वरथं देवता । तदेवं वायुद्यावापृथिव्यग्नी-
षोमस्रस्वतीप्रजापतीनामत्र देवतात्वात्तत्रैवमजा वन्द्या सर्वदेवत्वेषुच्यते । तत्रै-
वार्थसिद्धये देवताविशेषं विधत्ते—

धामय्यामेति ; कृषीवल्स्य सस्यसमुद्दिष्टां प्रतिष्ठां कामयमानस्य देवतां
विधत्ते—

यावापृथिव्यामेति । विविधं रोहन्पुत्राद्यन्ते । ततोऽस्य वज्रवानस्य तस्य
समुद्दिशीलं भवति ।

अन्नसमुद्दिं वज्रोत्सामर्थं च कामयमानस्य देवतां विधत्ते—

अग्नीषोमीधामेति । अन्नस्यमक्षणात्सामर्थ्यम् ।

राजादिसमारजनयोग्यां वाच-कामयमानस्य देवतां विधत्ते—

सारस्वतमेति । देशास्त्रास्त्रात्तत्राद्वाचं वदितुं सत्यं तच्चपि समाक-
म्पादिप्रतिबन्धेन नो भवेत्तस्यायं विधिः ।

(काम्यपश्वालम्भनविधिः)

यत्फलमुपायान्तरेण न संपादितं तत्संपादनकामस्य देवतां विधत्ते—

प्राजापत्यामेति । आ वायो भूषेत्येतामृचं विनियुङ्क्ते—

वायव्यमेति । एतां वक्षामवरुध्य संपाद्य । होममन्त्राणां स्पष्टार्थतां दर्शयति—

आकृत्यै त्वेति । जिह्वाघ्राकुञ्चननिष्पाद्याः पशुभिर्घाये ध्वनिविशेषास्तत्पूर्वकं होमं विधत्ते—

किक्किटाकारमिति । आकृत्या इति मन्त्रमुच्चार्य जिह्वाम्रेण ध्वनिविशेषं कृत्वा पश्चाज्जुहुयात् । तेन ध्वनिना गोमहिषादयो ग्राम्याः पशवः क्रीडन्ते । आरण्यास्तु मृगाः प्रकर्षेण पलायन्ते । अतोऽयं ध्वनिर्ग्राम्यपशुधृत्यै भवति ।

अस्याऽऽज्जुहोमस्य कालं विधत्ते—

पर्यंमाविति । उल्मुकेन पशोः प्रदक्षिणावृत्तिः पर्यधिकरणं तद्यदाऽनुष्ठीयते षडैवायं होमस्तथा सति जीवनयुक्तमेतां स्वर्गं प्रापयति । मन्त्रेषु मनआदीनां प्रजापत्यादिषु हुतत्वाभिधानात् ।

नियमानपश्नमन्त्रमन्त्रे देवान्गच्छेत्यस्याभिप्रायं दर्शयति—

सत्याः सन्त्विति । अयं यज्ञोऽनातो विध्वरहित उद्वचमुत्तमाभुचं समाधिं गच्छतीति यदेष एव यजमानस्य मुख्यः कामस्तत्तमाप्त्या फलस्यावश्यंभावात् । तस्माद्भव्युः कामाः सत्याः सन्त्वित्येवं ब्रूते ।

हन्वमानानुमन्त्रमन्त्रे पुथिव्यां सीदित्यादेस्तत्पर्यं दर्शयति—

अजाऽसि रायिष्ठेति । चरमस्य मन्त्रभागस्य तात्पर्यं दर्शयति—

दिवि ते ब्रुहादिति । अस्मै यजमानार्थं स्वर्गोपकाशमुत्पादयति । वपाहोममन्त्रे पथ इति लोका विवक्षिता इति दर्शयति ।

तन्तुं तन्वाञ्जिति । हविर्होममन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति—

अनुस्वणमिति । विधिमतिक्रमवानुष्ठितमङ्गमुत्स्वणम् । अनुस्वणशब्दोच्चारणेन तस्य शान्तिर्भवति । तस्य मन्त्रस्थोत्तरभागे मनुष्यन्दमयोगस्य तात्पर्यं भाव—

मभुर्भवेति । स्वायम्भुवस्य मनोः प्रजापतिरूपत्वात्प्रजापतिसृष्ट्या दैव्य-
जनादयः सर्वाः प्रजा भामव्यो रुदन्ति । अतोऽनेन मन्त्रभागेन (ष) ताः

(काम्यपञ्चाङ्गमनविधिः)

सर्वा आयास भोग्याः कुरुते । इविःशेषप्रशानमन्त्र (न्ने) [इविःशेष]-
स्योदरगतं (त्वं) कर्तुं मनःशब्दप्रयोग इति दर्शयति—

मनस्सो हृद्विरसीति । तस्मिन्मन्त्र उक्तरभासस्याऽऽशीःपरत्वं दर्शयति—
मात्राणामिति । एतस्या वशाया आलम्भे वर्जनीयं दिनं दर्शयति—
तस्मै वा इति । अस्मां वशप्रयमस्तन्मन्त्रार्थं तस्यां मनसि केवलकारणेन
यद्दुर्दिनं भवति तदेवैकं दिनमेतस्या वशाया देवयागानर्हम् । तस्मात्तद्वत्त्वो
न भवित्यतीति निश्चयो मनसि जायते तदानीमवैनागालमेत ।

कर्म क्लेशेऽपि प्रमादादपदर्शने सति नैमित्तिकं प्रयोगविशेषमाह—
यद्वास्तुमन्त्रायामिति । तत्र अलप्रवेशः पूर्वः पक्षः । तर्कस्याः पक्षस्य
राज्यान्तः । तदुभयं स्पष्टी करोति—

यद्वास्तुं प्रवेशयेदिति । यद्वाशस्तं यद्वाविद्यातम् । यन्मनाः तर्कप्रशानने-
श्रियमात्मनि धारयति । एतदेवाभिप्रेत्य सूत्रकारणोक्तम्—सर्वा वा यद्वास्तु
एवान्वहं प्राप्तिषादिति । एतस्यां वशायां मुष्मताधिकारिणो दर्शयति—

सा वा एषेति । तेषां वशा वयाणमवैतधिकारिणामधीता । कस्य
क्षेत्रेति तदुच्यते—यथायथमदिरूपं संवत्सरसमां योऽनुतिष्ठति सोऽयं सव-
त्सरसत्त्वः । सहस्रसंख्याकदाक्षिणाभ्युक्तेन यज्ञेन यो यजते सोऽयं सहस्र-
याजी तस्य । संवत्सरसद्वाचीनेष्वपि सधेषु यो गृह्यति त्वेन दीक्षितो भवति
सोऽयं गृहमेधी तस्य । ए एत- वयोऽधिकारिणः एतन्म वशाया यजे-
रस्तेषामवैत वशा युक्ता ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे लृण्णयजुर्वेदी-

श्रीमद्भाष्ये तुर्थाध्यायः चतुर्थमपाठके

३३ अनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ तृतीयपाठके चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः)

(अथ तृतीयपाठके चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

चित्तं च चित्तिश्चाऽऽकृतं चाऽऽकृतिश्च वि-
ज्ञानं च विज्ञानं च मनश्च शकरीश्च दर्शश्च
पूर्णमासश्च बृहच्च रथतरं च प्रजापतिर्जया-
निन्द्राश्च वृष्णे प्रथच्छद्मः पृतनाज्येषु तस्मै
विशः समनमन्त सर्वा स उग्रः स हि हर्म्यो
बभूव देवासुराः संयत्ता आसन्त्स इन्द्रः प्रजा-
पतिमुपाधावशास्मा एताञ्जयान्प्रायश्छत्तान्-
जुहोत्ततो वै देवा असुरानजयन्त्यद्वयन्तज्ज-
यानां जयत्व * स्पर्धमानेनैते होतव्या जयत्येष
तां पृतनाम् (१) ॥

(अथ पञ्चविंशतिश्च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयपाठके
चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ तृतीयपाठके चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

अथा वसुध इति कात्यायनविधिः स्मार्त्तुतीयके ।

अथ यदुक्तं सूत्रकारेण—“ जयानभ्यातानान्साभूभुव इति वासुधव्याख्यावा
जस्मिन्वास्तवित्यभ्यातानेष्वनुषजति ” इति । अथ चतुर्थानुवाके जया
उच्यन्ते । तथाऽऽकृति जयत्तज्ञकांस्तयोवश मन्वान्यठति—

चित्तं च चित्तिश्चेति । सामान्यकारेण निर्विकल्पकज्ञानेन प्रतीतं
वस्तु चित्तम् । ब्रह्मप्रकाशापेक्षया तदुच्यते (अर्थश्च शब्दः) । इदं चित्तं यदि ममा-
स्तिवति शेषः । एवमुत्तरक योजनम् । चित्तिर्निर्विकल्पकज्ञानम् । आकृतं
संकल्पितं वस्तु । आकृतिः संकल्पः । विज्ञानं विशेषाकारेण निश्चितं

(अभ्यातानमन्त्राभिवानम्)

वस्तु । विज्ञानं तन्निश्चयः । मनो ज्ञानसाधनमन्तःकरणम् । शकरीश्वकुरादि-
 बाह्येन्द्रियशक्यः । दर्शपूर्णमासौ यागविशेषौ । बृहदथंतरे सामनी ।
 घृतनाश्वेषु सङ्घोषाभिगमनेषुमः प्रजापतिवृषो वर्षयित्र इन्द्राय जयाञ्जयहे-
 तुमन्त्रानितान्पायच्छत् । तस्मा इन्द्राय विशः प्रजाः सर्वाः समनमन्त्र-
 सन्पगानता विधेया अभवन् । स चेन्द्रः स्वासु प्रजासुमः शिक्षकोऽभवत् ।
 हि यस्मात्स इन्द्रो हव्यो होमयोग्यो बभूव तत्तस्मिन्निन्दे प्रजापतेरनुमहो
 युक्तः । अथैतैर्वैश्वेर्होमं विधातुं प्रस्तौति--

इवासुराः संघत्ता इति । जयन्त्येभिरिति जयाः । अथ विधत्ते-
 स्पर्धमानेनेति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ तृतीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

अग्निभूतानामधिपतिः स माऽवात्विन्द्रो
 ज्येष्ठानां यमः पृथिव्या वायुरन्तरिक्षस्य सूर्यो
 दिवश्चन्द्रमा नक्षत्राणां बृहस्पतिर्ब्रह्मणो मित्रः
 सत्यानां बरुणोऽपा* समुद्रः स्रोत्यानामन्न*
 साम्राज्यानामधिपति तन्माऽवतु सोम ओष-
 धीना* सविता प्रसवान्ना* रुद्रः पशूनां स्वष्टा
 रूपाणां विष्णुः पर्वतानां भरुतो गणानामधि-
 पतयस्ते माऽवन्तु पितरः पितामहाः परेऽधरे
 ततास्ततामहा इह माऽवत । अस्मिन्ब्रह्मन्-

(अभ्यातानमन्वाभिधानम्)

स्मिन्क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्वां पुरोधायामस्मिन्क-
मैक्षस्यां देवद्वृत्याम् (१) ॥

(अवरे सुप्तदेश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

जयारूपमन्त्रतद्धोमाश्चतुर्थे समुदीरिताः ।

अथ पञ्चमेऽभ्याताना उच्यन्ते । तन्मत्रपाठस्तु—

अग्निभूतानामिति । अयमग्निभूतानां प्राणिनामधिपतिः स्वामी । इ
तादृशो मामवतु । अधिपतिः स माऽवत्वित्येतत्पदचतुष्टयं वक्ष्यमाणेषु वक्ष्यन्तेषु
बान्धवशेषस्तेनानुवर्तते । ज्येष्ठानां वृद्धतमानां लोकपालानामिन्द्रोऽधिपतिः । यम-
शाब्देनाग्निविशेष उच्यते । अग्निर्वीर यम इति श्रुत्यन्तरात् । अग्निवायुसूर्य-
चन्द्रबृहस्पतयः पृथिव्यन्तरिक्षद्युनक्षत्रब्राह्मणजातीनामधिपतयः प्रसिद्धाः । विषः
सत्यवचमानामधिपतिः । वरुणः कृपादिगतानां स्थिराणां [यथा] अधिपतिः । समुद्रः
स्रोत्यानां नदीमवाहगतानामपामधिपतिः । अश्वं साम्राज्यानां सार्वभौमराज-
योग्यानां इन्द्राणां स्वामी । अनुवर्त्यमानस्य लिङ्गस्यत्ययं द्योतयितुमाधिपति
तन्माऽवत्वित्याम्नातम् । सोमसवितुरुद्रत्वष्टार ओषधमनुज्ञाप *शुक्लरूप्यामधि-
पवयः प्रसिद्धाः । विष्णुः पर्वतानां गोवर्धनादीनामधिपतिः । परुतो यणाना-
मादित्यवस्वादिगणदेवतानां स्वामिनः । अत्रानुवच्यमानस्य यचनव्यत्ययं द्योतयि-
तुमाधिपतयस्ते माऽवत्वित्याम्नातम् । पितर इत्यादीनि यजुर्मन्त्राणां पदानि ।
पितृपितामहशन्दौ जीवद्विषयो । ततवतामहशन्दो मृतविषयो । सपिण्डता तु
पुरुषास्तत्पदादिनिवर्तते । ततः सप्तमादूर्वा ये विपकृटास्ते परे । ततोऽर्वाणिनाः
संनिकृष्टा अवरे । हे पित्रादयो यूयमिहैव तेषु तेषु विषयेषु मामवत रक्षत ।
कुप कुत्रेति तदुच्यते—अस्मिन्नक्षत्रस्यां ब्राह्मणजातावस्मिन्क्षत्रेऽस्यामाशिष्या-

* सर्वपुस्तकेषु पशुस्वरूपाणामिति वर्तते तत्पामादिकम् ।

(अन्वयानुसारेणसामनाम्)

शाश्वतीये यजुस्तस्मिन्स्मिन्कलेऽस्मिन्कलेऽस्मां पुरोवासां पुरस्कृत्यास्तेऽस्मिन्माधान्येऽ-
स्मिन्कमाणि क्रियमाणेऽस्मिन्नुद्यानावीशेऽस्मां देवहृत्या देवान्प्रति यदेतदस्मी-
यमाह्वानं तस्मिन्नाह्वाने । एतेषु सर्वेषु विषयेषु मां रक्षत । पितर इत्यादिके
परममन्त्रे समान्नातपस्मिन्सन्निध्यादिकं पूर्वेषु सप्तदशमन्त्रेष्वनुचञ्जनीयम् ।
तथा सत्यस्मिन्सामनामर्चयिष्विः स माऽवत्स्मिन्सन्निधौ व्येष्टानस्यधिपतिः स
माऽवत्स्मिन्सन्निधौ, इत्येवं अर्थेन पाठः ज्ञेयः ॥

इति श्रीमत्सामनामर्चयिष्विदे माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णमजुर्वेदीयै-
चिरीयसंहितामध्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थपपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे चतुर्थपपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

देवा वै सद्यज्ञोऽकुर्वत तदसुरा अकुर्वत ते
देवा एतान्भ्यातानान्पश्यन्तानभ्यातन्वत य-
हुवानां कर्माऽऽसीकाध्यत तद्यदसुराणां न
तदाध्यत येन कर्मोत्सृज्यते होतव्याः सद्यो-
न्धेव तेन कर्मणा यद्विश्वे देवाः समसन्तस्मा-
दभ्याताना वैश्वदेवा यत्प्रजापतिर्जयाभ्या-
च्छतस्माज्जयाः प्राजापत्याः (१) यद्वाहु-
भुञ्जी राष्ट्रमस्यद्वत् तद्वाहुभुता राष्ट्रभुत्वं ते
देवा अभ्यातानैरभुरानभ्यातन्वत जयैरजयन्त-
राहुभुञ्जी राष्ट्रमास्यद्वत् यद्देवा अभ्यातानैरभुरा-
नभ्यातन्वत तदभ्यातानानामभ्यातानत्वं य-
जयैरजयन्तजयायावां जयत्वं यद्वाहुभुञ्जी राष्ट्र-
मास्यद्वत् तद्वाहुभुता राष्ट्रभुत्वं तयो देवा
अभ्यन्तप्रासुरा यो श्रातुं व्यवात्स्थान् एता-

(अम्घातानाभिधानम्)

अजुहुयादभ्यातानैरेव आतुष्यन्भ्यातनुते जयै-
जयति राष्ट्रभृद्गीं राष्ट्रमा इत्ते भवदस्यात्मना
पराऽस्य आतुष्यो भवति ॥ २) ॥

(प्राजापत्याः सोऽष्टादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयप्रश्ने
असुर्यप्रपाठके षष्ठोऽनुक्त्वकः ॥ ६ ॥

अभ्यातानाभिधा मन्वाः पञ्चमे समुद्गिरितीः ।

अथ षष्ठं तज्जीमधिधिरभिधीयते । तत्र हीमं विधातुं प्रस्यौति—

वेदा वै यदिति । अभ्यातानारूपान्मन्वान्कर्षसमृद्धिहेतुवृद्धाः शान्ति-
रूपेणाऽऽनीय देवा अजुह्वस्तेन देवानां कर्म समुद्गमसीन् । तज्जीमधि-
वादसुराणां कर्म न समुद्गम् । अथ विधत्ते—

येन कर्मणेति । ईरसेद्विभिच्छेत् । कर्मोभ्येव समुद्धिं प्राप्नोत्येव ।

अथ आतुष्यवतः समुद्धितानामभ्यातानजयराष्ट्रभृतां होमं विधत्ते—

यद्विश्वे देवा इति । यस्मात्सर्वेऽपि देवाः पूर्वोक्तप्रकारेणाभ्यातानमन्वा-
न्तममरसंपादितवन्तस्तस्मादेते वैश्वदेवा इत्युच्यन्ते । यस्मात्प्रजापतिर्जया-
निप्राय प्रायश्चत्तस्मात्ते प्राजापत्या इत्युच्यन्ते । यस्मादुपरितनानुवाकाभावे
राष्ट्रभृत्संज्ञकैर्मन्वेरसुरसंघधिराष्ट्रं देवाः स्वीकृतवन्वस्तस्मात्ते राष्ट्रभूव उच्यन्ते ।
देवास्तु मथमभ्यधत्तानैरसुरान्वशीकृत्य जयैर्विश्वैर्भर्मान्कृत्वा राष्ट्रभृद्भिस्तदीयं
निवातस्थानमपह्वयवन्तः । अभ्यातन्वत् एभिरित्यभ्यातानत्वम् । जयन्त्येभिरिति
जयत्वम् । राष्ट्रं धियते स्वी क्रियत एभिरिति राष्ट्रभृत्वम् । समुद्धितैरैस्त्रिभिर्हो-
मैर्देवा विजयिनोऽभवन् । असुरास्तु पराभूवतः । अथ विधत्ते—

यो आतुष्यवानिति । अभ्यातविशेषीकारः । जयैऽज्यदीयेभ्यर्चनाश-
नम् । राष्ट्रादानीं तदीयभूमेरपहारः । तत्रिविधकलतिष्ठथी विविधान्तमुद्धित्य
जुहुयात् ।

अथ मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

येनेत्सोत्कर्मणा तत्र जयहोमोऽस्त्रिद्वयता ।

वैदिकेष्वेव वा सर्वशेषोऽसंकोचकत्वतः ॥

होम आहवनीये स्मात्कृष्यादिषु न सोऽस्ति हि ।

तेनानारभ्यपाठेऽपि वैदिकेष्वेव ते जयाः ॥

अनारभ्य श्रूयते—“येन कर्मणोत्सत्तत्र जयाञ्जुहयात्तद्वाह्रभूतो जुहोत्य-
भ्यावानाञ्जुहोति” इति । इत्सेद्विच्छेत् । चित्तं च स्वाहेत्यादयो जयाः ।
ऋताषाद्विद्वाद्यो राष्ट्रभूतः । अग्निर्मृतानामित्यादयोऽभ्यावानाः । तत्र वैदिक-
कर्मणीव लौकिककृष्यादिकर्मण्यप्यक्षेरिष्यमाणत्वासंकोचे कारणाभावाज्जया-
दिहोमः सर्वशेष इति चेन्मैवम् । यदाहवनीये ऋजुहति तेन सोऽस्याभीष्टः
भीति इति वाक्येन होममुद्दिश्याऽऽहवनीयविधानात्कृष्यादौ तदभावाद्वैदिके-
ष्वेव जयाविहोमः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ तृतीयपाठके चतुर्थपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

ऋताषाद्वृतधामाऽग्निर्गन्धर्वस्तस्यौषधयोऽ-
प्सरस ऊर्जो नाम स इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु ता
इदं ब्रह्म क्षत्रं पान्तु तस्मै स्वाहा ताभ्यः
स्वाहा संहितो विश्वसामा सूर्यो गन्धर्व-
स्तस्य मरीचयोऽप्सरस आयुवः सुषुम्नः सूर्य-
रश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसो

[पैपा०४अनु०७] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

(राष्ट्रभन्मन्त्राभिधानम्)

वेकुरंयो भुज्यः सुपणो यज्ञो गन्धर्वस्तस्य
 दक्षिणा अप्सरसः स्तवाः प्रजापतिविश्वकर्मा
 मनः (१) गन्धर्वस्तस्यकसांमान्यप्सरसो
 वह्नय इपिरो विश्वस्यचा वातो गन्धर्वस्त-
 स्याऽऽपोऽप्सरसो मुदा भुवमस्य पते यस्य
 त उपरि गृहा इह च । स नो रास्वाग्यानिः
 रायस्पोषः सुवीर्यः संबत्सरीणाः स्वस्तिम् ।
 परमेष्ठ्यधिपतिर्मृत्युर्गन्धर्वस्तस्य विश्वमप्स-
 रसो भुवः सुक्षितिः सुभूतिर्भद्रकृत्सुर्वान्पर्जन्यो
 गन्धर्वस्तस्य विद्युतोऽप्सरसो रुचो वूरेहेतिर-
 मुदयः (२) मृत्युर्गन्धर्वस्तस्य प्रजा अप्स-
 रसो भीरुवश्चारुः रूपणंकांशी कामो गन्धर्व-
 स्तस्याऽऽधयोऽप्सरसः शोचर्यन्तीनाम स इदं
 ब्रह्म क्षत्रं पातु ता इदं ब्रह्म क्षत्रं पान्तु तस्मै
 स्वाहा ताभ्यः स्वाहा स नो भुवनस्य पते
 यस्य त उपरि गृहा इह च । उरु ब्रह्मणेऽस्मै
 क्षत्राय महि शर्म यच्छ (३) ।

(पनोऽमुदयः पदवात्वारिशब्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

अभ्याताना जयै राष्ट्रमृद्धिः षष्ठे तु वार्णिताः ।

अथ सप्तमे राष्ट्रभुन्मन्त्रा उच्यन्ते । तेषां विनियोगविशेषमधिककाण्डे सूच-
कारो दर्शयति—“ षड्भिः पर्यायैर्द्वादश राष्ट्रभूतो जुहोत्युत्पाषाडृतधामेति
पर्यायमनुद्धृत्य तस्मै स्वाहेति मथमाहुर्वि जुहोति ताम्भ्यः स्वाहेत्सुत्तराभिवभितरा-
न्यञ्च पर्यायान्विमज्जति भुवनस्य पत इति पर्यायाणां सप्तम्याहुतीनां त्रयो-
दशेतेन व्याख्यातं भुवनस्य पत इति रथमुखे पञ्चाऽऽहुतीर्जुहोति दश वा ”
इति । अत्राऽऽद्येषु षट्पर्यायेषु मथनं पर्यायमाह—

ऋताषाडिति । ऋतेन सत्त्वेन सह सर्वमनृतमभिमवतीत्युत्पाषाड् । ऋतश-
ब्दवार्थं धाम स्थानं यस्यासावृतधामा । तादृशोऽग्निनामकः कश्चिद्गन्धर्वस्तस्यौ-
षधिदेवता अस्तरसः प्रियभार्याः । ऊर्ज इति तासां नामधेयम् । ऊर्जयन्ति बल-
वन्तं प्राणवन्तं वा कुर्वन्तीत्यूर्जः । स गन्धर्व इदं ब्रह्म बहुलक्षत्रं फलसमर्थमिदं
कर्म इतिवा पातु रक्षतु फलपर्थवसन्नं करोतु । ताश्चास्तरस इदं ब्रह्म क्षत्रं च
पान्तु पंथा रक्षन्तु । तस्मै गन्धर्वाय स्वाहा हुतमस्तु । ताम्भ्योऽस्तरोभ्य इदं
स्वोहा हुतमस्तु । अथ द्वितीयपर्यायमाह—

संहितो विश्वसामेति । संधीयते सर्वमनुसंधीयतेऽनेनेति संहितः । वि-
धानि सामान्यवसितान्यास्मिन्निति विश्वसामा । तादृशः सूर्यनामकः कश्चिद्गन्धर्व-
स्तस्य मरीचिदेवताः प्रिया भार्या आयुव इति तासां नामधेयम् । आयन्ति
श्रीमतागच्छन्तीत्यायुवः । नाम स इदं ब्रह्मेत्यादिकं सर्वत्रानुपपन्नमिदम् । अथ
तृतीयपर्यायमाह—

सुषुम्नः सूर्यरश्मिरिति । शोभनं सुम्नं सुखमस्येति सुषुम्नः । सूर्यस्यैव
रश्मिर्वस्थासौ सूर्यरश्मिः । चन्द्रमोनामकः कश्चिद्गन्धर्वस्तस्य नक्षत्रसङ्घशानि
शरिराणि भार्यास्ताश्च नेकुरिनामिकाः । चित्तविकारहेतुत्वादेकुरय इत्युच्यन्ते ।
अथ चतुर्थपर्यायमाह—

भुज्युः सुपर्ण इति । भुमक्ति पालयति विश्वमिति भुज्युः । पक्षिवदाका-
र्षवशगामित्वासुपर्णस्तादृशो यज्ञनामकः कश्चिद्गन्धर्वस्तस्य च दक्षिणारूपा

(राध्मन्मन्त्राभिधानम्)

देवता भार्यास्ताश्च स्तुयन्त इति व्युत्पत्त्या स्तवा इत्युच्यन्ते । अथ पञ्चमं पर्यायमाह—

प्रजापतिरिति । प्रजानां पालकः प्रजापतिः । विश्वं कर्म करणीयं यस्यासौ विश्वकर्मा । तादृशो मनोनामकः कश्चिद्वन्धर्वस्तस्य च ऋक्सामदेवता भार्यास्ताश्च सौन्दर्यं बहन्तीति बह्वय इत्युच्यन्ते । अथ षष्ठं पर्यायमाह—

इषिरो विश्वव्यञ्च इति । इष्यमाणवस्तुसंपत्तत्वादिषिरः । विश्वं विश्वे-
वेणाश्नति गच्छतीति विश्वव्यञ्चाः । तादृशो वातनामकः कश्चिद्वन्धर्वस्तस्याग्ने-
देवता भार्यास्ताश्च हर्षयुक्तत्वात्मुदा इत्युच्यन्ते । अथ पर्यायेषु सप्तमं त्रयोदशा-
हृत्यर्थं मन्त्रमाह—

भुवनस्य पत इति । भुवनस्य सर्वलोकस्य पते हे पालक मस्य तवोपर्यन्त-
रिक्षद्युलोकयोरिह च पृथिव्यां गृहाः सन्ति स त्वं नोऽस्मभ्यमप्यार्तिं रास्व वयो-
हान्यभावं देहि । तथा रावस्थोषं धनपुष्टिं सुवीर्यं शोभनपुत्रं सैवत्सरीणां स्वस्ति
संवत्सरज्विनपरिमितां समृद्धिं च देहि । अथोत्तरस्मिन्पर्यायपञ्चके प्रथमं पर्या-
यमाह—

परमेष्ठ्याधिपतिरिति । परमे सर्वोचमस्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी । अधिकत्वेन
फलपाताऽधिपतिः । तादृशो मृत्युनामकः कश्चिद्वन्धर्वस्तस्य विश्वामिमानिन्यो देवता
भार्यास्ताश्च भवन्ति सर्वदा वर्तन्ते इति भुव इत्युच्यन्ते । अथ द्वितीयं पर्यायमाह—

सुक्षितिः सुभूतिरिति । शोभना क्षितिभूमिर्मर्यादासौ सुक्षितिः । सर्वाचीन-
निवासस्थान इत्यर्थः । शोभना भूतिरैश्वर्यं यस्यासौ सुभूतिः । भद्रं कल्याणं
यजमानाय करोतीति भद्रकृद् । सुवः स्वाधीनः स्वर्गलोकोऽस्थास्तीति सुवर्षान् ।
तादृशः पर्जन्यनामकः कश्चिद्वन्धर्वस्तस्य च विद्युद्देवता भार्यास्ताश्च दीप्यमान-
त्वाद्भुव इत्युच्यन्ते । अथ तृतीयं पर्यायमाह—

दूरेहेतिरिति । दूरेऽप्यवस्थितस्य महारसाधनं हेतियस्यासौ दूरेहेतिः ।
नामभ्रवणमात्रेण सुखनिवर्तकत्वादमूडमस्तादृशो मृत्युनामकः कश्चिद्वन्धर्वस्तस्य
प्रजाभिमानिदेवता भार्यास्ताश्च विभ्यति मृत्योरिति भीरुव इत्युच्यन्ते । अथ
चतुर्थं पर्यायमाह—

चारुः ऋषणकाशीति । रमणीयचरणोपेतत्वाद्गणनीयशरीरत्वाद्वा चारुः ।
ऋषणेष्विन्द्रियार्थेषु प्रकाशयति मनो दीपयतीति ऋषणकाशी । तादृशः काम-

(राष्ट्रमुन्मत्तानां काम्यप्रयोगाभिधानम्)

नामकः ऋषिद्वयवर्षस्तस्य विषयाभिज्ञानमिच्छित्तुकेशाभिमानिदेववा भार्यास्त-
 भापोक्षितविषयप्राप्त्यभावेन जनाञ्छोकयुक्तान्कुर्वन्तीति शोचन्तीरित्युच्यते ।
 नामः स इदं ब्रह्मेत्यदेस्तु सर्वशानुपङ्गुघोतनाय पुनः पाठः ।

अथानुपङ्गुघोतनाय पर्यायरूपं द्वाविंशद्भुतिसाधनं मन्त्रमाह—

स नी भुवनस्येति । भुवनस्य सर्वलोकस्य हे पते पाठक यस्य तवोप-
 रितमल्लोकस्ये प्रथिन्वा च गृहाः सन्ति स त्वं नोऽस्मभ्यमुरु विपुलं दार्ढ्यं तुल्यं
 यच्छ । तथैवास्मै मल्लणे माल्लणजातियुक्ताय क्षमाय समर्थाय च नष्टि शंभे
 यच्छ महर्तुलं देहि । अथ विनियोगसंग्रहः—

अथ त्रयोदश जयाश्विनं चेत्यादयः श्रुताः ।

अग्निरभ्यातानमन्वा अष्टादश यथाश्रुताः ॥

भवा राष्ट्रभूतस्तद्द्वारविंशतिरुदीरिताः ॥

इति श्रीभारतायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

वैचिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थमपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ तृतीयपाठके चतुर्थमपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

राष्ट्रकामाय होतव्या राष्ट्रं वै राष्ट्रभूतो
 राष्ट्रणैवास्मै राष्ट्रमव रुन्धे राष्ट्रमेव भवत्या-
 स्मने होतव्या राष्ट्रं वै राष्ट्रभूती राष्ट्रं प्रजा
 राष्ट्रं पशवो राष्ट्रं यच्छ्रेष्ठो भवति राष्ट्रणैव
 राष्ट्रमव रुन्धे वसिष्ठः समानानां भवति ग्रामः
 कामाय होतव्या राष्ट्रं वै राष्ट्रभूतो राष्ट्रं
 सजाता राष्ट्रणैवास्मै राष्ट्रं सजातानव रुन्धे
 ग्रामी (१) एव यवत्याधिदेवने जुहोत्याधिदे-
 वत पश्यास्मै सजातानव रुन्धे त एतमव रुन्धा

(राष्ट्रभुन्मन्त्राणां काम्यप्रयोगाभिवानम्)

उप तिष्ठन्ते रथमुख ओजस्कामस्य होतव्या
 ओजो वै राष्ट्रभूत ओजो रथ ओजसैवास्मा
 ओजोऽव रुन्ध ओजस्वैव भवति यो राष्ट्रा-
 दपभूतः स्यात्तस्मै होतव्या यावन्तोऽस्य रथाः
 स्यस्तान्ब्रूयाद्युद्धमिदं राष्ट्रमेवास्मै युनक्ति
 (२) आहुंतयो वा एतस्याकलंता यस्य
 राष्ट्रं न कल्पते स्वरथस्य दक्षिणं चक्रं प्रधुल्य
 नाडीमभि जुहुयादाहुंतीरेवास्य कल्पयति ता
 अस्य कल्पमाना राष्ट्रमनु कल्पते संक्रामे
 संयन्ते होतव्या राष्ट्रं वै राष्ट्रभूतो राष्ट्रे खलु
 वा एते व्यायच्छन्ते ये संक्राम संयन्ति
 यस्य पूर्वस्य जुहति स एव भवति जयति
 त संक्रामं मान्धुक इधमः (३) भवत्यङ्गारा
 एव प्रतिवेष्टमाना आमिघ्राणामस्य सेना प्रति
 वेष्टयन्ति य उन्माद्येत्तस्मै होतव्या गन्धर्वा-
 प्सरसो वा एतमुन्मादयन्ति य ऊम्स्रायेते
 खलु वै गन्धर्वाप्सरसो यद्राष्ट्रभूतस्तस्मै
 स्वाहा तान्यः स्वाहेति जुहोति तेनैवैनाञ्छ-
 मयति नैर्यग्रोध औदुम्बर आश्वत्थः शुक्ष्म
 इतीध्मो भवत्येते वै गन्धर्वाप्सरसो गुहाः स्व
 एषैनां (४) आयतने शमयत्यभिचरता
 प्रतिलोम होतव्याः प्राणानेवास्य प्रतीचः
 प्रति यौति तं ततो येन केन च स्तणुते
 स्वकृत हरिणे जुहोति प्रदरे वैतहा अस्य

(राष्ट्रभूमन्त्राणां काम्यग्रथोमाभिधानम्)

भिर्ऋतिगृहीतं विर्ऋतिगृहीत एवैनं निर्ऋत्या
 आह्वयति यद्वाचः क्रूरं तेन वर्षदकरोति वाच
 एवैनं क्रूरेण प्र वृश्चति ताजगार्तिमार्त्ति यस्य
 कामयेताञ्चायम् (५) आ ददीयेति तस्य
 सभाषामुत्तानो निपद्य भुवनस्य पत इति
 तृणानि सं गृह्णीथात्प्रजापतिर्वै भुवनस्य पतिः
 प्रजापतिर्नैवास्याञ्चायमा दत्त इदमहममुष्याऽऽ-
 मुष्यायणस्याञ्चायम् हराभीत्याहाञ्चायमेवास्य
 हरति षड्भिर्हरति षड्वा ऋतवः प्रजापतिर्नै-
 वास्याञ्चायमादायर्तवोऽस्मा अनु प्र यच्छन्ति
 (६) यो ज्येष्ठबन्धुरपंभूतः स्यात्तस्य स्थलेऽव-
 साय्ये ब्रह्मोदनं चतुःशरावं पक्त्वा तस्मै
 होतव्या वर्ष्म वै राष्ट्रभूतो वर्ष्म स्थले वर्ष्म-
 णैवैनं वर्ष्म समानानां गमयति चतुःशरावो
 भवति दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठति क्षीरं भवति रुच-
 मेवास्मिन्वधात्युद्धरति ज्ञातत्वाय सर्पिष्वाभ-
 धति मेध्यत्वाय चत्वारं आर्षेयाः प्राश्नन्ति दिशा-
 मेव ज्योतिषि जुहोति (७) ।

(आमी युनक्कीधमः स्व एवैनान्चायं यच्छन्त्येकानपञ्चाशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(राष्ट्रमन्मन्त्राणां काम्यप्रयोगाभिधानम्)

(अथ तृतीयकाण्डे चतुर्थमपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

अनुवाके सप्तमेऽस्मिन्नुक्ता राष्ट्रमतोऽखिलाः ।

अथाष्टमे तेषां काम्याः प्रयोगा उच्यन्ते । तत्रैकं प्रयोगं विवचे—

राष्ट्रकामायेति । य एते पूर्वानुवाकोक्ता राष्ट्रमत्संज्ञका मन्वास्तेषां राष्ट्र-
याधिहेतुत्वाद्ग्राष्ट्रमित्यपचर्यते । अतस्तन्मन्त्रहोमलक्षणोऽयं राष्ट्रैषैव यजमानार्थ-
मध्वर्युर्भूमिविशेषरूपं राष्ट्रं संपादयति । स च यजमानो राष्ट्रं पान्नोत्पेव ।
अतो राष्ट्रयागिकाधयजमानार्थमेते मन्वा हीवन्वाः ।

अथ प्रजापत्यादिनाऽऽष्टमोत्कर्षार्थं देवेभ्यो मन्त्रैर्होमं विवचे—

आत्मने होतव्या इति । मन्त्राणां पूर्ववत्साधनत्वाद्ग्राष्ट्रत्वम् । सत्यवि-
भूनिविशेषरूपे राष्ट्रे प्रजापत्युभैश्चानामभावे सति भोगासंभवाद्भूमिवद्भोगहे-
तुत्वेन प्रजादीनामपि राष्ट्रत्वम् । अतो राष्ट्ररूपमन्त्रेण राष्ट्रेण प्रजादिरूपास्यो-
त्कर्षरूपं राष्ट्रमवरुन्धे । तथा सति समानानामन्येषांस्वयमेवाविशयेन निवास-
हेतुर्भवति । अथ आप्रमाप्तये होमं विवचे—

ग्रामकामायेति । स्वेन सहोत्पन्ना ज्ञातय एकग्रामनिवासिभश्च सजाता-
स्तेषु तेषु सत्सु राष्ट्रं संपूर्णं भवतीति तेषां राष्ट्रत्वमतो मन्त्ररूपेण राष्ट्रेण
सजातरूपं राष्ट्रमवरुन्धे ग्रामस्वामी भवरूपेव । तस्य होमस्य देशविशेषं विवचे—

अधिदेशन इति । अधिदीव्यन्ति द्युतेन कीदृमत्यस्मिन्स्थान इत्यधिदेवं
तत्र होमे सति तस्मिन्नेव स्थाने ये सजाताः समागतास्तान्सर्वानधीनान्करोति ।
ये चाधीनाः सन्त्य एव सेवन्ते । अथ बललाभाव होमं विवचे—

रथमुस्त इति । रथस्य यदीषामं तदग्रेरुपरि धारयित्वा तत्र जुहुयात् ।
राष्ट्रमन्मन्त्राणां रथस्य च क्रतुहेतुत्वाद्गोणस्त्वम् । अतस्तद्रुमयरूपेणौजसैव यज-
मानस्य बलमधीनं करोति । ततो बलवान्भवत्येव ।

अथ राष्ट्राद्भ्रष्टस्य तत्प्रथमे होमं विवचे—

भो राष्ट्रादिति । अस्य राष्ट्रभ्रष्टस्य सतोऽपि यावन्तो रथाः सन्ति वास्त-
वांश्चरेषांजयध्वामिति यैषं ब्रूयात् । अनेन यैषेण होमेन चास्मै भ्रष्टाय राष्ट्रं
संपादयति ।

यदा लब्धमपि राष्ट्रमिच्छसाधनसमर्थं न भवति तदा प्रयोगविशेषं विवचे—

आहुतयो वा इति । न कल्पते भोगे क्षमं यस्य न भवति, एतस्य पूर्वा

(राष्ट्रभुन्मन्त्राणां काम्यप्रयोगाभिधानम्)

आहुतयः स्वकार्ष्णमा न भवन्ति तदानीमथ स्वकीवरथस्य महक्षिणं षकं तदग्रेरुपरि धारयित्वा तस्य चक्रस्य रन्ध्राभिमुखत्वेन जुहुयात् । तदानीमस्या-
ऽऽहुतीः कल्पयत्येव स्वकार्ष्णमा एव करोति । ताश्च क्षमाः सत्यो राष्ट्रं भोगे
क्षमं कुर्वन्ति । अतस्त्वा आहुतीरनु राष्ट्रं क्षमं भवतीत्युच्यते ।

अथ मुखे प्रवृत्ते जयार्थिनो होमं विधत्ते-

सङ्ग्रामे संयत्त इति । ये मुखं प्राप्नुवन्ति एते राष्ट्रे निमित्तभूते सति
कलहं कुर्वन्ति । तेषां च कलहं कुर्वतां मध्ये प्रथमं होमे प्रवृत्तस्य यस्मैवा
राष्ट्रभूतो जुहवति स एव समर्थो भवति न त्वन्यः । समर्थत्वाच्च तं सङ्ग्रामं
भेषति । औताग्निं प्रज्वलयितुं काष्ठविशेषं विधत्ते-

मांशुक इध्व इति । मधुकवृक्षस्य संबन्धी काष्ठविशेषो मांशुकः ।
तेन प्रत्यभिधं पृथगभिमुपसमाधाय जुहुयात् । तत्र मधुककाष्ठजन्था येऽङ्गारास्त
पृथास्त यजमानस्य विरोधिपुरुषाणां सेनां प्रत्येकं वेष्टयन्ति । परकीये कटके-
ऽग्निबाधा जायते । पुरुषाणां वा शरीरेषु ज्वरादिसंवापो जायत इत्यर्थः ।

अयोन्मादपरिहाय होमं विधत्ते-

य उन्माद्येदिति । यः पुरुष उन्मत्तो भवत्येतं गन्धर्वाप्सरस एवोन्मत्तं
कुर्वन्ति । राष्ट्रभुन्मन्त्राश्च गन्धर्वाप्सरसस्तदेवत्यत्वाद्गन्धर्वानुद्दिश्य तस्यै स्वाहेति
अप्सरस उद्दिश्य ताभ्यः स्वाहेति जुहुयात् । तेन होमेनोभयविधाभुन्माद-
मित्तुञ्जान्तां करोति ।

अवापि पूर्ववदग्निं प्रज्वलयितुं काष्ठविशेषान्विकल्पितान्दर्शयति-

नैयग्रोध औकुम्भर इति । एते न्यग्रोधादयः । वैशन्दो लोकमासिद्धं
दर्शयति । अभिचारार्थं तथैतद्धोमं विधत्ते-

आभिचरतेति । पतिलोमन्त्रादिकमेण । अस्याभिचरितस्य प्राणान्मतीचः
प्राणापानादीनिवपरीतस्थानैः पतियौति पतिकूलत्वेन योजयति । तवस्तमनाया-
सेनैव हिनस्वि । देशं विधत्ते-

स्वकृत हरिण इति । ऊपररूपायां सुविररूपायां वा भूभावभिचारदेव-
तायाः स्वस्थाने तमेनं शत्रुं निर्कृत्या तया देवतया ग्राहयति । वायः क्रूरेण
वषट्कारेणैव प्रकर्षेण वृश्चति ष्छिनत्ति । ततो हृदित्यार्तो भवति ।

सौमिन्नाद्यस्थात्वादनशक्ये हरिणकामस्य कर्मविशेषं विधत्ते-

(देविकास्यपञ्चविधविरुक्तर्षकरणपूर्वकसङ्घविककास्यप्रयोगामिधानम्)

यस्य कामयेतेति । सभायामुत्तानशरीरो निपावितः संस्तृणामि भुवनस्य पत इति संगुह्नीयात् * । तत्र मन्त्रसंरूपां विधत्ते—

षड्भिर्हृरतीति । षड्भिः स नो भुवनस्य पत इत्यन्वैः ।

परकृतभयवतस्तत्पश्चिन्धाराय कर्मान्तरं विधत्ते—

यो ज्येष्ठबन्धुरिति । ज्येष्ठबन्धुः सन्धोऽपभूतः स्वयं ततो निकृष्टस्वत्परामूत इति यावत् । तं स्थल उच्चपदेशेऽवसाद्योपवेश्य तस्मै तत्फलसिद्धये होतव्या राष्ट्रभूतः स्थलं च वर्ष्म शरीरमुभयविधेन वर्ष्मणैव यजमानं स्वसभानानां पुरुषाणां शरीरस्थानयिं करोति । असौ शरीरवत्प्रधानभूत इतरे हस्तादिवदुपसर्जनभूता यत्रा भवन्ति तथा करोतीत्यर्थः । शरावसंरूपां प्रथंसति—

चतुःशराव इति । दिशां चतुष्टयात्तत्संरूपया तत्र प्रतिष्ठा युक्ता ।

पाकताधनदम्भं विधत्ते—

क्षीरे भवतीति । कृषं स्वादुत्वम् ।

पच्यमानस्यौदनस्यापकत्वपरिहारार्थं दर्व्योद्धरणं विधत्ते—

उद्धरतीति । शूतत्वाय पकत्वाय । पकस्य घृताप्लुतत्वं विधत्ते—

सर्पिष्वान्भवतीति । हुतशेषस्य ऋषिसमानैरेवान्धैः प्राशनं विधत्ते—

चत्वार आर्षेया इति । चतुर्दिकसंबन्धिवह्निस्थानीयाश्चत्वारो ब्राह्मणा भतस्तैः प्राशिवमद्यमेव हवं भवति ॥

इति श्रीमत्सामग्याचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थपपाठकेऽ-

हमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे चतुर्थपपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

देविका निर्वपेप्रजाकामश्छन्दाश्सि वै
देविक्राश्छन्दाश्सीव खलु वै प्रजाश्छन्दोभिरे-
वास्मै प्रजाः प्र जनयति प्रथमं धातारं करोति

*अत्र किञ्चित्त्रुटितसिति प्रतिभाति । व्याख्यानस्यापूर्णत्वात् । स. घ. पुस्तकातिरिक्त-
पुस्तकेषु त्रुटिचिह्नमपि वर्तते ।

(देविकास्थपञ्चविंशतिरुत्कर्षकरणपूर्वकबहुविधकाम्यप्रयोगाभिधानम्)

मिथुनी एव तेन करोत्यन्वेवास्मा अनुमतिर्म-
 न्यते राते राका प्र सिनीवाली जनयति प्रजा-
 स्वेव प्रजातासु कुड्वा वाचं दधात्येता एव
 निर्वपेत्पशुकामश्छन्दाश्सि वै देविकाश्छन्दाश्-
 सि (१) इव खलु वै पशवश्छन्दाभिरेवास्मै
 पशुन्प्र जनयति प्रथमं धाम्मारं करोति प्रेष तेन
 वापयत्यन्वेवास्मा अनुमतिर्मन्यते राते राका
 प्र सिनीवाली जनयति पशुष्वेव प्रजातासु कुड्वा
 प्रति वापयत्येता एव निर्वपेद्ग्रामक्रामश्छन्दाश्-
 सि वै देविकाश्छन्दाश्सीव खलु वै ग्रामश्छ-
 न्दाभिरेवास्मै ग्रामस्र (२) अथ रुन्धे मध्य-
 तो धातारं करोति मध्यत एवैनं ग्रामस्य दधा-
 स्येता एव निर्वपेज्ज्योगामयाषी छन्दाश्सि वै
 देविकाश्छन्दाश्सि खलु वा एतमाभि मन्यते
 यस्य ज्योमामयाति छन्दाभिरेवेनमगदं करोति
 मध्यतो धातारं करोति मध्यतो वा एतस्या-
 क्लुबं यस्य ज्योगामयाति मध्यत एवास्य तेन
 कल्पयत्येता एव निः (३) वपेथं यज्ञो नोप-
 नमेच्छन्दाश्सि वै देविकाश्छन्दाश्सि खलु वा
 एतं नोप नमन्ति थं यज्ञो नोपनमन्ति प्रथमं
 धातारं करोति मुखत एवास्मै छन्दाश्सि दधा-
 त्युवेनं यज्ञो नमत्येता एव निर्वपेदीजानश्छ-
 न्दाश्सि वै देविका यातर्यामानीव खलु वा

(देविकास्वयम् अत्रिषेहविकृत्कर्षकरणपूर्वकत्रहृविषकाम्यप्रयोगामिषानम्)

एतस्य छन्दाश्सि य ईजान उत्तमं धातारं
 करोति (४) उपसिष्टादेवास्मै छन्दाश्स्वया-
 तयावान्ध्वं रुन्ध उपेनमुत्तरो यज्ञो नमस्येता
 एव निर्वपेथं मेधा नोपनमेच्छन्दाश्सि वै
 देविकाश्छन्दाश्सि सलु वा एतं नोर्ष नमस्ति
 वं मेधा नोपनमति प्रथमं धातारं करोति
 मुस्त एवास्मै छन्दाश्सि इधाशुपेथं मेधा
 नमस्येता एव निर्वपेत् (५) रुक्मिश्छन्दाश्-
 सि वै देविकाश्छन्दाश्सीव सलु वै रुक्छन्दो-
 भिरेवास्मिन्कृचं इधाति क्षीरे भवन्ति रुचमे-
 वास्मिन्धति मध्यतो धातारं करोति मध्यत
 एवैनं रुचो इधाति गायत्री वा अनुमतिस्त्रि-
 हुत्राका जगती सिनीवास्त्र्यनुष्कुहृधाता वष-
 ट्कारः पूर्वपक्षो राकाऽपरपक्षः कुहूरमावास्या
 सिनीवास्त्री पौर्णमास्यनुमतिश्चन्द्रमा धाताऽष्टौ
 (६) वसवोऽष्टाक्षरा गायत्र्येकादश रुद्रा एका-
 दशाक्षरा -त्रिष्टुद्वादशाऽऽदित्या द्वादशाक्षरा
 जगती प्रजापतिरनुष्कुधाता वषट्कार एतद्वै
 देविकाः सर्वाणि च छन्दाश्सि सवश्च देवता
 वषट्कारस्ता यत्सह सर्वा निर्वपेदीश्वरा एनं
 प्रदहो द्वे प्रथमे निरुप्य धातुस्तुतीयं निर्वपेत्तथो
 एषोत्तरे निर्वपेत्तथैनं न प्र दहन्त्यथो यस्मै
 कामास निरुप्यन्ते तमेवाऽऽभिरुपाऽऽप्नोति
 (७) ।

श्रीमत्सोयणोच्चारणविरचितभाष्यसमेता- [इतीयाण्डे-

(देविका रूपपञ्चविधहाविरुत्कर्षकरणपूर्वकमहुविधकाम्यप्रयोगाभिधानम्)
 (पञ्चकाम्यच्छन्दांसि वै देविकाच्छन्दांसि ग्रामं कल्पयत्येता एव निर्द-
 त्तमं धातारं कथेति मेधा नमत्येता एव निर्वपेदेषौ दहन्ति नर्ष व) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतौत्तरियसंहितायां तृतीयाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९-॥

(अथ तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अष्टमे राष्ट्रभूञ्जोमास्तत्रकायाय वर्णिताः ।

अथ नवमे देविकारूपाणां राजसूत्रप्रकरणारोपणानां धात्रे पुरोडाशमित्या-
 दीनां पञ्चदशविधामुत्कर्षं कृत्वा बहुविधकाम्यप्रयोगो नित्कल्पते ।

एवैकं प्रयोगं विधत्ते—

देविका निर्वपेदिति । दीव्यन्वपेक्षितं फलविशेषं प्रकाशयन्तीति
 धात्रादयः पञ्चोष्ठयो देविकाः । अनुमत्यादयः स्त्रीरूपवाद्देश्यस्तदीयत्वादेता
 देविकाः। गायत्री वा अनुमतिरीत्यादिच्छन्दोरूपस्वभूम्यादीनां गुण्यते । इद्वहारा
 देविका अपि छन्दास्येव । यथा छन्दांसि फलहेतुत्वात्सुखकराणि एवं
 मजा अपि सुखहेतुत्वाच्छब्दःसमानाः । अती देविकारूपैश्छन्दोभिरेव यज-
 मानार्थं मजा उत्पादयति ।

धात्रादीनां पञ्चानां मजोत्पत्तौ दृश्यगुणयोगं मशंसति—

प्रथमं धातारमिति । पञ्चानां देवानां मध्ये धातारं प्रथमं करोतीति
 यत्नेन यजमानं स्वपत्न्या सह मिथुनी करोत्येव । अनुमतिरस्मै यजमानाय
 तन्मिथुनीकरणमनुमन्यत एव । राका मजां ददाति । सिनीवाली गर्भस्थां
 मजांमुत्पादयति । उत्पन्नासु मजासु कुहूदेवताहरिणं वाचं दधाति । संभाषणा-
 म्पासं करोतीत्यर्थः । अथ फलान्तराय विधत्ते—

एता एव निर्वपेदिति । प्रथमेन धात्रा गवादिषु नभियावापः संपद्यते । मजा-
 तानां पशूनां तृणोदकादिपोषणेन प्रतिष्ठापनं कुहूहा क्रियते । शेषं पूर्ववत् ।

फलान्तराय विधत्ते—

एता एव निर्वपेदिति । अनुमतिराकाम्यामूर्ध्वं सिनीवाली कुहूम्यामधस्ता-

(वैदिकाख्यपञ्चाविषहविषत्कर्षकरणापूर्वकचतुर्विधमध्यप्रयोगादिबानम्)

१५७ अथं तत्र घातारं स्थापयेत् । तेनैवं यजमानं ब्रह्मस्य मध्यं पञ्चविषस्य स्थापयति । फलान्तराय विधत्ते—

एता एव निर्वपेदिति । यस्य पुरुषस्य ज्योतिर्वरमभयमसि व्याधिबाधां भवत्येनं पुरुषं छन्दोस्यभियन्यन्तेऽधिक्रम्यन्ति । अतो देविष्मन्निर्वाणैश्छन्दो-
भिरेवैवं योगरहितं कृतेति । अत्रापि पूर्ववद्घातारं मध्यकः कुर्यात् । यस्य दीर्घव्याधिस्वस्योदरमध्ये यत्किंचिदवच्छिद्यमस्त्रमर्थं भवति । अदस्तेन-भ्रान्तुर्मध्य-
स्थापनेनास्य रोगिण उदरमध्ये एव कल्पयति सामर्थ्यं जनमुति—

अथ ज्योतिषोमादियज्ञप्राप्तये विधत्ते—

एता एव निर्वपेदिति । यं पुरुषं केनपि विघ्नेन यज्ञो न प्राप्तेति, एनं (वै) पुरुषं यज्ञसाधनानि छन्दोस्येव मथमं न प्राप्नुवन्ति । तत्र अतुः स्रग्धरं स्थापने सत्यनुकूलत्वेन मथमत एव यजमानार्थं छन्दोसि भुक्तानि धवन्ति ।
छन्दःस्वनुकूलेषु सत्सु यज्ञ एनं प्राप्नोति । प्राग्यज्ञस्योत्तरपश्चात्सिद्धयर्थं विधत्ते—

एता एव निर्वपेदिति । यः पुरुष इजानः पूर्वमिच्छयान्भ्रवति, एतस्यं छन्दोसि पूर्वयज्ञे व्यापुतत्वाद्भूतसाराणीव भवन्ति । अत्र अरमस्थाने शत्रुः करिणोपरिष्ठात्करिष्यमाणयज्ञे छन्दोस्यगतमप्राणि संपादयति । तव अत्रो यज्ञ एनमुपनमति पुनरपि पतिष्ठां गच्छतीत्यर्थः । अथ मेधाप्राप्तये विधत्ते—

एता एव निर्वपेदिति । मन्थधारणशक्तिर्मेधा । एतद्दार्ढ्यं यज्ञप्राधि-
वाक्यवद्व्याख्येयम् । अथ कान्तिप्राप्तये विधत्ते—

एता एव निर्वपेदिति । कान्तेः पितृत्वेन छन्दःसाध्यम् । अत्र चरुणां चतुर्णां पाकसाधनं क्षीरं घातुर्मध्यतः कृत्वा कान्तेर्मध्यत एव यजमानं स्थापयति । गायत्र्यादिच्छन्दोरूपेणानुमत्यादिदेवताः मन्त्रसति—

गायत्री वा इति । गायत्र्यादिच्छन्दोसि पथाऽभीष्टं साधयन्त्येवमनुमत्या-
दीनामर्थात्साधनत्वाद्गायत्र्यादिरूपत्वम् । अनेनैव व्यायेन पूर्वपक्षादिरूपत्वं दर्शयति—

पूर्वपक्षो राकेति । पूर्णं राका निशाकर इत्युक्तत्वात्पूर्णवन्दमण्डलोपेता राका । सा च शुक्लपक्षास्वरूपा । नष्टेन्दुकला कुहूरित्युक्तत्वात्शुक्लपक्षासेनेनापि हीना कुहूः । सा च छण्णमक्षस्वरूपाः । सा छन्दुः सिनीवालीत्युक्तत्वात्तुर्द-
शीमिशिता छण्णा पञ्चदशं सिनीवाली । सा चात्राभावात्स्वरूपत्वेन विद-
क्षिता । कर्महीने साऽनुमतिरित्युक्तत्वात्तुर्दशीमिथा शुक्लपञ्चदशयनुमतिः ।

(प्रयाणं करिष्यतोऽग्निहोत्रिणोऽग्निस्मारोपणाभिधानम्)

अथ वाच पौष्पभासीतिथिरूपत्वेन विवक्षिता । उरुपोः पक्षयोस्त्रिष्योश्च निष्पादको यश्चन्द्रमाः सोऽथ घातुरूपेण विवक्षितः ।

इत्थं पूर्वपक्षादिरूपेण प्रशस्य पुनर्वस्वादिरूपेण प्रशंसति—

अथौ वसव इति । या अनुमत्यादयो गायत्र्यादिभावमापादित्वास्तासां तस्मात्साभ्यादस्वादिरूपत्वम् । या कुहूरनुष्टुप्त्वेन निरूपिता ता प्रजापतिरूपाः । 'अनुष्टुभो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इति शास्त्रान्तरे प्रजापतिवदनुष्टुभः सर्वोत्पादकत्वभ्रवणात् । वषट्कारकन्युक्त्यत्वेन घातुस्तद्रूपत्वम् । प्रशंसति नियमयति—

एतद्देविका इति । यत्प्रशंसार्थं गायत्री वा अनुमाविरित्वादिनिरूप्य-
मेतद्देविकाणां सर्वच्छन्दोरूपत्वं सर्वदेविकारूपत्वं वषट्काररूपत्वं च ।

अथ पञ्चावभेतेषां वेधा निर्वापं विधत्ते—

ता यत्सह सर्वा इति । वा देविकाः पञ्चापि सह निरुधाः सत्य एनं यजमानं पदगधुमीश्वराः । तस्मादनुमत्या राकायाश्च चरुद्वयं निरुप्य एवस्वुवी-
रत्वेन वातुः पुरोडाशं निर्वपेत् । तव ऊर्ध्वं सिनीवाल्पहाः कुह्याश्च [च] रुद्वयं निर्वपेत् । तथा सत्येनं यजमानं देविका न प्रदहन्ति । अथ यस्मै कामाय निरुप्यन्ते तं काममाभेदेवधाभिः प्राप्नोत्येव ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवायि वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयवैचिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ तृतीयाष्टके, चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

वास्तोष्पते प्रति जानीह्यस्मान्स्वावेशो
अनमिचो भवा नः । यत्त्वेमहे प्रति तन्नो
जुषस्व शं न एधि द्विपदे शं चतुष्पदे । वास्तो-
ष्पते श्रग्मथा सस्सदा ते सक्षमिहि रण्वया
गातुमत्या । आवः क्षेम उत योगे वरं नो यूयं

(प्रमाणं करिष्यतोऽग्निहोत्रिणोऽग्निसमारोपणामिधानम्)

पात स्वस्तिभिः सदा नः । यत्सायं प्रातरग्निहोत्रं
जुहोत्याहुतीष्टका एव ता उप धत्ते (१)
यजमानोऽहोरात्राणि वा एतस्येष्टका य आहि-
ताभिर्यत्सायं प्रातर्जुहोत्यहोरात्राप्येवाऽऽप्त्वेष्ट-
काः कृत्वोप धत्ते दशं समानत्रं जुहोति दशा-
क्षरा विराड्विराजमेवाऽऽप्त्वेष्टकां कृत्वोप
धत्तेऽथो विराज्येव यज्ञमाप्नोति चित्यंश्चित्यो-
ऽस्य भवति तस्माद्यत्र दक्षोपित्वा प्रयाति
तद्यज्ञवास्त्ववास्त्वेव तद्यत्तोऽर्वाचीनम् (२)
रुद्रः खलु वै वास्तोष्पतिर्यदहृत्वा वास्तोष्पतीर्थं
प्रयायाद्रुद्र एनं भुत्वाऽग्निरनुत्थार्य हन्याद्वा-
स्तोष्पतीर्थं जुहोति भागचेयेनैवैनं शमयति
नाऽऽर्तिमाच्छंति यजमानो यद्युक्ते जुहुयाद्यथा
प्रयाति वास्तावाहुतिं जुहोति तादृगेव तद्यद्युक्ते
जुहुयाद्यथा क्षेम आहुतिं जुहोति तादृगेव
तदहृतस्य वास्तोष्पतीर्थं स्यात् (३) दक्षिणो
युक्तो भवति सव्योऽयुक्तोऽथ वास्तोष्पतीर्थं
जुहोत्युभयमेवाकरपरिवर्गमिवैनं शमयति
यदेकया जुहुयाद्बिहोमं कुर्यात्पुरोनुवाक्याम-
नूच्य याज्यया जुहोति सद्वेत्याप यद्धुत आ-
हुष्याद्भुद्रं गृहानन्वारोहयेद्यद्वक्षणा न्यसंभ-

श्रीमत्सामय्याचार्यविरचितभाष्यसमेता— [३तृतीयकण्डे—
 (प्रयाणं करिष्यतोऽग्निहोत्रिणोऽग्निमारोपणाभिधानम्)

क्षाय्य प्रयायाथया यज्ञवेशसं वाऽऽदहनं वा
 तादमेव तदयं ते योनिर्ऋत्विय इत्यरण्योः
 समारोहयति (४) एष वा अग्नेर्योनिः स्व
 एवैनं योनौ समारोहयत्यथो खस्वाहुयदरण्योः
 समासुहो नश्यदुदस्याग्निः सीदित्युनराधेयः
 स्यादिति या तै अग्ने यज्ञियां तनूस्तयेहा
 रोहेत्यात्मन्समारोहयते यजमानो वा अग्ने-
 र्योनिः स्वायामिवैनं योन्यां समारोहयते (५) ॥
 (धनेर्वाचीनरं स्यात्समारोहयति पञ्चत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

मधमे देविकाख्यानि हवींष्युक्तानि विस्तरात् ।

अथ दशमे मयाणं करिष्यतोऽग्निहोत्रिणोऽग्निमारोपणमभिधीयते ।

कल्पः—^४ सधुः मयास्यास्तोष्पवयि जुहोति वास्तोष्प इत्यनुव्रयो-
 तस्या गार्हपत्ये जुहोति ^५ इति । प्रथममन्त्रपाठस्तु—

वास्तोष्पे प्रकीर्तिः । अग्निहोत्रिणो अर्हपत्याग्निरेव गृहस्थातीवः । तेन
 सह यदा मयास्यति तदानीं पत्नीसहितोऽग्निं गृहीत्वा मद्यास्पृजचुरेष मन्त्रेण
 होतुमिमां पुरोनुवाक्यामनुब्रूयात् । तस्य मन्त्रस्यामर्थः—वास्तोराग्निहोत्रिणो-
 वासस्थानस्य गृहस्य हे-पते षालक गार्हपत्यास्पन्प्रविजानीहि ग्रामान्तरे मिया-
 सुप्रसिधुष्यस्व । ततोऽस्त्राकं स्वापेष्टः सुस्वेनऽज्जेशयिता यासयिस्तु भव । अन-
 नीषो रोमनिवाकृत् मन्त्रः । कर्कशैर्मुक्षिष्य स्वां वमस्यिहे प्राप्नुमः पार्थयामह

(प्रयागं करिष्यतोऽग्निहोत्रिणोऽग्निस्मारोपणाभिधानम्)

इत्यर्थः । नोऽस्मदर्थं तत्कार्यं जुषस्व प्रीतिपूर्वकं सेवस्व । ततोऽस्माकं द्विपदे मनुष्याय चतुष्पदे पशवे च शमेधि सुखे हेतुर्भव । द्विपदे शं भव चतुष्पदे च शं भवेति वाक्यमदोय शमित्यस्य द्विःपाठः । द्वितीयमन्वपाठस्तु—

वास्तोष्पते ऋग्मयेति । हे वास्तोष्पते संसदा त्वदीयथा सभयां संक्षीमद्विवथं संसका भूयास्व । कीदृश्या संसदा, ऋग्मया सर्वार्थसाधनशक्त्या । रण्वया रमणीयया । गातुमत्या गातुर्गतिरवगतिस्तद्युक्त्या सर्वज्ञयेत्यर्थः । त्वं नोऽस्माकं योगे योगनिमित्तं वरमात्रः सम्प्रमक्ष । उतापि च क्षेमे क्षेमनिमित्तं सम्प्रमक्ष । अलम्बस्यापेक्षितस्य लामो योगः । लम्बस्य सर्वार्थस्य परिपालनं क्षेमः । युष्मिति पूजार्थं बहुवचनम् । ते युष्मं नोऽस्मान्प्रवस्तिभिर्नानाविधभेयांभिः पात रक्षत । अधिनं ह्योमं विधातुं प्रस्तौति—

यस्सार्यं प्रातारिति । अग्निहोत्री कालदयेनाग्निहोत्रं जुहोतीति यत्तः सर्वा आहुतिरूपा इष्टका एव यजमान उपधत्ते । यद्यप्यथ मुन्मथा इष्टका न सन्ति तथापि यः पुरुष आहिताग्निर्भवति एतस्याहोरात्राण्येवेष्टकाः संपद्यन्ते । अतो यदि सायंमातरिभ्यमेव जुहोति तदानीमनुष्ठानेनाहोरात्राण्येव प्राप्तकालरूपा इष्टकाः कृतवोपधानं कृतवान्भवति । पुनः प्रकारान्तरेण प्रस्तौति—

दश समानत्रेति । समानत्रैकत्र दश दिनानि स्थित्वा यदाऽग्निहोत्रं जुहोति तदा दशसंख्यासामान्याद्विराट्संपद्यतेऽग्निहोत्री विराजमेव प्राप्य तां विराजमेवेष्टको कृतवोपधानं कृतवान्भवति । अपि च विराजि लम्बायाग्निष्टोमयज्ञं प्राप्नोति । अत एव सप्तपकाण्डेऽग्निष्टोमप्रस्तावे विराजमभिसंपद्यत इति वक्ष्यते । तदेवमस्याग्निहोत्रिणश्चित्त्वश्चित्यो भवति । त्रिविधाश्चित्याश्रयः संपद्यन्ते । सायंमातरहोमाहुतिरूपाभिरिष्टकाभिश्चित एकोऽग्निः । अहोरात्रकालरूपाभिरिष्टकाभिश्चितो द्वितीयोऽग्निः । विराटरूपेष्टकया चितस्तु तृतीयोऽग्निः । एवमस्य त्रिविधाश्चित्याग्निस्तपात्तिः । इदानीं विधत्ते—

नस्माद्यत्रेति । यस्मादेकत्र दशाहोरात्रहोत्रेण विराट्संपद्यतेऽस्माद्यत्र दश दिनान्युचित्वा यथावाग्निहोत्री ययाति स देशो यज्ञभूमिस्ततोऽर्वाचीनं कालं यत्र वसति सेवमयज्ञभूमिरेव । अतो दशरात्रिकत्रोपित्वा यत्प्रश्वात्प्रमाणं तद्धोमाने-
भित्तम् । तस्मिन्होमे रुद्रशब्दाभिधेयो गार्हपत्याग्निर्देवता । तस्य वास्तोष्पतित्वात् ।

(प्रयाणं करिष्यन्तोऽग्निहोत्रिणोऽग्निस्मारोपणाभिधानम्)

एवं सति यदि वास्तोष्पतीयहोममकृत्वा प्रयाणं कुर्यात्ततो गार्हपत्योऽग्निः क्रूरो भूत्वा यजमानममृत्थाव हन्त्यात् । अतस्तत्परिहाराय प्रयाणकाले वास्तोष्पतीयं जुहुयात् । तेन होमभामं कृत्वा तमग्निं शान्तं करोति । ततो यजमानो न वि-
यते । प्रयाणार्थस्य शकटस्य दक्षिणबलीवर्दयोजनादूर्ध्वं सव्यबलीवर्दयोजना-
त्यागेव होमावसर इत्येवदिधत्ते—

यद्युक्ते जुहुयादिति । यदि बलीवर्दद्वये युक्ते सति पश्चाज्जुह्यात्तदा ता-
वतैव वास्तुर्गज्ञदेशः प्रयातो भवति । तस्मिन्प्रयाते सति अयज्ञदेशे लौकिके
नथा होमस्तथैतत्स्यात् । तर्ह्ययुक्ते बलीवर्दद्वये जुहोत्विति चेत् । तदप्यसंगतम् ।
यथा क्षेमे सति प्रयाणमसङ्गमन्तरेण जुहोति तथैतत्स्यात् । उभयथाऽप्यहुत-
नस्य वास्तोष्पतीयं भवेत् । प्रयास्यता हि वास्तोष्पतीयं होतव्यम् । उभययोगे
हि प्रयाणस्य निष्पन्नत्वाच्चायं प्रयास्यन्भवति । तयोरुभयोरप्ययोगे प्रयाणमस-
ङ्गस्याभावाच्चैव प्रयास्यन्भवति । दक्षिणबलीवर्द एकस्मिन्नेव युक्ते तु प्रयाणस्य
मसकत्वादनतीतत्वाच्चयं प्रयास्यन्भवति । अतस्तदा वास्तोष्पतीयं जुहुयात् ।
तथा सत्युभयमेव कृतवान्भवति । प्रयाणस्य मसकत्वमेकमनिष्पन्नत्वं द्वितीयवि-
त्युभयम् । एवं क्रूरमग्निं तथाविधेन होमेनापारिवर्गमेव शमयति शमनीयस्यांशस्य
कस्यचिदपि वर्जनमकृत्वा सर्वात्मना शान्तमेतं कृतवान्भवति ।

वास्तोष्पते प्रतिजानीहि वास्तोष्पते शम्भयेत्येत्यस्य मन्त्रद्वयस्य होमाङ्गतां
विधत्ते—

यद्येकयोति । आश्रावयेत्यादिवैषाहित्यन्वो मन्त्रसंघो याच्यापुरोनुवाक्ययोः
सहाये(यो) वर्तते । याच्यापुरोनुवाक्ये तु प्रधानमूते । सत्पूर्वको होमो वैवामां
मियस्तद्राहितस्तु दर्विहोमः । अग्नये स्वाहेत्येवं मन्त्रमुच्चार्याऽऽश्रावणादिभिर्विना
केवलतया दूर्ध्वा ह्यमानरयात्तादृशो देवानामत्यन्तं मियो न भवति । एवं सत्यत्र
यद्येकयैव दूर्ध्वा जुहुयात्तदानीमाश्रावणादिमन्त्राणावकाशाभावेन दर्विहोमः
स्यात् । अतो दर्विहोमत्वं ना भूदित्याभिप्रेत्य वास्तोष्पते प्रतिजानीहीत्येतां पुरो-
वाक्यमामूच्य वास्तोष्पते शम्भयेत्यनया याज्यया जुहुयात् । तथा सति देवाना-
मत्यन्ताभियत्वाद्दे(रसदे)वत्वं भवति ।

अथ क्रमेण शकटे प्राण्डस्थापनमरण्योरग्निस्मारोहणं च विधत्ते—

यद्युक्तं आदध्यादिति । यद्यग्निहोत्रे हुते सति पश्चाज्जाण्डानि शकटे

(प्रथमं कश्चित्सोऽग्निहोत्रिणोऽग्निसमारोपणामिधानम्)

स्थापयेत्तदानीं गृहोपकरणानि भाण्डादीन्यनु स्रजनामकमग्निमपि शकटे स्थापयेत् । वतः शकटं दक्षेत् । नहि होमादूर्ध्वमाग्निः पूर्वदेशे तिष्ठति, पूर्वं तु होमार्थं विष्टत्येव । तस्माद्गृहेऽग्निहोत्रे तद्धोमाश्रमणेव भाण्डानि शकटे स्थापयेदिति विधिरुर्नीयते । ज्वलितानि काष्ठान्यङ्गनरूपाण्यवज्ञाणशब्दाभिधेयानि । यदि तान्यसंप्रक्षाल्याशिराहित्यं यथा न भवति तथा शान्ताभ्यकृत्वा प्रथमं कुर्यात्तदा केनचिद्यज्ञविधायः कृतो यथा वा गृहदहनं कृतं तादृशमेव तदङ्गनराणां प्रथमं स्थात् । अतस्तत्परिहारार्थमयं वे योनिरिति मन्वेण तमग्निपरण्योः समारोहयेत् । एवोऽरण्योः सौघो वहेः कारणं वाभ्यामुत्पन्नत्वात् । ततस्तमग्निं स्वकीये योनौ समाख्यं करोति । मन्वस्तूपप्रयन्तो अभ्वरभित्यनुवाकं समाम्नातस्वात्तत्रैव व्याख्यातः ।

अरग्निसमारोहणं प्राक्षिकदोषंस्तत्त्वाद्गृहेषु स्वस्मानि समारोहणं विधत्ते—

अथो खल्वाहुरिति । अथ केचित्खल्वाहुररण्योः समाख्यो यद्यरगिदाहापहारादिना नश्येत्तदा यजमानस्य पूर्वमादितोऽग्निरुत्सीदितोऽग्निः पुनराधातव्यः स्यादिति, तस्य दोषस्य परिहाराय यजमानो या वे अग्न इति मन्वेण स्वात्मन्यग्निं समारोहयेत् । यथैवारण्योरग्न्युत्पादकत्वमेवं यजमानोऽपि शास्त्रीयाद्येकत्वादकत्वाद्योनिर्भवति । तस्माद्यजमाने समारोहितोऽग्निः स्वकीयायामेव योन्वा समारोहितो भवति । अयं तु मन्त्रो ब्राह्मणग्रन्थे द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके समाम्नास्यमानस्वात्तत्रैव व्याख्यास्यते । अत्र विनियोगसंग्रहः—

अग्निहोत्री तु सगृहः प्रयास्यञ्जुह्याद्द्वयम् ।

वास्तोः पुरोनुवाक्यैका याव्या चान्येति तद्द्वयम् ॥

अथ भीमांसा ।

अष्टमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

दर्विहोमो गुणो नाम वा गुणो दर्विहोमवत् ।

गुणासंभवतो लोकषेदयोर्नाम दृढवेत् ॥

इदमाम्नायते—“ यदेकया जुहुयाद्दर्विहोमं कुर्यात् ” इति । तत्र इन्वा होमो दर्विहोम इति तृतीयासमासे सति दध्ना जुहोतीत्यादाविव होमानुवादेन गुणविधित्वसंभवाद्वाङ्मरुयो गुणो विर्वीयत इति धेन्वैवम् । न तावन्नोक्तित्वे स्थास्त्रीयाकाङ्कादिहोमे दर्विगुणो विधातुं वाक्यो लौकिकशिष्टाचारादेव तत्र

(प्रथमं करिष्यतेऽग्निहोत्रिणोऽग्निसमारोपणमिधानम्)

साधनभाषेः । नापि वेदसिद्धेऽग्निहोत्रनारिष्ठादिहोमे विहितजुह्वादिबाधपसङ्गनात् । तस्माद्दर्विहोम इति कर्मनामधेयम् । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

लौकिकस्योत सर्वस्य नामाऽऽद्योऽम्बष्ठवाक्यतः ।

निमित्तसाम्प्रदाहेऽपि तद्रुकेः सर्वनाम तत् ॥

“ अम्बष्ठानां दार्विहोमिको ब्राह्मणः ” इति^१ श्रु(स्मृ)वावम्बष्ठस्वामिके स्मात्तंहोमे तन्प्रयोगाल्लौकिकस्यैव होमस्य तन्नायेति चेन्नैवम् । द्रव्यां होम इति मवृत्तिनिमित्तस्य लौकिकवैदिकयोः समानत्वादर्विहोमं कुर्यादिति श्रुत्युक्तेर्वैदिकं-होमनामलिङ्गत्वात्सर्वस्य होमस्यैतन्नाम । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

तद्यजेरपि नाम स्थाज्जुहोतेरेव वाऽग्निमः ।

अविशेषेण मुख्यत्वाज्जुहोतेर्लक्षणाऽन्यथा ॥

तन्नाम जुहोतिचोदनानां यजतिचोदनानां च भवितुमर्हति । कुतः । अवि-शेषश्रवणादिति चेन्नैवम् । जुहोतिचोदनासु होमशब्दस्य मुख्यत्वात् । यजति-चोदनानां तन्नामत्वे लक्षणा स्यात् । तस्माज्जुहोतिचोदनानामेव ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

दर्विहोमे सोमधर्मा अपूर्वत्वमुताग्निमः ।

अध्यक्षैर्यज्यभावाच्च स्वाहोक्त्यादेरपूर्वता ॥

जषाम्भासाननारिष्ठादिषु दर्विहोमेपूर्वत्तिवाक्ये देवताया अश्रवणादस्व-किलिङ्गेन सोमधर्माः कर्तव्या इति चेन्नैवम् । सोमे श्रुतस्य यजतिलिङ्गस्था-भावात् । किञ्च ‘ पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहा ’ इति दर्विहोमेषु स्वाहा-कार आम्नातः । स च सोमविष्वन्तादिदेशे विरुष्येत । तेन स्वाहाकारविरो-धिना वषट्कारस्य प्राप्यमाणत्वात् । किञ्चोदाहृतैर्मन्त्रगतचतुर्थ्यन्तैः पदैर्देवता-समर्पणान्नास्त्यव्यक्तम् । तस्माद्दर्विहोमानामपूर्वकर्मत्वाच्चास्ति तत्र कस्यापि विध्यन्तस्यादिदेशः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्यायजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थमपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

१ क. घ. छ. °छानामदार्विहोमिको । च. °छानामदर्विहोमिको । २ स. °सि श्रौतस्व ।
३ क. छ. घ. °कनामहोमलि° ।

(काम्यशास्त्रमापुरोमुक्तावमाभिधानम्)

(अथ तृतीयाष्टके चतुर्थप्रपञ्चक एकदशोऽनुवाकः) ।

त्वमग्ने बृहद्वयो दधासि देव दाक्षुषे ।
 क्विगुं हृपतिर्युवा । हव्यबाह्वग्निरजरः पिता नो
 विभुर्विभावा सुदशीको अस्मे । सुगाहंपत्याः
 समिषो दिदीह्यस्मद्रियकसं प्रिमीहि श्रवांसी
 त्वं च सोम नो वशो जीवातुं न मरामहे ।
 प्रियस्तोत्रो वनस्पतिः । ब्रह्मा देवानां पद्वीः
 कवीनामृषिविप्राणां महिषो मुगाणासु । श्येनो
 मुप्राणां स्वधितिर्वनानां सोमः (१)
 पवित्रमत्येति रेभन् । आ विश्वदेव सत्यति
 सूक्तैरद्या वृणीमहे । सत्यसंव सवितारसु ।
 आ सत्येन रजसा वर्तमानो निवेशयजमृतं
 मर्त्यं च । हिरण्ययेन सविता रथेनाऽऽ देवो
 याति भुवना विपश्चन् । यथा नो अदितिः
 करत्पश्वे नृभ्यो यथा गवे । यथा तोकार्य
 कद्रियसु । मा नस्तोके तनये मा न आयुषि
 मा नो गोषु मा (२) नो अश्वेषु रीरिपिः ।
 वीरान्मा नो रुद्र मामितो वंशीर्हविष्मन्धो
 नमसा विधेम ते । उदप्रुतो न वयो रक्षमाणा
 धावदतो अघ्नियस्येव घोषाः । गिरिभ्रजो
 नोर्मयो मदन्तो बृहस्पतिमभ्यर्का अनावन ।
 हसैरिव सस्त्रिभिर्वावदङ्गिरश्मन्मयांनि नहना
 व्यस्यन् । बृहस्पतिरभिकर्निऋद्रा उत प्रास्तो-

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

वृष्यं विद्वा अंगायत् । एन्द्रं सानसि रयिम्
 (३) सजित्वानं सदासहम् । वर्षिष्ठमृतये
 भर । प्र संसाहिषे पुरुहूत शत्रुञ्ज्येष्ठस्ते शुष्म
 इह रातिरस्तु । इन्द्राऽऽ भर दक्षिणेना वसूनि
 भतिः सिन्धूनामासि रेवतीनाम् । त्वं सुतस्य
 पीतये सद्यो वृद्धो अजायथाः । इन्द्र ज्येष्ठ्या-
 य सुकतो । भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मणा महान्भुवो
 विश्वेषु सर्वनेषु यज्ञियः । भवो नृश्च्यौत्नो
 विश्वस्मिन्मरे ज्येष्ठश्च मन्त्रः (४) विश्वच-
 र्बणे । मित्रस्य वर्षणीधृतः श्रवो देवस्य सान-
 सिम् । सत्यं चित्रश्रवस्तमम् । मित्रो जना-
 न्वातयति प्रजानन्मित्रो वाधार पृथिवीमुत
 धास । मित्रः कृष्टीरनिमिषाऽमि श्वष्टे सत्याय
 हृष्यं घृतवद्विधेम । प्र स मित्र मतो अस्तु
 प्रयस्वाभ्यस्त आदित्य शिक्षन्ति व्रतेन । न
 हन्यते न जीयते त्वोतो नैनमहो अश्रोत्य-
 न्तितो न दुरात् । यत् (५) चिच्छि ते विशो
 यथा प्र देव वरुण व्रतम् । मिनीमासि यवि-
 यवि । यत्किं चेद् वरुण दैव्ये जनेऽभिद्रोहं
 भनुष्याश्रंमसि । अश्विन्ती यत्तव धर्मा युयो-
 पिम मा नस्तस्मादेनसो देव रीरिषः । कित-
 वासो यद्रिरिपुनं दीवि यद्वा घा सत्यमुत
 यन्न विद्य । सर्वा ता वि ष्वं शिथिरेव देवाथा
 ते स्यामं वरुण प्रियासः (६) ॥

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

(सोमो गोषु मा रयिं मन्त्रो यच्छिथिरा सप्त च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठक एकदशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

वि वा आ चा यो इमे वै चित्तमभिभूतानां देवा वा क्रतापाद्वा-
ष्ट्रकामाय देविका वास्तोष्पते त्वमग्ने बृहद्वय एकादश ॥ ११ ॥

वि वा इत्याह यथायजुरेवैतन्मृत्युर्गन्धर्वोऽव हस्ते
त्वमग्ने बृहद्वयः षट्चत्वारिंशत् ॥ ४६ ॥

हरिः ॐ ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठक एकदशोऽनुवाकः) ।

वास्तोष्पतियुतो होमो दशमे परिकीर्तितः ।

अथैकादशे याज्या [पुरोनुवाक्या] स्तत्र देवतुवामेतानि हवींषि मन्वीदि-
मानि विहितानि तेष्वग्नये गृहपत्ये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति ऋण्यानां
वीद्भिणामित्यस्य पुरोनुवाक्यामाह—

त्वमग्ने बृहदिति । हेऽग्ने देव त्वं दाशुषे हविदत्तवदे मजमानाय बृहद्वयो
दधासि महदन्नं दर्षिमायुर्वा पयच्छसि । कीदृशस्त्वम् । कविर्विद्वान् । गृह-
पतिर्गृहस्य पालयिता । युवा नित्यतरुणः । तत्रैव याज्यामाह—

हव्यचाडमिरिति । अयमग्निर्हव्यं ब्रह्मीति हव्यचाड् । अजरो अरारंक्षितः ।
माऽस्माकं पितोत्पादकः पालयिता वा । विभुर्व्यापी । विभावा विशेषेण माम-
शीलः । सुदशीकः सुखदर्शनः । ईदृशो योऽग्निः स त्वमग्ने अस्माकमिक्षेऽ-
भ्यानि संविदीहि सम्यक्पयच्छ । कथंभूता इयः । सुगार्हपत्याः शोभनगृहपति-
त्वद्ग्रेतुभूताः । किंच । अस्माभिर्यगस्पर्दाभिमुख्येनाऽऽगतः सञ्जवांसि ओद्वन्मानि
ध्वंससि संविधीहि सम्यक्कृतिर्गद्वय ।

अथ सोमाय वनस्पतये श्यामाकं चरुमित्यस्य पुरोनुवाक्यामाह—

त्वं च सोमेति । हे सोम त्वं च त्वमपि नोऽस्माञ्जीवातुं वक्षी जीवयितुं कामयमानोऽसि । अतो न मरामहे त्वत्प्रसादान्त्र जियामहे । कीदृशस्त्वम् । प्रियस्तोत्रः सोमो वा ओषधिनोऽराधेत्यादिस्तुतिप्रियः । वनस्पदिवर्णनात् पालकः । तत्रैव याज्यामाह—

ब्रह्मा देवानामिति । देवानां मध्ये ब्रह्मा श्रेष्ठः । पदं वेत्पवगच्छतीति पदवीः । कर्षीणां विदुषां मध्ये पदवीः पदवाक्यप्रधानाभिज्ञः श्रेष्ठः । विषाणां मध्य ऋषिरनुष्ठानसामर्थ्येनावीन्द्रियवस्तुद्रष्टा श्रेष्ठः । मृगाणां चतुष्पदानां मध्ये शकत्याधिक्याम्पहिषः श्रेष्ठः । तत्रैव मृगाणां पक्षिणां मध्ये शकत्याधिक्या-च्छेनः श्रेष्ठः । वनानां मध्ये स्वधितिः श्रेष्ठः । स्वधितिदशब्देन करवालादि-नद्रुद्रस्वरूपो मास्वान्बुध्ना उच्यते । यथा ब्रह्मादयः स्वजातिषु श्रेष्ठा एव सो-मोऽपि पवित्रं शुद्धिहेतुं कुशादिकमत्येत्यतिक्रामति । कीदृशः सोमः । रेभञ्ज-शब्दाकस्तुयमान इत्यर्थः ।

अथ सवित्रे सत्यप्रसवाय पुरोवाक्यं द्वादशकपालमाश्रमां वीहीणामित्यस्य पुरोनुवाक्यामाह—

आ विश्वदेवमिति । अद्यात्मिकर्षणि सवितारं सूक्तैः शोभनवाक्यैरावु-र्णामहे कलसाधनाय मार्धयामहे । कीदृशं सवितारम् । विश्वदेवं विश्वे सर्वे देवा यस्य वशे वर्तन्ते सोऽयं विश्वदेवस्तम् । सप्तभिः सन्मार्गेष्वर्षिणां पालकम् । सत्यप्रसवमोषानुहम् । तत्रैव याज्यामाह—

आ सत्यमेति । सविताऽऽदित्यो हिरण्यधेन रथेनाऽऽर्याति सुवर्णनिर्मितं रथमारुह्य प्रतिदिनं पूर्वस्यां दिशपागच्छति । किं कुर्वन्, सत्येन रथसाऽऽव-र्तमानः । अमोवेन रज्जुकात्मकेन षण्डलेनोदपास्तमयचोर्ध्वात्मन्मृतं मरुं च निवेशयन् देवशरीरं मनुष्यशरीरं स्वस्वकाले प्रकाशेन दत्तसोके व्यवहारश्चमे कुर्वन्भुवना विपश्यन्सर्वलोकानवलोकयन् ।

अथ ऋषाय पशुपतये गार्गीधुकं चरुमित्यस्य पुरोनुवाक्यामाह—

यथा नो आदितिरिति । आदितिरत्त्वण्डमीनो रुद्रो यथा पथे पशुभ्यो भूभ्यो गोभ्यश्च यथा लोकपापशयो यथा रुद्रियं रुद्रप्रविपादितं रक्षाण्डे

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

पथा करस्यश्वादिभ्यः पुत्राद्यपत्याय च येन प्रकारेण रक्षणं करोति तथा तद-
नेन हविषाऽऽश्रावयाम इति शेषः । तत्रैव याज्यामाह—

मा नस्तोक इति । हे रुद्र त्वं भामितः क्रुद्धः सञ्चोऽस्माकं तोकं पुत्रादौ
तनये तदीयपुत्रेऽस्मत्पौत्रे मा रीरिषो हिंसां मा कृथाः । तथा नोऽस्माकमायुषि
मा रीरिषः । तथा नोऽस्माकं गोषु मा रीरिषः । तथा नोऽस्माकमग्नेषु मा
रीरिषः । तथा नोऽस्माकं वीरान्मृत्योन्मा वञ्छीः । ययं हविऽपन्वो हृदियुंकाऽ
सन्वस्ते तुभ्यं नमसा विधेम नमस्कारेण परिचर्यां करवाम ।

अथ बृहस्पतये वाचस्पतये नैवारं चरुमित्यस्य पुरोनुवाक्यामाह—

उदमुतो नोति । एवं बृहस्पतिमभिलक्ष्यार्कां अचैनहेतवोऽस्मदीया वाग्नि-
शेषा श्वनावन्स्ततवन्तः । कीदृशा वाग्निशेषाः । उदमुतो न अयो रक्षमाणा
उदकं मृदावपान्ति भूमौ प्रवर्तयन्तीत्युदमुतो मेवास्ते यथाऽश्वोदकनिष्पादनद्वारेण
मदीये वय आयुष्यं पालयन्ति तद्वन्मदीयाः स्तुतिरूपा वाग्निशेषाश्चापमुत्सु-
परिहारेणाऽऽयुष्यस्य रक्षकाः । तथाऽभिवस्य घोषा इव वावदतः । अभ्राणां
समुद्रोऽभ्रं तस्य घोषा गर्जनशब्दा यथोच्च्वनय एवमस्मदीया वाग्निशेषा
भुञ्जं वदन्तो भवन्ति । तथा गिरिभ्रजो नोर्मयो यदन्तः । यथा नदीतिरस्थ-
गिरिस्पर्शिन ऊर्मयो नदीपूरणमकाशनेन हर्षं जनयन्त्येवमस्मदीयवाग्निशेषा
बृहस्पतिमहिममकाशनेन हर्षयन्तो भवन्ति । तत्रैव याज्यामाह—

हृत्सैरिवेति । अयं बृहस्पतिरभिकानिकदशभितोऽस्मदीयहविःस्वीकारपरि-
षोषघ्नोऽवकमुञ्चानिमकरोत् । उत माः मास्तौत् । अपि च परितोषघ्नोऽवकानि
वाक्यान्पुञ्चारितवान् । विद्वानुद्गमायञ्चास्मदीयपरिचर्यामभिजानन्परितुष्ट उत्क-
र्षेण गान्तमप्यकरोत् । किं कुर्वन् । अश्मन्मयानि नहना व्यस्यन्, पाप्मानमवहार-
विधानसहशानि फलप्रतिबन्धकानि दुरितान्धपाकुर्वन् । यथा हंसैश्वर्यार्थम-
पासिभिरभिष्टुतः परमेश्वरः पुरुषार्थप्रतिबन्धकमपाकरोत्येवं ब्राह्मद्विभिरविशमेन
स्तुवद्भिः सखिभिर्क्रांतिभिः परितोषितो बृहस्पतिः प्रतिबन्धमपाकरोतीत्यपेक्षितं
शेषमभ्याहृत्य व्याख्येयम् ।

अथेन्द्राय ज्येष्ठाय पुरोडाशपेकदशकपालं महावीहीणाभिन्यस्य पुरोनु-
वाक्यामाह—

(काम्यथाज्ञ्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

एन्द्र सानमिमिति । हे इन्द्र रथिं धनमृतये रक्षार्थमाभराऽऽनय । की-
दृशो धनम् । सानसिं सनसो दानस्थ संवन्धिर्न बहुभ्यो दातुं पर्याप्त-
मित्यर्थः । सञ्जित्वानं जित्वभिर्जयशीलैः पुत्रादिभिरुपेतम् । सदासहं सर्वदा
विरोधिना सोढारं ताचेरस्कारक्षममित्यर्थः । वर्धिष्ठमतिशयेन प्रवृद्धम् । तत्रैव
याज्यामाह—

प्र ससाहिष इति । हे पुरुहूत पुरुषु बहुषु यज्ञेष्वाहूपमान शत्रुन्मकर्षेण
ससाहिषे सर्वदा सहसे तिरस्करोषीत्यर्थः । ते शुष्णो ज्येष्ठस्त्व बलं प्रश-
स्तम् । इहास्मिन्कर्माणि रानिरस्तु फलदानमस्तु । हे इन्द्र दाक्षिणेन हस्तेन वसूनि
घनान्याभर + समानय । सिन्धुनां समुद्रसमानानां रेवतीनां पजानां पतिरसि ।

अथ तत्रैव विकल्पितामन्यां पुरोनुवाक्यामाह—

त्व* सुतस्येति । हे सुकृतो शोभनकर्मान्ध्रिन्द्र त्वं सुतस्याभिषुतस्य पतिथे
पाणाय सद्यस्वदानीमेव वृद्धोऽजामथाः प्रवृद्धो जातोऽसि । एतच्च सर्वेषां
देवानां मध्ये तव ज्येष्ठ्याय संपद्यते । तत्रैव विकल्पितामन्यां याज्यामाह—

भुवस्त्वमिति । हे इन्द्र त्वं ब्रह्मणा महान्भुवः स्तुतिरूपेण वेदेवाक्येना-
भिषुद्धो भवसि । विभेषु सवनेषु त्रिष्वपि प्रत्यःसवनादिषु पशिमो भुवो
पशुयोग्यो भवसि । नृपतिकूलाञ्जशर्च्यौतनो भुवः प्रच्यावयन्विनाशयन्वर्षसे ।
हे विश्वचर्षणे विश्वे सर्वे चर्षणयो मनुष्या यस्यासौ विश्वचर्षणिः । सर्वमनुष्यस्वा-
मीत्यर्थः । तादृशस्त्वं विश्वस्मिन्दरे सर्वस्मिन्योगे मन्त्रो मननीयो ज्येष्ठः प्रशस्तश्च
सिदति । अथ मित्राय सत्यायाऽऽम्बानां चरुमित्यस्य पुरोनुवाक्यामाह—

मित्रस्येति । चर्षणीधृतो मनुष्याणां धारयितुर्मित्रस्य देवस्य भवः श्रोतुं
योग्यं यशो महदस्तीति शेषः । सानसिं फलदानशीलम् । सत्यं सत्यवादिनम् ।
चित्रं भवः कीर्तिर्यस्यासौ चित्रश्च वा अतिशयेन तादृशम् । यजामह इति शेषः ।
तत्रैव याज्यामाह—

मित्रो जनानिति । अयं मित्रो देवो जनान्सर्वान्धातयति स्वस्वव्या-
पारेषु प्रयत्नमुक्तान्करोति । प्रजानेस्त्वचदधिकारं विद्वान् । किञ्च मित्रः पृथिवीं
दाधार धृतवान् । उतापि च द्यां दाधार । किञ्च मित्रः कृष्टीमनुष्याननिमिषा देवा-

+ सवेपुस्तकषु 'आहार' इति पाठः ।

६ अ. 'निष व' ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

आमिचष्टे सर्वतः पश्यति । सत्यायामोषफलाम तस्मै मित्राय ह्यस्य चरुशर्षपं घृतवद्घृतमुक्तं विधेम कुर्मः ।

तत्रैव विकल्पितामन्यां याज्यामाह—

प्र स मित्रेति । यो यजमानस्तव संश्रित्वा भदेन कर्मणा शिक्षति अनु-
ष्ठातुं शक्नो भवितुमिच्छति हे मित्र स सर्वः स मनुष्यो यजमानः प्रयस्याम्कर्म-
फलमुक्तः प्रकर्षेणास्तु । त्वोत्स्त्वया रक्षितः स यजमानो न इम्यते रोगादिना
न पीडयते । न जीयते वैरिमिर्माभिभूयते । अपि च त्वया रक्षितमेवं यजमान-
महः पाप्माऽन्नितः समीपे नाश्रोति न व्याप्नोति । दूराद्दूरेऽपि न प्राप्नोति ।

अथ वरुणाय धर्मपतये यवमयं चरुमित्यस्य पुरोनुवाक्यामाह—

यच्चिद्धि त इति । हे वरुण देव ते त्वदीयं यच्छिद्धम्वं यत्किंचिदपि
कर्म अविद्यधि दिने दिने प्रकर्षेण मिनीमसि तर्कयामहे । तत्र इष्टान्तः—विशो
यथा सर्वाः प्रजाः स्वस्वस्यापारं यथा तर्कयन्ति तद्वत् । हि यस्मात्त्वदीयमेव कर्म
सर्वदा तर्कयामस्तस्यात्त्वां परिचरेमेति शेषः । तत्रैव याज्यामाह—

यत्किंचेदमिति । हे वरुण मनुष्या वयं दैव्ये देवलोकावर्तिनि जने

यत्किंचेदमभिद्रोहं स्वल्पमधिकं वा द्रोहमचिन्त्यज्ञानेन चरामसि कुर्मः । किंच
यदपि तव धर्मा त्वदीयं कर्म युयोपिम विनाशयोसो हे देव तस्मादेनसो
द्रोहात्कर्मनाशाच्च नोऽस्मान्मा रीरिषो हिंसां मा कृथाः ।

तत्रैव विकल्पितामन्यां याज्यामाह—

कित्वास इति । कित्वासो धृतंसमानाः स्वार्थसाधनपरा क्वात्विजो
व्यक्तमाङ्गं रिरिषुर्नाशितवन्तो न दीवि न तु देवने सम्यग्व्यवहृतौ भवतन्ते ।
अथवा यत्पारं सत्यमधर्यं कृतं ज्ञात्वैव कृतमित्यर्थः । वशाब्दः पादपूरणे
पापवाचको वा निषेधितः यच्च सत्यमित्यन्वयः । उतापि च यच्च विद्य यथाप-
मज्ञानेन कृतमित्यर्थः । सर्वां ता, क्वात्विग्भिर्विनाशितमङ्गं ज्ञात्वा कृतमज्ञानेन
कृतं चेति पानि सन्ति तानि सर्वाणि शिथिरेव शिथिलानीव विष्ये विनाशये-
त्यर्थः । अध्यानन्तरं हे वरुण ते एव प्रियासः स्थाम प्रिया भवेम ।

१ ल. व. क. च. 'याम हे । २ ल. प्रावर्तन्त । ३ क. व. क. च. 'को नि' । ४ ल. 'पातः ।
५ क. व. क. 'व्य । अ' ।

अथ विनियोगसंज्ञाः-

राजसूये देवसुवापिष्टौ याग्या इमाः क्रमात् ।

त्वमग्ने बृहदाग्नेये त्वं च सोमेति सौम्यके ॥

आ विश्वेदेवं सभिवे यथा न इति रौद्रके ।

साहस्रान्मन्त्रवेपथ्वेन्देऽन्त्येन्दे चतुष्टयम् ॥

निमस्येति तसं सेत्रे शारुणे यदिति तस्यम् ।

एकादशोऽनुशाकेश्चिन्मन्त्रा जज्ञा हि विंशतिः ॥

इति श्रीमत्सायनाचार्यविरचिते यागवैशेष्ये वेदार्थप्रकाशे छण्णपञ्चवेदीय-

वैचिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठक

एकादशोऽनुशाकः ॥ ११ ॥

स्वार्थस्य यथाशक्तं तपो हार्दं विकारयम् ।

पुमर्थोऽथपुरो देवादिघातीर्यमहेधरः ॥

इति श्रीमद्देवादीर्यमहेधरापराशरस्य श्रीमद्वाजापिराजपरमेश्वरस्य

श्रीश्रीरघुकुम्भारराजस्याऽऽज्ञापतिपालकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे छण्णपञ्चवेदीयवैचिरीयसंहिताभाष्ये

तृतीयकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

Central Archaeological Library,
NEW DELHI.

1897

Call No. sa2V22
Tai/aga

Author— Taittiriya Samhita
Agashe, K. amended.

Title— Krsnayajurvediya-
Taittiriya-Samhita.

Part. V.

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return

"A book that is shut is but a block."

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI

Please help us to keep the book
clean and moving.